

LÝCHNOS

Årsbok för idé- och lärdoms historia

Annual of the Swedish History of Science Society

2009

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet
med stöd av Vetenskapsrådet

Redaktör/Editor

Bosse Holmqvist

Recensionsredaktörer/Review editors

Jens Eriksson

Jacob Orrje

Redaktionsråd/Editorial board

David Dunér, Karin Johannisson, Thomas Kaiserfeld,
Erland Mårald, Cecilia Rosengren, Sven Widmalm,
Hanna Östholm

Tidigare redaktörer/Former editors

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Redaktionens adress/Editorial address

Avd. för vetenskapshistoria

Box 629, 751 26 Uppsala

Omslagsbild

Drömmen om ett "naturligt" språk, som speglade den fysiska verkligheten, tog sig många uttryck under den tidigmoderna epoken. Enligt Franciscus Mercurius van Helmont (1614–1698) efterliknade de hebreiska bokstäverna tungans rörelser då vi talade. Ur Franciscus Mercurius van Helmont: *Alphabeti veri naturalis Hebraici brevissima delineatio*, 1667.

© 2009 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-59-1.

ISSN 0076-1648

Production

Johan Laserna, Torna Hällestad 2009

Printed in Latvia by

Livonia Print, Riga 2009

Innehåll

Uppsatser/Papers

- 7 Ordets makt** Håkan Håkansson
Om språkets magiska krafter i renässansens filosofi
Summary: The power of the word. On the magical power of language in Renaissance philosophy
- 49 En renässansaristoteliker om den mänskliga frihetens gränser** Lorenzo Casini
Simone Porzios *An homo bonus vel malus volens fiat*
Summary: A Renaissance Aristotelian on the limits of human freedom. Simone Porzio's *An homo bonus vel malus volens fiat*
- 69 Under Saturnus inflytande** Anna Carlstedt
Renässanspoetens roll som melankolisk profet
Summary: Under the influence of Saturn.
The Renaissance poet as a melancholic prophet
- 91 Reading art, reading nature** Jacob Orrje
How microscopic literature formed seventeenth-century readers
Summary: Reading art, reading nature. How microscopic literature formed seventeenth-century readers
- 117 Ära, dygd och manlighet** Jonas Liliequist
Strategier för social prestige i 1600- och 1700-talets Sverige
Summary: Honour, virtue and manliness. Strategies for social prestige in seventeenth- and eighteenth-century Sweden
- 149 Lecture-notes and common-places** Jens Eriksson
Reading and writing about experience in late eighteenth-century Prussia
Summary: Lecture-notes and common-places. Reading and writing about experience in late eighteenth-century Prussia
- 177 Böcker eller universitet?** Peter Josephson
Om ett tema i tysk utbildningspolitisk debatt kring 1800
Summary: Books or universities? On a topic in German education policy debate around 1800
- 209 Carolina Rediviva och de projekterade rummen** Hanna Östholm
Summary: The projected rooms of the Carolina Library
- 255 I stjärnans skugga** Johan Kärfelt
Summary: In the shadow of the star

- 283 En ros är en ros är en ros** Ulla Manns
Konstruktionen av nordisk kvinno- och genusforskning
Summary: A ros is a rose is a rose. The social construction
of Nordic Women's and Gender Studies, 1975–1990

315 Minnesord

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation reviews

- 317 Från kungligt galleri till nationellt museum** Jenny Beckman
- 320 Bilsamhället** Mats Benner
- 323 Ödets teater** Otfried Czaika
- 327 God vetenskap** Thomas Kaiserfeld
- 332 Arbetslösa i rörelse** Ingar Kaldal
- 335 Myt och manipulation** Lena Lennerhed
- 341 Segrarnas historia** Lennart Olausson
- 346 Är sex arbete?** Brian Palmer
- 350 Den gränslösa hälsan** Roger Qvarsell
- 353 Det aristoteliska historiebegreppet** Erland Sellberg

Recensioner/Reviews

- 359 Allmän idé- och lärdomshistoria**
- 370 Filosofi**
- 376 Kulturhistoria**
- 379 Medicin**
- 383 Naturvetenskap**
- 393 Samhällsvetenskap**

Recenserade böcker

- Björk, Henrik: *Folkhemsbyggare* (M. Klockar Linder) **393**
- Bridson, Gavin: *The history of natural history. An annotated bibliography* (D. Dunér) **383**
- Bromseth, Janne, Lisa Folkmarson Käll & Katarina Mattsson (red.): *Body claims* (E. Manga) **359**

Cavallie, James: <i>Spengler i Sverige. Den svenska receptionen av Oswald Spenglers teser om världshistorien och Västerlandets undergång</i> (O. Hägerstrand)	370
Dahlberg, Leif & Pelle Snickars (red.): <i>Berättande i olika medier</i> (P. Tistedt)	376
Dahlstedt, Sten: <i>Form och funktion. Idéer i Musikhögskolans lärarutbildning 1947–76</i> (B-M. Styrke)	360
Dowbiggin, Ian: <i>The sterilization movement and global fertility in the twentieth century</i> (A. Wasniowski)	379
Ehrenreich, Eric: <i>The nazi ancestral proof. Genealogy, racial science, and the final solution</i> (A. Wasniowski)	384
Hackett, Edward J., Olga Amsterdamska, Michael Lynch & Judy Wajcman (red.): <i>The handbook of science and technology studies, third Edition</i> (J. Eklöf & C. Nordlund)	385
Hansen, Lars (red.): <i>The Linnaeus apostles. Global science & adventure. Europe, Arctic & Asia. Volume two, book one & two</i> (D. Dunér)	387
Hasselberg, Ylva: <i>Industrisambällets förkunnare. Eli Heckscher, Arthur Montgomery, Bertil Boëthius och svensk ekonomisk historia 1920–1950</i> (P. Wisselgren)	394
Holmqvist, Bosse: <i>Till relativismens försvar. Några kapitel ur relativismens historia. Boas, Becker, Mannheim och Fleck</i> (M. Wiklund)	371
Hornstedt, C. F.: <i>Brev från Batavia. En resa till Ostindien 1782–1786</i> (Olof Hägerstrand)	361
Lagerstam, Liisa: <i>A noble life. The cultural biography of Gabriel Kurck (1630–1712)</i> (G. Eriksson)	377
Liedman, Sven-Eric, Torbjörn Tännsjö & Dag Westerståhl (red.): <i>Den svårfångade relativismen. En uppslagsbok</i> (B. Holmqvist)	373
Leppänen, Katarina & Mikela Lundahl (red.): <i>Kanon ifrågasatt. Kanoniseringsprocesser och makten över vetandet</i> (P. Laskar)	363
Löwendahl, Björn: <i>Sino-Western relations. Conceptions of China, cultural influences and the development of sinology</i> (P. Sörbom)	364
Namli, Elena: <i>Kamp med förnuftet. Rysk kritik av västerländsk rationalism</i> (T. Karlsohn)	374
Nordlund, Christer: <i>Hormoner för livet. Endokrinologin, läkemedelsindustrin och drömmen om ett botemedel mot sterilitet 1930–1970</i> (M. Björk)	381
Nummedal, Tara: <i>Alchemy and authority in the Holy Roman Empire</i> (H. Fors)	388

- Ohlsson, Stig Örjan & Siiri Tomingas-Joandi (red.):
*Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det
 internationella Hiärne-symposiet i Saadjärvi, 31 augusti–
 4 september 2005* (F. Backman & C. Nordlund) 390
- Ollfors, Anders: *August Strindberg och den grekisk–romerska
 antiken* (O. Hägerstrand) 365
- Owensby, Brian P.: *Empire of law and Indian justice in
 colonial Mexico* (M. Lundberg) 366
- Riving, Cecilia: *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom
 i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under
 1800-talets andra hälft* (L. Garpenhag) 382
- Silverbark, Thord: *Doktor Hasselquists resa. Linnélärjungen
 i Mellersta Östern 1749–1752* (K. Nyberg) 391
- Tolvhed, Helena: *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet
 i populärpressens representationer av olympiska spel
 1948–1972* (J. Ljungren) 378
- Östling, Johan: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter
 i andra världskrigets efterdyning* (A. Ers) 368

397 Notiser och meddelanden/Notes and communications

Ordets makt

Om språkets magiska krafter i renässansens filosofi

Håkan Håkansson

Hur kan det komma sig att ”en orm i Schweiz, Allgäu eller Schwaben förstår de grekiska orden *Osy, osya, osy*”, undrade naturfilosofen Paracelsus (1493–1541) i en av sina skrifter. Ingen kunde ju förneka att djuret låg alldeles orörligt, ”mot sin natur”, och varken väste eller högg då orden yttrades. Ja, till och med om orden skrevs på en bit pergament som fästes vid en orm ”kommer den att ligga stilla, precis som om du uttalat dessa ord” – ett fenomen som knappast lät sig förklaras med att den studerat grekiska vid universitetet, tillade han med karaktäristiskt snusförnuft. Vad det visade var den bokstavligen magiska kraft som låg förborgad i språket, en kraft som varje naturfilosof borde lära sig att bemästra om han ville göra anspråk på verklig visdom.¹

Föreställningen att språket besatt magiska krafter var inte ovanlig under renässansen och återfinns hos en rad välkända filosofer, många av dem betydligt mer respekterade vid akademierna än den kontroversielle outsidersen Paracelsus. Den italienske humanisten Marsilio Ficino (1433–1499) påpekade att ett ord inte bara betecknade eller representerade ett ting, utan också förborgade ”en viss kraft av tinget självt”. Vissa ord, framförallt ”gudomliga namn”, innehöll en ”levande kraft” som var så stark att även ogudaktiga människor kunde utföra ”mirakler” genom att åkalla dem.² Några decennier senare citerades han ordagrant av den tyske läkaren Heinrich Cornelius Agrippa (1486–1535), som tillade att ord ofta bar en sådan kraft att de ”inte bara förändrar de som lyssnar, utan även andra kroppar och ting som inte har något liv”. Vissa besvärjelser var i själva verket så kraftfulla att ”många underbara ting” kunde åstadkommas med dem, ”som att få säd att försvinna, framkalla åskväder, bota sjukdomar och liknande ting”. Inte minst gällde detta ord på hebreiska, som ju var människans ursprungliga och fulländade tungomål, noterade Agrippa, skapat då Adam namngav alla varelser ”i enlighet med deras natur”.³

Agrippa var förvisso inte ordinarie lektor vid Europas universitet, men hans åsikter om Adams ursprungliga tungomål delades av åtskilliga lärde och ekades även av en filosofiskt konservativ själ som Martin Luther (1483–1546). I sina kommentarer till den bibliska skapelseberättelsen påpekade han att då Adam gav alla varelser deras rätta namn hade han också fått ”makten över alla djur”, som om förmågan att tala naturens eget språk medförde en obetingad kontroll över den: ”Jag tror att Adam kunde tygla ett lejon med ett enda ord, precis som vi befäller en dresserad hund.”⁴

Språkmagi i tidigare forskning

Språkets magiska krafter var emellertid varken en okomplicerad eller okontroversiell fråga och hade debatterats vid Europas skrivpulpetter och katedrar under drygt ett och ett halvt årtusende, ömsom trätlystet, ömsom försiktigt, men alltid i förvisningen att problemet rörde något centralt i människans väsen. Språket var ju unikt för människan: det var hennes förmåga att tala som höjde människan över de själlösa djuren och visade att hon skapats till Guds avbild. Däremot rådde det högst delade meningar om vilka krafter språket besatt. Auktoriteter som Augustinus (354–430) och Thomas av Aquino (cirka 1225–1274) hade bryskt avfärdat alla former av språkmagi som vidskepelse och kätteri, övertygade om att ord aldrig kunde ha någon fysisk verkan om inte demoniska makter hade ett finger med i spelet. Andra kyrkofäder hade vördnadsfullt talat om hur apostlarna och helgonen utfört allsköns mirakler bara genom att yttra några få stavelser, som om deras röster bar Guds skaparkraft inom sig. Att människans förmåga att tala gjorde henne lik Gud var det således inte många som betvivlade, men *hur* lik Gud var en fråga som splittrat de lärda sedan kristenhetens gryning och som fortfarande under renässansen var så känslig att även de mest förhärdade akademiker kunde förlora sitt sinneslugn.

Ändå har den lärda debatten om språkets magiska krafter väckt överraskande lite intresse bland historiker. Inte sällan har föreställningarna tolkats som ett exempel på hur ”folklig övertro” och oreflekterad ”språkmystik” kunde göra sig påmind även i intellektuella sammanhang, och få historiker har gjort sig omaket att närmare analysera hur medeltidens och renässansens akademiska diskussioner egentligen fördes. Istället har man i hög grad förlitat sig på generaliserande förklaringsmodeller med sina rötter i det tidiga 1900-talets antropologiska forskning – ett faktum som avspeglar en inrotad föreställning om magi som något väsenskiilt från rationellt, filosofiskt tänkande. Fortfarande är mer eller mindre pejorativa epiteter som ”ockult mentalitet” och ”esoteriskt tänkande” vanliga i historieskrivningen, som om föreställningar om magi per definition saknar teoretisk förankring och därför inte kan analyseras på samma premisser och med samma metoder som andra idéhistoriska fält.

Att föreställningar om just språkmagi har väckt så lite intresse är desto mer överraskande då språket länge haft en central roll i hur man tolkat magiska föreställningar generellt. Som antropologen Stanley Jeyaraja Tambiah påpekat har ett dominerande antagande inom hela 1900-talets antropologi varit att tron på magi – i alla kulturer och i alla epoker – bottenar i ett slags kategoriskt misstag, i en övertygelse ”att det finns en verklig identitet mellan ord och ting”.⁵ Vare sig det rört trobriandernas fruktbarhetsritualer i Papua Nya Guinea eller bruket av besvärjelser i det medeltida Europa har magi setts som ett uttryck för den förmoderna män-

niskans oförmåga att hålla isär språk och verklighet. Snarare än att uppfatta språket som en representation av verkligheten, grundad i sociala konventioner och traditioner, utgår magikern från att ord, analogier och metaforer står i ett konkret och kausalt samband med den fysiska världen.

Få teorier har haft ett så långvarigt inflytande inom forskningen som just denna, som levt kvar i det närmaste obestridd under ett drygt sekel sedan den först tog form inom kolonialtidens brittiska antropologi. Redan i början av 1870-talet hävdade Edward Tylor att den ”primitive vildens” magiska föreställningsvärld hade sin rot i att han förväxlande ”ett inbillat samband med ett verkligt”, i en irrationell övertygelse att en ”association i tanken måste involvera ett liknande samband i verkligheten”.⁶ Tylors flyhänta tolkning kom sedan att bilda grundbulven i James Frazers monumentala produktion, löpte som en röd tråd genom Bronislaw Malinowskis klassiska studier och fick en central roll i Lucien Lévy-Bruhls föreställning om en ”prelogisk mentalitet”. I kontrast till det västerländska rationella tänkandet, som styrdes av logikens och kausalitetens lagar, följde den ”primitiva” tankevärlden ”det mystiska sambandets lag”, hävdade Lévy-Bruhl, ett tänkesätt där slumpmässiga likheter och subjektiva associationer mellan olika föremål uppfattades som ett bevis på deras väsenslikhet och identitet.⁷

Lévy-Bruhl skulle förvisso ta avstånd från tolkningen några decennier senare, men vid det laget hade den redan överförts från antropologin till historieskrivningen, där den figurerat flitigt i analyser av medeltidens och renässansens magiska föreställningsvärld. I en studie över renässansens bildkonst använde konsthistorikern E. H. Gombrich uttrycket ”*Denkraumverlust*” för att beskriva den tidigmoderna människans tendens att ”förväxla tecknet med det betecknade tinget, namnet med dess bärare, det bokstavliga med det metaforiska, bilden med dess förlaga” – ett tänkesätt som vanligtvis kännetecknade ”mera primitiva tillstånd” i människans utveckling, kommenterade Gombrich, men som besynnerligt nog även genomsyrade högrenässansens nyplatoniska filosofi.⁸ I samma anda betonade P. O. Kristeller att renässansens filosofer ofta hemföll åt ”symboliskt” tänkande och tycktes ”uppfatta metaforiska element som tillhörande objektet självt”, som om språk och värld inte bara speglade varandra utan existerade jämsides i ett och samma plan av verkligheten.⁹ Och i sin klassiska studie *Spiritual and demonic magic from Ficino to Campanella* (1958) hävdade D. P. Walker att tron på ordets magiska kraft var rotad i en alldeles specifik språksyn, ”en språk teori enligt vilken det fanns ett verkligt, inte konventionellt, samband mellan orden och det de betecknade” och där språket ansågs ha förmågan att förkroppsliga tingens inre ”essens eller substans”.¹⁰

Allra tydligast framträder dock det antropologiska arvet i 1900-talets mest välkända och suggestiva skildring av renässansens tänkande, Michel

Foucaults *Les mots et les choses* från 1966. Foucaults skildring var givetvis långt mera övergripande och anspråksfull än tidigare tolkningsförsök. Medan Gombrich, Kristeller och Walker uteslutande fokuserat på en specifik filosofisk tradition var Foucault djupt präglad av strukturalismen och försökte påvisa existensen av en underliggande struktur, ett *episteme*, som utgjorde förutsättningen för all kunskapsproduktion under tidigmodern tid. Vare sig det handlade om medicin, naturfilosofi eller lingvistik kunde renässansens vetande härledas till en mer djupliggande nivå av det mänskliga tänkandet, hävdade Foucault, en nivå som helt och hållet styrdes av ”likhetens” princip. Då 1500-talets naturfilosofer tyckte sig se korrespondenser mellan den mänskliga kroppen och universums uppbyggnad eller skildrade kausalitet i termer av sympatier och antipatier gav de alla uttryck för en tankevärld styrd av likhetens princip. Men framförallt levde renässansens lärde i en värld där språk och verklighet aldrig kunde skiljas åt, hävdade Foucault. Den fysiska världen var i sig själv en text som skulle tydas, en Naturens Bok där varje varelse bar ett budskap och varje ting en innebörd. Samtidigt betraktades det talade och skrivna språket som något långt förmer än en mänsklig konstruktion: det var en verklighetens spegel, så tätt ”sammanvävd” med tingen att orden tjänade som ett medel för tolka naturens innebörder. Renässansens vetande bestod därigenom i att man ”relaterade ett slags språk till ett annat slags språk”, hävdade Foucault; ”i att få allting att tala”.¹¹

Det skall erkännas att Foucaults skildring ofta var lika mystifierande som den var fascinerande och i renässansspecialisternas led skulle reaktionerna spänna från ljum skepticism till öppen fientlighet.¹² Men i mångt och mycket var det dess suggestiva form som gav skildringen ett sådant genomslag utanför specialisternas skrå. Foucaults betonande av ”likhetens princip” väckte ett omedelbart igenkännande hos läsare som var bekanta med renässansens fascination för kosmiska korrespondenser, signaturer och sympatier. Som exempelvis Giambattista della Porta (1535–1615) skrev kunde envar se att alla ”jordiska ting” speglades i de ”himmelska tingen”, ett faktum som även innebar att de stod i ömsesidig kontakt med varandra, ”ty själva likheten mellan ett ting och ett annat utgör ett tillräckligt samband för att länka dem samman”.¹³ Likaså tycktes Foucaults teori om ordens och tingens obrytbara enhet fånga en väsentlig aspekt av renässansens fascination för etymologier, allegorier och språkmystik, en fascination som genomsyrade tidevarvets naturvetenskaper i lika hög grad som språkvetenskaperna. För tidigmoderna naturalhistoriker som Conrad Gesner (1516–1565) och Ulisse Aldrovandi (1522–1605) var zoologin inte bara en vetenskap som rörde djurens utseende, levnadsmiljöer och beteende. I deras verk behandlades också namnens ursprung och släktskap, liksom djurens förekomst i antika fabler, myter, allegorier, emblem och ordstäv, som om varelsernas roll i det mänskliga språket var oupplösligt förbunden med deras plats i den fysiska skapelsens schema.¹⁴

Foucaults trendkänsliga analys har dock åldrats betänkligt under de fyrtio år som förflutit. Strukturalismen har sedan länge fallit ur modet och idag är det inte skildringens förföriska suggestionskraft som gör sig mest påmind, utan dess uppenbara hålrum och brister. Få historiker känner sig numera lockade av schematiska och generaliserande tankemodeller som reducerar alla individuella särdrag och disciplinära olikheter till en ovidkommande nullitet. Tvärtom, i takt med att forskningen fördjupats är det just komplexiteten i renässansens vetande som blivit tydlig och idag framstår Foucaults skildring mest som en idealtypisk konstruktion, där en hel epok tvingades in i ett skäligen förenklat och stiliserat tanke-system.¹⁵

Likafullt har det antropologiska arvet efter Tylor och Lévy-Bruhl levt vidare inom den historiska forskningen, åtminstone inom den växande forskningsnisch som fokuserar på renässansens föreställningar om magi. I en ofta citerad essä från 1984 hävdade Brian Vickers att det fanns en avgörande skillnad mellan vad han kallade ”ockulta” tanketraditioner och den ”vetenskapliga”:

I den vetenskapliga traditionen [...] görs en klar distinktion mellan ord och ting och mellan bokstavligt och metaforiskt språk. De ockulta traditionerna erkänner inte denna distinktion: ord behandlas som om de vore jämbördiga tingen och kan ersätta dem. Manipulera det ena och du manipulerar det andra.¹⁶

Vickers var uppenbarligen omedveten om hur väl hans framställning ekade en antropologisk kliché (detta trots att han tog sin utgångspunkt i en etnografisk studie från 1967 i vilken Robin Horton ställt ”modern vetenskap” i schematisk kontrast till ”traditionellt afrikanskt tänkande” – ett förfaringssätt som Horton för övrigt karakteriserat som ”moget för skrothögen” något år tidigare).¹⁷ Vickers drev dessutom tesen om de ”ockulta” tanketraditionernas språkuppfattning till sin absoluta spets då han hävdade att renässansfilosofernas tendens att betrakta ”ord som ting och essenser” visade på en oförmåga att ”uppfatta skillnaden mellan innebörd och uttryck”. Ficino och hans likar var fångade i ett tänkesätt där orden och tingen ständigt ”förväxlades”, hävdade Vickers, eftersom den språkliga analogin ”kollapsade” till en ”identitet”. I renässansens ockulta åskådningsvärld var en symbol inte bara ett tecken som refererade till ett objekt; den *var* i någon mening objektet självt. Och då magikern yttrade sina besvärjelser hänvisade han inte till fysiska ting; han uttryckte på något sätt tingen själva. För Vickers var detta sällsamma tänkesätt inte bara förklaringen till att man tillskrev språket magiska krafter: *hela* den ockulta föreställningsvärlden, i alla dess skiftande former, hade sin rot i just denna oförmåga att se analogier och metaforer som subjektiva konstruktioner och istället tillskriva dem en objektiv existens. Genom att tecknet och det betecknade aldrig skildes åt levde man i övertygelsen att ord kunde påverka den fysiska verkligheten, att bilder av himlakrop-

parna kunde fånga astrologiska krafter och magiska amuletter dra till sig energier från de övre himlasfärerna: ”Analogi leder till identitet och till en faktisk förbindelse mellan ting.”¹⁸

Vickers grovt tillskurna tolkning rymde knappast fler nyanser än Foucaults abstrakta tankekonstruktion (vilken Vickers märkligt nog förbigick med tystnad). Han åberopade däremot ett omfattande källmaterial till stöd för sin tes, vilken han dessutom försökte förankra i något avsevärt konkretare än Foucaults ogripbara strukturer. Framförallt hävdade han att den avgörande skillnaden mellan de två motstridiga tanketraditionerna – den ”ockulta” respektive den ”vetenskapliga” – kunde härledas till två oförenliga språkuppfattningar som under närmare två årtusenden dominerat europeisk språkfilosofi: platonismen respektive aristotelismen. I verket *De interpretatione* hade Aristoteles förespråkade en närmast modern språkuppfattning, där förhållandet mellan ord och ting beskrevs som helt och hållet *konventionellt*, med sin grund i sociala överenskommelser och traditioner. Platon, däremot, hade i sin dialog *Kratylos* presenterat en teori om språkets *naturliga* karaktär, en teori enligt vilken ord och ting hade ett naturgivet förhållande till varandra. I dialogen lät Platon sitt alter ego Sokrates slå fast att orden representerade verkligheten ”genom likhet” och att de var ”till sin själva natur lika tingen”. Språket speglade verkligheten så exakt att det kunde ge kunskap om den fysiska världen: ”Den som har kunskap om namnet har även kunskap om tinget det betecknar”, för ”då man känner namnets natur – och dess natur är tingets natur – kommer man även att känna tinget, eftersom det är likt namnet”.¹⁹ Det var häri man kunde finna själva kärnan i alla de ”ockulta” tanketraditioner som florerat genom Europas hela historia, hävdade Vickers: en språkuppfattning där ordens innebörder var givna av naturen och förkroppsligade tingen så väl att de talade verklighetens eget språk.

Vickers studie har förvisso väckt skarpa reaktioner från en rad historiker, som först och främst pekat på att tolkningen bärs upp av en märkbart idealiserad och anakronistisk vetenskapssyn. Föreställningen att vetenskapen alltid gör en ”klar distinktion mellan ord och ting och mellan bokstavligt och metaforiskt språk” är en positivistisk fiktion som grundligt omvärderats under senare decennier. Likaså framstår polariseringen mellan ”ockulta” och ”vetenskapliga” traditioner som mer än lovligt förenklad. Få forskningsområden har genererat så mycket uppmärksamhet under senare år som just ”ockultismens” genomslag bland naturfilosofer vi traditionellt betecknat som ”vetenskapliga”. Ställd inför Keplers astrologiska övertygelse, Boyles alkemiska övningar och Newtons fascination för hedniska profetior ter sig Vickers prydliga dikotomi som besynnerligt artificiell. Samtidigt har denna omvärdering av vetenskapshistorien visat på en oanad bredd och komplexitet hos den ”ockulta” föreställningsvärlden. Om den tidigare framstod som en någorlunda väldefinierad och inbördes sammanhängande tankeströmning ter den sig nu alltmer som ett brokigt

lapptäcke av olikartade föreställningar, rotade i vitt skilda och ofta motstridiga filosofiska traditioner. Fortfarande finns det historiker som faller för frestelsen att inordna alla former av ”esoteriska” idéer under ett och samma övergripande schema, men i realiteten var den ”ockulta” tankevärlden alltför vittfamnande och heterogen för att den ska kunna reduceras till något slags universell ”magiteori” eller underliggande semiotik.²⁰

Ändå är Vickers studie fortfarande en obligatorisk referens och utgångspunkt för diskussioner om språkmagi i tidigmodern filosofi. Historiker må ha blivit allt känsligare för anakronismer och generaliseringar, men då det gäller föreställningar om språkets magiska krafter har den bärande tanken i Vickers analys lämnats i det närmaste oemotsagd.²¹ Det enda försöket till ett alternativt synsätt är i praktiken Stanley Jeyaraja Tambiahs ”performativa” tolkning av magiska föreställningar, inspirerat av framförallt John Austins språkfilosofiska teori om talhandlingar. I en rad artiklar har Tambiah vänt sig emot tanken att magiska övertygelser är något i grunden irrationellt eller ett uttryck för ”primitivism”. Istället bör magiska föreställningar tolkas som ”kulturellt konstruerade system för symbolisk kommunikation”, som han uttrycker det, vilket innebär att magiska handlingar inte är något annat än ritualiserade symboliska handlingar som bekräftar och avspeglar sociala och kulturella strukturer. Som Tambiah betonar innebär detta att magi faktiskt har en konkret verkan, inte i fysisk eller kausal bemärkelse, men väl genom att utgöra en ”illokutionär handling”, som Austin formulerade det. Då magikern använder magiska ord för att åstadkomma något agerar han på precis samma sätt som då en präst uttalar orden ”härmed förklarar jag er man och hustru” – en symbolisk talhandling som inte bara bekräftar utan rent konkret skapar ett sakernas tillstånd.²²

Frågan är dock om Tambiahs tolkning tillför så mycket då den appliceras på medeltidens och renässansens magidebatter. Ambitionen att ”undvika förklaringar i termer av irrationella mystiska associationer” är förvisso både hedervärd och angelägen. Men om Tambiah anser sig kunna påvisa magins rationalitet är detta något han paradoxalt nog försöker åstadkomma genom att reducera den till något annat än utövarna själva ansåg sig praktisera; till en rent symbolisk form av kommunikation. Medan den klassiska antropologin hävdade att magikern är irrationell eftersom han förväxlar ord och ting, menar Tambiah att han är rationell – för magikern menar egentligen inte vad han säger.²³ Dessutom lider Tambiahs tolkning av samma anspråk på universalitet som den klassiska modellen. Tron på magi behandlas som något i grunden identiskt och enhetligt, som tar sig samma uttryck och lyder samma lagar i alla kulturer och i alla epoker. Precis som de föregångare han kritiserar är Tambiah därför obenägen att se magiska föreställningar som knutna till en specifik kulturell och intellektuell kontext. Snarare än att se språkmagi som ett uttryck för en världsbild där förhållandet mellan språk och verklighet

tedde sig annorlunda än det gör för oss, påtvingar han andra kulturer en modern, västerländsk språkuppfattning och lyckas därigenom undvika den verkligt angelägna frågan: hur synen på språket i sig självt är beroende av en rad metafysiska, ontologiska och kosmologiska antaganden och föreställningar, och hur dessa föreställningar i sin tur kan användas för att rättfärdiga – eller bestrida – övertygelsen att språket bär magiska krafter.

Tambiah har dock inte haft på långt när så stort inflytande inom historieskrivningen som inom antropologin och inom renässansforskningen är det alltså Vickers klassiska tolkning som dominerar. Det finns emellertid anledning att ifrågasätta även Vickers analys, som visserligen byggde på ett omfattande källmaterial, men där de återopade citaten genomgående var brutna ur sin kontext på ett sätt som effektivt dolde tolkningens brister. I realiteten var inte bara den grovhuggna polariseringen mellan ”ockulta” och ”vetenskapliga” tänkare missledande, utan också antagandet att dessa grupper representerade två i grunden oförenliga språkuppfattningar. I renässansens debatter finner vi åtskilliga exempel på ”vetenskapliga” lärde som kritiserade tron på språkmagi samtidigt som de fascinerades av tanken på ett naturligt språk. Men framförallt finner vi att praktiskt taget alla som hävdade att ord besatt magiska krafter och som Vickers placerade i ”ockultisternas” läger betonade språkets *konventionella* karaktär, ett faktum som visar att varken förhållandet mellan ”naturliga” och ”konventionella” språk teorier eller deras roll i språkmagin var fullt så okomplicerat som man antagit.

Renässansens läsning av Platons *Kratylos*

Denna skenbart motsägelsefulla situation berodde lika mycket på tvektigheter i Platons språkuppfattning som på renässansens komplexa tolkning av den. Platons dialog *Kratylos* var helt klart en återkommande referens i tidigmoderna diskussioner om språkmagi. ”Som Platon säger i *Kratylos* bär ett namn en del av kraften i tinget självt”, påpekade exempelvis Ficino då han diskuterade kraften i vissa ”gudomliga namn”.²⁴ Däremot finns det ingenting i Platons språk teori som motiverar påståendet att den upplöste distinktionen mellan ord och ting och fick dem att framstå som ”identiska” – språkets magiska krafter berörs överhuvudtaget inte i Platons dialog. *Kratylos* är snarare en komplex och nyansrik diskussion om språkets egenskaper, där dialogens gestalter argumenterar ömsom för uppfattningen att språket är konventionellt, ömsom för dess naturliga karaktär, men utan att frågan slutgiltigt avgörs. Sokrates vidhåller att ett naturligt språk i vilket orden speglar ”tingens sanna väsen och imiterar deras inre natur” vore överlägset ett konventionellt. Men han erkänner samtidigt att de flesta existerande tungomål skapats av människor med otillräcklig kunskap om tingens väsen och därför ger högst bristfällig

kunskap om verkligheten. I realiteten företräder Platon en syn på språket som *både* naturligt och konventionellt: orden speglar verkligheten, men sällan så väl som man skulle önska.²⁵

Ambivalensen i Platons språkuppfattning gick inte renässansens nyplatonister förbi. I sin kommentar till *Kratylos* redogjorde Ficino utförligt för dialogens tvetydiga hållning och påpekade att även om orden var ”bilder av tingen själva” var de ofta så förvanskade att språket aldrig kunde ge kunskap om verkligheten. Likafullt tillskrev han språket magiska egenskaper och betonade att de gammaltestamentliga patriarkerna hade ”utfört mirakel” genom den kraft som låg förborgad i ”gudomliga namn”. Dessa ”sanna” och ”heliga” namn återfanns emellertid inte i något existerande tungomål, utan ingick i en uråldrig och hemlig kunskapstradition som förts vidare från generation till generation sedan den dag namnen ”skänktes av Gud till patriarkerna och Moses”. Mest verkningfullt av dessa magiska ord var ”Guds första namn”, skrev Ficino, det hebreiska ”*Tetragrammaton*” (IHVH), som var ”mirakulöst sammansatt av bara fyra bokstäver” och fullständigt outtalbart om man inte var ”gudomligt inspirerad”. För en upplyst och ren själ, däremot, var detta namn en outsinlig källa till magiska krafter, vilket inte minst framgick av alla underverk som Kristus åstadkom – ty Kristus ”utförde mirakler genom sin sanna förståelse och sitt fulländade uttal av detta *Tetragrammaton*”.²⁶

Ficinos kommentar till *Kratylos* väcker onekligen en rad frågor, men den gör åtminstone ett sakförhållande klart: att renässansens föreställningar om språkmagi inte bottnade i något så trivialt som en oförmåga att skilja mellan ord och ting. Även tidevarvets mest renodlade platonister betraktade det naturliga språket som en *ideal* representationsform, som i praktiken bara återfanns i vissa ”heliga” ord som en gång delgivits Bibelns vise av Gud själv. Lika uppenbart är att Ficinos diskussion spände över långt större frågor än Platons ursprungliga dialog. För Ficino tycks frågan överhuvudtaget inte ha varit om språket skulle betraktas som konventionellt eller som naturligt. För honom var den centrala frågan snarare hur Platons åsikter bäst jämkades och förenades med den kristna läran och de förkristna tanketraditioner som underbyggde dess doktriner. Som många renässanshumanister var han övertygad om att det hedniska lärdomsarvet – och då inte minst den platonska filosofin – återspeglade en gudomligt uppenbarad kunskapstradition, en *prisca theologia* eller *philosophia perennis* med sina rötter i Adams och patriarkernas legendariska visdom.²⁷ Det var ur denna historiesyn, som skulle få ett enormt genomslag i den tidigmoderna lärdomskulturen, som renässansens synkretistiska läsning av antikens skrifter växte fram: olika traditioner och källor vävdes samman och harmoniserades i övertygelsen att de alla hade ett gemensamt ursprung och därför måste vara i någon mening samstämmiga. Som exempelvis Pico della Mirandola (1463–1494) påpekade fanns det ingenting

som Aristoteles och Platon var oeniga om i ”innebörd och sak [*in sensu et re*], även om de i sina ord tycks vara oense”.²⁸ Av samma skäl var många lärde övertygade om att den hedniska filosofin måste återspegla en i grunden kristen världsbild, då hela den mångtusenåriga kunskapstradition som antikens författare gav uttryck för ytterst instiftats av Gud själv. Som Ficino skrev i sin *Theologia platonica* var ”vördandet av Gud lika naturligt för människan som gnäggandet för hästen och skällandet för hunden”. Just därför var alla religioner i grund och botten identiska, oavsett vilka uttryck de tog sig: ”alla mänskliga åsikter, uttryck och seder är föränderliga, men inte religionen”.²⁹

Vad historiker ofta förbiser då de använder begrepp som ”aristotelism” och ”platonism” som analytiska eller deskriptiva kategorier är med andra ord att renässansens tolkning av antikens lärodomsarb på ett fundamentalt sätt skilde sig från ett nutida synsätt. I Ficanos tankevärld var Platon inget annat än en ”grekisktalande Moses”, som han brukade uttrycka det, en gudomligt inspirerad filosof som i sina dialoger blottlagt grunden för den kristna läran, vilket innebar att han i praktiken läste Platons språkfilosofiska dialog som en *teologisk* text.³⁰ Vad han försökte påvisa i sin kommentar var inte i första hand riktigheten i Platons språkuppfattning, utan att Platon bekräftade hela den mångtusenåriga kunskapstradition som burits upp av upplysta tänkare genom mänsklighetens historia, från de ”hebreiska vise” till Zoroaster, Hermes Trismegistos, Origenes, Plotinos, Iamblichos, al-Kindi och Roger Bacon – filosofer som till skillnad från Platon även tillskrivit språket magiska krafter.

Origenes

Renässansens föreställningar om språkmagi var med andra ord inte så mycket ett uttryck för en ”platonisk” språkuppfattning som en produkt av en synnerligen eklektisk läsning av en rad klassiska och medeltida källor, sprungna ur vitt skilda tanketraditioner. Till de auktoriteter som Ficino tillmätte störst vikt hörde exempelvis kyrkofadern Origenes (ca. 185–254), som i sin *Contra Celsum* hävdade att ”en underbar kraft ligger gömd i vissa heliga namn”. Denna ”levande kraft” låg innesluten i ord som ”satts samman på ett visst gudomligt sätt”, kommenterade Ficino, vilket var anledningen till att sådana namn miste sin kraft då de översattes till något annat språk än hebreiskan.³¹

Ficanos användning av Origenes är värd att uppmärksamma, eftersom den gör språkmagins teologiska kontext ytterligt tydlig. Origenes *Contra Celsum* var i själva verket ett försvar av den kristna läran mot den kritik som lagts fram av hans samtida Kelsos, som anklagat de kristna för att ”få sina krafter genom att uttala besvärjelser och namnen på vissa demoner”. Intressant nog förnekade inte Origenes att de kristna utnyttjade kraften i språkliga formler. Däremot handlade det inte om att besvärja

demoner, hävdade han, utan om att åkalla ”Jesu namn, tillsammans med recitationen av berättelserna om honom”. Kraften i Jesu namn bevisades ju av att det hade makten att fördriva demoner: ”Herre, Herre”, hade lärjungarna utropat, ”hava vi icke [...] genom ditt namn drivit ut onda andar och genom ditt namn gjort många kraftgärningar?”³² Precis som renässansens nyplatonister hävdade Origenes att det existerade en mångtusenårig kunskapstradition om magiska ord, en tradition som grundats av de gammaltestamentliga hebréerna och förts vidare av ”Egyptens vise” och ”Persiens *magi*”.³³ Bland de ord som dessa visdomstygda magiker brukade åkalla fanns först och främst Guds namn, som ”Sabaoth” och ”Adonai”, men Origenes tillskrev även andra bibliska personnamn en speciell magisk kraft: ”Om någon yttrar en besvärjelse eller ed med namnen ’Abrahams Gud, Isaks Gud, Jakobs Gud’, kommer han att åstadkomma något, antingen genom dessa namns natur eller genom deras kraft”.³⁴ De namn som återfanns i Bibeln var nämligen inte konventionella namn, hävdade Origenes, och hade ”ingenting att göra med vanliga skapade ting”. Snarare var de uttryck för ”en hemlig teologi” (*theologia aporrheta*) som var ”förbunden med universums skapare”.³⁵ Detta var också skälet till att de inte kunde översättas till något annat språk än hebreiskan utan att mista sin kraft, för det var inte innebörden i orden som gav dem deras kraft, påpekade Origenes, ”utan ljudets egenskaper och kvaliteter”.³⁶

I begynnelsen var Ordet

Föreställningen att bibeltexten besatt magiska krafter var inte ovanlig och återfinns i såväl folklig som lärd kultur från kristenhetens gryning till långt in under 1600-talet. I sitt encyklopediska verk *De omnibus rebus naturalibus* framhöll exempelvis läkaren Giovanni Fontana (cirka 1395–1455) att Bibelns ord och berättelser hade en rent faktisk, ”magisk” kraft, på precis samma sätt som de böner man riktade till Gud och änglarna. Lika vanligt var att man åkallade passager ur evangelierna eller bar små papperslappar med bibelcitater kring halsen som skydd mot sjukdomar och olyckor, ett bruk som även kyrkan ställde sig välvillig till. I den berömda *Malleus maleficarum* eller ”Häxhammaren” från 1487 rekommenderades alla inkvisitörer att skydda sig mot demoniska makter genom att bära en pergamentlapp med Kristi sista ord – ”*Eli, Eli, lama sabachthani*” – hängande som en amulett kring halsen eller insydd i kläderna.³⁷

Helt klart var denna tro på bibeltextens kraft ibland heltoreflekterad, inte minst i folkliga kretsar där man inte alltid gjorde någon skillnad mellan Bibelns status som ”helig” text och dess förmodat magiska egenskaper. I den lärda debatten, däremot, var bibeltextens magiska kraft oupplösligt förbunden med dess unika roll i den kristna metafysiken. Under århundradena kring Kristi födelse hade judiska tanketraditioner smält samman

med det grekiska kulturarvet och utkristalliserats till ett metafysiskt system som centerades kring den västerländska filosofins kanske mest centrala begrepp: *Logos* eller Ordet. Detta *Logos* var först och främst identiskt med Guds Ord, de eviga arketyper eller principer som utgjorde Skaparens sanna väsen: ”I begynnelsen var Ordet, och Ordet var hos Gud, och Ordet var Gud.” Det var ur dessa principer som Gud skapat världen genom att bokstavligen ge röst åt sitt Ord: ”Och Gud sade...”. Eller som det heter i Psaltaren: ”Himmelen är gjord genom Herrens ord och all dess här genom hans muns anda.”³⁸ Men Ordet var naturligtvis också identiskt med den Heliga Skrift, nedtecknad av Moses och profeterna under vägledning och inspiration av Gud själv; en skrift som återspeglade Guds visdom i fulländad form och därmed utgjorde en i någon mening ”sann” text. Som den judiske filosofen Filon av Alexandria (cirka 15 f. Kr.–40 e. Kr.) uttryckte det:

Överallt annars har människan för vana att ge tingen namn som skiljer sig från tingen själva, så att föremålen inte är desamma som det vi kallar dem. Men Moses tillskrev tingen namn som är tydliga bilder av dem, så att namnet och tinget oundvikligen är desamma från första början och namnet och det som det betecknar inte skiljer sig ett dyft.³⁹

Filons tankegång – som helt klart hade influerats av Platons *Kratylos* – skulle ekas av otaliga kyrkofäder genom århundradena och kom att utgöra grunden för den kristna synen på bibeltexten som religiöst dokument. Skriften var ett i alla avseenden ”sant” uttryck för Guds Ord, där texten i någon mening var identisk med skaparens visdom. Samtidigt blir det i sammanhanget uppenbart hur missvisande den antropologiska klichén om ordens och tingens ”identitet” kan bli om den tolkas alltför bokstavligt – risken att kyrkofäderna skulle råka förväxla Gud med den fysiska bibeltexten får nog betecknas som minimal. Kristna teologer betraktade givetvis Bibeln som ett *symboliskt* uttryck för Guds visdom, där Ordet uttrycktes i analogier och liknelser som krävde tolkning. Men till skillnad från andra texter var bibeltexten skriven i ”sanna” liknelser som gjorde det möjligt för människan att förstå den visdom som låg fördold bakom textens bokstavliga innebörd – att ”genom bokstavens slöja skönja den Heliga Ande”, som Claudius av Turin (†877) så poetiskt uttryckte saken.⁴⁰

Att bibeltexten i någon mening var ”identisk” med Guds skapande Ord var emellertid inte i sig självt anledningen till att vissa kyrkofäder tillskrev Skriften magiska krafter. Lika avgörande var den roll som den kristna metafysiken tillskrev människans *själ*. Då Origenes hävdade att Bibelns namn bar magiska krafter var det inte i tron att namnen på något sätt förkroppsligade Gud själv, utan i övertygelsen att de hade förmågan att sätta den mänskliga själen i förbund med Gud och därmed tjäna som ett medium för Guds skaparkraft. I sina *Predikningar över Josua* påpekade

han att styrkan i de bibliska namnen berodde på att det fanns ”särskilda krafter (*dynameis*) inom oss” som hade en ”naturlig affinitet” (*synerge-neis*) med dessa namn. Just därför förstärkte namnen de krafter vi hade inneboende i vår själ: ”Det finns en mängd krafter inom oss som tilldelats vår själ och kropp, och som, om de är heliga, gagnas och stärks då den Heliga Skrift läses”.⁴¹

Bakom Origenes resonemang om Skriftens och själens ”affinitet” framskymtar ett centralt element i den kristna *Logos*-doktrinen, nämligen att Ordet återspeglades i den mänskliga själen. Gud hade skapat människan till sin avbild, vilket innebar att det mänskliga förnuftet inte var något annat än en reflektion av Hans visdom, av de principer ur vilka världen skapats. Som exempelvis Gregorius av Nyssa (cirka 330–395) uttryckte det: ”inom dig finns det ord och förnuft som imiterar Guds Ord och medvetande”, en fras som skulle ekas gång efter annan under det dryga årtusende som följde.⁴² För Origenes innebar denna grundläggande likhet mellan Gud, Skriften och den mänskliga själen att bibeltexten hade förmågan att förädla den mänskliga själen till den grad att den blev ett medium för Guds skaparkraft. Genom att läsa Guds Ord blev själen ”närd och vederkvickt, som av gudomlig och förnuftsmässig föda”, som han uttryckte det i sina predikningar, något som i förlängningen kunde transformera människan till en närmast gudalik varelse.⁴³

Föreställningen att den mänskliga själen kunde tjäna som ett medium för Guds skaparkraft är ett återkommande tema i renässansens diskussioner om magi. I sin *Theologia platonica* hävdade Ficino att själens gudomliga natur bevisades av dess bokstavligen mirakulösa krafter. Det mänskliga intellektet (*mens humana*), som utgjorde själens högsta nivå, hade enligt Ficino förmågan att ”tillägna sig” Guds kapacitet att utföra mirakler. Genom att låta själen gå upp i Gud fick vi makten att ”behärska elementen, uppväcka vindarna, tvinga molnen att regna, skingra dimma, bota sjuka och så vidare”. Sådana underverk hade forntidens vise ofta utfört och var egentligen ingenting att förundras över, anmärkte Ficino, eftersom sådana krafter var en del av själens natur – ”det vill säga, då den blir Guds instrument för att göra sådant”.⁴⁴

Ficinos ståndpunkt var inte fullt så kontroversiell som den kan tyckas. Även ortodoxa teologer tillskrev helgonen förmågan att utföra diverse mirakel och underverk, som att bota sjuka, stävja oväder och väcka döda till liv. Liksom Ficino brukade kyrkofäderna betona att sådana krafter egentligen inte tillkom människan själv, utan var ett uttryck för Guds nåd. ”Sanna mirakler kan inte utföras annat än genom Guds kraft”, slog exempelvis Thomas av Aquino fast i sin *Summa theologia*, ”ty det är Gud som utför dem till gagn för människan.”⁴⁵ Det originella med Ficinors resonemang var snarare att han kopplade samman själens gudomliga natur och mirakulösa krafter med människans språkliga förmåga. Den mänskliga själen var ”Guds efterliknare” (*aemulus Dei*) just genom sin

förmåga att uttrycka sig språkligt. Den tänkande människan ”föreställer sig lika många ting som den tänkande Guden skapar”, påpekade han, och likt Gud gav människan även fysiskt uttryck för sina tankar, dels genom att ”yttra dem i luften” och dels genom att teckna ned dem i form av bokstäver.⁴⁶

Att kristna tänkare gjorde en analogi mellan Guds skapelseakt och människans språkliga förmåga var förvisso inte ovanligt. I någon mening byggde hela *Logos*-doktrinen och föreställningen om hur Gud skapade världen genom att yttra sitt Ord på just denna metaforik. I Ficinos tankevärld rörde det sig dock inte bara om en konventionell liknelse: människans förmåga att uttrycka sina tankar i språklig form speglade Guds skaparkraft i en rent konkret bemärkelse, och det var denna idé som var den bärande i hans försvar av språkets magiska krafter. I sina kommentarer till Platons *Kratylos* och *Filebos* återkom Ficino flera gånger till hur människan uppfattar fysiska ting med sina sinnen, varpå hon skapar sig en bild av dem i sin själ. Denna mentala bild transformeras till ett språkligt begrepp i vårt intellekt, som i sin tur uttrycker begreppet i form av talade ord: ”Först föds det i intellektet, sedan uttrycks det med rösten, och slutligen betecknas det med bokstäver”. Denna språkliga representation var emellertid inte blott och bart ett kommunikativt tecken. Istället hävdade han att ordet, både som mentalt begrepp och verbaliserat ljud, innehöll det betecknade tingets ”naturliga kraft” (*virtus naturalis*). Att benämna ett ting innebar att man gav uttryck för ”kraften i tinget självt”, en kraft som ”framföds likt ett barn” då ordet yttras och som ”ligger dold under innebördens form som ett slags liv” – *sub significacionis forma quasi vitam latere*.⁴⁷

Det finns ett antal anmärkningsvärda element i Ficinos diskussion. För det första tycks han utan tvekan tillskriva *alla* ord ett sådant inre ”liv”, även konventionella benämningar på jordiska föremål. Samtidigt var han tydlig med att vardagsspråket aldrig kunde besitta en lika stark magisk verkan som ”heliga namn”, eftersom det fanns en avgörande skillnad mellan sådana namn och ord som betecknade fysiska ting. ”Kraften av ett naturligt ting” når vår själ via sinnena, påpekade han, varpå den ”alstras” (*concipitur*) i vårt intellekt och därefter ”innesluts i ett namn”. Kunskapen om de gudomliga namnen, däremot, nådde inte vårt intellekt via sinnena utan via ”högre intelligenser” (*mentes superiores*), det vill säga via ett slags gudomlig uppenbarelse som sker då vi höjer vårt intellekt mot det himmelska och blir ”mer lika Gud”. Just därför var de gudomliga namnen – som alla vidarebefordrats av ”fortida heliga män” som blivit ”hänryckta av Gud” – långt mera kraftfulla än konventionella benämningar. Sådana namn var som ”strålar av Gud själv” och innehöll så starka krafter att ”till och med människor som befinner sig långt ifrån Gud och är onda kan utföra mirakler med dem”.⁴⁸

Det mest anmärkningsvärda med Ficinos teori är ändå att den så

uppenbart stod i strid med den språkuppfattning som förordats av teologiska giganter som Augustinus och Thomas av Aquino. I sin *De doctrina christiana* hade Augustinus fördömt alla former av magi som använde sig av tecken, ”vare sig de består av [muntliga] besvärjelser eller speciella märken som förespråkarna kallar *characteres* [skrivtecken]”. Ett tecken var nämligen inget förmer än ett kommunikativt redskap som fick sin innebörd genom sociala konventioner och traditioner. Några naturliga eller fysiska krafter kunde det aldrig bära och i de fall ett tecken hade en magisk verkan berodde det på att magikern använde det för att kommunicera med otillåttna, demoniska makter.⁴⁹ Samma slutsats drog Thomas av Aquino, som i sin *Summa contra gentiles* påpekade att ”ord, i den mån de betyder något, har ingen kraft förutom den som härrör från ett intellekt”. Om ord och tecken kunde åstadkomma ögonskenliga underverk var det enbart för att de bar en *innebörd* som kunde utläsas av tänkande, medvetna varelser – mänskliga, gudomliga eller demoniska. Däremot såg han inget orätt i att man bar ”gudomliga namn” hängande kring sin hals, bara man höll i minnet att sådana talismaner skyddade mot sjukdomar och olyckor genom Guds nåd, inte genom någon förment magi.⁵⁰

Ficino var ingalunda obekant med Aquinos ståndpunkt och i många frågor var han mån om att betona hur väl hans egna tolkningar harmoniserade med kyrkans och den helige *doctor angelicus* åsikter.⁵¹ I sina diskussioner om språkets krafter valde han dock att förbigå skolastikerna med tystnad, för att istället lägga tonvikten på andra auktoriteter. Men framförallt försökte han rättfärdiga språkmagin teoretiskt genom att förankra den i ett filosofiskt och metafysiskt tanke-system som han successivt skulle utveckla i en rad skrifter, ett tanke-system som i stor utsträckning baserades på den senantika nyplatonismen och den metafysik som lagts fram av grundaren Plotinos (cirka 204–270) i hans *Enneader*.

Den nyplatoniska metafysiken

Plotinos världsbild var en synnerligen komplex och överskådlig tankekonstruktion, vävd kring begreppet *Logos* och dess olika innebörder. Som Plotinos påpekade kunde termen *Logos* tolkas i betydelsen ”förnuft” och ”visdom” likaväl som ”ord”, ”röst” eller ”språkligt uttryck”, och det var denna mångtydighet som bildade stommen i ett metafysiskt system som förklarade hur Skaparen förmedlade sin livskraft till den skapade, materiella världen. För Plotinos var den avgörande frågan hur den helt andliga, eviga och odelbara Skaparen – eller ”det Ena”, som han uttryckte det – kunde överbrygga det ontologiska gapet till den fysiska världen, som ju var materiell, förgänglig och stadd i ständig förändring. Hans svar var att det fysiska universum skapats genom en serie emanationer ur det Ena (eller rättare sagt allttjämt skapades, eftersom emanationsläran innebar att allt jordiskt förblev länkat till sitt gudomliga ursprung). Enligt Plotinos

gav det Ena ”uttryck” (*logos*) för sitt ”förnuft” (*logos*) i form av en Världsjäl. Denna speglade inom sig alla de andliga arketyper eller ”förnuftsprinciper” (*logoi*) som fanns i Guds medvetande, och det var Världssjelen som i sin tur gav ”uttryck” för dessa principer i fysisk form, som materiella ting och varelser. Varje skapat ting var således ”en bild innesluten i materia” av en gudomlig förnuftsprincip, som i en serie successiva hypotaser antagit en allt mera materiell form.⁵²

För Plotinos var skapelsen med andra ord en process som närmast bokstavligen lät sig förstås som ett språkligt uttryck: Gud uttryckte andliga principer på samma sätt som ett uttalat ord uttrycker och ger fysisk gestalt åt intellektuella begrepp. Och på samma sätt som ett uttalat ord bär en andlig innebörd bär varje fysiskt ting en andlig princip inom sig, en princip som inte bara återspeglade den ursprungliga arketyper som rymdes i Guds medvetande utan i rent kausal mening var förbunden med Skaparen. Eftersom universum utgjorde en sammanhängande hierarki, bestående av en serie obrutna emanationer, var ”varje enskilt ting länkat till den Gudomliga Varelse i vars avbild det är skapat”. Av samma skäl var alla skapade ting sammanlänkade med varandra, i ett slags allomfattande väv av ömsesidigt förbundna ”uttryck” för Guds skaparkraft.⁵³

Plotinos föreställning om naturens ”sammanlänkning” skulle bli ytterst betydelsefull för renässansens diskussioner om magi. Som han skrev kunde universum liknas vid ”en enda levande organism”, där allt stod i ömsesidig kontakt och varje ting kunde nyttjas för att utöva makt över andra ting. I en annan metafor som skulle ekas oupphörligt under renässansen liknade han världen vid ett musikinstrument: liksom musikern knäpper på en sträng och därigenom får instrumentets övriga strängar att vibrera i harmoni kunde magikern göra bruk av naturens krafter genom att utnyttja tingens inneboende sympatier och antipatier. Intressant nog var Plotinos främsta exempel på denna form av magi just språket. Magikern som utförde skenbara underverk genom att yttra böner, besvärjelser och ordformler använde sig i själva verket av helt naturliga krafter, eftersom orden var en del av den allomfattande väv av krafter som genomströmmade kosmos.⁵⁴

Plotinos metafysisk kom att utgöra stommen i det nyplatoniska tankebygge som skulle utvecklas av hans närmaste efterföljare, däribland Iamblichos (cirka 245–325), Synesius (cirka 373–414) och Proklos (412–485). Alla dessa tänkare var djupt fascinerade av naturmagins möjligheter, en magi som de alla betraktade som ”imitativ” till sin natur. Kosmos utgjorde en obruten hierarki, där varje naturligt ting var en ”bild” eller ett ”uttryck” för en högre orsak. Därigenom var allting sammanlänkat också genom sin blotta ”likhet”. Som Proklos påpekade återspeglades alla ”jordiska ting” i ”de himmelska”, och genom att utnyttja denna sammanlänkning kunde man ”nedbringa gudomliga krafter till de dödligas värld, och attrahera dem genom likhet. Ty likhet är tillräckligt för att

länka olika ting till varandra.”⁵⁵ Samma tankegång ekades i Synesius verk *De insomniis* – ”Om drömmar” – där han skildrade ett kosmos som närmast påminner om en språklig konstruktion: varje skapat föremål var ett ”tecken” eller en ”symbol” för en andlig förebild och alla ting stod i ömsesidigt förbund genom att bokstavligen ”beteckna” varandra: ”Precis som alla ting i världen betecknas [*significantur*] av varandra, påverkar de ömsesidigt varandra”. Genom att förstå hur alla ting var förbundna med varandra och imitera deras inre kvaliteter kunde den vise därför utöva magi: ”genom att använda röster, substanser och bilder i sin närhet som symboler [*pignora*] för ting som befinner sig långt borta kan han dra till sig ett ting med hjälp av ett annat”.⁵⁶

För de senare nyplatonisterna var naturmagin emellertid inte den enda formen av magi som människan kunde utnyttja. Medan Plotinos betraktat all magi som naturlig, grundad i de sympatier som länkade universum till ett sammanhängande helt, skulle hans efterföljare i allt högre grad betona magins religiösa syfte: magins egentliga mål var inte att manipulera naturens krafter utan att höja den mänskliga själen mot Gud. I deras ögon representerade Plotinos naturmagi därför en ”lägre” och mindre vördnadsvärd form av magi, medan den högsta formen utgjordes av ”teurgin”, som syftade till att förena människans själ med Skaparen. I *De mysteriis aegyptiorum* eller ”Om egyptiernas mysterier” skildrade Iamblichos hur de urtida egyptierna genom olika ritualer lyckats ”gå upp i Gud” och bli ett med sin Skapare, något de åstadkom genom att använda speciella, gudomligt instiftade ”tecken” – *symbola* eller *synthemata*, med Iamblichos grekiska terminologi – som bar en sådan ”likhet” med Gud att de höjde den mänskliga själen mot det gudomliga. De mest kraftfulla *synthemata* var dock inte materiella, som de ting man utnyttjade inom naturmagin, skrev Iamblichos, utan bestod av ”gudomliga namn” som fanns bevarade i vissa uråldriga, ”barbariska” tungomål; namn som hade förmågan att ”förgudliga” vår själ och göra oss till Guds likar.⁵⁷

Ficinos tolkning av nyplatonismen

För Ficino, som egenhändigt översatte alla dessa senantika texter till latin, framstod nyplatonismen inte bara som ett uttryck för hedningarnas filosofiska skarpsinne. För honom representerade nyplatonismen kulmen på hela den uråldriga kunskapstradition som grundats av de gammaltestamentliga patriarkerna, ett slags urkristendom som sedan länge fallit i glömska men som han satts att återupprätta till sin forna glans. Det är därför knappast förvånande att hans tolkning av *Enneaderna* var delvis självsvåldig och färgades av hans stundom ansträngda strävan att jämka Plotinos hedniska världsbild med kyrkans och skolastikens dogmer. Inte minst blir detta tydligt då han framställer den nyplatonska magin som en i grunden kristen lära. I sitt kanske mest berömda verk, *De vita coelitus*

comparanda (1489) eller ”Om att fånga himlarymdernas liv”, skildrade han hur magikern kunde dra till sig krafter från de högre sfärerna – även gudomliga krafter – helt enkelt genom att ”imitera dem” och därigenom ”fånga” deras ”naturliga influenser”.⁵⁸ Ficino var självfallet medveten om hur kontroversiella hans teorier kunde te sig ur ett religiöst perspektiv och betonade att det inte var fråga om avgudadyrkan, utan om att nyttja helt naturliga krafter. Vad magikern använde sig av var de ”gudomliga krafter” som fanns inneboende i alla jordiska ting, krafter som stod i direkt förbindelse med Skaparen.

Ficinos *De vita* var i själva verket skriven som en direkt kommentar till *Enneaderna*, där Plotinos talar om att Skaparen förmedlar sitt förnuft (*logos*) till den fysiska världen genom så kallade *logoi spermatikoi*, bokstavligen ”förnuftsfrön”. Dessa ”förnuftsfrön” rymdes inom den allestädes närvarande Världssjälens och förborgade den livskraft eller andliga princip som varje fysiskt ting var ett materiellt uttryck för. Precis som Plotinos beskrev Ficino alla skapade ting som ”bilder” av de ”förnuftsfrön” som rymdes i Världssjälens, som i sin tur var ”bilder” eller ”uttryck” för de eviga Idéerna i Guds medvetande. Men framförallt, genom att ”förnuftsfröna” förmedlade den gudomliga livskraften till alla jordiska ting utgjorde de ett medel som kunde utnyttjas i magiska syften. Som Ficino skrev kunde magikern använda sig av jordiska ting för att ”locka” Världssjälens att förmedla gudomliga krafter till människan via de ”förnuftsfrön” den förborgade inom sig.⁵⁹

Det var givetvis inte alla som delade Ficinos övertygelse att detta var förenligt med kristna föreställningar. Till bokens mest kontroversiella avsnitt hörde hans kapitel om ”ordens och sångens kraft”, där han beskrev hur både talade och sjungna ord kunde användas i magiska syften. Fullt medveten om att en rad auktoriteter fördömt språkmagi med argumentet att ord bara kunde verka genom sina innebörder hävdade Ficino att språket helt legitimt kunde användas för att ”imitera” högre makter – något som paradoxalt nog var möjligt just genom att orden bar innebörder (*significationes*). I en tämligen kryptisk passage rådde han läsaren att kontempera vilka krafter han önskade locka till sig från himlen och sedan ”infoga dessa i ordens innebörd” då han imiterade dem. Därigenom tvingades de himmelska makterna att ”besvara” magikerns önskningar, inte medvetet utan genom en helt lagbunden och naturlig process, ”likt ett eko eller strängen på en luta som sätts i rörelse av vibrationerna från en annan som stämts på samma sätt”. Utan att säga det explicit tycks Ficino tillskriva ordens *innebörder* en rent naturlig kraft: det var ordens betydelse snarare än de yttrade ljuden som besatt magiska krafter, och dessa krafter härrörde inte från något tänkande intellekt utan från hela den väv av kosmiska sympatier som länkade himmel till jord.⁶⁰

Intressant nog gjorde Ficino inga hänvisningar till *Kratylos* i *De vita*, ett faktum som pekar på att Platons språk teori inte var fullt så avgörande

för renässansens diskussioner om språkmagi som senare historiker antagit. Däremot återopade Ficino en rad andra filosofer, från Zoroaster, Pythagoras och ”de forna hebreiska doktorerna” till Origenes, Synesius och den arabiske filosofen al-Kindi, som alla hävdade samma sak som Plotinos: ”att en särskild och stark kraft existerar i vissa ord”.⁶¹ Detta innebär naturligtvis inte att Platons dialog var helt betydelslös i sammanhanget. *Kratylos* ekades tydligt då Ficinios beskrev språket som mimetiskt och framhöll dess förmåga att ”imitera” de gudomliga krafter som låg förborgade i alla jordiska ting. Men lika uppenbart är att Platons språkfilosofi hade en *sekundär* roll i Ficinios teori om språkmagi: i sin strävan att harmonisera Platon med senare nyplatonister läste han *Kratylos* som en kommentar till den metafysik som i realiteten utvecklats först ett halvt årtusende efter Platon, och det var denna nyplatoniska metafysik – inte Platons teori om ett naturligt språk – som utgjorde den filosofiska grunden för Ficinios föreställning om språkets magiska krafter. Detta framgår inte minst av Ficinios kommentar till *Kratylos*, där han uttryckligen hänvisade till Plotinos föreställning om ”förnuftsfrön” eller *semina*. Den magiska kraft som fanns i yttrade ord, förklarade han, ”framföds av medvetandet genom tingens frön (*semina rerum*), yttras sedan som talade ord, för att slutligen bevaras i skrift”. Den mänskliga själen hade med andra ord förmågan att urskilja och uttrycka den andliga ”livskraft” som existerade i alla skapade ting i form av ”förnuftsfrön”, vilka återspeglade och kommunicerade Guds skaparkraft till den fysiska världen – en kraft som även bevarades, ”dold under innebördens form”, i de ord vi yttrade och skrev ned.⁶²

Det var denna synkretistiska ”samläsning” av olika källor, då texter från olika epoker och traditioner tolkades i ljuset av varandra, som tvingade Ficino att skilja mellan vardagsspråkets krafter och den långt starkare magi som låg förborgad i ”gudomliga namn”. Distinktionen är förvisso inte alltid klar i hans texter och ibland talar han om de två språkformerna i ett och samma andetag, ett faktum som avspeglar hans svårigheter med att förena den senantika nyplatonismens olika utvecklingsfaser till en sammanhängande helhet. Medan han i sin *De vita* uteslutande följde Plotinos och skildrade språkmagi som en helt naturlig och ”sympatisk” form av magi, skulle han i andra skrifter beröra den ”teurgiska konst” som Proklos och Iamblichos skildrat: konsten att förena den mänskliga själen med Skaparen genom den kraft som låg förborgad i ”gudomliga namn”. Ur ett religiöst perspektiv var dock teurgin om möjligt ännu mer kontroversiell än föreställningen att språket kunde verka genom naturliga krafter. Så hade exempelvis Augustinus fördömt teurgernas ”hädiska ceremonier” som ren och skär avgudadyrkan: ”dessa vanhelgande reningsritualer” påstods leda till ”underbara vackra visioner av Gud och änglarna”, men var egentligen inte något annat än ”ett bedrägeri av onda andar”, ett ”påhitt av lögnaktiga demoner” som ville föra människorna vilse.⁶³

Det faktum att Ficino ändå var övertygad om att den hedniska teurgin

kunde harmoniseras med den kristna läran visar kanske tydligare än något annat vilken styrka som myten om en *prisca theologia* besatt. Redan i sin översättning av Iamblichos *De mysteriis* inflikade Ficino att de ”outsägliga tecken” eller *synthemata* som satte människan i förbund med Gud inte var något annat än ”det vi kallar sakrament”, varpå han utan vidare kommentarer gav kapitlet om teurgernas ritualer rubriken *De virtute sacramentorum* – ”Om sakramentens kraft”.⁶⁴ Lika självklart tyckte han sig kunna rättfärdiga Iamblichos påstående att de kraftfullaste av dessa ”sakrament” var de gudomliga namnen, en tanke som ju var välbekant från andra källor, inklusive Origenes och Platons *Kratylos*. Som Ficino anmärkte fick sådana namn inte sin innebörd ”genom människans överenskommelser och konventioner” utan var ”anpassade till tingens natur” (*naturae rerum accommodata*) och återfanns bara i vissa ”barbariska” tungomål.⁶⁵ För Ficino var det dock uppenbart att det främsta barbariska språket var hebreiskan, människans ursprungliga tungomål, för det var där man fann de mest kraftfulla gudomliga namnen – inklusive det sägenomspunna *Tetragrammaton* som ”förgudligade” vår själ och gav oss kraften att utföra veritabla ”mirakler”.⁶⁶

Att Ficinns föreställning om språkmagi i förstone kan te sig så inkonsekvent och motsägelsefull beror med andra ord på att han göt samman en rad olika källor, vilket i förlängningen tvingade honom att rättfärdiga inte bara en utan två olika former av språkmagi. Från Plotinos hämtade han idén att konventionella ord hade en rent naturlig kraft och påverkade sin omgivning genom sympatier och antipatier på samma sätt som alla andra skapade ting gjorde. Gudomliga namn, däremot, fick sin kraft genom att de satte människan i förbund med Gud och gav henne bokstavligen gudomliga krafter, en idé som hade sina rötter i den senare nyplatonismen. Gemensamt för de två formerna av språkmagi var emellertid att de ytterst byggde på föreställningen om den mänskliga själen som ”Guds avbild”, vilket innebar att själen kunde tjäna som ett medium för Guds skaparkraft, *Logos*. Konventionella ord besatt en naturlig kraft genom att vår själ kunde urskilja och uttrycka den gudomliga ”livskraft” som existerade i alla skapade ting (en kraft som Ficino explicit identifierade som ”Guds Ord” i sina kommentarer till Plotinos *Enneader*).⁶⁷ Heliga namn, däremot, fick sin verkan genom att de förenade den mänskliga själen med Gud och därigenom lät henne ge uttryck för Guds kraft i en direkt och oförmedlad form – inte via Ordets inkarnation i naturen, utan genom en omedelbar själslig kontakt med Skaparen själv.

Medeltida språkmagi. Al-Kindi och Roger Bacon

Återupptäckten av den nyplatoniska metafysiken var en av de viktigaste faktorerna bakom renässansens omvärdering av magi som filosofisk disciplin. Som exempelvis Pico della Mirandola påpekade betecknade termen

magia – ett begrepp som i medeltida filosofi burit starkt pejorativa innebörder – inget annat än ”naturvetenskapens praktiska del”, en rent teknisk tillämpning av fullt legitima naturkrafter.⁶⁸ I introduktionen till *De occulta philosophia* noterade Heinrich Cornelius Agrippa att många läsare förmodligen skulle ”skrika ut att jag undervisar i förbjudna konster, sår kätteriets frön, sårar gudfruktiga öron och chockerar lysande begåvningar” då de läste hans bok (vilket åtskilliga läsare mycket riktigt gjorde). Men som han förklarade hade de ”uråldriga vise” betraktat magin som den förnämsta av alla kunskapsområden och Agrippas ambition var helt enkelt att ”återupprätta denna uråldriga magi” till dess forna glans genom att befria den från såväl ”gudlöshetens villfarelser” som ”angriparnas anklagelser”.⁶⁹

Det var givetvis inte alla lärde som delade denna entusiasm för hednisk nyplatonism och i realiteten skulle skolastiken behålla sin dominerande ställning under ytterligare något sekel. Men även den aristoteliska traditionen innehöll element som kunde användas för att rättfärdiga föreställningar om magi, och då inte minst föreställningen att språket besatt naturliga krafter. En av medeltidens mest välkända naturfilosofiska texter var den arabiske filosofen al-Kindis (+873) *De radiis stellarum* eller ”Om stjärnornas strålar”, som behandlade läran om hur himlakropparnas influenser påverkade alla ting på jorden och gav alla naturföremål speciella egenskaper och krafter. Föreställningen att jorden var beroende av himlakropparnas astrologiska krafter var en gängse del av den aristoteliska världsbild som skulle få en dominerande ställning i 1200-talets Europa. Al-Kindi hade emellertid även tagit djupa intryck av den nyplatoniska filosofin, vilket innebar att han utvecklade tankegången i en oväntad riktning. Enligt *De radiis* var det inte bara himlakropparna som avgav ”strålar” som påverkade alla ting; eftersom den jordiska världen återspeglade den himmelska delade alla jordiska ting denna förmåga och påverkade ständigt sin omgivning genom att utstråla krafter – ”allt som existerar i denna elementens värld avger strålar i alla riktningar och hela den elementariska världen fylls av dessa strålar”.⁷⁰

Precis som Plotinos och de senare nyplatonisterna föreställde sig al-Kindi världen som en väv av sammanlänkade ting som alla påverkade och stod under ömsesidig påverkan av varandra. Här och var i texten alluderade han även till Plotinos sympatilära, som då han anmärkte att alla ting är ”sammanlänkade genom likhetens och olikhetens relation”.⁷¹ Men framförallt var *De radiis* en av de få medeltida texter som explicit tillskrev språket magiska krafter. Som al-Kindi skrev var yttrade ljud och ord fysiskt existerande ting och därmed utstrålade de krafter på samma sätt som andra skapade föremål och varelser gjorde. Dessa krafter var dels ett resultat av himlakropparnas influenser, som inympade sin kraft i orden på samma sätt som de gjorde med ”växter och andra ting”, men också av människans önsknings- och känslor, som förstärkte ordens verkan och gav dem makt över fysiska föremål – ”vissa ord verkar på eld, andra på

luft, andra på vatten eller jord [...] vissa på djur och andra på träd”.⁷²

Al-Kindis resonemang kan dock te sig förbryllande på en rad punkter, inte minst då han omväxlande använder termerna *sensus* och *virtus* – ”innebörd” respektive ”kraft” – som om de vore synonyma. Så talar han exempelvis om hur orden får sin ”innebörd” av himlakropparna, för att i nästa andetag hävda att denna ”innebörd” utgör ordets fysiskt verkande ”kraft”. Samtidigt är det uppenbart att han i detta sammanhang inte syftar på den konventionella innebörd som orden tillskrivs i det mänskliga språket. Vissa ljud ”betecknar naturligt”, skriver al-Kindi, genom att de får sin ”innebörd” genom de himmelska influenserna, ”på samma sätt som växtslag får sina särskilda krafter av samma [himmelska] harmonier”. Denna ”naturliga innebörd” har dock ingen kommunikativ funktion i al-Kindis teori, utan är en rent fysisk egenskap, en inneboende kraft genom vilken ordet påverkar sin omgivning i rent kausal bemärkelse. Men samtidigt betonar han att då ordets ”naturliga innebörd” sammanfaller med dess språkliga innebörd ”växer innebördens kraft i detta ord”, något som pekar på att han likafullt såg ett samband mellan ordets kommunikativa innebörd och dess rent fysiska kraft.⁷³

Trots oklarheterna i al-Kindis diskussion tjänar emellertid hans teori som en välbehövlig påminnelse om att medeltidens och renässansens lärde inte nödvändigtvis hade Platons *Kratylos* i tankarna då de talade om ordens ”naturliga” innebörd. Att al-Kindi tenderade att använda ”innebörd” och ”kraft” som synonyma begrepp berodde snarare på att han försökte förena nyplatonismens emanationslära med den aristoteliska filosofin. Eftersom nyplatonisterna betraktade den fysiska världen som ett materiellt ”uttryck” för Guds skaparkraft utgjorde alla naturliga ting i någon mening symboler som på en och samma gång ”betecknade” högre entiteter i skapelsens hierarki och fick sin ”innebörd” ur dem. Denna tanke tolkade al-Kindi uppenbarligen som identisk med Aristoteles lära om hur alla ting fick sina egenskaper inympade av himlakropparnas influenser, vilket resulterade i ett slags nyplatonisk aristotelism, där tingens egenskaper kunde ses som ett uttryck för en ”naturlig innebörd”, ingjuten av himlakropparnas strålar i alla fysiska ting – inklusive i de ord vi yttrade.

De radiis innehöll åtskilliga element som knappast lät sig förenas med kristna värderingar – så ägnade exempelvis al-Kindi ett kapitel åt ceremoniella djuroffer, vilket knappast sågs med blida ögon av kristna teologer – men texten skulle likafullt få en stor betydelse för medeltidens lärde. Framförallt skulle hans teori om hur alla ting avgav ”strålar” få en avgörande betydelse för den engelske franciskanermunken Roger Bacons (cirka 1220–1292) naturfilosofiska arbete. I en rad verk utvecklade Bacon tanken att alla substanser påverkade sin omgivning genom att utstråla så kallade *species* i alla riktningar; ett slags ”likheter, bilder eller gestalter” av tingets andliga essens som var osynliga för det mänskliga ögat men som utgjorde

föremålets fysiskt verkande kraft eller *virtus*.⁷⁴ För Bacon var idén om *species* främst ett sätt att förklara varför vissa ting besatt ”ockulta” krafter som kunde verka över avstånd. Standardexemplet var magnetens förmåga att dra till sig järn, men enligt Bacon kunde hans teori även förklara hur smittsamma sjukdomar spreds. Skadliga *species*, skrev han, utstrålades från ”fördärvade och orena platser”, liksom från ”de spetälskesjuka och svaga”. Man skulle därför vara noga med att inte utsätta sig för farliga *species*, för själv hade han en gång sett hur ”en läkare blev blind då han försökte bota en patient med en ögonsjukdom, på grund av de *species* som utstrålades från patientens ögon”.⁷⁵

Men framförallt var Bacons teori om *species* ett försök att förklara de skenbart magiska egenskaper som många ting besatt, och då inte minst de krafter som förborgades i ord. Som han påpekade frambringades ord ”av medvetandets tankar och önskningar”, men tog fysisk form i kroppens ”öppna gångar”, där de utsattes för ”livsandar, hetta, ångor, krafter och *species* från själen och hjärtat”. Dessa krafter förblev inneboende i orden sedan de uttalats, vilket innebar att ord som yttrades ”med avsikt och önskan” besatt en avsevärd kraft.⁷⁶ Liksom al-Kindi betonade Bacon att ord var fysiskt existerande ting och därför tilldelades speciella egenskaper och krafter av himlakropparnas inverkan. Precis som ett nyfött barn fick sina karaktärsanlag inympade av de celesta influenserna påverkades de ord vi yttrade, eftersom de tog emot och bevarade ”stjärnornas krafter” inom sig. Ordens magiska kraft härrörde med andra ord från en kombination av himlakropparnas influenser och den mänskliga själens inverkan, och då dessa var i harmoni med varandra kunde vissa människor frambringa ord som var så starka att ”våra kroppar kan botas, giftiga djur fördrivas, alla vilda djur tämjas, ormar kallas från sina grottor och fiskarna från havets djup”.⁷⁷

Al-Kindis och Roger Bacons verk var relativt välkända under renässansen och många lärde betraktade deras teorier som ytterligare ett uttryck för den uråldriga *philosophia perennis* som alla vise odlat genom historien, från Moses och Pythagoras till Plotinos och Synesius. Så kunde exempelvis Pico della Mirandola hylla al-Kindi och Roger Bacon som två av de ”nya filosofer” som ”vädrat sig till” kunskaper i ”de pytagoreiska och platonska mysterierna”.⁷⁸ Tolkningen är ingalunda förvånande, eftersom Al-Kindis och Bacons föreställning om hur tingens strålar band samman kosmos till en sammanhängande helhet tämligen lätt kunde jämkas med den nyplatoniska sympatiläran. Likaså bar deras teori om språkets rent naturliga krafter tydliga ekon av Plotinos *Enneader*, samtidigt som deras resonemang i stor utsträckning byggde på en outtalad analogi mellan Guds skapelseakt och det mänskliga språket: den mänskliga själen ingöt krafter i de ord vi yttrade på samma sätt som Guds Ord ingöt liv i alla ting, vilket var precis den föreställning som bildade stommen i den nyplatoniska synen på språkmagi.

Guds röst i människans ord. Kabbalah

Analogin mellan Guds Ord och människans språk skulle emellertid få en långt mera framträdande roll i språkmagin allteftersom kristna lärde tog intryck av den judiska tankeströmning som på hebreiska benämndes ”tradition” eller ”mottagande”: *kabbalah*. Kabbalan var en form av språkmystik som gradvis vuxit fram bland judiska skriftlärde i medeltidens Spanien och som skulle få sitt kanske mest sofistikerade uttryck i Abraham Abulafias (cirka 1240–1292) skrifter. Som metafysiskt system hade emellertid kabbalan sina rötter i texten *Sefer Yesira* eller ”Skapelsens bok”, som förmodligen författades någon gång mellan 200 och 600 e.Kr. Likt många senantika filosofiska texter tog *Sefer Yesira* sin utgångspunkt i den judisk-kristna föreställningen om *Logos* som universums skapande princip och skildrade hur Gud skapade hela universum genom att ge uttryck för sitt Ord. Här skildrades emellertid inte Ordet som ett ”verbalt” uttryck för Guds skaparkraft. Snarare framställdes universums tillblivelse som ett slags gudomlig skrivakt: Gud skapade världen genom att kombinera de tjugotvå bokstäverna i det hebreiska alfabetet, som om det var skriftspråket och dess enskilda beståndsdelar som utgjorde de andliga principer från vilka den fysiska verkligheten fått sin form:

Tjugotvå bokstäver: Han skar ut dem, han högg fram dem, Han vägde dem, Han bytte ut dem, Han kombinerade dem, och formade med dem allt liv i skapelsen och allt liv i det som skulle skapas.⁷⁹

Sefer Yesira skulle få en enorm betydelse för hur språket uppfattades, eftersom dess skapelseskildring tycktes förutsätta ett närmast bokstavligt samband mellan Guds Ord och det hebreiska språket. För de judiska kabbalisterna var *Logos* inte bara återspeglat i människans själ och inkarnerat i den Heliga Skrift: Guds Ord låg förborgat i språket självt och i dess enskilda beståndsdelar, de hebreiska bokstäverna.⁸⁰

Den judiska kabbalan skulle snabbt utvecklas till en vittförgrenad och brokig tankevärld där ambitionerna var lika varierande som teknikerna man tillämpade. Inom vissa grenar representerade ”traditionen” inget mer en uppsättning konkreta regler för hur man kunde permutera bokstäverna i Talmud och därigenom blotta djupare innebörder i texten. Inom andra grenar skulle kabbalan däremot utvecklas till en rituell form av magi, där det hebreiska språket tjänade som ett medel för att gå upp i Gud och möta Skaparen ”ansikte mot ansikte”. Kabbalans mångfacetterade och oöverskådliga karaktär skulle dessutom bli ännu påtagligare i takt med att kristna lärde började fascineras av den judiska mystiken, en fascination som i vissa fall kunde slå över i oförtäckt vördnad. I sitt berömda tal *Om människans värdighet* utmålade Pico della Mirandola kabbalan som visdomens allra högsta form, en lära som förborgade ”förståndets ådra, alltså den ousägliga teologien om den översubstantiella

gudomligheten, och vishetens källa, alltså den exakta metafysiken om de intelligibla och angeliska formerna, och kunskapens flod, alltså den mest orubbliga filosofien om de naturliga tingen”.⁸¹

Picos entusiasm bottnade inte bara i hans övertygelse att han funnit ytterligare ett uttryck för de gamla patriarkernas ”eviga filosofi”. Han var också medveten om att kabbalan representerade något långt förmer än en filosofisk lära om naturens ordning: för den troende utgjorde kabbalan den allra högsta formen av kunskap, som gav människan en direkt inblick i alltings yttersta ursprung, Guds Ord. För Pico framstod kabbalan därmed som krönet på människans strävan efter visdom, en lära med vilken man kunde nå den yttersta Sanningen i såväl filosofisk som religiös bemärkelse och som inte bara var förenlig med kristendomen, utan i någon mening utgjorde dess själva fundament. Eller som han uttryckte det i sina *Conclusiones* (1486), ”det finns inga vetenskaper som tydligare bekräftar Kristi gudomlighet än magi och kabbalah”.⁸²

Att Pico gjorde en så tydlig koppling mellan kabbalah och magi var givetvis ingen slump. Genom att kabbalan gav insikter i Guds skapande Ord var den också nära besläktad med magin, som ytterst handlade om hur denna gudomliga kraft kunde manipuleras och användas. För att magiska handlingar skulle ha någon verkan måste de vara ”förbundna med kabbalistiskt arbete [*opus cabalae*]”, påpekade han, en föreställning som även återspeglades i hans kommentarer om språkets magiska krafter. ”Röster och ord har en magisk verkan” eftersom ”Guds röst” är den kraft genom vilken ”naturen utövar magi”, skrev han, och konkluderade: ”varje röst har en magisk kraft i den mån den formats av Guds röst” – *vox Dei*.⁸³

Det skall sägas att Picos *Conclusiones* är en på många sätt förbryllande text som ursprungligen skrevs som underlag för en offentlig disputation och därför består av korthuggna teser och påståenden, presenterade utan några klagörande anmärkningar. Vad Pico egentligen avsåg är med andra ord högst oklart. Hans teser skulle emellertid få en avgörande betydelse för de efterföljare som försökte ge kabbalan en mer systematisk form. Inte minst skulle uttrycket ”Guds röst” ekas flitigt av renässansens främste kristna kabbalist, den tyske humanisten Johannes Reuchlin (1455–1522).

Reuchlins intresse för den judiska kabbalan hade vuxit fram ur hans fascination för det hebreiska språket, vilket han i likhet med många lärde betraktade som människans ursprungliga tungomål. Den bibliska skapelseberättelsen skildrade ju hur Adam skapat språket genom att benämna alla ting vid ”deras egna namn” – *nominibus suis* – vilket ofta tolkades som att hebreiskan i någon mening uttryckte tingens ”sanna” väsen.⁸⁴ Enligt Reuchlin utgjorde hebreiskan således ett ”naturligt” språk som återspeglade de inre, gudomliga principer ur vilka världen sprungit fram. Liksom Pico var Reuchlin övertygad om att den ”kabbalistiska visdomen” utgjorde den mest ursprungliga och sanna formen av religion, den *prisca*

theologia som hela det västerländska lärdomsarvet sprungit fram ur och som framförallt återspeglades i den hedniska filosofin. Inte minst tyckte han sig se stora likheter mellan den judiska kabbalan och den teurgiska konst som senantikens nyplatonister ägnat sig åt. De ritualer som Iamblichos skildrat i *De mysteriis* hade i själva verket sitt ursprung hos de gamla hebréerna, hävdade han i *De verbo mirifico* (1494) eller ”Om det underverkande ordet”. Ty det var hebréerna som var de sanna *barbari*, det folk för vilket Gud uppenbarat speciella namn som kunde förena oss med Skaparen och låta oss se Honom ”ansikte mot ansikte”, så som Adam, Enok och Moses gjort. Den nyplatoniska teurgin var därmed inget annat än en sentida förvrängning av den ursprungliga kabbalah som uppenbarats för Moses – en lära som nu äntligen kunde bringas till fulländning inom ett *kristet* ramverk. Precis som Ficino betraktade Reuchlin teurgernas gudomliga namn och kabbalisternas rituella tekniker som ett slags urkristna sakrament med vilka människan kunde ”gå över i Gud” och bli ett med sin Skapare.⁸⁵

Som Reuchlin flera gånger påpekade hade emellertid de gudomliga namnen inte bara förmågan att sätta människan i förbund med Gud; de gav henne även övermänskliga och mirakulösa krafter.⁸⁶ Eller rättare sagt, de gav Gud möjlighet att använda människan som sitt ”instrument” och utföra mirakler genom människan, ty ”då vi säger att människor som är uppfyllda av Guds ande kan utföra mirakler är det egentligen Gud själv som utför dem genom människan”.⁸⁷ Människan var en *imago Dei*, skapad till Guds avbild, och det var tack vare denna ”släktskap” (*consortium*) med Gud som människan hade förmågan att kommunicera Guds skaparkraft, i varje fall då vi genom de gudomliga namnens kraft ”transformeras till Gud och överskrider vår mänskliga natur”.⁸⁸

Som vi sett hade tanken att språkets magiska krafter ytterst bottnade i den mänskliga själens förmåga att kommunicera Guds skaparkraft redan formulerats av en rad tänkare. Reuchlin gjorde emellertid dess koppling till *Logos*-doktrinen långt mera explicit än hans föregångare gjort. Som han påpekade betecknade termen *Logos* inte bara Guds visdom och dess återspeglning i människans förnuft, utan även ”ord” och ”språk”: ”Gud benämns *logos*. Med samma term betecknar vi ord [*verbum*]. Det mänskliga förnuftet benämner vi med samma namn. Gud förstås med vårt medvetande, och föds genom Ordet.” Därför hade Gud inte bara valt den mänskliga själen som sin boning, utan också speciella, gudomliga namn, genom vilka Gud och människan länkades till varandra i ett slags ”ordens band” – ty ”Gud är anden, Ordet är det Han andas, och människan är den som andas.”⁸⁹

Intressant nog underströk Reuchlin att ord, vare sig de var gudomliga eller inte, aldrig kunde besitta några som helst naturliga krafter och åberopade Aristoteles som stöd (vilket än en gång påminner om att tron på språkmagi inte nödvändigtvis bottnade i en ”platonisk” språkuppfattning).

Kraften i de gudomliga namnen härrörde nämligen helt och hållet från ”Guds röst”, för ”i varje undergörande ord har Gud själv ingivit en särskild stråle av sin allmakt, vilket är den verkande kraften bakom mirakulösa yttringar”.⁹⁰

För Reuchlin stod det emellertid klart att det inte var det hebreiska *Tetragrammaton* – eller IHUH som han föredrog att skriva det – som besatt den starkaste kraften. Ty den kabbalah som Moses och patriarkerna utövat hade nu äntligen, efter årtusenden i träda, nått sitt fulländade uttryck i den kristna läran. Guds kraft rymdes därför inte längre i *Tetragrammaton* utan låg istället förborgad i det sant ”underverkande ordet”, *Pentagrammaton* eller IHSUH – det vill säga den hebreiska formen av ”Jesus”. Enligt Reuchlin hade med andra ord den kabbalistiska läran genomgått en förvandling som exakt korresponderade mot religionens metamorfos från judendom till fulländad kristendom. Liksom Guds okroppsliga Ande, *Logos*, tagit sig fysiskt uttryck i Kristus hade Guds gåtfulla namn IHUH kompletterats med en konsonant och blivit IHSUH, ”ett namn som är uttryckbart med röstens stämma och inte längre omöjligt att uttala” – ”så som Ordet blev kött, har bokstäverna blivit till röst”, som han poetiskt uttryckte det.⁹¹ Därmed var det inte heller möjligt för hedningar och otrogna att utöva språkmagi längre, menade Reuchlin, för detta var en förmåga som helt övergått till de kristna. Bara den som tagit Kristus till sitt hjärta hade makten att utföra mirakler med ”den gudomliga kraft som den fullkomnade religionen förlänat och givit oss” – en kraft som var så mäktig att den som åkallade ordet IHSUH kunde väcka de döda till liv, bota de sjuka, jaga demoner på flykten, förvandla floder till vin, bringa mat åt de fattiga, skydda sig mot ormar, ja till och med göra vilda kameler tama.⁹²

Synkretismens höjdpunkt. Cornelius Agrippa

Reuchlins kristna kabbalah kan förvisso te sig spekulativ, men som filosofiskt system var den en jämförelsevis stringent tankekonstruktion där han konsekvent försökte förankra tanken på språkets magiska krafter i *Logos*-doktrinen och föreställningen om människan som en *imago Dei*. Någon sådan stringens går dock inte finna i det verk som ofta betraktas som den ”ockulta” tanketraditionens främsta uttryck under renässansen: Heinrich Cornelius Agrippas *De occulta philosophia libri tres* (1533) eller ”Tre böcker om den ockulta filosofin”. Agrippas text var ett närmast encyklopediskt försök att sammanfatta ”de gamles” visdom och återuppriktade magin till dess forna glans, något han gjorde genom att driva synkretismen till sin absoluta spets. Så kunde han exempelvis i sin diskussion om ursprunget till tingens ockulta krafter anmärka att ”Platon hänför dessa krafter till Idéerna”, medan Avicenna hänförde ”sådana krafter till Intelligenserna, Hermes till stjärnorna och Albertus till tingens specifika

former”. Men, fortsatte han, ”även om dessa författare tycks avvika från varandra är det ingen av dem – om de förstås på rätt sätt – som avviker från sanningen, ty alla säger de samma sak angående de flesta ting”.⁹³

Agrippas synkretism är lika påtaglig i hans diskussion av ordens magiska krafter, där han flyhänt saxade ur såväl de antika auktoriteterna som Pico, Ficino och Reuchlin (dock oftast utan att ange sina källor). Redan inledningsvis betonade han emellertid språkmagins beroende av *Logos*-doktrinen och noterade att ”*logos* på grekiska betyder såväl förnuft som språk och ord”. Ett ord hade därför två delar, skrev han: dels det ”inre ordet” (*internum verbum*) som människan formade i sin själ med hjälp av sitt förnuft, och dels det ”yttre ordet” som hon uttryckte med sin ”kroppsliga röst”. Men som Agrippa en smula kryptiskt påpekade var rösten ”förbunden” med det inre ordet, vilket innebar att de uttalade orden inte bara förmedlade en andlig innebörd, ”utan också bär talarens kraft [*virtus loquentis*] med en avsevärd energi till den som lyssnar, och detta ofta med en sådan styrka att de inte bara förändrar åhöraren, utan även andra kroppar och ting som inte har något liv”.⁹⁴

Än en gång blir det tydligt att renässansens föreställningar om språkmagi inte handlade så mycket om förhållandet mellan ord och ting som om de krafter som förborgades i den mänskliga själen. Som Agrippa förklarade i ett kapitel om ”hur människan skapats till Guds avbild” var det ”inre ordet” inget annat än en återspeglning av Guds Ord, ett slags preverbalt, språkligt begrepp som framföddes ur det mänskliga medvetandets ”kunskap om sig själv”, om den *imago Dei* vi bar i sin själ – något som innebar att vi kunde frambringa ord som bar ”Guds röst” inom sig. I en belysande passage spelade han på tvetydigheten i ordet *conceptio* (”föreställning”, men också ”att framföda”, ”alstra”) och skrev:

Merkurius [dvs Hermes Trismegistos] kallar Ordet för medvetandets lysande son. Ty den föreställning genom vilken medvetandet uppfattar sig själv är det inre Ord som alstras ur medvetandet, dvs kunskapen om sig själv [*Conceptio autem, qua mens seipsam concipit, est verbum intrinsecum a mente generatum, scilicet suiipsius cognitio*]. Det yttre och uttalade ordet, däremot, är detta Ords avkomma och manifestation, en Ande som strömmar ur munnen i form av ljud och röst som bär en innebörd. Varje röst och varje ord vi uttrycker upplöses dock i luften och försvinner om det inte formats av Guds röst. Men då Guds Ord och Ande finns kvar ledsagas det av liv och mening. Därför har vårt språk och våra ord, vår ande och vår röst, ingen magisk verkan med mindre att de formats av Guds röst.⁹⁵

Att Agrippa tagit djupa intryck av Reuchlin är uppenbart. Däremot delade han inte Reuchlins övertygelse att det endast var de gudomliga namnen som bar magiska krafter. Istället övergick han abrupt till att skildra den kraft som låg förborgad i ”tingens rätta namn” (*propria rerum nomina*) och hävdade att den mänskliga själen kunde urskilja och förmedla de

”naturliga krafter” som låg gömda i ”tingens frön” (*semina rerum*). Därför hävdade ”platonikerna” att ”tingens krafter ligger dolda under innebördens form som ett slags liv” i de ord vi yttrar. Och eftersom sådana naturliga namn inrymde ”essensen i de ting de betecknar” utgjorde de ett slags ”tingens strålar, allestädes och alltid närvarande, som innehåller tingens krafter” – en beskrivning som ordagrant ekade Ficinos kommentar till Platons *Kratylos*.⁹⁶

Agrippa gav emellertid Ficinos skildring en ny innebörd då han i nästa andetag tolkade det metaforiska uttrycket om ”tingens strålar” som en hänvisning till al-Kindis teori om språkmagi. Med ett djärvt tankeprång hävdade Agrippa att de naturliga namn som Platon talat om i *Kratylos* var namn som fick sin innebörd av de himmelska influenserna. Då Adam gav alla ting deras ”rätta namn” i Paradisets lustgård hade han använt sig av sina fulländade kunskaper om himlakropparnas inverkan, och därigenom skapat ord som innehöll ”underbara krafter av de ting de betecknade”. Intressant nog drog Agrippa ur detta slutsatsen att alla ord betecknade på två olika sätt: dels bar de en naturlig innebörd de fått genom de himmelska influenserna, dels bar de en konventionell innebörd de fått genom ”människans införande”. Därför bar alla ord en ”dubbel kraft”, vilket innebar att ord där den konventionella och naturliga innebörden sammanföll bar en långt starkare kraft än andra ord.⁹⁷

Agrippas sammansmältning av Ficino och al-Kindi visar kanske tydligare än något annat exempel hur missvisande det är att tolka renässansens språkmagi som ett uttryck för en ”platonisk” språkuppfattning. För som han påpekade hade denna dubbla kraft två helt olika ursprung: de ord som betecknade ”naturligt” bar en ”naturlig aktivitet” genom att deras innebörd speglade tingens inre väsen, och det var denna innebörd som gav dem speciella krafter. I konventionella ord, däremot, var det inte innebörden som gav orden kraft, utan det faktum att orden var ”naturliga ting i sig själva”.⁹⁸ Därmed påverkade konventionella ord sin omgivning genom sympatier och antipatier: ”människans ord är ett slags naturliga ting, och eftersom världens delar ömsesidigt drar till sig varandra använder sig magikern som besvärjer med ord av krafter som anpassats av naturen”.⁹⁹

Ingenting i Agrippas resonemang var särdeles originellt eller nyskapande, tvärtom – i princip varje mening var saxad *verbatim* ur Ficino och al-Kindi, som han konsekvent undvek att nämna vid namn. Men samtidigt betonade han i långt högre grad än sina föregångare den mänskliga själens betydelse för alla former av språkmagi. Enligt Agrippa fick även de ord som verkade genom naturliga sympatier sin kraft ur Guds Ord, som ytterst sett var den verkande kraften bakom alla naturliga processer. Ordet var, som han skrev, ”orsakernas orsak”, ur vilken hela skapelsen emanerat i en obruten hierarki som sträckte sig från Gud till människa, från Ord till ord:

Ordet är Guds avbild, det aktiva intellektet [dvs. en av Guds emanationer] är Ordets avbild; själen är detta intellekts avbild, och vårt ord är själens avbild, genom vilket det påverkar naturliga ting naturligt, eftersom naturen är dess [dvs. Ordets] verk.¹⁰⁰

Agrippas starka betoning på själens roll i språkmagin var lika tydlig då han i ett kapitel diskuterade den astrala magi som Ficino skildrat i *De vita*. Som alltid citerade han ordagrant utan hänvisningar till källan och förklarade att magikern måste överväga vilka krafter han ville locka till sig från himlakropparna och infoga dessa önskningar i de besvärjelser han uttalade. I skarp kontrast till Ficino betonade Agrippa emellertid att besvärjelserna måste ”uttalas med våldsamt affekt”, för bara då kunde ”fantasin kraft” påverka den fysiska omvärlden. Ty besvärjarens redskap bestod i själva verket av ”en ytterst ren och harmonisk ande” som var full av liv och värme, och därför brukade trollkarlar ofta ”blåsa och andas versernas ord” mot sina offer, så att ”själens hela kraft riktas mot det de besvärjer”.¹⁰¹

Agrippas betoning av själens roll var lika eftertrycklig då han diskuterade kraften i de heliga namn som instiftats av Gud själv. Liksom Ficino och Reuchlin karaktäriserade han sådana namn som ”sakrament och förmedlare av gudomlig allmakt”, vilka förenade människan med Gud och gav henne bokstavligen mirakulösa krafter. Men som han påpekade var det inte orden själva som besatt magiska krafter. De gudomliga namnen kunde snarare liknas vid ett slags ”ledningsrör” – *canales* – genom vilka Gud förmedlade sin kraft till människan och gjorde henne gudalik.¹⁰²

Heliga ord besitter inga magiska krafter i sig själva, i det att de är ord, utan får sin verkan ur de ockulta gudomliga krafter som verkar i själen hos de som hyser tro till dem. Genom dessa ord överförs Guds hemliga krafter, som genom en förmedlare [*tanquam per vehicula*], till de vars öron renats av tron och som genom ett ytterst rent sinne och genom att åkalla de gudomliga namnen förvandlas till Guds boning och förmår att ta emot de gudomliga influenserna.¹⁰³

I sin ambition att förena Ficanos, al-Kindis och Reuchlins tolkningar skulle Agrippa således betrakta *all* språkmagi som ett uttryck för den mänskliga själens inneboende kraft. Oavsett om orden betecknade naturligt eller konventionellt, vare sig de instiftats av människan eller Herren själv, bottnade deras kraft i den som yttrade dem. I realiteten innebar detta att han fjärmade sig från såväl den nyplatoniska metafysik som utgjorde språkmagins stomme som kabbalisternas övertygelse om språkets skapande kraft. Istället tog han – paradoxalt nog – ett steg i skolastikens riktning: för Agrippa var det inte språket som förborgade magin, utan människan själv.

Kritiken

Som redan påpekats var föreställningen att språket besatt magiska krafter långt ifrån gängse eller allmänt accepterad under renässansen. Trots uppsjön av teorier som florerade var det skolastikens kategoriska kritik som dominerade tidevarvets tankevärld. Däremot vore det en grov överdrift att beteckna tron på språkmagi som ett marginellt fenomen i tidevarvets lärda kultur. Många av förespråkarna var högt ansedda vid Europas akademier och hade en stor läsekrets bland samtidens lärda. Inte heller var frågan om ordets magiska krafter något som lät sig nonchaleras och kringgås som en ovidkommande bagatell. Tvärtom, för såväl kritiker som förespråkare var detta en brännande och synnerligen angelägen fråga som bar oerhörda konsekvenser för synen på människan och, inte minst, religionen. För många framstod tanken att ord kunde besitta en magisk verkan inte bara som filosofiskt orimlig utan som farlig, då den i praktiken kunde användas för att legitimera olika former av demonisk magi. Redan 1489 gick den spanske teologen Pedro Garsias till attack mot Pico della Mirandolas *Conclusiones* och brännmärkte hans syn på språket som rent kättereri. Ord kunde under inga omständigheter ha någon kraft över fysiska substanser, vare sig denna kraft antogs härröra från naturliga sympatier, himmelska influenser eller ”Guds röst”, vilket intygades av såväl Aristoteles och kyrkofäderna som den Heliga Skrift. Samtidigt tvingades Garsias erkänna att böner som yttrades av en from själ besatt närmast mirakulösa krafter, i synnerhet om de innehöll ord från Skriften. Vad som egentligen skilde förkastlig magi från gudfruktig religion var en fråga som Garsias lämnade besynnerligt öppen.¹⁰⁴

Lika kategoriskt avvisande var jesuiten Martin del Rio (1551–1608), som i den encyklopediska *Disquisitiones magicae* (1595) göt sin avsky över alla kabbalister, platonister och magiker som hävdade att språket bar magiska krafter. Tanken att ord fick krafter av himlakropparnas influenser eller verkade genom sympatier var lika befängd som idén att språket kunde återspegla tingens sanna väsen – ”oavsett vad platonisterna säger så har namnen tillskrivits innebörder genom människans val”.¹⁰⁵ Lika förryckt var föreställningen att ord kunde skada eller bota sjukdomar, hävdade han – ”inga ord besitter någon naturlig kraft som kan skada eller bota sjukdomar eller fördriva ont.”¹⁰⁶ Ändå fick del Rio erkänna att Guds sakrament besatt just en sådan helande kraft, men att detta naturligtvis inte kunde betraktas som magi. Den katolska kyrkans liturgiska böner fick nämligen sin kraft ”från ovan” och inte från orden själva – ”sakramentens formulering, sakramentalierna och exorcismen har en övernaturlig kraft genom att de instiftats av Gud eller genom att Hans nåd sammanfaller med [uttalandet av] dem”.¹⁰⁷ Frågan är dock om del Rios distinktion skulle ha övertygat en Ficino eller en Reuchlin, med tanke på att de betraktade ”de gamles” gudomliga namn som just heliga sakrament,

instiftade av Gud själv. I realiteten handlade del Rios kritik inte om vad som var möjligt i fråga om språkmagi, utan om vem som hade auktoriteten att definiera dess rätta form – *prisci theologi* eller den katolska moderkyrkan.

Frågan var knappast mindre problematisk för protestantiska lärde. Luthers reformation hade förvisso medfört en fundamental omvärdering av den skolastiska sakramentsläran, vilket kom att beröva liturgin den gudomliga kraft den tillskrevs av katolska teologer. För lutherska teologer var emellertid de katolska ceremonierna också ett uttryck för den papistiske Antikrists försök att förvillan folket med ”kraftgärningar och tecken och under”, som det hette i Bibeln, och för många framstod kyrkans ritualer bokstavligen som en form av magi.¹⁰⁸ I sina utläggningar över Johannes-evangeliet stämplade Luther bruket att läsa upp bibelverser som skydd mot stormar och åskväder som ”trolldom” – *zauberei* – och lika kompromisslöst utmålade han kyrkans liturgiska ceremonier som gudlös språkmagi, besläktad med judarnas åkallande av heliga namn som *Tetragrammaton* och *Shem Hamphoras*:

Kyrkan har fyllt hela världen med gyckleri, trolldom [och] avguderi, och har sitt eget Shem Hamphoras med vilket den förtrollar vatten med blott några lättfärdiga och innehållslösa ord och påstår att det är vigvatten som tvättar bort synder, fördriver Djävulen och har många andra krafter.¹⁰⁹

Men inte heller Luther kunde reservationslöst avfärda möjligheten att språket kunde besitta sant gudomliga krafter, vilket ju Skriften bar tydligt vittnesbörd om. Medan han i ena andetaget fördömde katolikernas besvärjelser som trolldom kunde han i nästa påpeka att de gudlösa använde ordmagi för att efterlikna ”apostlarna, deras lärjungar och många fromma biskopar och helgon, som utförde under och tecken bara genom att uttala några få ord ur evangelierna”.¹¹⁰ Lika övertygad tycks Luther ha varit om att människan i sitt ursprungliga tillstånd haft förmågan att härska över naturen med språkets hjälp. I sina kommentarer till den bibliska skapelseberättelsen framhöll han att Adam varit en fulländad *imago Dei* med så perfekta kunskaper om alla varelser att han kunde ”ge varje djur ett passande namn som harmoniserade med dess natur” – ”Därför kunde han med ett enda ord betvinga lejon, björnar, vildsvin, tigrar och vadhelst det finns bland de högtstående djuren att göra det som bäst passade deras natur.”¹¹¹

Avslutande reflektioner

Huruvida språket besatt magiska krafter eller inte var med andra ord ingen trivial fråga för renässansens lärde. Inte heller var det ett strikt språkfilosofiskt problem som lugnt kunde lämnas därhän av teologer och

naturfilosofer. I realiteten var det en djupt existentiell fråga, tätt förbunden med synen på människan och hennes själ, med vår historia och vårt förhållande till Gud. Men framförallt var det en fråga som blottade de diffusa gränserna mellan teologi och filosofi, mellan religion och magi – begrepp som kunde bära radikalt olika innebörder beroende på vem som yttrade sig och i vilket sammanhang diskussionen fördes.

I förlängningen är det också frågans komplexitet som visar på dess relevans för vår förståelse av tidevarvets lärdomskultur i stort. Alltför ofta använder historiker termen ”magi” som en slentrianmässig etikett för föreställningar som faller mellan mer välbekanta kategorier som ”religion”, ”filosofi” och ”vetenskap”. Detta har inte bara lett till att ämnet fått en marginaliserad roll i historieskrivningen; då magiska föreställningar uppmärksammas är det ofta utifrån en obefogad föreställning om magi som något i grunden avvikande och heterodoxt – som en apart och isolerad kuriositet, utan samröre med de föreställningar som dominerade tidens tankevärld i stort. Vare sig man valt att se magin som ”primitiv” och ”irrationell” eller – som i Frances Yates klassiska skildringar av den ”hermetiska traditionen” – som en fundamental drivkraft bakom den moderna världsbildens framväxt har magiska föreställningar kommit att uppfattas som ett slags ”motkultur”, i opposition till den normativa och ortodoxa tankevärld som företräddes av kyrkans teologer och universitetens filosofer. Snarare än att fokusera på hur renässansens föreställningar om magi relaterade till och var beroende av andra aspekter av den tidigmoderna kulturen har man därför i hög grad ägnat sig åt att essentialisera tron på magi, antingen genom att se den som ett uttryck för en autonom och enhetlig ”tankeströmning” eller som rotad i en ”ockult mentalitet” med en alldeles egen särart, väsensskild från det rationella förnuftet.¹¹²

I mångt och mycket är det denna ovilja att se magiska föreställningar som en integrerad del av den tidigmoderna lärdomskulturen som är skälet till att fältet fortfarande domineras av anakronistiska tolkningsmodeller och generaliserande dikotomier. Religion ställs i kontrast till magi, ockultism till vetenskap, platonism till aristotelism, som om dessa kategorier vore ömsesidigt uteslutande och beständiga snarare än kontextberoende och historiskt föränderliga begrepp. I realiteten är emellertid så grovt tillyxade begrepp inte till någon större hjälp om vi vill få grepp om renässansens tankevärld, helt enkelt beroende på att de inte återspeglar den tidigmoderna verklighetsuppfattningen. Som diskussionen om språkets magiska krafter visar var tron på magi ingen entydig indikation på att en renässanstänkare tillhörde någon esoterisk tankeströmning eller skola. Även en jordnära själ som Martin Luther kunde fascineras av språkets magiska möjligheter, samtidigt som han ställde sig djupt avvisande till alla former av ”ockulta” spekulationer inom naturfilosofi och teologi. Och omvänt kunde en filosof mycket väl vara både ”ockultist” och aristoteli-ker utan att för den sakens skull hemfalla åt en ”ockult språkuppfattning”,

som det ibland får heta i historieskrivningen. Så kunde exempelvis Pietro Pomponazzi (1462–1525) kompromisslöst förkasta idén att ord besatt magiska krafter och hävda att inte ens böner till Gud var något mer än tomma och verkningslösa ljud (föga förvånande placerades hans verk raskt på kyrkans index över förbjudna böcker då det omsider publicerades 1556). Däremot menade han att den mänskliga själen och fantasin kunde påverka omvärlden genom avge ett slags andlig ånga, fylld av ”ockulta krafter”, vilket var förklaringen till att vissa människor kunde bota sjuka, hejda stormar och frammana märkliga syner i skyn.¹¹³

Magiska föreställningar är med andra ord inget lackmustest som låter oss sortera upp renässansens lärdomsvärld i prydligt avgränsade traditioner eller skolbildningar. Inte heller är magi något som låter sig reduceras till en underliggande semiotik eller universell teori som ”förklarar” deras inneboende logik. Den klassiska tolkning som dominerat såväl historieskrivning som antropologi bygger på antagandet att magiska föreställningar – i alla dess olikartade former – bottnar i ett slags kategoriskt misstag, i övertygelsen att det finns en ”identitet” mellan ord och ting. Inom renässansforskningen har detta tämligen oproblematiskt knutits till den tidigmoderna föreställningen om ett ”naturligt” språk som speglade eller imiterade tingens inre essens. Haken är emellertid att renässansens lärde aldrig gjorde någon entydig koppling mellan språkets magiska egenskaper och dess förmodat naturliga karaktär. Vad vi finner är istället en uppsjö av olika teorier där språkets naturliga karaktär kunde tillskrivas högst skilda roller och betydelse. För vissa filosofer, som Reuchlin och Pico della Mirandola, hade språkmagi förvisso sin förutsättning i att orden betecknade naturligt. För andra, som Ficino och Agrippa, bar orden däremot magiska krafter vare sig de betecknade naturligt eller konventionellt.

Dessutom bör man hålla i minnet att renässansens filosofer var skäligen oense om vad det innebar att ett språk betecknade naturligt. Den text som tämligen oförtjänt lyfts fram som central för den naturliga språkuppfattningen, Platons *Kratylos*, var i högsta grad öppen för alternativa tolkningar och när den återopades – vilket var långt ifrån alltid – lästes den oftast med renässansens synkretistiska glasögon. Vissa tolkade *Kratylos* i ljuset av al-Kindis astrologiska teori och talade om hur orden fick sina ”innebörder” av himlakropparnas influenser; andra förespråkade en rent bokstavlig tolkning av Platons språk teori och menade att orden ”imiterade” genom att ljuden liknade de ting de betecknade. Så påpekade exempelvis Tommaso Campanella (1568–1638) att två träpinnar som slås mot varandra låter ”tap tap”, vilket var anledningen till att grekerna sa *typto* om ”slå”, liksom italienarna sade *batto*. Ord kunde dessutom beteckna naturligt genom att tungans och munnens form efterliknade begreppens innebörder, hävdade Campanella – så kom exempelvis latinets *altum*, ”högt”, av att tungan pekar högt upp i munhålan då ordet uttalas.¹¹⁴ (Det skall kanske påpekas att även Campanella brukar placeras i

”ockultisternas” läger, och inte alldeles utan fog. I en rad verk försökte han utveckla Ficinos teori i *De vita* och visa hur människan kunde dra till sig astrala krafter genom att ”imitera” himlakropparna. Däremot tog han bestämt avstånd ifrån tanken att språket kunde besitta magiska krafter. Hans tankegång om hur språket imiterade tingen onomatopoetiskt skulle emellertid vidareutvecklas av Franciscus Mercurius van Helmont (1614–1699), som försökte visa hur de hebreiska bokstäverna återspeglade tungans och talorganens skiftande former då vi talade. Till skillnad från Campanella var van Helmont dock övertygad om att hebreiskan måste besitta magiska egenskaper, eftersom detta var det tungomål som Gud talat då han skapade världen. Då Adam gav alla djuren deras rätta namn hade han inte bara uttryckt sin kunskap om deras sanna naturer, hävdade van Helmont, utan rent bokstavligen givit dem fysisk existens – ”ty att kalla ting vid deras rätta namn är att ge dem deras natur”).¹¹⁵

Med andra ord, om renässansens föreställningar om språkmagi hade någon gemensam grund utgjordes denna varken av övertygelsen att det fanns en ”identitet” mellan ord och ting eller att språket i någon mening speglade verkligheten. Vad de flesta – men inte alla – teorier kretsade kring var snarare den mänskliga själen och dess förmåga att förmedla Guds skaparkraft genom det talade ordet. Analogin mellan Guds Ord och människans språk kunde emellertid tolkas på diametralt olika sätt och tillämpas med radikalt olika metafysiska och filosofiska utgångspunkter, vilket resulterade i en långt större spännvidd och en långt mindre homogen syn på magi än den traditionella historieskrivningen velat erkänna. Vad renässansens diskussioner om ordens krafter visar är alltså inte vad magi ”är” till sin själva ”essens” i något slags universell betydelse – eller ens vad magi ”var” i den tidigmoderna europeiska kulturen. Vad de visar är tvärtom komplexiteten i renässansens föreställningsvärld; att magi var något föränderligt och flytande som ytterst avspeglade människans skiftande föreställningar om världen, sig själv och historien – hennes världsbild i ordets allra vidaste och anspråksfulla bemärkelse.

Summary

The power of the word. On the magical power of language in Renaissance philosophy. By Håkan Håkansson. This article reassesses the idea of language as a vehicle of magical powers in early modern European philosophy. In traditional anthropology, notions of word magic have often been seen as an expression of a ”primitive” or ”pre-logical” mentality, characterized by an inability to properly recognize the distinction between word and object. This view, originally stemming from the colonial anthropology of Edward Tylor and James Frazer, has had considerable influence on modern historiography and is regularly invoked in contemporary discussions of Renaissance scholars like Marsilio Ficino and Cornelius

Agrippa. According to a common argument, this "mentality" informed the Renaissance reading of Plato's dialogue *Cratylus*, in which language was claimed to "mirror" or "imitate" physical reality, a theory that was supposedly reinterpreted or misunderstood by many Renaissance scholars as implying a causal connection between words and objects.

Yet few attempts have been made to analyze in detail how the *Cratylus* was read in the Renaissance and to what extent it actually underpinned ideas of magical languages. This essay suggests that the scholarly debate about the power of words was, in fact, far more complex. Though *Cratylus* was a common reference in these discussions, it was by no means the only source and interpretations of it differed radically between different scholars. Even the prime "Platonist" of the Renaissance, Marsilio Ficino, drew on a wide variety of sources when arguing for the magical power of words, ranging from Origen, Jewish kabbalah and Plotinus to medieval philosophers like al-Kindi and Roger Bacon.

Like many early modern scholars, Ficino adhered to the idea of a *philosophia perennis*, an ancient wisdom that was believed to be more or less accurately reflected in *all* ancient sources. This belief fostered a syncretistic approach to textual interpretation, implying that conflicting philosophical accounts could be read as reconcilable and congruent. The idea of an ancient wisdom was shared by many early modern scholars, but depending on how this narrative was construed, scholars could interpret identical sources in a variety of ways. By comparing a number of well-known scholars, this article shows that the magical power of words could be legitimized in quite different terms. In no case, however, was the belief in word magic rooted in a mere inability to properly distinguish between words and things. Instead, the philosophical basis can most often be found in the Christian notion of God's Word as the creative principle of the universe, which was simultaneously reflected in the soul of man. This commonplace notion made it possible to conceptualize human language as a reflection of God's Word: as an *imago Dei*, created "in the image and likeness of God", man could act as an instrument or a vehicle of God's creative power, and literally give voice to His power by means of human words.

Noter

1. Paracelsus: *Archidoxis magicæ libri VII* i K. Sudhoff (red.): *Sämtliche werke* 14 (München & Berlin, 1922–1933), 438–439. Alla översättningar är mina om inget annat anges. Innebörden av de "grekiska" orden som Paracelsus åberopar är oklar, men gissningsvis rör det sig om en förvrängning av grekiskans *hosisia*, "helighet".
2. Marsilio Ficino: *The Philebus commentary*, övers. Michael J. B. Allen (Berkeley, 1975), 138–139, 142–143. Se även Ficinós kommentar till Platons *Kratylos*, i hans *Opera omnia* (Basel, 1576), 1310.
3. Agrippa: *Three books of occult philosophy*, övers. James Freake (1651; Minneapolis, 1995), I.69, 211; I.72, 219; I.70, 213.

För den latinska originaltexten, se V. Perrone Compagni (red.): *De occulta philosophia libri tres* (Leiden, 1992), 232–233, 239.

4. Martin Luther: *Werke. Kritische gesamt- ausgabe* 42 (Weimar, 1883–), 90, 48.

5. Stanley Jeyaraja Tambiah: "The magical power of words" i *Man* 3:2 (1968), 175–208, speciellt 187–188.

6. Edward B. Tylor: *Primitive culture* (London, 1891), I, 116.

7. Lévy-Bruhl: *How natives think* (1910; Princeton, 1985), 69–104. För en balanserad kritik av Lévy-Bruhls tolkning, se Evans-Pritchard: *Theories of primitive religion* (Oxford, 1965), 78–99.

8. Gombrich: "Icones symbolicae. the visual image in neo-platonic thought" i *Journal of the Warburg and Courtauld institutes* 11 (1948), 163–192, speciellt 165. En utökad version av texten återfinns i *Symbolic images. Studies in the art of the Renaissance II* (Oxford, 1978), 123–195.

9. Kristeller: *The philosophy of Marsilio Ficino* (New York, 1943), 92–94.

10. Walker: *Spiritual and demonic magic from Ficino to Campanella* (London, 1958), 80–81.

11. Foucault: *The order of things. An archaeology of the human sciences* (London, 1989), 17–45; här speciellt 34–35, 40.

12. För ett belysande exempel på hur Foucault anklagades för att reducera renässansens tankevärld till "obegripliga skrifter" av "marginella" författare, se Huppert: "Divinatio et eruditio. Thoughts on Foucault" i *History and Theory* 13 (1974), 191–207. För en mer övergripande diskussion, se Bosse Holmqvist, "Episteme och tidsanda" i Anders Burman & Benny Jacobsson (red.): *Över tid och rum. En antologi tillägnad Bo Lindberg* (Stockholm, 2003), 167–175.

13. Giovanni Battista della Porta: *Natural magic* (London, 1658), 14–15. Della Portas *Magia naturalis* publicerades ursprungligen 1558. Den citerade passagen är en ordagrann återgivning av Proklos *De sacrificio et magia* i Ficinoss latinska översättning, se Ficino: *Opera omnia*, 1928–1929.

14. Foucault: *The order of things*, 39–41. Utmärkta diskussioner av denna aspekt av den tidigmoderna naturalhistorien återfinns i William B. Ashworth: "Emblematic natural history of the Renaissance" i N. Jardine, J. A. Secord & E. C. Spary (red.): *Cultures of natural history* (Cambridge, 1996), 17–37;

och William B. Ashworth: "Natural history and the emblematic world view" i David C. Lindberg och Robert S. Westman (red.): *Reappraisals of the scientific revolution* (Cambridge, 1990), 303–332.

15. En utmärkt diskussion återfinns i Gary Tomlinson: *Music in Renaissance magic. Toward a historiography of others* (Chicago, 1993), 52–58.

16. Vickers: "Analogy versus identity. The rejection of occult symbolism, 1580–1680" i Brian Vickers (red.) *Occult and scientific mentalities in the Renaissance* (Cambridge, 1984), 95–163; här citeras 95. Vickers behandlar även temat i "On the function of analogy in the occult" i Ingrid Merkel & Allen G. Debus (red.): *Hermeticism and the Renaissance*, (Washington, 1988), 265–292.

17. Horton: "Traditional African thought and modern science" i *Africa* 37 (1967), 50–71 samt 155–187. För Hortons erkännande att modellen var "ripe for the scrapheap", se hans tillbakablickande essä "Tradition and modernity revisited" i Martin Hollis & Steven Lukes (red.): *Rationality and relativism* (Cambridge, Massachusetts, 1982), 201–260.

18. Vickers: "Analogy versus identity", 120, 106, 123.

19. Platon: *Cratylus* (London, 1939), 430E, 433D, 434A, 435D–E, 159, 169, 175. Angående Aristoteles språkuppfattning, se hans *On interpretation* (London, 1938), 16a, 115–117.

20. Den mest utförliga och träffande kritiken återfinns i Patrick Curry: "Revisions of science and magic" i *History of science* 23 (1985), 299–325. Se även Stephen Pumfrey: "The spagyric art; or, the impossible work of separating pure from impure paracelsianism. a historiographical analysis" i Ole Peter Grell (red.): *Paracelsus. The man and his reputation, his ideas and their transformation* (Leiden, 1998), 40–42 och James J. Bono: *The Word of God and the languages of man. Interpreting nature in early modern science and medicine* (Madison, 1995), 48–52. Angående bruket av metaforer i vetenskap, se framförallt Bono: "Science, discourse, and literature. The role/rule of metaphor in science" i Stuart Peterfreund (red.): *Literature and science. Theory and practice* (Boston, 1990), 59–89. En utmärkt diskussion återfinns även i Michael A. Arbib & Mary B. Hesse: *The construction of reality* (Cam-

bridge, 1986), framförallt kapitlet "Language, metaphor, and a new epistemology", 147–170. Angående hur man på olika sätt försökt konstruera en "esoterisk tradition" inom historieskrivningen, se framförallt Wouter J. Hanegraaff: "On the construction of 'esoteric traditions'" i Antoine Faivre & Wouter J. Hanegraaf (red.): *Western esotericism and the science of religion* (Leuven, 1998), 11–61.

21. För några exempel på hur Vickers okritiskt återopats under senare år, se Hugh J. Ormsby-Lennon: "Nature's mystick book. Renaissance *arcana* into restoration cant" i Marie Roberts & Hugh Ormsby-Lennon (red.): *Secret texts. The literature of secret societies* (New York, 1995), 25–96, liksom hans "Rosicrucian linguistics. Twilight of a Renaissance tradition" i Ingrid Merkel & Allen G. Debus (red.): *Hermeticism and the Renaissance* (Washington, 1988), 311–341. Lika oreserverat instämmer Thomas M. Greene i essän "Language, signs, and magic" i Peter Schäfer & Hans G. Kippenberg (red.): *Envisioning magic. A Princeton seminar and symposium* (Leiden, 1997), 255–272; och Donald Beecher i "Ficino, theriaca and the stars" i Michael J.B. Allen & Valery Rees (red.): *Marsilio Ficino. His theology, his philosophy, his legacy* (Leiden, 2002), 243–256. Ett mer typiskt förhållningssätt exemplifieras av Stuart Clarks: *Thinking with demons. The idea of witchcraft in early modern Europe* (Oxford, 1997), 287–289, där Clark betonar Vickers djupt idealiserade syn på "vetenskap", samtidigt som han förbehållslost accepterar hans analys av den "ockulta språkuppfattningen".

22. Tambiah diskuterar explicit Vickers tolkning i "Relations of analogy and identity: toward multiple orientations of the world" i David R. Olson & Nancy Torrance (red.): *Modes of thought. Explorations in culture and cognition* (Cambridge, 1996), 34–52. Den performativa teorin om magiska föreställningar diskuteras även i hans inflytelserika essäer "The magical power of words" i *Man* 3:2 (1968), 175–208, och "Form and meaning in magical acts" i Robin Horton & Ruth Finnegan (red.): *Modes of thought. Essays on thinking in Western and non-Western societies* (London, 1972), 199–229.

23. För en träffande kritik av Tambiah i detta avseende, se Christopher L. Lehrich: *The Language of demons and angels. Corne-*

lius Agrippa's occult philosophy (Leiden, 2003), 164–171.

24. Ficino: *The Philebus commentary*, 138–139.

25. Platon: *Cratylus*, 436 B, 177. Se även 440 C, 191.

26. Ficino: *Opera omnia*, 1314, 1309.

27. För några klassiska men fortfarande omistliga översiktsarbeten, se exempelvis Charles B. Schmitt: "Perennial philosophy from Agostino Steuco to Leibniz" i *Journal of the History of Ideas* 27 (1966), 505–532, samt D. P. Walker: *The ancient theology. Studies in Christian platonism from the fifteenth to the eighteenth centuries* (London, 1972). En värdefull diskussion återfinns även i Moshe Idel: "Prisca theologia in Marsilio Ficino and in some Jewish treatments" i Michael J.B. Allen & Valery Rees (red.): *Marsilio Ficino. His theology, his philosophy, his legacy* (Leiden, 2002), 137–158.

28. Citerat från S. A. Farmer: *Syncretism in the West. Pico's 900 theses (1486)* (Tempe, 1998), 364/365.

29. Ficino: *Platonic theology* 4, övers. Michael J. B. Allen (Cambridge, Massachusetts, 2001–), XIV.9, 292/293–294/295.

30. Det tydligaste uttrycket för detta synsätt är naturligtvis hans enorma *Theologica platonica* – "Den platonska teologin" – men referenserna till Platon som en "grekisktalande Moses" återkommer i flera av hans verk. Se exempelvis hans brev på temat "Concordia Mosis et Platonis" i *Opera omnia*, 866–867.

31. Ficino: *Opera omnia*, 1309.

32. Origenes: *Contra Celsum*, övers. Henry Chadwick (Cambridge, 1953), I.6, 9–10. Matteus 7:22.

33. *Ibid.*, I.24, 23–24.

34. *Ibid.*, I.24, 24; V.45, 300, se även IV.33–34, 209.

35. *Ibid.*, I.24, 24. Tack till Karin Kulneff-Eriksson för hjälp med den grekiska originaltexten.

36. *Ibid.*, I.25, 25.

37. Pompilius Azalus [pseudonym för Giovanni Fontana]: *De omnibus rebus naturalibus quae continentur in mundo videlicet* (Venedig, 1544), fol. 19; Heinrich Krämer: *Malleus maleficarum*, övers. Montague Summers (London, 1928), 179–188. För en utmärkt studie av det medeltida bruket av textamuleter, både inom och utom kyrkans hägn, se Don C. Skemer: *Binding words. Tex-*

tual amulets in the Middle Ages (Pennsylvania, 2006).

38. Johannesevangeliet 1:1; 1 Mosebok 1:3; Psaltaren 33:6.

39. Philo Judaeus: *On the cherubim*, övers F. H. Colson & G. H. Whitaker. (London, 1927), XVII [56], 43.

40. Claudius av Turin: *In libros informationum litterae et spiritus super Leviticum praefatio*, här citerad ur Beryl Smalley: *The study of the Bible in the Middle Ages* (Oxford, 1983), 1. Angående Filons beroende av Platons *Kratylos*, se John Dillon: "Philo Judaeus and the Cratylus" i *Liverpool classic monthly* 3 (1978), 37–42.

41. Origenes: *Homilies on Joshua*, övers. Barbara J. Bruce. (Washington, 2002), XX.1, 173–176. Den centrala passagen citeras dock här ur John Dillons klagörande essä "The magical power of names in Origen and later platonism" i *The golden chain. Studies in the development of platonism and Christianity* (Aldershot, 1990), 203–216, eftersom Dillons översättning bättre fångar den bokstavliga innebörden i Origenes diskussion. Ett tack riktas till Karin Kulneff-Eriksson för hennes hjälp med den grekiska terminologin.

42. Gregorius av Nyssa: *De opificio hominis*, V.2, här citerad ur Robert Grosseteste: *On the six days of creation. A translation of the Hexaëmeron*. (Oxford, 1996), VIII.7.3, 233.

43. Origenes: *Homilies on Joshua*, XX.1, 177–178.

44. Ficino: *Platonic theology* 4, XIII.4, 182/183–184/185.

45. Thomas av Aquino: *Summa theologia*, IIaIIae, q. 178, art. 2, i *The Summa theologia of St. Thomas Aquinas, literally translated by fathers of the English Dominican province* 14 (London, 1920–21), 94–97. Jmf. även Ia, q. 110, art. 4, vol. 5, 103–105.

46. Ficino: *Platonic theology* 4, XIII.3, 182/183.

47. Ficino: *Philebus commentary*, 138/139–140/141 och *Opera omnia*, 1310.

48. Ficino: *Philebus commentary*, 140/141–142/143.

49. Augustinus: *De doctrina christiana* (Oxford, 1995), II.75, 90/91–92/93 och II.111, 108/109. För några utförliga diskussioner av Augustinus komplexa resonemang, se Claire Fangers opublicerade avhandling *Signs of power and the power of signs* (Toronto, 1993), speciellt del 1.2, "Inventing the grand

dichotomy. St Augustine, signs and superstition" samt Robert A. Markus: "Augustine on magic. A neglected semiotic theory" i *Revue des études augustiennes* 40 (1994), 375–388.

50. Thomas av Aquino: *Summa contra gentiles*, III.2, kap. 104–106; här citerad ur Alan C. Kors & Edward Peters (red.): *Witchcraft in Europe 1100–1700. A documentary history* (Philadelphia, 1972), 53–62, samt *Summa theologia*, IIaIIae, q. 96, art. 4 i *The Summa theologia of St. Thomas Aquinas* 11, 220–223.

51. För en utförlig diskussion av Ficinos beroende av den skolastiska och i synnerhet thomistiska tankevärlden, se Brian P. Copenhaver: "Scholastic philosophy and Renaissance magic in the *De vita* of Marsilio Ficino" i *Renaissance quarterly* 37 (1984), 523–554.

52. Plotinos: *Enneads*, 4.3.1–11; här citerad ur Stephen MacKennis engelska översättning (London, 1991), 264–265.

53. *Ibid.*, 4.3.11, 264–265.

54. *Ibid.*, 4.4.26, 310; 4.4.40–43, 327–330.

55. Proklos: *De sacrificio et magia* i Ficino: *Opera omnia*, 1928–1929. För en diskussion av denna texts betydelse i renässansens magidebatter, se Brian P. Copenhaver: "Hermes Trismegistus, Proclus, and the question of a philosophy of magic in the Renaissance" i Ingrid Merkel & Allen G. Debus (red.): *Hermeticism and the Renaissance* (Washington, 1988), 79–110.

56. Jag citerar här ur Ficinos latinska översättning av Synesius *De insomniis*, som inte ingår i standardutgåvan av hans *Opera*, men som återfinns i hans utgåva av Iamblichos *De mysteriis: index eorum, quae hoc in libro habentur* (Venedig, 1516), fol. 44f.

57. Ficinos latinska översättning av Iamblichos *De mysteriis* återfinns i hans *Opera omnia*, 1872–1908; i denna kontext framförallt 1902. För en mer detaljerad diskussion, se Håkansson: *Seeing the word. John Dee and Renaissance occultism* (Lund, 2001), 301–307. Angående Proklos syn på gudomliga namn, se även R. M. van der Berg: "What's in a divine name. Proclus on Plato's *Cratylus*" i J. H. D. Scourfield (red.): *Texts and culture in late Antiquity. Inheritance, authority, and change* (Swansea, 2007), 261–277.

58. Ficino: *Three books on life*, övers. Carol V. Kaske & John R. Clark (New York, 1989), III.21, 356/357. För en klagörande

diskussion av Ficinos tolkning – och omtolkning – av Plotinos, se framförallt Copenhaver: "Renaissance magic and neoplatonic philosophy. 'Ennead' 4.3–5 in Ficino's 'De vita coelitus comparanda'" i Gian Carlo Garfagnini (red.): *Marsilio Ficino e il Ritorno di Platone* (Florens, 1986), 351–369.

59. Ficino: *Three books on life*, III.1, 242/243–244/245. se även III.26, 390/391. I *De vita* översatte Ficino konsekvent Plotinos *logoi spermatikoi* som *seminales rationes*, men i tidigare skrifter använde han även termer som *semina rerum*, *semina formarum* och *ratio seminaria mundi*. För en detaljerad diskussion om begreppets utveckling i Ficinos verk, se Hiroshi Hirai: "Concepts of seeds and nature in the work of Marsilio Ficino" i Michael J.B. Allen & Valery Rees (red.): *Marsilio Ficino. His Theology, His Philosophy, His Legacy* (Leiden, 2002), 257–284.

60. Ficino: *Three books on life*, III.21, 356/357–360/361. För en utförligare diskussion, se även Håkansson: *Seeing the Word*, 280–284.

61. Ficino: *Three books on life*, III.21, 354/355.

62. Ficino: *Opera omnia*, 1310.

63. Augustinus: *Concerning the city of God against the pagans* (engelsk översättning av Henry Bettenson; London: 1984), X.9, 383–386.

64. Ficino: *Opera omnia*, 1901, 1881–1882.

65. *Ibid.*, 1902.

66. Ficino: *Philebus commentary*, 140/141–142/143; *Opera omnia*, 1309.

67. Se exempelvis *Opera omnia*, 1687, där Ficino likställer "världens frön" (*seminaria mundi*) med "Guds Ord" (*divinae intelligentiae verbum*). Jmf. även hans kommentar till Platons *Filebos*, där han i anknytning till ordens magiska kraft eller "liv" hänvisar till Paulus och påpekar att allt liv kommer ur Guds Ord: Ficino: *The Philebus commentary*, 142/143.

68. Pico della Mirandola: *Conclusiones. Conclusiones magicæ numero XXVI* i Farmer (red.): *Syncretism in the West. Pico's 900 theses (1486)*, 494–495: "Magia est pars practica scientiae naturalis."

69. Agrippa: *Three books of occult philosophy*, li, liii–liv; för den latinska originaltexten, se V. Perrone Compagni (red.): *De occulta philosophia libri tres*: (Leiden, 1992), 65, 70.

70. Al-Kindi: *De radiis* i M. T. D'Alverny & F. Hudry (red.): *Archives D'Histoire Doctrinale de Moyen Âge* 41 (1974), 215–259, här speciellt 224.

71. *Ibid.*, 229.

72. *Ibid.*, 233–234. Al-Kindi använder omväxlande termerna *verba*, *voces* och *sermo* utan att göra någon klar distinktion, varför jag här väljer att konsekvent använda mig av termen "ord".

73. *Ibid.*, 235–236. För en diskussion, se även Claire Fanger: "Things done wisely by a wise enchanter. Negotiating the power of words in the thirteenth century" i *Esoterica* 1 (1999), 97–132, speciellt 104.

74. Det skall betonas att Bacon inte betraktade dessa *species* som materiella eller fysiska till sin karaktär, utan som ett tillstånd eller en kvalitet inneboende i det omgivande mediet. Ett ting påverkade sin omgivning genom att dess essens "fortplantade" sig genom den omgivande luften på samma sätt som en våg fortplantar sig genom vatten, inte genom att "utstråla" något i fysisk mening. Bacons teori behandlas utförligast i hans *De multiplicatione specierum*, som återfinns i David C. Lindberg (red.): *Roger Bacon's philosophy of nature. A critical edition, with english translation, introduction, and notes, of De multiplicatione specierum and De speculis comburentibus* (Oxford, 1983). En koncis summering återfinns även i hans *Opus majus*, se *The Opus majus of Roger Bacon*, övers. Robert Belle Burke (Philadelphia, 1928), I, 131–147.

75. Bacon: *The Opus majus*, I, 163–164.

76. Bacon, *Epistola de secretis operibus artis et naturae, et de nullitate magiae*, i J. S. Brewer (red.): *Opera quedam hactenus inedita* (London, 1859), 531. En liknande redogörelse återfinns i hans *Opus majus*, I, 412–414.

77. Bacon, *The Opus majus*, I, 410–412.

78. Pico della Mirandola: *Om människans värdighet*, övers. Rolf Lindborg (Stockholm, 1996), 132/133.

79. *Sefer Yesira* finns tillgänglig i en rad engelska översättningar, men den mest tillförlitliga återfinns i A. Peter Hayman: *Sefer Yesira. Edition, translation and text-critical commentary* (Tübingen, 2004); här citeras från 100–101.

80. För en utförligare diskussion av den kabbalistiska språkmystiken, se Håkansson: *Seeing the Word*, 170–180 och de hänvisningar som återfinns där.

81. Pico della Mirandola: *Om människans värdighet*, 140/141.
82. Pico della Mirandola: *Conclusiones. Conclusiones magicæ numero XXVI* i Farmer (red.): *Syncretism in the West. Pico's 900 theses* (1486), 496–497.
83. *Ibid.*, 498–501.
84. 1 Mosebok 2:7, 2:19–20.
85. Reuchlin: *De verbo mirifico* (Basel, 1494), sigs. b5^r, c5^v, c6^v–c7^r, c8^r, d2^r. Belysande diskussioner återfinns i Charles Zika: ”Reuchlin's *De verbo mirifico* and the magic debate of the late fifteenth century” i *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* 39 (1976), 104–138 och Christopher S. Celenza: ”The search for ancient wisdom in early modern Europe: Reuchlin and the late ancient esoteric paradigm” i *Journal of religious history* 25 (2001), 115–133. För mer övergripande diskussioner om hur kabbalan kom att tolkas i ett kristet ramverk, se även Moshe Idel: ”The magical and neoplatonic interpretations of the kabbalah in the Renaissance” i Bernard Dov Cooperman (red.): *Jewish thought in the sixteenth century* (Cambridge, Massachusetts, 1983), 186–242; samt Joseph Dan: ”The kabbalah of Johannes Reuchlin and its historical significance” i Joseph Dan (red.): *The Christian kabbalah. Jewish mystical books and their Christian interpreters* (Cambridge, Massachusetts, 1997), 55–95.
86. Reuchlin: *De verbo mirifico*, sig. b4^r, b5^r, c1^r, f7^v, g4^r.
87. *Ibid.*, sig. c4^r.
88. *Ibid.*, sig. c5^v.
89. *Ibid.*, sig. c5^v. Jmf. även sig. f^r.
90. *Ibid.*, sig. f7^v.
91. *Ibid.*, sig. g1^v–g2^r.
92. *Ibid.*, sig. b5^v, g5^v–g7^v.
93. Agrippa: *Three books on occult philosophy*, I.13, 39 i Perrone Compagni (red.): *De occulta philosophia*, 110–111.
94. *Ibid.*, 232.
95. *Ibid.*, 512. Agrippas föreställning om det ”inre ordet” hade huvudsakligen sina rötter i Augustinus begrepp *verbum cordis*, ett begrepp som länkade människans språkliga förmåga till den *imago Dei* hon bar i sin själ. För Augustinus hade dock begreppet ingen koppling till språkmagi. För några belysande diskussioner av Augustinus begrepp, se Hans Arens: ”*Verbum cordis*. Zur sprachphilosophie des Mittelalters” i *Historiographia Linguistica* 7 (1980), 13–27; och Carol Harrison: *Beauty and revelation in the thought of Saint Augustine* (Oxford, 1992), speciellt 54–96.
96. Agrippa: *Three books of occult philosophy*, I.70, 213; *De occulta philosophia*, 232–233. Jmf. Ficino: *Opera omnia*, 1310.
97. Agrippa: *Three books of occult philosophy*, I.70, 213; *De occulta philosophia*, 233.
98. *Ibid.*, 242.
99. *Ibid.*, 394.
100. *Ibid.*, 395: ”*Verbum igitur id est simulacrum Dei, intellectus agens est simulacrum Verbi, anima est simulacrum intellectus, verbum autem nostrum est simulacrum animæ, per quod agit in res naturales naturaliter, quoniam natura opus illius est.*”
101. *Ibid.*, 235–237.
102. *Ibid.*, 427.
103. *Ibid.*, 431.
104. Angående Garsias *Determinationes magistrales* och hans kritik, se framförallt Zika: ”Reuchlin's *De verbo mirifico* and the magic debate of the late fifteenth century”, 126–127.
105. Jag har här använt mig av en senare utgåva, *Disquisitionum magicarum libri sex* (Köln, 1674), I.4, q. 3, 58.
106. Del Rio: *Disquisitionum magicarum libri sex*, I.4, q. 3, 54, 56.
107. *Ibid.*, I.4, q. 3, 54.
108. 2 Tessonikerbrevet 2:3–9. Angående den protestantiska synen på den katolska liturgin som en form av magi, se framförallt Stuart Clark: *Thinking with demons*, 526–545.
109. Luther: *Werke*, vol. 46, 628; idem.: *Werke* vol. 53, 593. Begreppet *Shem Hamphoras*, bokstavligen ”det ovetbara namnet”, användes ofta inom kabbalan som en synonym för *Tetragrammaton*.
110. *Ibid.*, vol. 46, 628.
111. *Ibid.*, vol. 42, 90.
112. För en kritik av föreställningen om magin som en ”motkultur”, med fokus på just Frances Yates klassiska skildring, se Wouter J. Hanegraaf: ”Beyond the Yates paradigm. The study of Western esotericism between counterculture and new complexity” i *Aries* 1 (2001), 5–37.
113. För några utmärkta diskussioner, se Martin L. Pine: *Pietro Pomponazzi. Radical philosopher of the Renaissance* (Padua, 1986), 235–274, och Andrew Halliday Douglas: *The philosophy and psychology of Pietro Pomponazzi* (Cambridge, 1910), 270–303.

114. Walker: *Spiritual and demonic magic from Ficino to Campanella*, 234.

115. Angående van Helmonts språkteorier, se framförallt Allison Coudert: *The impact of the kabbalah in the seventeenth century. The life and thought of Francis Mercury van Helmont (1614–1698)* (Leiden, 1999). Van Helmonts *Alphabeti veri naturalis Hebraici*

brevissima delineatio (1667) har nyligen utgivits i kritisk utgåva med engelsk parallellöversättning. Se Allison Coudert & Taylor Corse (red.): *The alphabet of nature* (Leiden, 2007); angående det hebreiska språkets magiska krafter, se framförallt Couderts introduktion, xvii.

En renässansaristoteliker om den mänskliga frihetens gränser

*Simone Porzios "An homo bonus vel malus volens fiat"*¹

Lorenzo Casini

Under de senaste årtiondena har ett förnyat intresse för filosofins historia gjort sig gällande. Även perioder som länge varit tämligen försummade, som till exempel hellenismen och medeltiden, är nu föremål för forskning på bred front. Ett undantag utgörs emellertid av renässansen som alltjämt tenderar att avfärdas som filosofiskt ointressant. D. W. Hamlyns bedömning i *A history of Western philosophy* (1987) förblir symptomatisk: "Det kan verka paradoxalt att en period som innebar en blomstring på så många andra områden – vetenskap, konst och litteratur – samtidigt innebar ett lågvattensmärke för filosofin".²

Renässansen var emellertid en epok präglad av intensiv, varierad och i många avseenden säregen filosofisk aktivitet.³ Man tänker oftast på renässansen som en period under vilken den medeltida aristoteliska filosofin föll undan för den platonska, men sanningen är att den aristoteliska filosofin förblev av oerhörd betydelse. Det finns ingen annan epok under vilken man publicerat, kommenterat och använt Aristoteles skrifter i samma utsträckning som under renässansen. Den aristoteliska filosofin under denna tid skiljer sig dock från medeltidens på en rad punkter då den är betydligt mer trogen originaltexterna tack vare de nyupptäckta senantika kommentatorerna och humanisternas intresse för filologi.⁴ Humanisterna, som ur ett filosofiskt perspektiv ofta beskrivs som trångsynta och pedantiska, medverkade härmed till att befria filosofin från den ensidiga tolkningen av Aristoteles som de medeltida skolfilosoferna ärvt från Averroes, och bidrog således till att bestämma den tidigmoderna filosofins inriktning.⁵

Till de främsta representanterna för den aristoteliska filosofin under renässansen hör neapolitanaren Simone Porzio (1496–1554).⁶ Avsikten med denna artikel är att skissera ett porträtt av denne föga uppmärksammade tänkare. Särskild fokus kommer att ligga på *An homo bonus vel malus volens fiat* (1551), som innehåller resultatet av hans moralfilosofiska reflexioner.⁷ I denna skrift undersöks huruvida vår karaktärsinställning är något som det står oss fritt att forma eller om den snarare bestäms av externa faktorer. Porzios analys av den mänskliga frihetens gränser utgör inte bara en exegetisk utläggning av Aristoteles lära, utan berör

också några av renässansens mest centrala teman, inte minst den om människans värdighet och plats i världsalltets hierarki. Porzios tankar har dessutom starka kopplingar till 1500-talets teologiska debatt kring den fria viljan.

Frihet och determinism under renässansen

Under renässansen kretsade filosofiska diskussioner om mänskligt handlande huvudsakligen kring en rad problem som gällde förenligheten av människans fria vilja med såväl gudomlig förhandskänedom som astrologisk determinism.⁸ Astrologin hade mycket hög status vid denna tid, men var samtidigt djupt ifrågasatt och föremål för en kritisk debatt. Nyare forskning har visat att denna polemik var betydligt mer komplex än vad man tidigare trott, och innefattade mer än avskiljandet av den exakta vetenskapen astronomi från de praktiserande astrologernas förutsägelser.⁹

Från 1300-talets början var astrologi en viktig del av universitetens läroplan. Ämnet ingick i såväl matematik som naturfilosofi och medicin. Med utgångspunkt i Ptolemaios *Tetrabiblos*, samt ett antal arabiska skrifter, som till exempel Albumazars *Introductorium maius*, utvecklades astrologin till ett sammanhängande undervisningsprogram som även inbegrep några av Aristoteles skrifter, däribland *De caelo*, *De generatione et corruptione* och *Meteorologica*, som försåg astrologin med ett naturfilosofiskt fundament.¹⁰ Detta system fortsatte att blomstra ända in på 1700-talets början och åtnjöt en nivå av trovärdighet som idag kan tyckas vara svår att förstå.¹¹ Framstående astronomer som numera hyllas för den roll de spelade inom den vetenskapliga revolutionen, som till exempel Galileo Galilei (1564–1642) och Johannes Kepler (1571–1630), var praktiserande astrologer.¹²

Under renässansen var astrologin dessutom ett oerhört viktigt inslag i vardagslivet. Att försöka bilda sig en uppfattning om kulturen och samhällslivet vid denna tid utan att ta astrologin i beaktande är ungefär lika rimligt som att försöka förstå vårt samhälle utan att undersöka ekonomins och psykoanalysens inflytande. Under renässansen genomsyrades samhället av en rad farhågor som hängde samman med politiska, ekonomiska och religiösa förändringar, samt med naturliga katastrofer som pesten. Gemene man undrade ifall man fortfarande hade kontroll över sitt öde eller om man fallit offer för ockulta och irrationella krafter. Människor från alla samhällsskick såg till att få sina horoskop ställda och följde astrologins läror. Även kejsare och påvar var hängivna anhängare av astrologin. Det var vanligt vid denna tid att ambassadörer inte fick audiens vid hoven förrän man rådfrågat hovastrologerna. Man var noga med att rådfråga astrologer innan man bestämde tidpunkten för en invigning, en kröning eller läggandet av grundstenen till en ny byggnad. På 1440-talet fanns det furstar som valde sin klädsel i enlighet med ett astrologiskt bestämt schema. Under samma årtionde mottog kaptenerna som ledde Flo-

rens armé sina kommandostavar vid en astrologiskt bestämd tidpunkt. Samma praxis förekom ända in på 1500-talet i Rom.¹³

Tron på såväl astrologin som den kristna läran bidrog emellertid oundvikligen till allvarliga spänningar. Det mest uppenbara problemet var att förena den astrologiska determinismen med uppfattningen att människans vilja är fri: om stjärnorna är orsaken till allt det som sker på jorden, kan inte människan hållas ansvarig för sina handlingar. Många humanister och skolfilosofier reagerade starkt mot fatalistiska föreställningar enligt vilka människans liv är underkastat stjärnorna. Francesco Petrarca (1304–1374) var en av dem som försökte återupprätta människans frihet och värdighet mot uppfattningen om ett öde bestämt av stjärnorna. Hösten 1362, medan pesten rasade och mörka järtecken åtföljde denna olycka, gick han i ett brev till sin vän Francesco Bruni till hårt angrepp mot astrologerna, som han beskrev som ”falska profeter som tömmer lättrogna människors kistor på guld, fyller deras öron med pladder och deras sinnen med felaktigheter och skräck”.¹⁴ Petrarcas avståndstagande från astrologisk determinism och hans kritiska analys av vidskepliga övertygelser följdes upp av Coluccio Salutati (1331–1406), som i *De fato, fortuna et casu*, ett omfattande arbete bestående av fem avhandlingar författade mellan 1396 och 1399, försvarade människans individuella ansvar såväl teologiskt som metafysiskt genom att hävda sin tro på den gudomliga försynens totala kontroll över naturliga och historiska skeenden, samt övertygelsen att denna försyn verkar genom den mänskliga viljans kraft och frihet.¹⁵

Den viktigaste och mest omfattande kritiken av astrologin kom från Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494). De tolv böcker som utgör hans *Disputationes adversus astrologiam divinatricem*, publicerat postumt 1496, innehåller den mest utförliga och skarpsinniga kritik mot astrologins förutsägelser som världen dittills skådat, och bidrog i viss mån till att klargöra och vässa debatten. Pico argumenterade med emfas för att det är människan som formar sitt eget öde genom att bemästra världen omkring henne, och inte tvärtom. Detta synsätt kommer till uttryck redan i *Oratio de hominis dignitate* (1486), som därmed är av stor betydelse för att förstå den grund på vilken hans filosofiska invändningar mot astrologin vilar. Pico poängterade att astrologin inte heller har rätt om vad den påstår om den fysiska verkligheten. Enligt honom misslyckas astrologins praxis med att leva upp till erfarenhetsbaserade kriterier och dess förutsägelser är sällan riktiga.¹⁶

Humanisternas kritik av astrologin kom alltså huvudsakligen att kretsa kring teman som den fria viljan och människans värdighet. Motståndet till astrologin sporrade dem att fördjupa sitt tänkande kring fundamentala frågor som rör människans plats i universum och denna debatt kan därmed sägas utgöra ett av de viktigaste intellektuella sammanhangen för en artikulering av några av renässansens mest centrala teman.

Ett annat viktigt inslag i såväl humanisters som skolfilosofers syn på mänskligt handlande och moraliskt ansvar bestod av ambitionen att klargöra förenligheten mellan den gudomliga styrningen av världen och människans fria vilja. Om Gud är allvetande, tycks det rimligt att anta att han inte bara vet vad som har skett och sker, utan också vad som kommer att ske. Men i vilken mening kan våra handlingar sägas vara fria om Gud i förväg känner till vad vi kommer att göra? Frågan om hur människan, genom sin frihet, kan förändra de händelser som Gud har förutsett, diskuterades under renässansen oftast utifrån det sätt på vilket Boethius ställt upp problemet i *De consolatione philosophiae*:

Det tycks, sade jag, finnas en alltför stor motsägelse och strid mellan att Gud vet allt på förhand och att det finns en viljas frihet. Ty om Gud förutser allt och inte på något sätt kan missta sig, måste med nödvändighet det inträffa som försynen har förutsett som framtid. Men om försynen från evighet har på förhand sett icke bara människors handlingar utan också deras avsikter och vilja, kan det inte finnas någon handling eller någon vilja överhuvudtaget som den ofelbara gudomliga försynen inte har känt till i förväg. Ty om dessa handlingar och avsikter och denna vilja kan vridas i en annan riktning än den förutsedda, kan det inte längre finnas någon säker förhandskunskap om framtiden, snarare en osäker förmodan, och att tro detta om Gud anser jag syndigt.¹⁷

Alltså, om den mänskliga viljan är fri, kan man inte tillskriva Gud någon förhandskänedom, eftersom i så fall varje enskild individ skulle göra exakt det som Gud förutsett. Å andra sidan, ifall Gud har förhandskänedom, så är inte den mänskliga viljan fri och varje strävan efter frälsning förgäves.

I dialogen *De libero arbitrio*, som färdigställdes 1439 och förblev inflytelserik fram till 1600-talets slut, argumenterade Lorenzo Valla (1407–1457) för att det inte finns någon koppling mellan den gudomliga förhandskänedom om framtida händelser och den mänskliga viljans beslut att framkalla dem. Han menade att även om Guds vilja och vishet inte kan särskiljas, så finns det likväl en skillnad mellan dem. För att illustrera denna distinktion använder han de hedniska gudarna Jupiter och Apollo som allegorier för dessa gudomliga attribut. Jupiter representerar den gudomliga viljan och Apollo, som har förmågan att förutse framtida händelser utan att orsaka dem, representerar Guds förhandskänedom. Även om denna distinktion tycks lösa det ursprungliga problemet, återuppstår dilemmat på ett annat plan, eftersom det inte finns något tvivel om att Guds vilja är orsaken till allt. Snarare än att lösa problemet, förflyttar Vallas analys det därför till en annan nivå: Människan kan, med hjälp av sin fria vilja, bestämma utfallet av sina jordliga förehavanden, men hon kan inte bestämma över sin frälsning, för vilken hon måste förtrösta på Gud.¹⁸

Spänningen mellan människans frihet, å ena sidan, och gudomlig förhandskänedom och determinism å andra, är helt central även i aristotelikern Pietro Pomponazzis (1462–1525) tänkande. Hans *De fato, de libero arbitrio et de praedestinatione*, som färdigställdes hösten 1520, betraktas i allmänhet som renässansens viktigaste arbete kring dessa problem. Skriften tycks ha föranletts av 1516 års publicering av Gerolamo Bagolinos översättning till latin av den senantike aristoteliske kommentatorn Alexander av Afrodisias skrift om ödet.¹⁹ Pomponazzis verk består av fem böcker i vilka han analyserar och i detalj kritiserar Alexanders uppfattning, erbjuder en omfattande översikt över de viktigaste filosofiska ståndpunkterna om ödet och den fria viljan, samt ingående diskuterar mänsklig fri vilja, gudomlig försyn och predestination.²⁰

Det är bland annat mot bakgrund av dessa och andra liknande diskussioner som man bör se Porzios undersökning av människans möjlighet att fritt forma sin karaktär. I *An homo bonus vel malus volens fiat* finner man ett säreget förslag till lösning av dessa problem där utläggningen av den aristoteliska etiken vävs samman med religiösa teman som har starka kopplingar till heterodoxa katolska föreställningar.

Aristotelikern Simone Porzio

Simone Porzio föddes i en välbärgad familj i december 1496 i Neapel. Han studerade filosofi och medicin vid universitet i Pisa. Ibland förekommer det uppgifter om att han skulle ha läst filosofi även i Padua eller Bologna för Alessandro Achillini (1463–1512) och Pomponazzi. Dessa uppgifter går emellertid tillbaka till äldre historieskrivning och tillbakavisades som extremt osannolika redan i slutet av 1800-talet. I en av sina skrifter pekar Porzio däremot ut Agostino Nifo (1469/70–1538), som var verksam i Pisa mellan 1519 och 1521, som sin lärare.²¹ Porzio blev 1520 professor i logik i Pisa och kort därpå även professor i naturfilosofi. Han återvände till Neapel 1525 där han gifte sig med Porzia d'Anna. Tillsammans fick de sju barn, varav endast fyra levde till vuxen ålder. Den förstfödde Camillo Porzio (1526–1580) blev sedermera en känd historiker. Vid denna tid arbetade Porzio som läkare och föreläste troligtvis i Salerno. Från 1529 var han professor i metafysik och naturfilosofi vid hemstadens universitet.²² Efter att ha blivit änkeman återvände han till Pisa 1545 på inbjudan av hertigen Cosimo I de' Medici (1519–1574) där han undervisade fram till 1552. Under dessa år var Porzio den i särklass mest välbetalde läraren vid universitet i Pisa, vilket torde ge en indikation om hans renommé.²³ Från 1546 var han medlem i den Florentinska akademien. Han dog den 27 augusti 1554 i Neapel.

Porzio var en originell vetenskapsidkare. Han skydde likriktning och reagerade starkt mot den skolastiska metoden och de torftiga avhandlingar som den tenderade att generera. I sina lektioner över första boken

av Aristoteles *De caelo* kritiserar han den överdrivna formalism och de fruktlösa spetsfundigheter som länge dominerat undervisningen vid universitet i Paris.²⁴ I sina skrifter valde han istället att han använda sig av en mer resonerande och litterär stil, samt lade stor vikt vid originaltexterna och filologiska färdigheter.²⁵

Porzios mest kända arbete är *De mente humana* (1551), som behandlar Aristoteles syn på intellektet och gav upphov till en våldsam debatt.²⁶ Porzios undersökning hämtar inspiration från Alexander av Afrodiasias, som i sin skrift om själen förfäktat att den mänskliga själen är förgänglig och inte kan existera utan kroppen.²⁷ *De mente humana* består huvudsakligen av en filologisk analys av nyckelbegreppet *entelecheia*, från vilken Porzio sluter sig till att den mänskliga själen är kroppens individuella och förgängliga form.²⁸ I denna mening liknar Porzios ståndpunkt den som Pomponazzi lade fram i *De immortalitate animae* (1516). I denna text argumenterade Pomponazzi för att beviset för intellektets förmåga att överleva kroppens död måste stå att finna i en själslig aktivitet som inte är beroende av kroppen. För att bevisa själens odödlighet är det med andra ord inte tillräckligt att peka på en själslig aktivitet som utförs oberoende av några kroppsliga organ. Vad som krävs är snarare en själslig aktivitet som är helt oberoende av kroppen. Enligt Pomponazzi står ingen sådan aktivitet att finna eftersom även intellektets högsta funktioner alltid är beroende av sinnesintrycken. Därför är hela själen enligt honom beroende av kroppen och går under med den.²⁹ Pomponazzi och Porzio anses därmed vara de två främsta representanterna för den av Alexander av Afrodiasias inspirerade form av aristotelisk filosofi under renässansen.³⁰

Porzios första publicerade verk är *De coelibatu* (1537), ett försvar för prästerskapets celibat som inte bara bygger på religiösa utan även på naturfilosofiska argument.³¹ Året därpå publicerade han *De conflagatione agri puteolani* som är en beskrivning av några seismiska fenomen som ägde rum natten mellan den 29 och den 30 september 1538 i trakten kring Pozzuoli. Från denna period härstammar också *De puella germanica quae fere biennium vixerat sine cibo et sine potu*, som publicerades utan datum och ägnas åt ett egendomligt fall av anorexi.³² Gemensamt för dessa två verk är avsikten att förklara ovanliga händelser med hjälp av naturliga principer. Under 1548 publicerade han en utgåva med översättning till latin och kommentar av *De coloribus*, som vid denna tid tillskrevs Aristoteles, men som Porzio, förmodligen med rätta, ansåg vara skriven av Teofrastos.³³ Två år senare gav han ut *De coloribus oculorum*, en av de första monografierna om oftalmologi.³⁴

Åren kring seklets mitt utgör utan tvekan den mest produktiva perioden i Porzios liv. Under 1551 publicerade han inte mindre än tre avhandlingar. Förutom *De mente humana*, som redan omnämnts, och *An homo bonus vel malus volens fiat*, gav han även ut *De dolore*, en medicinsk undersökning av smärta som genomsyras av en rad filosofiska frågeställ-

ningar rörande förhållandet mellan kropp och själ.³⁵ Året därpå utkom *Formae orandi christianae*, en utläggning av *Pater noster* som hämtar inspiration från reformatorn Juan de Valdés (cirka 1509–41) *Dialogo de doctrina christiana* (1529).³⁶ Hans sista publicerade verk blev *De rerum naturalium principiiis* som utkom 1553 och bygger på föreläsningar över de två första böckerna av Aristoteles *Fysiken*. I denna skrift presenterar Porzio en naturalistisk tolkning av Aristoteles läror om materia, form och substans, som huvudsakligen bygger på Alexander av Afrodiasias.³⁷

Bland Porzios opublicerade verk bör *Sull'amore*, som han skrev på folkspråk under 1520-talet, omnämnas. Skriften utgör en filosofisk tolkning av en av Petrarcas sonetter och syftar till att avmystifiera den platoniska läran om kärlek.³⁸ Porzio var också intresserad av det Tyrrenska havets fauna och samlade på sällsynta fiskar. Bland hans opublicerade skrifter återfinns ett manuskript, som ibland går under namnet *Tractatus de piscibus*, som mer än en systematisk avhandling snarare utgör en samling anteckningar där olika havsdjur kortfattat beskrivs.³⁹ Porzios *Quaestio de spetiebus intelligibilibus* och *Quaestio non detur sensus agens* inkluderades postumt i en samling *Opuscula* som Giacomo Antonio Marta (1557/8–1629) publicerade 1578.⁴⁰ I Porzios publicerade skrifter finns hänvisningar till ett antal skrifter, som *De fato*, *De libero arbitrio*, *De animi partibus* och *De animi motibus*, som förblev opublicerade.⁴¹

Porzios inflytande är inte lätt att fastställa, men hans uppfattningar diskuterades av filosofer som Francesco Piccolomini (1520–1604), Giulio Castellani (1528–86), jesuiten Franciscus Toletus (1532–96), Jacopo Zabarella (1533–89) och Tommaso Campanella (1568–1639).⁴² Bland hans studenter vid universitet i Pisa återfinns medicinaren Andrea Cisalpino (1524/5–1603), vars *Quaestionum peripateticarum libri quinque* (1569) blev inflytelserik såväl i Italien som i norra Europa.⁴³

An homo bonus vel malus volens fiat

I *An homo bonus vel malus volens fiat* undersöks huruvida utformningen av en god eller dålig karaktär beror på oss. Med andra ord, blir vi goda eller onda tack vare våra beslut eller är det snarare på grundval av en naturlig, och därmed ofrivillig, benägenhet som vi är böjda mot den ena eller den andra naturen? Porzios avhandling kretsar således kring ett antal frågor som Aristoteles reser i *Nikomachiska etiken*, inte minst diskussionen om människans ansvarighet som upptar den tredje bokens femte kapitel. Där argumenterar Aristoteles för att våra etiska dispositioner är frivilliga eftersom de till syvende och sist beror på oss. Dessa frågor är enligt Porzio av yttersta vikt. Om det inte stod i människans makt att fritt utveckla sin karaktär skulle konsekvenserna för hela samhällslivet vara mycket stora, och all den möda som lagstiftare, filosofer och teologer lägger ned på att försöka förbättra våra handlingar skulle vara helt förgäves.⁴⁴

Porzios skrift består av fjorton kapitel och inleds med en doxografisk översikt där den aristoteliska ståndpunkten ställs mot Platons och stoikernas doktriner. Det första kapitlet behandlar stoikernas lära. Så snart stoicismen vid denna tid omnämndes i samband med en diskussion av mänskligt handlande, kunde läsaren förvänta sig beskrivningen av ett deterministiskt universum i vilket människan inte har någon avgörande roll att spela med avseende på hur hennes karaktär formas. Det är så Pomponazzi använder termen ”stoicism”, med vilken han karakteriserar sin deterministiska tolkning av den aristoteliska fysiken, i *De fato, de libero arbitrio et de praedestinatione*.⁴⁵ Porzio understryker emellertid en annan aspekt av den stoiska läran, nämligen tanken att vi kan befria oss helt och hållet från våra affekter. Med utgångspunkt från Simplikios kommentar till Epiktetos *Encheiridion* påpekar Porzio att enligt stoikerna är våra dygder och laster helt beroende av våra beslut.⁴⁶ Men om vi kunde nå frälsningen enbart med hjälp av våra egna krafter, skulle Kristi nåd, som förväntas leda oss i vårt handlande, vara helt överflödigt. Porzio likställer därför denna ståndpunkt med Pelagius och avfärdar den som kättersk.⁴⁷ Detta argument förflyttar den stoiska ståndpunkten till en diskurs som inte längre är rent filosofisk, och där kan den utan några större svårigheter avfärdas som djupt problematisk. Denna strategi är med andra ord inte särskilt rättvis, men samtidigt mycket effektiv.

Den andra ståndpunkt som Porzio ställer mot den aristoteliska läran är den platonska, åt vilken han ägnar andra kapitlet. Han påpekar hur man i dialogen *Menon* kommer fram till att dygden varken föds inom oss av naturen eller genom inläring. Den betraktas istället som något gudomligt ingjutet:

Men om vi nu haft rätt i sökandet och i det som vi har sagt under hela det här resonemanget, då finns dugligheten till varken av naturen eller genom att läras in, utan när dugligheten kommer till människor gör den det genom en gudomlig gåva utan att förnuftet är inblandad.⁴⁸

Porzio tar dessutom fasta på den slutsats som man kommer fram till i *Lagarna* med avseende på frivilligt handlande. Enligt Platon handlar vi fritt när förnuftet är opåverkat av okunskap eller affekterna:

I de tidigare diskussionerna tror jag att jag har sagt det rent ut, men om jag inte har gjort det tidigare så lät mig nu säga [...] att alla onda alltid är onda mot sin vilja. Och om det förhåller sig så, då följer väl därav med nödvändighet följande. [...] Att den orättrådige väl visserligen är ond, men att den onde är ond mot sin vilja. Att en handling utförd med vilja nånsin skulle utföras mot ens vilja är alldeles orimligt. Den som antar att en oförrätt är mot viljan torde alltså anse att den som begår en oförrätt gör det mot sin vilja, och det måste jag också hålla med om. För jag medger verkligen att alla som begår oförrätter gör det mot sin vilja.⁴⁹

Enligt Porzio innebär detta att dygden inte är något annat än en guda-gåva (*munus Dei*) och lasten en ofrivillig sjukdom som beror på de moln som förmörkar vårt förnuft. Den platonska ståndpunkten representerar således motsatsen till den stoiska, som betraktar människan som själv-tillräcklig, i den meningen att den inte tillskriver mänskligt handlande någon frihet över huvudtaget när det kommer an till vad som är gott eller ont.⁵⁰

Problemet med stoikernas ideal är enligt Porzio att det är för intellektualistiskt och fråntar människan hennes kroppsliga och känslomässiga aspekter. Platonikerna låter å andra sidan, trots att de önskar en frigörelse från kroppens bojer, människan drunkna i den sinnlighet som förmörkar hennes förnuft, som därmed tvingas duka under för okunskapen. Vad dessa motsatta ståndpunkter har gemensamt är att de båda förnekar människans sammansatta natur och ger företräde åt endast en av dess aspekter. Därmed framträder den aristoteliska ståndpunkten som ett paradigim i stånd att göra rättvisa åt den mänskliga naturens komplexitet.

Porzios fortsatta analys kretsar därför huvudsakligen kring temat om människans *medietas*. Människan har en del förmågor gemensamt med växter och djur, medan andra, som till exempel intellektet, är besläktade med de högre intelligenserna. Människans natur är därför inte enkel, utan sammansatt. Hon består av både kropp och själ, och är därför varken rent förnuft (*intellectus purus*) eller simpelt kännande (*simplex sensitivum*), utan något däremellan. Människans utmärkande akt, i praktiska såväl som teoretiska spörsmål, är snarare ett slags mellanoperation (*operatio quaedam media*).⁵¹ Med anspelningar till såväl *Nikomachiska etiken* som *Politiken* understryker Porzio hur människans utmärkande handlande är det som äger rum i samhällslivet och som präglas av såväl tanke som känsla. Vi kan förvisso komma nära det orubbliga lugn som kännetecknar gudarna, eller sjunka ned till djurens nivå, men vi bör inte glömma att de mest grundläggande sidorna av samhällslivet förutsätter ett rätt mått av förnuft och känsla.⁵²

Härmed har Porzio förberett grunden för sin kritik av stoikernas ståndpunkt och ansluter till den debatt som förekom under antiken mellan de peripatetiska försvararna av en måttlig nivå av känsla (*metriopatheia*) och anhängarna till det stoiska idealet av fullständig frihet från affekterna (*apatheia*).⁵³ Aristoteles betraktade känslor inte bara som en naturlig reaktion på hur saker och ting framträder för oss, utan som en väsentlig del av ett gott liv. I *Nikomachiska etiken* tillämpas läran om dygden som en medelväg på såväl handlingar som känslor. Känslor beskrivs därmed som värdefulla och nödvändiga aspekter av moralisk förträfflighet. Enligt Aristoteles karakteriseras dygden inte bara i termer av goda handlingar, utan också genom att man känner på det sätt som förnuftet påbjuder och när det är tillbörligt.⁵⁴ Att till exempel vredgas på ett lämpligt sätt över det som man bör vara ond på är enligt Aristoteles föremål för beröm. De som inte gör det anser han vara dåraktiga.⁵⁵

Aristotelikernas ståndpunkt förändrades något under den hellenistiska epoken. Detta nya synsätt lade mer fokus på känslornas måtta än på deras lämplighet i en specifik situation.⁵⁶ Denna förändring utgjorde dock en polemik mot stoikernas sätt att beskriva den aristoteliska läran om dygden som en medelväg, snarare än en motsättning till deras ideal av frihet från affekter (*apatheia*). Att definiera dygden i termer av en måttlig nivå av känsla var ett försök att bemöta en tolkning av läran om medelvägen som reducerade dygden till måttlig last, istället för att betrakta den som ett sätt att undvika två motsatta laster.⁵⁷ Den mest kända framställningen av denna ståndpunkt återfinns i Plutarkos *De virtute morali*. Enligt honom är känslor naturliga och borde därför inte utrotas, utan uppfostras. En god och rimlig känsla (*eupatheia*) uppstår när förnuftet dämpar känslan, istället för att utrota den, så att den kan tjäna dygden.⁵⁸ Porzio hänvisar till Plutarkos lära och poängterar i samma anda att ifall vi kunde bli helt och hållet kvitt från våra känslor, som beror av kroppen och andra naturliga faktorer, skulle vi också kunna förhindra att kroppen blir sjuk och försvagad när vi åldras. Affekterna hör med andra ord till vår natur och det vore till exempel mot naturens lag att inte sörja ett barns död.⁵⁹

Porzios argument mot den platoniska ståndpunkten att ingen begår fel mot sin vilja är däremot väsentligen hämtade från den fjärde boken av Alexander av Afrodiasias *Quaestiones naturales*.⁶⁰ Under den något otympliga rubriken ”Att inte alla som handlar fel gör det genom okunskap om att vad de gör är fel och skadligt” försöker Alexander utesluta okunskap och tvång bland orsakerna till våra missgärningar. Hans argument har i övervägande grad att göra med det faktum att vi ofta är medvetna om att vi handlar fel, samt att vi är ansvariga för vår okunskap.⁶¹ Ett exempel som Porzio återger är om en sjuk person som plågas av törst och dricker kallt vatten i strid med läkarens indikationer.⁶² Ett annat exempel handlar om folk som begår missgärningar som de varnat andra för att begå. Det förekommer till exempel att föräldrar begår handlingar som de bemödat sig om att barnen inte skall begå eller som de rent av straffat dem för att ha begått. Dessa människor är alltså väl medvetna om att de fritt valt något dåligt.⁶³

Efter att ha avfärdat stoikernas och platonikernas ståndpunkt, går Porzio vidare i sin undersökning genom att räkna upp ett antal invändningar som kan riktas mot den aristoteliska läran. Skriftens sista nio kapitel ägnas till att i tur och ordning bemöta dessa invändningar. Den bild som träder fram ur dessa klargöranden av den peripatetiska ståndpunkten är återigen den om människans tvetydiga natur bestående av såväl sinnlig materia som en förnuftig själ.⁶⁴ Porzio försäkrar att människan besitter förmågan att fritt besluta, men att denna frihet är ytterst begränsad. Det är i jämförelse med Gud som gränserna för människans frihet blir uppenbara. För i strikt mening är det endast Gud som kan kallas fri. Att vara fri är, enligt den aristoteliska definitionen, att vara sin egen orsak och

endast Gud lever upp till detta krav. Motsatsen till Gud representeras av materian som är helt ofri. Mellan dessa ytterligheter befinner sig alltså människan som kan kallas fri endast i överförd mening.⁶⁵ Människan är, till skillnad från djuren, fri i den mån hon har del i förnuftet, från vilket friheten flödar.⁶⁶ Samtidigt är hon, i likhet med djuren, en sinnlig varelse och har därmed onskans orsak, det vill säga materian, inblandad i sin egen substans.⁶⁷

Människan är således långt ifrån att vara den oinskränkt självbestämmande varelse som många humanister lovordat. Hennes möjligheter är enligt Porzio tvärtom ytterst begränsade. Till att börja med besväras hon i sina beslut av de störningar som beror på sinnena och som ständigt medföljer all mänsklig aktivitet. En annan faktor utgörs av vanan, som så snart den har fått fäste tenderar att styra våra handlingar.⁶⁸ Porzio illustrerar detta med hjälp av Aristoteles exempel på hur det står oss fritt att kasta iväg en sten, men att det inte är möjligt att ta tillbaka den när man väl låtit den flyga iväg.⁶⁹ En tredje faktor representeras av våra naturliga dispositioner. Ur Alexander av Afrodiasias skrift om ödet återger Porzio anekdoten kring Sokrates naturliga böjelser som sades egentligen ha varit extremt lastbara, men att denne hade övervunnit dem med hjälp av filosofins föreskrifter.⁷⁰ Till detta måste man sedan lägga de begränsningar som är orsakade av brister med avseende på grundläggande behov som mat och dryck, stjärnornas inflytande och Guds vilja. Dessa är alltså några av de inverkan krafter som inskränker vår frihet och enligt Porzio finns det ingen annan än Kristus som kan försvara oss mot dessa frihetens fiender. Endast de som tror på hans namn kan bli Guds barn.⁷¹

Porzios aristoteliska försvar för erkännandet av människans tvetydiga natur avslutas alltså med att ännu en gång åberopa Kristi nåd. Förutsättningen för denna nåd är nämligen att det finns en frihet hos människan som behöver räddas. Därmed föreligger det inte heller någon motsättning mellan avhandlingens utgångspunkt, som avser bevisa människans frihet, och dess avslutning, i vilken denna frihet visar sig vara oerhört begränsad. Porzios strategi har nämligen varit att visa att människan är tillräckligt fri för att själv välja mellan gott och ont, men att hon i utövandet av denna frihet hindras av en lång rad betingelser och därför är i behov av den gudomliga nåden. Att överdriva människans frihet, i likhet med stoikerna, eller att ointetgöra den, i likhet med platonikerna, skulle däremot göra denna nåd antingen överflödig eller verkningslös.

Slutord. Porzio och det religiösa samtalet kring den fria viljan

De teologiska implikationerna i Porzios *An homo bonus vel malus volens fiat* väcker ett antal frågor, inte minst med avseende på interaktionen mellan filosofiska och teologiska föreställningar. Porzio avslutar sin under-

sökning med att påpeka att han följt den peripatetiska ståndpunkten utan att ta några hänsyn till teologernas argument.⁷² Detta till trots, går det inte att komma ifrån det faktum att hans tankar, från ett teologiskt perspektiv, utgjorde ingenting annat än sprängstoff.

Det är uppenbart att en akademisk lärare i Italien vid denna tid fortfarande hade stora friheter gentemot kyrkans dogmer. Trots att det femte Laterankonciliet i bullan *Apostolici regiminis* (1513) deklarerat att själen är den mänskliga kroppens form, odödlig och individuellt ingjutet, kunde Pomponazzi bara några år senare framhålla att själens odödlighet inte kan bevisas. Hans skrift följdes av en våldsam debatt, men några allvarliga påföljder blev det aldrig.⁷³ Klimatet härtnade förvisso under senare årtionden till följd av reformationen. I Florens, där Porzio var verksam, dömdes till exempel förläggaren Ludovico Domenichi år 1548 till tio års fängelse för att ha översatt och tryckt Jean Calvins *Nicomemiana*. Han blev sedermera benådad. Tre år senare ägde ett regelriktigt *auto-da-fè* rum, där ett tjugotal personer tvingades ta tillbaka sina uttalanden och kätterska skrifter brändes på bål.⁷⁴ Samma år kunde Porzio likväl framföra tankar om själen och den fria viljan som var helt klart problematiska i en katolsk kontext utan att drabbas av några efterräkningar.

Porzios var starkt inspirerad av den evangeliskt färgade reformrörelse inom den katolska kyrkan som vid denna tid bildade en andlig huvudströmning mellan reformationen och den framväxande motreformationen.⁷⁵ I flera av hans verk kan man, som det redan påpekats, skönja ett inflytande från Juan de Valdés, som kom till Italien 1525 och från 1534 verkade i hans hemstad Neapel. De flesta av Valdés efterföljare hörde till aristokratin och bestod av adel, lärda och prästerskap. Bland dessa återfinns till exempel kardinal Girolamo Seripando (1493–1563), som var god vän till Porzio. Till rörelsens trossatser hörde tanken om rättfärdiggörelse genom tron, samt föreställningen om själens direkta förhållande med Gud. Kyrkans föreskrifter, riter och sakrament betraktades som *adiaphora*.⁷⁶

Porzios ståndpunkt i *An homo bonus vel malus volens fiat* för dessutom tankarna till den hållning som kardinal Gasparo Contarini (1483–1542) gav uttryck för vid ett flertal tillfällen. Contarini satte rättfärdiggörelsen genom tron i centrum för sin religiösa åskådning, men betonade också att människan behöver förbereda nåden genom att aktivt bryta med synden och energiskt vända sig mot godheten.⁷⁷ I ett långt brev om predestination gick han till hårt angrepp mot lutheraner och pelagianer. Med de senare avsåg han de katoliker som i sin iver att motsäga lutheranerna, på grundval av humanisternas idéer försvarade människans självbestämmande och därmed riskerade att hemfalla åt pelagianism.⁷⁸

I *An homo bonus vel malus volens fiat* iscensätter Porzio denna teologiska kontrovers inom ramarna för en filosofisk diskurs där lutheranernas teser representeras av ett antal platonska doktriner och anhängarna av människans självbestämmande identifieras med stoikernas övertygelse om

att människan är fri att helt på egen hand utveckla en dygdig karaktär. Porzios analys av den mänskliga frihetens gränser inskränker sig därmed inte på långa vägar till att vara den uteslutande exegetiska utläggning av Aristoteles lära som en modern läsare vid första anblick kan ledas till att tro. Man kan avslutningsvis konstatera att Porzios författarskap är ett tydligt bevis på att den aristoteliska filosofin under renässansen representerar en betydligt mer komplex kulturell rörelse än vad den vanligtvis anses vara.

Summary

A Renaissance Aristotelian on the limits of human freedom. Simone Porzio's An homo bonus vel malus volens fiat. By Lorenzo Casini. During the Renaissance, philosophical discussions about human action were mainly centred on problems dealing with the reconciliation of human free will with divine foreknowledge and astral determination. Many humanists and scholastic philosophers reacted firmly against fatalistic notions that subjugated human life to the stars, as well as tried to clarify the compatibility between the divine government of the world and human free will. The aim of this article is to discuss the views of the Neapolitan philosopher Simone Porzio (1496–1554) on human action and the voluntariness of our ethical dispositions as they are presented in his treatise *An homo bonus vel malus volens fiat* (1551). Porzio has been regarded as one of the strongest champions of Renaissance Aristotelianism. He was an original and non-conformist scholar, who reacted firmly against the scholastic method and the arid treatises it tended to provide. His most famous work is *De mente humana* (1551), in which he deals with the interpretation of Aristotle's account of the intellect and, following Alexander of Aphrodisias, concludes that the soul is the individual and corruptible form of the human body. *An homo bonus vel malus volens fiat* is an investigation of whether the formation of a virtuous or vicious habit is due to our freedom of choice. The treatise is divided into fourteen chapters and begins with a doxographical survey where the Aristotelian position is opposed to the doctrines of the Stoics and the Platonists. What these latter positions have in common, according to Porzio, is that they both deny the complex nature of the human being, which he forcefully depicts as inescapably composed of both rationality and materiality. His analysis of the limits of human freedom touches upon Renaissance concepts of man and his place in the universe, as well as combines a distinctive approach to Aristotle's teaching with an heterodox attitude towards divine grace.

Noter

1. Artikeln är skriven inom ramen för projektet "Perspektiv på mänskligt handlande i renässansens filosofiska debatt om frihet och determinism" som finansieras av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond.

2. D. W. Hamlyn: *Filosofins historia*, övers. Bengt Hansson (Stockholm, 1995), 130.

3. Se till exempel Charles B. Schmitt & Quentin Skinner (red.): *The Cambridge history of Renaissance philosophy* (Cambridge, 1988); Brian P. Copenhaver & Charles B. Schmitt: *Renaissance philosophy* (Oxford, 1992) och James Hankins (red.): *The Cambridge companion to Renaissance philosophy* (Cambridge, 2007).

4. För en utmärkt introduktion, se Charles B. Schmitt: *Aristotle and the Renaissance* (Cambridge, Massachusetts, 1983).

5. J. Kraye & M. W. F. Stone (red.): *Humanism and early modern philosophy* (London, 2000).

6. De viktigaste genomgångarna av Porzios liv och verk är Francesco Fiorentino: "Della vita e delle opere di Simone Porzio" (1879) i idem: *Studi e ritratti della Rinascenza* (Bari, 1911), 81–153; Giuseppe Saitta: "L'aristotelico Simone Porzio" i *Giornale critico della filosofia italiana*, 28 (1949), 279–306; och Cesare Vasoli: "Tra Aristotele, Alessandro di Afrodisia e Juan de Valdés. Note su Simone Porzio" i *Rivista di storia della filosofia* 4 (2001), 561–607.

7. Simone Porzio: *An homo bonus, vel malus volens fiat* (Florentiae, 1551). En översättning till det toskanska folkspråket gjord av Giovanbattista Gelli (1498–1563) publicerades samma år under titeln *Se l'huomo diventa buono o cattivo volontariamente*. Båda dessa editioner återfinns i Eva Del Soldato (red.): *An homo bonus vel malus volens fiat* (Roma, 2005). För Gelli, se Armand L. De Gaetano: *Giambattista Gelli and the Florentine Academy. The rebellion against Latin* (Firenze, 1976).

8. För några översikter, se Charles Trinkhaus: "The problem of free will in the Renaissance and the Reformation" i *Journal of the history of ideas* 10 (1949), 51–62; och Antonino Poppi: "Fate, fortune, providence and human freedom" i *The Cambridge history of Renaissance philosophy*, 641–67.

9. För astrologins status under renässansen, se Eugenio Garin: *Lo zodiaco della vita. La*

polemica sull'astrologia dal Trecento al Cinquecento (Bari, 1976); Brian Vickers: "Critical reactions to the occult sciences during the Renaissance" i Edna Ullmann-Margalit (red.): *The scientific enterprise. The Bar-Hillel colloquium* (Dordrecht, 1992), 43–92; William R. Newman & Anthony Grafton: "Introduction. The problematic status of astrology and alchemy in premodern Europe" i idem (red.): *Secrets of nature. Astrology and alchemy in early modern Europe* (Cambridge, Massachusetts, 2001), 1–37; och H. Darrel Rutkin: "Astrology" i Lorraine Daston & Katharine Park (red.): *The Cambridge history of science III. Early modern science* (Cambridge, 2006), 541–561.

10. Se Paul F. Grendler: *The universities of the Italian Renaissance* (Baltimore, 2002), 408–29. Se även Graziella Federici Vescovini: "Peter of Abano and astrology" i Patrick Curry (red.): *Astrology, science and society. Historical essays* (Woodbridge, 1987), 19–39; och Paola Zambelli: *The Speculum astronomiae and its enigma. Astrology, theology and science in Albertus Magnus and his contemporaries* (Dordrecht, 1992).

11. Se till exempel Mordechai Feingold: "The occult tradition in the English universities of the Renaissance. A reassessment" i Brian Vickers (red.): *Occult and scientific mentalities in the Renaissance* (Cambridge, 1984), 73–94; och Steven vanden Broecke: *The limits of influence. Pico, Louvain, and the crisis of Renaissance astrology* (Leiden, 2003).

12. Se Edward Rosen: "Kepler's attitude toward astrology and mysticism" i Brian Vickers (red.): *Occult and scientific mentalities in the Renaissance* (Cambridge, 1984), 253–272; J. V. Field: "Astrology in Kepler's cosmology" i Patrick Curry (red.): *Astrology, science and society. Historical essays* (Woodbridge, 1987), 143–170; och H. Darrel Rutkin: "Celestial offerings: Astrological motifs in Galileo's *Sidereus nuncius* and Kepler's *Astronomia nova*" i William R. Newman & Anthony Grafton (red.): *Secrets of nature. Astrology and alchemy in early modern Europe* (Cambridge, Massachusetts, 2001), 133–172.

13. För dessa och andra liknande uppgifter, se *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura* (Firenze, 1982), 279–426; Ottavia Niccoli:

Profeti e popolo nell'Italia del Rinascimento (Roma, 1987); Ann Geneva: *Astrology and the seventeenth-century mind. William Lilly and the language of the stars* (Manchester, 1995); och Anthony Grafton: *Cardano's cosmos. The worlds and works of a Renaissance astrologer* (Cambridge, Massachusetts, 1999).

14. Francesco Petrarca: *Rerum senilium*, I.7. Se även *Rerum senilium*, III.1; *Familiars*, III.8; samt *De remediis utriusque fortunae*, I.112. I sin kritik var Petrarca djupt inspirerad av hur Augustinus skärskådat frågan om stjärnornas inflytande på människans öde i *De civitate dei*, V.1-8.

15. Se Luigi Gasperetti: "Il *De fato, fortuna et casu* di Coluccio Salutati" i *Rinascita* 4 (1941), 555-82; Walter Rüegg: "Entstehung, Quellen und Ziel von Salutatis *De fato et fortuna*" i *Rinascimento* 5 (1954), 143-90; Ronald G. Witt: *Hercules at the crossroads. The life, works, and thought of Coluccio Salutati* (Durham, 1983), 315-30; och Charles Trinkhaus: "Coluccio Salutati's critique of astrology in the context of his natural philosophy" i *Speculum* 64 (1989), 46-68.

16. Se Giancarlo Zanier: "Struttura e significato delle *Disputationes* Pichiane" i *Giornale critico della filosofia italiana* 60 (1962), 54-86; Éric Weil: *La philosophie de Pietro Pomponazzi. Pic de la Mirandole et la critique de l'astrologie* (Paris, 1985); och Anthony Grafton: "Giovanni Pico della Mirandola. Trials and triumphs of an omnivore" i idem: *Commerce with the classics. Ancient books and Renaissance readers* (Ann Arbor, 1997), 93-134.

17. Boethius: *Filosofins tröst*, övers. Bertil Cavallin (Stockholm, 1987), 132.

18. Se Mario Fois: *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente* (Roma, 1969); och Giovanni Di Napoli: *Lorenzo Valla. Filosofia e religione nell'umanesimo italiano* (Roma, 1971).

19. För en modern utgåva, se Alexander of Aphrodisias: *On fate*, övers. R.W. Sharples (London, 1983). För Alexander av Afrodisias, se R. W. Sharples: "Alexander of Aphrodisias. Scholasticism and innovation" i Wolfgang Haase (red.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Berlin, 1987), II.36.2, 1176-1243.

20. På grund av dess invecklade struktur är detta Pomponazzis allra mest komplexa verk. En av svårigheterna ligger i att han konstant växlar mellan doxografi, exegetik

och egen spekulaton. En annan utgörs av det faktum att han närmar sig problematiken kring frihet och determinism från såväl naturfilosofins som den naturliga teologins perspektiv. De två första böckerna utgör nämligen en filosofisk undersökning av förenligheten mellan ett gudomligt ordnat universum och människans frihet, medan de tre resterande representerar ett teologiskt försök att bringa den mänskliga friheten i överensstämmelse med gudomlig förhandskänedom. Eftersom Pomponazzi i alla sina tidigare verk starkt betonat motsättningen mellan förnuft och tro innebär detta, metodologiskt sett, ett dramatiskt skifte. Bland moderna forskare har verkets dubbla karaktär således genererat ett flertal tolkningar med avseende på hur verkets delar förhåller sig till varandra. En del argumenterar för att den deterministiska världsbild som målas upp i de två första böckerna utgör Pomponazzis egen ståndpunkt, medan andra gör gällande att det snarare rör sig om ett verk av aporetisk karaktär. Se Maria Emanuela Scribano: "Il problema del libero arbitrio nel *De fato* di Pietro Pomponazzi" i *Annali dell'Istituto di Filosofia* 3 (1981), 23-69; Martin L. Pine: *Pietro Pomponazzi. Radical philosopher of the Renaissance* (Padova, 1986), 275-343; Vittoria Perrone Compagni: "Critica e riforma del cristianesimo nel *De fato* di Pomponazzi" i Pietro Pomponazzi: *Il fato, il libero arbitrio e la predestinazione*, övers. Vittoria Perrone Compagni 2 vols. (Torino, 2004), I, ix-clviii; och Rita Ramberti: *Il problema del libero arbitrio nel pensiero di Pietro Pomponazzi. La dottrina etica del 'De fato': spunti di critica filosofica e teologica nel Cinquecento* (Firenze, 2007).

21. Fiorentino: "Della vita e delle opere di Simone Porzio", 86-8. För Nifo, se Charles H. Lohr: "Renaissance latin Aristotle commentaries. Authors N-Ph" i *Renaissance quarterly* 32 (1979), 532-9; och Edward P. Mahoney: *Two Aristotelians of the Italian Renaissance. Nicoletto Vernia and Agostino Nifo* (Aldershot, 2000).

22. I Neapel undervisade Porzio på Aristoteles *Metafysiken* samt på hans så kallade *libri naturales*. Åtskilliga av dessa föreläsningar finns kvar i form av manuskript. För en förteckning, se Paul Oskar Kristeller: *Iter italicum* 6 vols (Leiden, 1963-92), I, 279b, 290b, 306b; II, 532b; IV, 247a; V, 289b-290a; och VI, 174a; samt Charles H. Lohr: "Renaissance latin Aristotle commentaries.

Authors Pi-Sm” i *Renaissance quarterly* 33 (1980), 667–670. För en analys av tjugofyra lektioner om Aristoteles *De partibus animalium*, se Stefano Perfetti: *Aristotle's zoology and its Renaissance commentators (1521–1601)* (Leuven, 2000), 127–136.

23. Fiorentino: ”Della vita e delle opere di Simone Porzio”, 95.

24. *Ibid.*, 119.

25. Porzio var självfallet långt ifrån ensam om att visa upp humanismens ökande inverkan på den aristoteliska filosofin. Hans lärare Nifo, till exempel, lärde sig grekiska och gjorde stort bruk av de senantika grekiska kommentatorerna. I såväl sin kommentar över Averroes *Destructio destructionum* (1497), som kommentaren över Aristoteles *Fysiken* (1508), avfärdade han de matematiska metoder som präglade naturfilosofin i Oxford. Dessa var enligt honom inte bara främmande för den aristoteliska naturfilosofins principer, utan också klart sämre. Nifo umgicks i humanistiska cirklar och publicerade flera verk som frångick den skolastiska framställningsformen. Han var, i likhet med Porzio, praktiserande läkare och författade ett antal medicinska verk som till exempel *De diebus criticis* (1504) och *De arte metendi* (1528). Inom moralfilosofi och politisk filosofi behandlade han åtskilliga teman som låg humanisterna varmt om hjärtat. *De regnandi peritia* (1522) utgör en bearbetning av Machiavellis *Il principe* och *Liber de pulchro et amore* (1531) är ett försök att ställa upp en teori om skönhet och kärlek på grundval av aristoteliska principer. I den senare diskuteras också kärlekens fysiologiska aspekter i medicinska termer med stöd från Galenos och Avicenna. Se Brian Lawn: *The rise and decline of the scholastic 'quaestio disputata'. With special emphasis on its use in the teaching of medicine and science* (Leiden, 1993), 91–3.

26. Simone Porzio: *De mente humana disputatio* (Florentiae, 1551). Denna avhandling översattes till folkspråk av Gelli, men översättningen förblev, förmodligen för att undvika ytterligare kontroverser, opublicerad. Se Angelo Montú: ”La traduzione del 'De mente humana' di Simone Porzio: Storia ed esame di un manoscritto inedito” i *Filosofia* 19 (1968), 187–94; Armand L. De Gaetano: ”Two translations attributed to G. B. Gelli: Porzio's *De mente humana* and Plutarch's *Apophthegmi*” i *MLN* 83 (1968), 100–6; och Armand L. De Gaetano: ”Gelli's eclecticism

on the question of immortality and the Italian version of Porzio's *De humana mente*” i *Philological Quarterly* 47 (1968), 532–46.

27. Alexander av Afrodiasias inflytande på renässansdebatten om själens odödlighet beror delvis på att detta verk utkom 1495 i Girolamo Donatos översättning till latin. För ett nytryck av denna utgåva, se Alexander av Afrodiasias: *Enarratio de anima ex Aristotelis institutione*, red. Eckhard Kessler (Stuttgart, 2008). I slutet av 1400-talet förekom också diskussioner kring tolkningen av Alexanders ståndpunkt. Nifo och Nicoletto Vernia (d. 1499) hade en skarp ordväxling på grund av att den senare vägrade acceptera att Alexander förnekade själens odödlighet. Giovanni Pico della Mirandola och Agostino Steuco (1497/8–1548) höll fast vid samma felaktiga tolkning. Se Edward P. Mahoney: ”Nicoletto Vernia and Agostino Nifo on Alexander of Aphrodisias. An unnoticed dispute” i *Rivista critica di storia della filosofia* 23 (1968), 268–96. För Alexander av Afrodiasias inflytande under senmedeltiden och renässansen, se Olaf Pluta: ”Der Alexandrismus an den Universität im späten Mittelalter” i *Bochumer Philosophisches Jahrbuch für Antike und Mittelalter* 1 (1996), 81–109; och idem: ”The transformations of Alexander of Aphrodisias' interpretation of Aristotle's theory of the soul” i Marianne Pade (red.): *Renaissance readings of the corpus aristotelicum* (Köpenhamn, 2001), 147–165.

28. För en mer omfattande analys, se Saitta: ”L'aristotelico Simone Porzio”, 282–91; Eckhard Kessler: ”The intellectual soul” i *The Cambridge history of Renaissance philosophy*, 519–21; Sascha Salatowsky: *De anima: Die Rezeption der aristotelischen Psychologie im 16. und 17. Jahrhundert* (Amsterdam, 2006); samt särskilt Danilo Facca: ”'Humana mens corruptibilis'. L'antiverroismo di Simone Porzio” i D. Facca & G. Zanier (red.): *Filosofia, filologia, biologia. Itinerari dell'aristotelismo cinquecentesco* (Roma, 1992), 5–104.

29. För en mer detaljerad genomgång, se Lorenzo Casini: ”The Renaissance debate on the immortality of the soul. Pietro Pomponazzi and the plurality of substantial forms” i Paul J. J. M. Bakker & Johannes M. M. H. Thijssen (red.): *Mind, cognition and representation. The tradition of commentaries on Aristotle's De anima* (Aldershot, 2007), 127–50.

30. För en kritisk diskussion om huruvida det faktiskt existerade organiserade meningsriktningar bland renässansens aristoteliker, se Paul Oskar Kristeller: "Paduan averroism and alexandriism in the light of recent studies" i idem: *Renaissance thought and the arts* (Princeton, 1990), 111–8.

31. Vasoli: "Tra Aristotele, Alessandro di Afrodisia e Juan de Valdés", 566–76.

32. Den senare utkom på nytt 1551. Samma år publicerades också Gellis översättning till folkspråk under titeln *Disputa sopra quella fanciulla della Magna laquale visse due anni o piu senza mangiare, o senza bere*.

33. Saitta: "L'aristotelico Simone Porzio", 279–81. För en nyare diskussion av författaren bakom detta verk, se Georg Wöhrle: "Ps-Aristoteles *De coloribus*. A Theophrastean opusculum?" i William W. Fortenbaugh & Georg Wöhrle (red.): *The Opuscula of Theophrastus. Akten der 3. Tagung der Karl-und-Gertrud-Abel-Stiftung vom 19.–23. Juli 1999 in Trier* (Stuttgart, 2002), 91–7.

34. För några anmärkningar om detta verk, som utkom 1551 i Gellis översättning till folkspråk under titeln *Trattato de colori de gl'occhi*, se Saitta: "L'aristotelico Simone Porzio", 281f.

35. *De dolore* diskuteras kort i Saitta: "L'aristotelico Simone Porzio", 296f.

36. För en diskussion av detta verk, som utkom i Gellis översättning till folkspråk redan 1551, se Vasoli: "Tra Aristotele, Alessandro di Afrodisia e Juan de Valdés", 595–601; och Eva Del Soldato: "La preghiera di un Alessandrista: I commenti al *Pater noster* di Simone Porzio" i *Rinascimento* 46 (2006), 53–71. För Juan de Valdés, som under 1530-talet levde i Neapel, se Jose C. Nieto: *Juan de Valdes and the origins of the Spanish and Italian Reformation* (Genève, 1970); och Antonio Duenas Martínez: *Juan de Valdés. Un reformador español en Italia* (Trieste, 1981).

37. För en diskussion av detta viktiga verk, som också utkom 1561 i Neapel och 1598 i Marburg, se Saitta: "L'aristotelico Simone Porzio", 297–306; Eckhard Kessler: "Metaphysics or empirical science? The two faces of aristotelian natural philosophy in the sixteenth century" i Marianne Pade (red.): *Renaissance readings of the corpus aristotelicum*, (Köpenhamn, 2001), 90–5; och Vasoli: "Tra Aristotele, Alessandro di Afrodisia e Juan de Valdés", 602–7.

38. Paolo Benvenuti: "Simone Porzio e il

'Trattato di amore' di un aristotelico" i *Annali del Dipartimento di filosofia. Università di Firenze* 9 (1993), 33–61; och Cesare Vasoli: "Tra Salerno, Napoli e Firenze: il 'Dell'amore' di Simone Porzio" i G. Cacciatore et al. (red.): *Filosofia e storia della cultura. Studi in onore di Fulvio Tessitore*, 3 vols. (Napoli, 1997), I, 663–75.

39. Se Edoardo Zavattari: "Il 'Tractatus de piscibus' di Simone Porzio" i *Archivio di storia della scienza* 5 (1924), 228–42.

40. För en analys av *Quaestio de spetiebus intelligibilibus*, se Leen Spruit: *Species intelligibilis. From perception to knowledge*, 2. *Renaissance controversies, later scholasticism, and the elimination of the intelligible species in modern philosophy* (Leiden, 1995), 150–6.

41. En utgåva av Porzios *Liber de fato*, som föreligger i form av ett manuskript, är under utgivning.

42. Se Eugenio Garin: *Storia della filosofia italiana* (Torino, 1966), 544; Giovanni Di Napoli: *L'immortalità dell'anima nel Rinascimento* (Torino, 1973), 378 och 380; Spruit: *Species intelligibilis*, 214n. och 229; samt Salatosky: *De anima*, 164.

43. För Cisalpino, se Augusto De Ferrari: "Andrea Cisalpino" i *Dizionario biografico degli italiani* (Roma, 1960–), 24, 122–5.

44. *An homo bonus vel malus volens fiat*, 3–5.

45. Porzio var kritisk till Pomponazzis deterministiska tolkning av den aristoteliska fysiken. I *De rerum naturalium principiis* nämner han Pomponazzis skrift om ödet och säger att han bemött dennes argument med råge i en egen skrift kring dessa teman. Se Fiorentino: "Della vita e delle opere di Simone Porzio", 138.

46. Att använda Simplikios kommentar som källa för stoikernas lära är inte helt oproblemiskt eftersom den i grund och botten utgör en introduktion till platonisk etik. Simplikios anspelar aldrig på determinism eller tillåter att Epiktetos psykologiska doktriner är oförenliga med sitt eget filosofiska system. För Simplikios, se Ilsetraud Hadot (red.): *Simplicius. Sa vie, son oeuvre, sa survie* (Berlin, 1987). För kommentaren till Epiktetos *Enchiridion*, se Rainer Thiel: "Stoische Ethik und neuplatonische Tugendlehre. Zur Verortung der stoischen Ethik im neuplatonischen System in Simplikios Kommentar zu Epiktetos *Enchiridion*" i Therese Führen & Michael

Erlar (red.): *Zur Rezeption der hellenistischen Philosophie in der Spätantike* (Stuttgart, 1999), 93–103; och Ilsetraut Hadot: "La doctrine de Simplicius sur l'âme raisonnable humaine dans le Commentaire sur le Manuel d'Épictète" i H. J. Blumenthal & A. C. Lloyd (red.): *Soul and the structure of being in late Neoplatonism* (Liverpool, 1982), 46–70.

47. *An homo bonus vel malus volens fiat*, 6–9.

48. Platon: *Menon* (99e–100a) i *idem: Skrifter. Bok 2*, övers. Jan Stolpe (Stockholm, 2001), 63. För en diskussion av slutsatsen i *Menon*, se Mark Reuter: "Is goodness really a gift from god? Another look at the conclusion of Plato's *Meno*" i *Phoenix* 55 (2001), 77–97. Porzio hänvisar till den apokryfiska dialogen *Theages*, i vilken författaren betraktar Sokrates effekt på sina studenter som en aspekt av den gudomliga kraft som finns inneboende hos honom (130e).

49. Platon: *Lagarna* (860c–e) i *idem: Skrifter. Bok 5*, övers. Jan Stolpe (Stockholm, 2008), 341. Se även 731c och 734b. Porzio tar även upp diskussionen kring tolkningen av Simonides dikt i dialogen *Protagoras* där Sokrates vidhåller att han är "ganska säker på att ingen vis man anser att det finns någon människa som begår fel med vilja eller utför skamliga och onda handlingar med vilja; nej, de vet mycket väl att alla som begår skamliga och onda handlingar gör det mot sin vilja". Se Platon: *Protagoras* (345e) i *idem: Skrifter. Bok 2*, övers. Jan Stolpe (Stockholm, 2001), 114.

50. *An homo bonus vel malus volens fiat*, 9–12.

51. *Ibid.*, 13: "Homo itaque ex anima et corpore conflatus, cum non sit purus intellectus, nec simplex sensitivum, medii rationem inter utrunque retinet. Quare & actus eius proprius erit, tum in activis, tum in speculativis operatio quaedam media".

52. *Ibid.*, 18.

53. För flera exempel på hur denna debatt levde upp igen under renässansen, se Lorenzo Casini: "Aristotelianism and anti-stoicism in Juan Luis Vives's conception of the emotions" i Jill Krayer & Risto Saarinen (red.): *Moral philosophy on the threshold of modernity* (Dordrecht, 2005), 283–305.

54. Aristoteles: *Nikomachiska etiken*, 1106b21–23.

55. *Ibid.*, 1125b26–1126a6.

56. Se Julia Annas: *The morality of happiness* (Oxford, 1993), 60f.; och Christopher Gill: "The emotions in Greco-Roman philosophy" i Susanna Morton Braund & Christopher Gill (red.): *The passions in Roman thought and literature* (Cambridge, 1997), 6f.

57. Francesco Becchi: "Aristotelismo ed antioicismo nel *De virtute morali* di Plutarco" i *Prometheus* 1 (1975), 160–80.

58. Plutarkos: *De virtute morali*, 442A, 449B och 451C–D.

59. *An homo bonus vel malus volens fiat*, 20.

60. Alexander of Aphrodisias: *Ethical Problems*, övers. R. W. Sharples (London, 1990). För mer information om detta verk, se Arthur Madigan: "Alexander of Aphrodisias. The book of ethical problems" i Wolfgang Haase (red.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Berlin, 1987), II.36.2, 1260–79.

61. Alexander of Aphrodisias: *Ethical Problems*, 34–8.

62. *An homo bonus vel malus volens fiat*, 22.

63. *Ibid.*, 62.

64. *Ibid.*, 37: "Cum itaque homo constat, materia sensili, et anima rationali".

65. *Ibid.*, 58.

66. *Ibid.*, 59: "Homo itaque, si cum aliis rerum speciebus comparatur, quoniam solus mentis est particeps, solus quoque dicitur liber, quandoquidem libertas ab intellectu profluit".

67. *Ibid.*, 62: "Cum igitur homo constet intellectu et sensu, qui a corpore originem trahit, causam mali habet suae substantiae immixtam".

68. *Ibid.*, 65.

69. *Ibid.*, 23. Cf. Aristoteles: *Nikomachiska etiken*, 1114a15–20.

70. *An homo bonus vel malus volens fiat*, 57. Cf. Alexander of Aphrodisias: *On fate*, 48. Anekdoten återfinns också hos Cicero. Se *De fato*, V.10–11; och *Tusculanae disputationes*, IV.37.80.

71. *An homo bonus vel malus volens fiat*, 66: "Vides mi Laeli, quam angusti sint nostri arbitrii limites, quot hostibus circumveniatur, quotve sint eius libertatis praedones: nullo pro eo stante propugnatore, qui defendat, praeter Christum, per quem datum est filios Dei fieri, his qui credunt in nomine eius".

72. *Ibid.*, 67: "Haec sunt quae his feriis ex Peripateticorum placitis, nulla habita ratione

Theologorum in medium produximus: quaeque tibi recognoscenda mittimus”.

73. För bullan *Apostolici regiminis*, se Norman P. Tanner (red.): *Decrees of the ecumenical councils* (London 1990), 1:605. Se även Siro Offelli: ”Il pensiero del Concilio Lateranense v sulla dimostrabilità razionale dell’immortalità dell’anima umana” i *Studia Patavina* 2 (1955), 3–17; Felix Gilbert: ”Cristianesimo, umanesimo e la bolla *Apostolici Regiminis* del 1513” i *Rivista storica italiana* 79 (1967), 976–990; samt Eric A. Constant: ”A reinterpretation of the fifth Lateran council decree *Apostolici regiminis* (1513)” i *The Sixteenth Century Journal* 33 (2002), 353–79.

74. Se Delio Cantimori: ”Italy and the papacy” i Geoffrey Rudolph Elton (red.): *The new Cambridge modern history. The Reformation, 1520–1559* (Cambridge, 1990), 301; och Salvatore Caponetto: *La riforma protes-*

tante nell’Italia del Cinquecento (2:a uppl. Torino, 1997), 353ff.

75. Se till exempel Eva-Maria Jung: ”On the nature of evangelism in sixteenth-century Italy” i *Journal of the History of Ideas* 14 (1953), 511–27; och Paolo Simoncelli: *Evangelismo italiano del Cinquecento. Questione religiosa e nicodemismo politico* (Roma, 1979).

76. Massimo Firpo: *Tra alumbados e ”spirituali”*. *Studi su Juan de Valdés e il valdesianesimo nella crisi religiosa del ’500 italiano* (Firenze, 1990).

77. För Contarini, se Gigliola Fragnito: *Gasparo Contarini. Un magistrato veneziano al servizio della cristianità* (Firenze, 1988); och Elisabeth G. Gleason: *Gasparo Contarini. Venice, Rome, and reform* (Berkeley, 1993).

78. Aldo Stella: ”La lettera del Cardinale Contarini sulla predestinazione” i *Rivista di storia della chiesa in Italia* 15 (1961), 411–41.

Under Saturnus inflytande

Renässanspoetens roll som melankolisk profet

Anna Carlstedt

... endast de som är uppfyllda av den gudomliga inspirationen och av den profetiska anden kan förutse särskilda ting.¹

Cornelius Agrippa

I *Problemata* XXX, 1, ställer sig Aristoteles (384–322 f.Kr.) följande fråga: Hur kommer det sig att alla män som utmärker sig i filosofi, politik, poesi eller konst är melankoliker (*melancholikoi*)?² Under renässansen, när antikens idévärld stod i fokus, kom Aristoteles *Problemata* att spela en central roll. Föreställningen om sambandet mellan genialitet, skaparkraft och melankoli kom till uttryck hos flera stora renässanspoeter varav denna artikel koncentrerar sig på Pierre de Ronsard (1524–1585) och Joachim du Bellay (1525–1560).

Som Klibansky, Panofsky och Saxl underströk i sitt verk *Saturn and Melancholy* 1964, har synen på melankolins inverkan varierat genom århundradena.³ En gemensam grund har dock varit temperamentsläran som utvecklades av bland andra ”läkekonstens fader” Hippokrates (cirka 460–370 f.Kr.) och hans efterföljare, som exempelvis den grekiske läkaren Galenos (129–199 e.Kr.), i deras humoralpatologiska läror.⁴ Enligt dessa var melankolin synonym med den svarta gallan (*mélaina chóle*) medan den gula förknippades med ett koleriskt temperament, blodet med ett sangviniskt och slemmet med ett flegmatiskt. Enligt humoralpatologin var de nämnda kroppsvätskorna, eller kardinalvätskorna, förknippade med en färg vilket gjorde att en obalans (t ex för mycket svart eller gul galla) visade sig i hyns och avföringens färger. Vätskorna kallades *humores*, vilket satt spår i vårt ord *humör*. Vi känner igen uttrycket ”vara vid sunda vätskor”. Ett enkelt schema (vars olika beståndsdelar varierat något genom århundradena) över olika personlighetstypers temperament, kunde således se ut som i figur 1.

<i>Humör</i>	<i>Vätska</i>	<i>Färg</i>	<i>Kroppsdela</i>
Sangviniskt	blod	rött	hjärtat
Koleriskt	galla	gul	levern
Melankoliskt	galla	svart	mjälten
Flegmatiskt	slem	vit	hjärnan

Fig 1. Ett enkelt schema (vars olika beståndsdelar varierat något genom århundradena) över olika personlighetstypers temperament.

Under medeltiden betraktade kyrkan det melankoliska temperamentet med största skepsis och associerade det till *acedia* (från grekiskans *akedia*, ungefär ”frånvaro av engagemang”), det vill säga likgiltighet, en av de sju dödssynderna. *Acedia* hade bland annat observerats av teologen Johannes Cassianus (360–435) hos ökenmunkar i det tidiga kristna Egypten. Isoleeringen tycktes göra att ledan riskerade att besegra känslan av vördnad inför Guds skapelser.⁵ Inte heller hos de medeltida poeterna hade melankolin särskilt positiva konnotationer. Den betraktades som en morbida känsla som kom sig av att den svarta gallan tagit överhanden. Den medeltida läkekonsten betraktade det melankoliska temperamentet som det mest negativa, vilket hotade att göra den drabbade både vansinnig och suicidal.

Från 1600-talet och framåt har melankolin fått en alltmer negativ klang och beskrivits som allt ifrån en verklig sjukdom (klinisk depression) till en mera obestämd känsla av alltings meningslöshet. Tänk bara på Tove Janssons ömsinta porträtt av den melankoliska bisamrättan i *Trollkarlens hatt*: En filosof som ockuperar muminfamiljens hängmatta och plöjer Oswald Spengler medan han ondgör sig över allt som är onödigt i tillvaron (det vill säga det mesta). Snart finner han trädgården vara en tummelplats för oseriösa tidsfördriv och denne misantrop drar sig tillbaka från världen. Han flyttar in i Grottan för att där kunna kontempera i avskildhet i en för melankolikern mera passande miljö.

Karin Johannisson har, i *Melankoliska rum*, på ett gastkramande sätt beskrivit vad *acedia* kunde leda till.⁶ Hon konstaterar att melankolin täcker ett brett spektrum: nostalgi (i bästa fall), *spleen*, depression, leda, ångest. På 17- och 1800-talen blev alla dessa känslor högsta mode bland alla olyckliga poserade älskare, hypokondriker och misantroper som visserligen var färdiga att ta livet av sig men som gärna greps av vankelmod även på den punkten. För dem var melankolin en livboj. Om dessa olyckliga tog fasta på något av den antika läran om temperamenten var det framför allt att melankoli och magbesvär hör ihop. Trots att de drabbade följde den diet som förespråkades (”lite hummer, lite vitt vin, lite vitt bröd”) fann många – varav Lord Byron, Marcel Proust och Franz Kafka – att det nog var bäst att inte äta alls. Kreativiteten kunde endast ta jaget i besittning hos den som var svältande och djupt olycklig.

Vi får backa tillbaka till 1400-talets Italien för att hitta en helt annan slags melankoli. För det var med början i Italien, under påverkan av den florentinske filosofen och nyplatonisten Marsilio Ficino (1435–99), som Aristoteles idé om sambandet mellan genialitet och melankoli återupprättades och den svarta gallan inte sågs som något odelat negativt. Visserligen hade Aristoteles i *Problemata* påpekat att melankoli kunde leda till epilepsi, depressioner och allmänt vainsinne. Han ordinerade botemedel i form av ljus- och musikerapi (!), bad, gymnastik, resor och underhållning. Dessutom skulle kryddstark mat och alkohol undvikas. Men Aristoteles

framhöll samtidigt, och det var detta som renässansens filosofer med Ficino i spetsen tog fasta på, att den svarta gallan i rätt proportioner kunde ge upphov till kreativitet, ja rentav genialitet, hos rätt person. Och här talar vi inte om genier i form av fattiga, bleka, svältande romantiker som döende av olycklig kärlek och lungsot förtvinar i någon vindskupa. Nej, den melankoliske poeten hos Ficino är knappast upptagen av kärleksbekymmer. Hans melankoli kommer sig av att han bär hela världens kommande olyckor på sina axlar. Han är utvald och ser vad som skall drabba mänskligheten. Poeten blir till *vates*, siaren. Hans inspirationskälla är inte kärlekens musa utan Saturnus.

Det brukar ju sägas att ”allt börjar med Platon”. Idén om poeten som profet, så som den beskrevs av Platon (ca 427–347 f.Kr.), är fortfarande giltig och ett arv som hålls levande hos många av vår tids författare.⁷ Han skriver i *Faidros* att ”Det gudomliga vansinnet delade vi upp i fyra delar som vi förde till fyra olika gudar, den profetiska inspirationen till Apollon, den mystiska till Dionysos, den poetiska till muserna och den fjärde till Afrodite och Eros”.⁸

Hos Platon utgör alltså den poetiska och den profetiska inspirationen varsin del av det gudomliga vansinnet, och det poetiska skapandet sker i ett tillstånd av yra. Platon skriver vidare att ”den som utan denna sinnesyra nalkas musernas tempel, i tro att det räcker med yrkesskicklighet för den som skall bli poet, han förblir en stympare och hans förnumstiga poesi fördunklas av de förrycktas sånger”. Självfallet erhöi inte skalden sin skaparkraft gratis. Platon menar i *Faidros* att poeten visserligen är välsignad med gudomlig inspiration, men att det också kostar. Poeten måste dra sig undan från samhället och är dessutom ett lätt byte för ensamhet och galenskap – det vill säga melankoli.⁹

Under 1400-talet odlades tanken på melankolin, inte som ett straff utan som en gåva från Gud och från Saturnus, i kretsen kring Lorenzo il Magnifico (1449–1492)¹⁰ vid den akademi han instiftade i Florens. Här återfinner vi Ficino som samlade en egen grupp intellektuella i vad som kom att kallas *Accademia Platonica*, något som blev möjligt sedan Ficino fått en villa i Carregi utanför Florens till skänks. I denna krets verkade bland andra Luigi Pulci (1432–84), Giovanni Pico della Mirandola (1463–94) och Angelo Poliziano (1454–94).

Som ung student hade Ficino fokuserat på Aristoteles men kom att bli alltmer intresserad av Platon. Detta intresse utvecklades med åren till en kristen form av nyplatonism. På uppdrag av klanen Medici översatte han samtliga Platons dialoger till latin under 1460-talet och 1484 fanns allsammans tillgängligt i tryckt form. Ficinos översättningar, inte bara av Platon utan även av t ex Plotinos (204–270 e. Kr.) och Trismegistos¹¹ låg till grund för studier av antikens filosofi ända in på 1800-talet.

Men Ficino författade också en rad egna filosofiska texter varav *De vita libri tres* (Tre böcker om livet) skrivna 1482–89 blivit den mest spridda.

Här lyfter Ficino fram sina tankar om Saturnus komplexa inflytande. Sedan han påpekat att han själv var född i Saturnus tidevarv vänder han sig till dem som delar detta öde och beskriver hur man bäst tacklar det saturniska temperamentet: Genom att med berätt mod vända sig till... Saturnus! Ficino tar i sin text fasta på den antika bilden av guden Chronos/Saturnus och dess inneboende dualitet: Guden – vars symboler är timglas och lien – som ansågs ha stigit fram ur mörkret i tidernas begynnelse för att skapa världsalltet, men som också slukar sina egna barn. Guden som står för tiden som skapar allt och förintar allt. Saturnus hade varit Guldålderns furste. Till Chronos/Saturnus goda egenskaper hör att han vakar över jordbruk och egendomar, läs rikedomar. När Ficino anknyter till Platons idé om *furor*, raseriet, smälter han samtidigt samman denna lära med en astrologisk teoribildning, byggd på nyplatonisk grund, som innebär att planeten Saturnus står i ett rent kausalt förhållande till människans melankoliska temperament.

Ficino inspirerades av Saturnus fullkomligt kontradiktoriska egenskaper och ansåg att den utvalde kunde nå ett högre medvetande under planetens/gudens inflytande. Det faktum att Saturnus var den mest avlägsna planeten hade betydelse eftersom den därmed stod närmast Gud: Genom Saturnus förmedlades Guds kraft i rent bokstavlig, fysisk bemärkelse till människan. Saturnus ”barn” kunde utnyttja sitt melankoliska temperament om detta skedde på rätt sätt. Detta eftersom gallan stod i ett kausalt förhållande till Saturnus och denna kroppsvätska kunde verka som ett ”medium” för gudomliga visioner. Gallan gjorde enligt Ficino den mänskliga själen till ”Guds granne och det gudomligas instrument”. Ficino tolkade det så att de få utvalda – välsignade och fördömda på samma gång – som stod i förbindelse med planeten kunde få insikt om de mest förborgade hemligheter, uppfyllda av *furor* – raseri. Och inte vilket raseri som helst utan det profetiskt inspirerade. Ficino går här tillbaka på Platons teori om de fyra raserierna eller passionerna: kärlekens raseri, det poetiska raseriet (förknippat med muserna), det mystiska raseriet (förknippat med Dionysoskulten) samt det profetiska raseriet som hörde samman med Apollon och sibyllorna.

Ficino menar att då poeten lyckas frigöra sig från kroppen och närma sig det gudomliga blir poeten Gudens instrument. Detta är emellertid en plågsam process eftersom poeten-profeten måste tillbringa lång tid vakan om nätterna i total avskildhet och samtidigt ha förmåga att på rätt sätt kombinera ”filosofi, magi och besatthet”. Först då kan denne *vates* komma under melankolins och Saturnus inflytande och bli inspirerad.

Ett exempel på en författare som starkt inspirerats av Ficanos idéer kring *vates*-begreppet hittar vi i renässansens Frankrike i form av Nostradamus, en av Ficanos hängivna läsare. Som vi strax skall se kom Nostradamus att inspirera Ronsard i sitt utforskande av dennes roll som poeten/siaren. Han utgjorde ett slags brygga mellan Italiens 1400-talsfilosofer och Frankrikes

stora 1500-talspoeter. Nostradamus helt konkreta skildringar av den ensamme, lärde melankolikern som i nattens ensamhet gör sig beredd att ta del av det gudomligas visioner kom att äga sin giltighet under flera århundraden.

Skalden och den profetiska inspirationen

Nostradamus (1503–66) – eller Michel de Notredame som han egentligen hette – läkare, astrolog, översättare och författare, hör till den lilla skara renässansförfattare som fortfarande läses, publiceras på nytt och kommenteras. Sedan hans berömda verk *Profetiorna* eller *Les Centuries* första gången gavs ut i Lyon 1555 har minst 200 utgåvor av texten getts ut.

Kanske finns ingen bättre introduktion till Nostradamus verk än den han själv ger i *Centuriernas* två första strofer. Till skillnad från de andra quatrinererna (stroferna), som står för sig själva och egentligen inte följer på varandra innehållsmässigt, bör de två första läsas tillsammans som en enhet. Genom dem, och genom sitt förord i form av brevet till sonen César, förser Nostradamus oss med ett slags ”bruksanvisning” inför läsningen:

ESTANT assis de nuit secret estude,
Seul repousé sus la selle d'aerain,
Flambe exigue sortant de solitude
Fait proferer qui n'est à croire vain.

Sitter om natten i hemlig begrundan,
ensam, vilande på pallen av brons
då en späd flamma stiger ur ensamheten:
manar fram vad ej är fåfängt att tro.

La verge en main mise au milieu de BRANCHES
De l'onde il moulle & le limbe & le pied:
Vn peur & voix fremissent par les manches
Splendeur diuine. Le diuine près s'assied.

Med spöet i hand, i Branchos krets
fuktar han både klädfäll och fot.
En rädsla, en röst får händerna att skälva:
gudomlig strålgans. Det gudomliga tar plats helt nära.¹²

Det är natt. Profeten sitter ensam i sitt arbetsrum. Han har slagit sig ned på sin trefotade bronspall och försjunker i sina ockulta studier. Så stiger en späd eldslåga fram ur ensamheten och med hjälp av den får profeten ta emot syner som han inte väntat på förgäves. Med ett spö i handen kan han så stiga in i kretsen kring Branchos, en av Apollons präster. Han väter fällen på sin klädnad och sina fötter i renande vatten med magiska krafter. Han grips av rädsla och darrar av fruktan, men erfar samtidigt den gudomliga strålgansen, hur det gudomliga slår sig ned alldeles intill.¹³

Bronspallen som nämns är en så kallad tripod (trefot) som förkommer i de antika skildringarna av hur oraklet i Delfi tog emot sina visioner. Elden och vattnet spelar viktiga roller i ritualen. Här för Nostradamus tankarna till sibyllorna och Apollonkulten. Han är tydlig med att det rör sig om gudomlig inspiration, men av vilken art? Rör det sig bara om den ljusa apollongestalten och/eller den kristne guden, eller är hans visioner sprungna ur mörkare. Krafter som kan associeras till Saturnus?

I dessa två första strofer knyter Nostradamus – vars nattsvarta visioner om framtiden (eller kanske samtiden?) vi skall återkomma till längre fram – tydligt an till det som framför allt Ficino förmedlade av antikens syn på den inspirerade skalden och den rent fysiska situation där förbindelsen med det gudomliga upprättas.

Ficinos skrifter fick som vi vet stor spridning och översattes från latinet till en rad folkspråk. Hos Ficino smälte Aristoteles doktriner och Platons koncept kring det profetiska raseriet samman med traditionell arabisk astrologi och föreställningarna om melankolins konstitution. Och helt i linje med Aristoteles ger Ficino helt handfast receptet på en lyckad blandning av kardinalvätskorna: två delar svart galla, två delar gul och åtta delar blod (dock ingen del slem). *Voilà!* Ett geni kan stiga fram.

Från mitten av 1500-talet skulle en rad franska poeter med ovan nämnda Pierre de Ronsard och Joachim du Bellay i spetsen komma att undersöka poetens roll så som den beskrevs av Ficino: rollen som den melankoliske profeten under Saturnus olycksbådande men också inspirerande inflytande. Ronsard och Du Bellay hade dittills i likhet med de flesta andra poeter levererat vad furstar och andra mecenater ville ha: Poesi som hyllade en (gärna ouppnåelig) dam, en furste eller Kriget (gärna det som fursten för närvarande förde). De hade paketerat dessa beställningsverk på ett tilltalande sätt: vackert språk, hög stilnivå och gärna i sonettens form. De hade med andra ord iakttagit *decorum*, det vill säga det som passade sig att göra.

Enligt renässansens retoriskt präglade syn på poesin (och konsten!), vilande bland annat på Vitruvius¹⁴ (ca 80–ca 15 f.Kr.) och Ciceros (106–43 f.Kr.) idéer, förväntades poeten hålla sig inom de ramar som konvensen och naturen givit. Här hade det absurda ingen plats. Retoriken genomsyrade som bekant hela renässansens bildningsvärld: den poetik som låg till grund var främst Horatius (65–8 f.Kr.) *Ars poetica*, men även verk av retorikerna Quintilianus (35–ca 95 e.Kr.) och Cicero kom att prägla synen på poesin. *Decorum* ställde upp regler för allt inom poesin. Idealet var den antika poesin där formdyrkan var ett viktigt element. Stil och motiv måste harmoniera. Att skriva dikt sågs som ett spel som skulle följa vissa regler.

Detta synsätt anammades fullt ut av bland andra poeterna i Plejaden¹⁵, vilka hade verksamheten vid de italienska renässansakademierna som en viktig förebild. Åtminstone till en början excellerade Plejaden i formdyrkan i sina petrarkiska sonetter. Men flera av medlemmarna och då fram-

för allt Ronsard, du Bellay och Pontus de Tyard kom som sagt att, mot mitten av 1550-talet, intressera sig allt mer för den profetiskt inspirerade profetens roll och allt mindre för de formella aspekterna av diktkonsten.

Det var mycket den gode renässanspoeten skulle ta hänsyn till och anpassa sig efter: de litterära institutionerna, den antika traditionen och, inte minst, uppdragsgivarna. Även Cicero hade förstås synpunkter på vad som passade sig och inte. Särskilt viktigt var det att hålla ordning på genrerna. Hans indelning i *fabula*, *historia* och *argumentum* har haft inflytande långt in i modern tid. Genren *fabula* skulle användas när man ville skriva om ”sådant som varken var sant eller liknade verkligheten” – *Nec verae veri similes res*. *Historia* skrevs då man skildrade händelser som tillhörde det förflutna – *Gesta res ab aetatis nostrae memoria remota*. Slutligen skulle man välja genren *Argumentum* när man skrev om ”påhittade skeenden som dock mycket väl skulle ha kunnat äga rum” – *Ficta res, quae tamen fieri potuit*.

I vilken genre skriver då poeten/profeten? En retorisk fråga som både Ronsard och du Bellay ställer sig i sina senare texter, där de sätter likhets-tecken mellan poet och *vates*. Emellertid är det viktigt att komma ihåg att *vates*-begreppet som formel mycket tidigt blir till konvention, en schablon: om Horatius, som kunde tona fram som en from siare, hyllar sig själv som *vates* gör sig den samtide Ovidius (43–18 f.Kr.) lustig över detta manér. Att beskriva sig själv i rollen som *vates* skulle borga för autencitet. Men redan Pindaros (522 el. 518 – 446 el. 438 f.Kr.), så beundrad och parafraaserad av William Shakespeare, hade i sin ”pindariska yra” ordning på det formella.

Detta sätt att förhålla sig till det profetiska raseriet satte sina avtryck under renässansen: gärna lite raseri och profetisk inspiration, men sedan gällde det ändå att hålla sig inom konventionens ramar, något de flesta poeter sökte finna sig i med skiftande resultat. Hos renässansens poeter kan vi se en konflikt mellan Platons idé om poeten som besatt å ena sidan och *decorum* å andra sidan. Hos Shakespeare gick detta formstränga synsätt åtminstone delvis stick i stäv med stil, språk och motivkrets.¹⁶ Hos honom blir konflikten uppenbar och han slits mellan renässansens krav på form och förnuft och antikens ockultism med dess tro på Saturnus fruktbara men ödesdigra inflytande över konsten. Denna konflikt ser vi också hos hans franska kollegor under renässansen.

En nyckelperson när det gällde att sprida antikens syn på poeten var humanisten Julius Caesar Scaliger (1484–1558), en filologiskt orienterad antikforskare som gav ut sju böcker om diktkonsten, *Poetices libri septem*. Scaliger återvände här till själva stommen för *decorum*, nämligen Aristoteles regelverk enligt vilken poesin förväntas skildra det som rimligen kan, eller borde, ske. Men Aristoteles var i sammanhanget missuppfattad: det var till honom man hänvisade när reglerna skulle hållas, men Aristoteles egen poetik var egentligen inte normativ; han lämnade snarare goda råd

än regler. Även Aristoteles idéer kring *vates*-komplexet för snarare tankarna till Shakespeare och hans *the lunatic, the lover and the poet* än till en korsett av regler. Shakespeare blir kanske, under den sena renässansen, den som ändå tydligast ger fingret åt *decorum* och hävdar att endast dårar och älskande kan se klart:

Lovers and madmen have such seething brains,
Such shaping fantasies, that apprehend
More than cool reason ever comprehends.
The lunatic, the lover, and the poet
Are of imagination all compact: –

Här, i *A midsummer night's dream*¹⁷, känner vi igen Platons idéer kring *vates*-komplexet men också hur egenskaper och uttryck hos den vansinnige, hos älskaren och hos poeten flyter in i varandra. Tanken om hur Ficinos teser om Saturnus inflytande kom att inspirera Shakespeare har senare utvecklats av bland andra de tidigare nämnda Frances Yates och Linda Woodbridge.

När det gäller skildringar av Platons och Ficinos arvtagare inom den sena engelska renässanslitteraturen provocerade Hiram Haydn med sitt verk *The Counter-Renaissance* som publicerades 1950. Där formulerar Haydn hur den västerländska kulturen på ett kulturellt och filosofiskt plan dominerats helt av det han kallar ”Christian humanism”. Han vill visa hur renässansens intellektuella gör uppror mot denna och vänder sig till antika förebilder. Hos honom får den rationella, kristna humanismen representeras av Thomas av Aquino, Ficino, Erasmus och Richard Hooker medan den irrationella, av det Platonska raseriet inspirerade ”mot-renässansen” spirar hos så ”superficially disparate figures as Machiavelli, Luther, Montaigne, Calvin, Giordano Bruno, Rabelais, Paracelsus, Copernicus, Vesalius and Cornelius Agrippa”.¹⁸ Haydn ser hos Shakespeare, Donne med flera engelska renässansförfattare ingenting annat än en revolt mot den korsett som han menar att den medeltida kristna doktrinen satt på litteraturen och filosofin.

Egentligen var det redan under senantikens skalden/siaren hamnade i en märklig ställning, mitt emellan två idéer som frontalkrockade. Å ena sidan håller man fram Aristoteles och hans (delvis missförstådda) tes om att det skrivna måste stämma överens med verkligheten, å andra sidan kristendomens tes att allt som står i Bibeln är sant. Hur skulle man då se på tidigare poeter/profeter hos vilka dessa båda strömningar möts, som hos Vergilius med sina profetior om Kristi födelse? Det blev till att omtolka sin Vergilius med hjälp av en allegorisk läsning. I vår moderna västerländska litteraturkritik har vi väl funnit en gyllene medelväg; författare får gärna hitta på saker under förutsättning att de noga talar om att det är just vad de gör. Här blir det svårt med poeten/profeten, som utan förbehåll, utan distans, hävdar att hon/han vet mera genom dikten.

En antik poet som uttalat beskrivit sig själv som en upplyst poet tillika profet var Marcus Annaeus Lucanus¹⁹, en diktare vars författarskap kom att marginaliseras med hänvisning till att hans verk inte kunde betraktas som fiktion. Dessutom ansåg man att Lucanus i sina visioner om framtiden i själva verket skildrade – och kritiserade – sin samtid. Hans mästerverk är *Pharsalia*, den stora episka dikt i tio sånger (av planerade tolv) som skildrar inbördeskriget mellan Caesar och Pompejus utan att blanda in några gudar och som kulminerar med slaget vid Pharsalus och Pompejus död. Dikten kan sägas vara en svanesång över den romerska republiken. Huvudpersoner är Caesar och Pompejus medan viktiga biroller spelas av Cato den yngre och Cicero, men till dessas död nådde aldrig Lucanus fram i sin skildring. Utan att direkt ta ställning mot Caesar är Lucanus kritisk mot all form av envælde. Hans sakliga stil har ofta gett honom epitetet historiker, men Lucanus är poet.

Som en av Ciceros lärjungar framstår han som en skaldande retoriker, något renässanspoeterna uppskattade. Sedan Dante upptäckt honom och till och med jämfört honom med Vergilius stod Lucanus länge högt i kurs. En annan som förstod att värdesätta Lucanus var Christopher Marlowe, som inledde ett översättningsarbete av *Pharsalia* till engelska.

Lucanus är ett exempel på en poet/profet som använde sig av profetiska skildringar för att kritisera den samtida politiken. Här är steget inte så långt mellan antikens skalder/siare och exempelvis bibelprofeterna.

Ronsard och den profetiska melankolin

Pierre de Ronsard, renässansens ”prins av poeter och prinsars poet”²⁰, blev enormt firad redan under sin samtid. Han lyckades få mäktiga mecenater som beskyddare och knöts tidigt till det franska hovet. Som en av Plejadens förgrundsgestalter ville han, visserligen med den italienska kulturen som modell, skapa en fransk lysande renässanslitteratur. En av hans viktigaste förebilder var Horatius i vars efterföljd han skrev en rad oden. Efter att delvis ha fallit i glömska fick Ronsard under romantiken en renässans, om uttrycket tillåts, med sin lyriska kärlekspoesi. Här kan nämnas hans *Amours de Cassandre* från 1552 och *Amours de Marie* från 1555. Men här finns också en helt annan typ av poesi som vi faktiskt skulle kunna kalla samhällsengagerad utan att göra oss skyldiga till en alltför grov anakronism. *Hymnes* och *Discours des misères de ce temps* som kom till åren 1555–1564 bär tydliga spår av religionskrigens kontext.

Redan i de *Odes* som utkom 1555 blir det tydligt hur Ronsard intresserar sig för Platons och Aristoteles tankar om poeten som profet, och då kanske främst de som förmedlades av Ficino vad gällde de (redan nämnda) fyra platonska ”raserierna” (*fureurs*), eller passionerna. I sitt berömda *Ode* till Michel de l’Hospital²¹ transkriberar Ronsard Platons idé och sätter det profetiska raseriet främst:

En Prophetie, en Poësies,
en mysteres et en amours,
Quatre fureurs qui tour à tour
Chatouilleront vos fantaisies.

Profetians, poesins,
mysteriets och kärlekens
fyra raserier som i tur och ordning
kittlar era fantasier.²²

1560 kom Ronsards *Elegie à Guillaume des Autels gentilhomme Charrolois*, ett poem som han alltså dedicerar till författarkollegan Guillaume des Autels (1529–1580), en poet som stod Ronsard och de övriga i Plejaden nära. Dikten finns så vitt vi vet inte i svensk översättning, men här talar Ronsard om poeten som ”un oracle antique”, ett orakel från antiken, som med sin ”profette voix”, sin profetiska röst, ”predit la plus grand part de nostre destinée”, det vill säga förutspår det mesta av vårt öde. Här framhålls Nostradamus, svart på vitt, som en inspirationskälla, och här talar Ronsard om poetens ”esprit sombre et melancolique”; dennes dunkla, melankoliska själ:

Ou soit que du grand Dieu l'immense eternité
Ait de Nostradamus l'enthousiasme excité
[...]
Ou soit que son esprit sombre et melancolique,
D'humeurs grasses repeu, le rende fantastique,
Bref, il est ce qu'il est : si est ce toutefois
Que par les mots douteux de sa profette voix,
Comme un oracle antique, il a des mainte année
Predit la plus grand part de nostre destinée.²³

Ronsard beklagar sig vidare i sin *Elégie* över att tvingas betala sin poetiska gåva med de plågor som det melankoliska temperamentet för med sig:

Arracher cet humeur dont esclave je suis.
Je suis opiniâtre, indiscret, fantastique,
farouche, soupconneux, triste et mélancolique.

... vilket i översättning lyder, ungefär: Tag bort detta sinnestillstånd vars slav jag är / jag är envis, indiskret, fylld av fantasmer / grym, misstänksam, sorgsen och melankolisk.

Fem år tidigare hade Nostradamus publicerat sina *Profetior* eller *Centurier* vilka fann en entusiastisk läsare i Ronsard. Som tidigare nämnts skrev Nostradamus ett förord till sina strofer. I detta förord vänder han sig inte, som konventionen påbjöd, till någon furste eller annan potentiell mecenat utan till sin nyfödde son, César. I långa dunkla meningar, som om han skrev i ett slags trans, ger Nostradamus här en ”läsanvisning” och

förklarar tillkomsten av de tusentalet rimmade strofer som sedan följer. Poeten/profeten återkommer till den ”melankoliska inspirationen”, som i brottstycket som följer:

Fast den ende evige Guden är den ende som känner evigheten hos sitt ljus, vilket kommer från honom själv, och jag säger uppriktigt att i dem för vilka hans väldiga storhet, som är omätlig och outgrundlig, har velat uppenbara saker genom långvarig melankolisk inspiration är det genom detta gudomligt uppenbarade dolda ting som han ingjuter ett av de två viktiga ting som möjliggör en förståelse hos den inspirerade profeten – med ett övernaturligt ljus upplyser han den person som förutspår med hjälp av läran om himlakropparna och som profeterar med hjälp av inspirerad uppenbarelse – i honom ingjuter han nämligen en viss delaktighet i den gudomliga evigheten, som gör det möjligt för profeten att bedöma det som hans gudomliga ande har gett honom genom Gud skaparens försorg likaväl som genom en naturlig impuls, det vill säga att det som förutsägs är sant och har ett himmelskt ursprung. Och detta ljus, denna späda låga är så verkningsfull och flamar så högt, på samma sätt som den naturliga klarheten och det naturliga ljuset gör filosoferna så säkra att de med hjälp av den första orsakens principer har nått den högsta lärans allra djupaste kärna. Men för att jag inte skall förirra mig ut på alltför djupt vatten för ditt sinnes framtida förmåga, min son, och även därför att jag anser att det skrivna ordet kommer att lida ojämförligt stora förluster, ser jag att världen före den allomfattande omvälvningen kommer att drabbas av sådana stormfloder och så stora översvämningar att det knappast kommer att finnas land som inte är täckt av vatten: och detta kommer att vara så länge att allt skulle gå förlorat om det inte finnes beskrivningar av folk och länder. Och dessutom: före och efter dessa översvämningar kommer regnen att bli så knappa i flera länder och en så stor mängd eld och glödande stenar kommer att falla från himlen att inget kommer att finnas kvar som inte brinner upp och detta kommer att inträffa strax före den sista katastrofen. Ty nu när planeten Mars fullbordar sin cykel och går mot slutet av sin sista period, som den kommer att återta, men med vissa (planeter) samlade i Vattumannen under flera år, andra i Kräftan under långa, på varandra följande (år) och nu när vi styrs av månen och innan den genom den evige Gudens totala makt har fullbordat sin hela bana, skall Solen styra och därefter Saturnus.²⁴

Hos Nostradamus råder ingen balans mellan ont och gott, mellan ljus och mörker, krig och fred, hat och kärlek. I *Centurierna* dominerar de dystra visionerna där järtecknen förebådar fasansfulla ting. Som författaren själv uttrycker det i samma förord: *jag ser, såsom i en brännspiegel, dunkla syner av stora och tragiska ting*. Det tema som förmodligen var mest riskabelt att skildra var religionskrigen. I stycket ovan finns tydliga associationer till såväl Bibelns apokalyptiska skildringar som astrologi.

Det mest intressanta är kanske ändå formuleringen ”därför att jag anser att det skrivna ordet kommer att lida ojämförligt stora förluster”.

Här anspelar Nostradamus tydligt på samtidens grymma förföljelser av bland annat reformerta intellektuella. Det var inte bara böcker som brändes utan också människor: Förläggare, översättare, författare. Vi vet, bland annat genom bevarad korrespondens, att Nostradamus intresserade sig mycket för reformationen även om han officiellt var en god katolik. Hans judiska släkt hade, bara ett par generationer tidigare, flytt undan förföljelser i Italien, slagit sig ned i södra Frankrike och antagit det väl klingande släktnamnet Nostre Dame (vår fru). Eftersom Nostradamus dog 1566 slapp han uppleva bartolomeinatten men såg ändå, i början av 1560-talet, religionskriget slå klorna i landet på ett förödande sätt. Nostradamus talar på flera ställen, i sitt förord och i sina strofer, om *le mortel glaive* – dödens svärd – som hänger över befolkningen. Ofta framgår av kontexten att han avser förföljelser och förtryck. Nostradamus stod själv under kungafamiliens beskydd, utsedd till livläkare vid hovet och beundrad av drottningen, Katarina av Medici. Förmodligen var det därför han klarade livhanken trots att han öppet, precis som senare bland andra Montaigne skulle göra, förordade tolerans och religionsfrihet. Alla hade dock inte samma tur. Så hade till exempel förläggaren Étienne Dolet (född 1509) redan 1546 torterats och bränts på bål tillsammans med sina böcker. Anklagelsepunkterna var flera. Bland annat ansågs han ha uttalat sig positivt om Martin Luthers idéer. Pierre de la Ramée (han föddes 1515 och tog sig liksom Nostradamus ett latiniserat efternamn, Ramus) mördades under bartolomeimassakern. Han hade konverterat till protestantismen som Calvins anhängare 1562. Som pedagog, matematiker, filosof och logiker var han bland annat upphovsman till *ramismen*, en kristen filosofisk strömning. Charles Estienne (1504–64), bland annat förläggare och författare till den första franska ”guideboken”, *Guide des chemins de France*, klarade visserligen livhanken men fick gå i exil liksom Christophe Plantin (1514–89), förläggare berömd för sin *Biblia Polyglotta* som gavs ut första gången under åren 1569–72. Religionsstriderna utgjorde givetvis ett direkt eller indirekt hot mot allas liv, men författare, översättare och förläggare som ägnade sig åt ”fel” sorts böcker låg särskilt illa till, som i alla tider av förföljelser.

Det faller sig naturligt, med tanke på den våldsamma tid han verkade i, att Nostradamus i förordet till sin nyfödde son skriver om *Le Glaive de la Mort*, dödens svärd, som hänger över människornas nackar och hotar hela vår existens. Denna bild av dödens svärd, som i en viss kontext alluderar till förföljelser med religiösa förtecken, träder till sist fram som hela verkets övergripande motiv:

... le mortal glaive s'approche de nous pour asture par peste, guerre plus horrible que à vie de trois hommes n'a esté, & famine, lequel tombera en terre, & y retournera souvent.

Dödens Svärd närmar sig oss med farsoter, med ett krig så fasansfullt att man inte skådat dess like på tre generationer och med hungersnöd som skall drabba jorden och ofta återkomma.²⁵

Du Bellays apokalyptiska visioner

Också Joachim du Bellays författarskap kom att utvecklas åt det profetiskt inspirerade hållet. 1549, samma år som hans *Deffence et illustration de la langue françoise* gavs ut, publicerade han *L'Olive* som innehöll ett drygt hundratal sonetter för vilka Petrarcas dikter stått modell.²⁶ *L'Olive* utgjorde den första samling kärlekssonetter som var skrivna på franska. Du Bellay drömde om en lysande karriär och till en början såg det lovande ut. Han grundade Plejaden tillsammans med Ronsard och erbjöds en tjänst som sekreterare åt sin onkel, kardinalen Jean du Bellay, i Rom där han kom att stanna under åren 1553–57 trots en sviktande hälsa. Åren i Rom blev mycket produktiva och åter i Paris 1558 publicerade han *Les antiquités de Rome*, *Les divers jeux rustiques* samt *Les Regrets*. Han tillägnar huvudsakligen Henrik II dessa verk och hoppas givetvis på en lukrativ och prestigefylld post som hovpoet. Dessvärre omkommer Henrik II kort därpå under tornerspel i Paris och hovet får annat att tänka på ...

I sina *Jeux Rustiques* skriver du Bellay i sitt förord till läsaren (*avertissement au lecteur*) att han satt samman beståndsdelarna i sina poem genom att samla dem *comme de feuillets de la Sibylle*, som Sibyllans blad, spridda för vinden. Här associerar du Bellay till de forngrekiska sierskor vars svärfångade budskap spreds för vinden:

Ce qui m'a contrainct de recueillir par cy par là, comme les feuillets de la Sibylle, toutes ces petites pièces [...].²⁷

Les Regrets som publicerades samma år har lästs på många sätt. Som en satir över ett samtida Rom statt i förfall, som en sorgesång över det antika Rom som du Bellay bara fann ynkliga spår av under sin vistelse, som en fresk över tidens stora politiska och religiösa händelser som utspelade sig i Rom. I *Les Regrets* vänder sig du Bellay till flera personer, bland annat den franske ambassadören Jean d'Avansson, och förutspår inför hans ankomst till Rom att fransk-italiensk fred skall kunna stiftas under Frankrikes visa ledning. De ständiga krigen mot olika italienska stater tärde hårt på Frankrike på alla sätt och du Bellay ger i *Les Regrets* uttryck för den utbredda krigströtthet som man gjorde klokt i att inte lufta alltför offentligt.²⁸ Ett exempel är sonett 123 vars svenska ordalydelse skulle kunna bli: Vi är inte upprörda över detta eld upphör / Ty även om vi befinner oss långt från Frankrike / Kan var och en av oss bära vittnesbörd / Om hur krigstrött Frankrike måste vara:

Sonnet 123

Nous ne sommes fâchés que la trêve se fasse :
Car bien que nous soyons de la France bien loin,
Si est chacun de nous à soi-même témoin
Combien la France doit de la guerre être lasse.²⁹

Innehållet i denna sonett är tämligen anmärkningsvärt. Här har vi en fransk poet, utsänd till Italien på uppdrag av diplomatisk art, som i sin poesi där han vänder sig till det franska hovet öppet talar om att alla är trötta på kriget. Detta är inte *comme il faut*. Positiva krigsskildringar intar tvärtom en viktig plats i den franska renässanslitteraturen. Överlag handlar det om att glorifiera kriget och dess hjältar och poeternas uppgift är framför allt att sprida glans över kungars och andra befälhavares stor-slagna insatser. En hel poetisk genre excellerar i en våldets estetik som förhärlig *Kriget*. Du Bellay, Ronsard och flera av de andra poeterna i Plejaden levererar poesi som med hjälp av antikens mytologi gör de samtida krigsherrarna till episka hjältar. För att behaga hovet och kanske för att låta läsarna fly från den bistra verkligheten använder de beprövade recept för sina krigsskildringar. Viktiga ingredienser är riddarromantik och furstar med gudomliga egenskaper som intet fruktar utan ser döden i vitögat för att sedan avgå med segern. Denna krigiska poesi följer ofta ett visst mönster med tre motiv som följer på varandra: krigsförklaringen och dess bakomliggande orsaker, krigets eller det enskilda slagets förlopp samt stridens utgång (seger, givetvis). Dessa epos präglas av en stark intertextualitet där den grekiska och romerska historien på så sätt ger eko hos renässansens poeter.

Du Bellay kommer till en punkt där han vägrar stämma in i denna krigets hyllningskör. När han börjar skriva *Les Regrets* har Nostradamus *Profetior* precis givits ut och fått mycket stor spridning. I Nostradamus finner du Bellay en poet som lakoniskt beskriver krigets rätta ansikte. Även om det kan kännas främmande att beskriva Nostradamus poesi i termer av samhällskritik måste man ändå konstatera att han är förbluffande rättfram. Han sticker inte under stol med att han håller Frankrikes aggressiva utrikespolitik för förödande. Kritiken mot rikets erövringskrig kan knappast bli tydligare än i stroferna 3.23 och 3.24:

*Si France passes outre mer lygustique,
Tu te verras en isles & mers enclos :
Mahomet contraire : plus Mer Hadriatique :
Cheaux & d'asnes tu rongeras les os.*

Frankrike, om du passerar Liguriska havet
skall du finna dig instängd på öar och hav.
Muhammed emot, i Adriatiska havet än mer
du kommer att gnaga på ben från häst och åsna.

De l'entreprinse grande confusion,
Perte de gens, thresor innumerable:
Tu n'y dois faire encor extension:
France, à mon dire fais que sois recordable!

Stort kaos efter fälttåget,
förlust av människor och omätlig skatt.
Du bör inte sträcka dig längre:
Frankrike, se till att du kan lyda mitt råd!³⁰

I stroferna 2.37 och 3.84 nedan sammanfattar Nostradamus inom loppet av de korta verserna krigets fasor och meningslöshet. Poeten konstaterar klarsynt att det inte är vapen utan sjukdom och hunger som dödar de flesta soldater. Av den stora förstärkning som skickas för att befria den belägrade borgen behöver fienden bara göra slut på den ynkliga lilla skara som finns kvar:

*De ce grand nombre que l'on envoyera
Pour secourir dans le fort assiegés,
Peste & famine tous les devorera,
Hors mis septante qui seront profligés.*

Av den stora styrka man sänder
till räddning för det belägrade fortet
skall pest och svält sluka dem alla
utom sjuttio som slås ned av fienden.

La grand cité sera bien desolée :
Des habitans un seul ny demourra :
Mur, sexe, temple & vierge violée :
Par fer, feu, peste, canon, peuple mourra.

Den stora staden skall tömmas helt:
av invånarna skall inte en enda återstå.
Dess murar, kvinnor, kyrkor, jungfrur tas med våld:
av svärd, eld, pest, kanoner skall folket dö.³¹

Nostradamus var naturligtvis inte ensam om att inse erövringskrigens nackdelar. Många människor fick lida av deras konsekvenser när Frankrike led stora förluster och statskassan tömdes. Många var de humanister som sörjde. Några författare och konstnärer vågade skildra myntets baksida offentligt, som målarna Hieronymus Bosch (1450–1516), Pieter van der Heyden (1530–75) och Pieter Bruegel d.ä. (1527–69). Något senare kom Jacques Callot (1592–1635) med sina uppmärksammade, realistiska bilder från 30-åriga kriget. När det gäller religionskrigen fanns det, även vid hovet, toleranta krafter som gjorde allt för att förhindra det inbördeskrig med religiösa förtecken som till slut bröt ut, bland dem den tidigare nämnde Michel de l'Hôpital. Michel de Montaigne (1533–92) hörde till

dem som demonstrerade sin avsky för religionskrigen. Han spelade en aktiv roll som medlare, bland annat mellan hovet och Henrik av Navarra. Han lyckades inte bara vinna båda sidors förtroende utan dessutom klara livhanken. Att Montaigne var utled på världens vansinne framgår av hans essäer där han pläderar för tolerans och humanism. Nostradamus anspelar vid flera tillfällen på religionsmotsättningarna och skildrar bland annat hur broder kom att stå mot broder i striden, som i 3.98:

*Deus royals freres si fort guerroyeront
Qu'entre eux sera la guerre si mortelle,
Qu'un chacun places fort occuperont :
De regne & vie sera leur grand querele.*

Två kungliga bröder skall kriga så hårt,
mellan dem skall utkämpas en så dödlig strid
att de båda måste förskansa sig:
deras stora strid står om makten och livet.³²

Du Bellay återkommer i *Les Regrets* till de svek som båda sidor i ett krig hela tiden utsatts för. Inte heller här har vi haft tillgång till någon aktuell svensk översättning, men i sonett 134 vänder han sig i direkt tilltal till Marseille och menar att botgörelse, *pénitence*, kommer att krävas för att den förrådade staden utsatts för ett sådant *malheureuse abominable offense* (olyckligt, motbudande övergrepp). *Son estomac plombé*, dess ”förseglade mage”, skulle kunna utgöra en omskrivning för den belägrade staden. Även andra tolkningar har förkommit, som i Yvonne Bellengers utgåva från 1969 där hon föreslår att ”Marseille” inte skall tolkas som staden utan som namnet på en samtida sekreterare vid franska ambassaden i Rom. Den förklaringen får anses något långsökt eftersom nämnde sekreterare stavade sitt namn Marceille.³³

Sonnet 134

[---]

Marseille, il ne faut point que pour la pénitence
D'une si malheureuse abominable offense,
Son estomac plombé martelant nuit et jour,³⁴

Om *les Regrets* innehåller många profetiskt inspirerade reflektioner innehåller den märkliga *Songe* rent apokalyptiska visioner. Den fullständiga titeln på verket som du Bellay gav ut vid sin återkomst från Rom löd *Les regrets et autres œuvres poétiques suivis des Antiquitez de Rome, plus un Songe ou Vision sur le mesme subject*. Verket avslutades alltså med en drömdikt, en *Songe*, i vilken du Bellay ser framför sig hur allt det som människan i sin fåfänga har byggt upp kommer att raseras. En demon dyker upp och kallar poeten vid hans namn och tvingar honom att se upp mot himlavalvet. Vidare utropar poeten: O, världens fåfänglighet! Ett

plötsligt skalv / steg ur bergens dunklaste djup / störtade denna vackra plats över ända. Nästa strof som citeras lyder, ungefär: Ack, inget utom lidandet varar i världen! / Jag såg hur stormen svepte ned från himlen / och krossade detta stolta monument.

Quand un Demon apparut à mes yeux
Dessus le bord du grand fleuve de Rome,
Qui m'appellant du nom dont je me nomme,
Me commanda regarder vers le cieux:

[...] O vanité du monde! un soudain tremblement
Faisant crouler du mont la plus basse racine,
Renversa ce beau lieu depuis le fondement.

[...] Las rien ne dure au monde que torment!
Je vy du ciel la tempeste descendre,
Et fouldroyer ce brave monument.

Gemensamt för den visionärt präglade poesin hos Ronsard, du Bellay och Nostradamus i de verk de publicerar från 1555 och framåt är att den knappast speglar någon ljus värld. Olycksbådande järtecken och bilder av krig, tyranni och katastrofer löper som en röd tråd. Om det finns ett budskap är det att de styrande har ett ansvar för mänsklighetens lidande och att världen är illa ute om vi fortsätter som vi gör.

Motiven för ofta tankarna till Bibeln, till exempel Daniels bok och Uppenbarelsboken, där budskapet förmedlas med hjälp av bilder med dunkel innebörd. Uppenbarelsboken ger ju ingen klar bild av något sammanhängande händelseförlopp men huvudmotivet, ondskans tillväxt, går inte att miste på. Den bibliske författarens referenser till den samtida politiken, såsom den romerska statens krav på underkastelse, blandas med våldsamma apokalyptiska scenarier: ”Och det kom en väldig jordbävning, och solen blev svart som en tagelsäck, och hela månen blev som blod. Och himlens stjärnor föll ner på jorden, liksom höstfikonerna faller från trädet när det skakas av stormen. [...] och jordens kungar och de höga herrarna och härförarna och de rika och mäktiga och alla, slavar som fria, gömde sig i hålor och bland klippor i bergen” (Upp 6:12–15). Här känner vi bland annat igen motivet med himlakropparna som förändras på ett hotfullt sätt i Nostradamus strof 1.84:

Månen förmörkad av djupa skuggor,
hennes bror antar en roströd färg,
den Store, länge gömd i det fördolda,
skall värma sitt svärd i blödande sår.³⁵

Det finns en melankoli hos dessa författare, men det rör sig som tidigare konstaterats inte om någon amorös, svärmisk melankoli. Vi får gå till en högst modern författare, Orhan Pamuk, för att finna en definition av

"Melencolia I", målning av Albrecht Dürer (1514).

melankolin som stämmer bättre in på våra renässanspoeter. I sitt verk *Istanbul* använder Pamuk det turkiska ordet för melankoli, *hüzün*, och beskriver den ”inte som en enskild persons melankoli, utan som den svarta sinnesstämning som delas av miljontals människor samtidigt”.³⁶ Det rör sig alltså om den djupaste melankoli som poeten-profeten tyngs av när han drabbas av synerna av vad som komma skall; en melankoli å hela mänsklighetens vägnar.

Nostradamus talar om Dödens Svärd, du Bellay om Stormen som skall krossa allt, Ronsard om *les misères de ce temps*, vår tids olyckor. Vad detta står för måste bli olika för varje läsare. I varje tid läser vi deras texter i vår egen kontext.

Men finns det då något hopp för den värld som de skildrar, finns det någon strimma ljus i de, som översättaren Jan Stolpe beskrivit dem, ”mörka, både frusna och glödande” bilder som exempelvis *Profetiorna* utgör? Låt oss gå till konsthistoriens kanske mest berömda bild av den inspirerande melankolin, den som är nödvändig för skapandet men som innebär att poeten måste ta hela världen på sina axlar som ett ok – Albrecht Dürers *Melencolia I* från 1514. Bilden fylls av symboler för det melankoliska temperamentet: mörkret, fladdermusen, den magra hunden, ensamheten, tungsinnets hos den satta gestalten som utstrålar *acedia*. Här finns verktygen och de vetenskapliga instrumenten: murarens, snickarens, skärsliparens. Alla möjligheter till kreativitet bjuds samtidigt som melankolin hotar att ta över.

Men något i bildens övre vänstra hörn bryter av mot det övriga: det är faktiskt spåda solstrålar som lyser upp en regnbåge, och gryningen tycks jaga fladdermusen på flykten. Ljuset som trots allt letar sig in betyder att det finns hopp. Kanske är inte den melankoliske poeten – och därmed människan – bara ensam, tom och full av självömkan. Kanske är hon i stället i kris, under hot om alltings sammanbrott och omvälvning, men på tröskeln till något helt nytt. Därmed kan krisen leda till något positivt. Det förflutna skulle gå att lämna bakom sig för en ny verklighet, som Carl-Johan Malmberg skriver i sin essä om melankolins historia.³⁷

Mot denna bakgrund skulle melankolin hos Nostradamus, du Bellay och Ronsard kunna ses som en öppning, en möjlighet: Dürers tunna ljusstrålar söker sig kanske in även över *Profetiornas* våldsamma scener; Ronsards bön, tidigare citerad (”tag bort detta sinnestillstånd vars slav jag är / jag är envis, indiskret, fylld av fantasmer / grym, misstänksam, sorgsen och melankolisk”) kanske infrias så att hans skapande blir en kreativ process igen, och Du Bellay kanske kan se att något nytt kommer att byggas på ruinerna sedan stormen dragit fram ...

Summary

Under the influence of Saturn. The Renaissance poet as a melancholic prophet. By Anna Carlstedt. In his *Problema XXX*, I, Aristotle poses the question: "Why is it that all those who have become eminent in philosophy or politics or poetry or the arts clearly are melancholics?"

This article is concerned with how, during the French Renaissance, poets such as Pierre de Ronsard (1524–85) and Joachim du Bellay (1522–60) began, in the footsteps of "Nostradamus", Michel de Nostredame (1503–66), to investigate this "problem" in their search for genius, heroism, and creativity. Both poets fitted into the humanist poetic tradition inspired by the Neo-Platonism of Marsilio Ficino (1433–1499), who was the climax of a long line of modern exegetes of the Aristotelian passage.

According to Ficino, the idea of melancholy touched on advanced and complex theories about not only madness, spleen and depression, but this temper, associated with the deep influence of Saturn, was also connected with ambition and fantasy as well as with intellectual and physical achievement. In this context, the concept of melancholy became an explanatory trope of humanism.

The article starts out by explaining Neo-Platonism as the basic philosophy underlying much of French Renaissance poetry and art, and Ficino's enthusiasm for Saturn and Melancholy, seen as closely linked, as a precondition of the exceptional artist.

It is then demonstrated how the poetic theories of the *Pléiade* gradually led on to a prophetically inspired poetry with Nostradamus as a role model. In their poetic world, both Ronsard and du Bellay wanted to explore the image of the poet as a prophet. They turned to the ancients for inspiration, and investigated the poet's way to divination through communication with divine sources and oracles as Plato described it. Hopefully, the article will cast some fresh light on a number of challenging poems written in the 1550s and 60s in France.

Noter

1. I översättning av Anna Carlstedt & Jan Stolpe: *Nostradamus profetior anno 1555* (Stockholm, 2008), 121.

Citatet återfinns på latin i flera renässans-texter, bland annat hos Cornelius Agrippa av Nettesheim i hans *De Occulta Philosophia libri tres*, xlv, 545. Här har använts den moderna latinska utgåvan (Leiden, 1992). Den finns också på engelska, text *Three books of occult philosophy* i översättning av James Freake (St Paul NM, 1995).

2. Aristoteles: "Problems connected with thought, intelligence, and wisdom" i *Pro-*

blems I, bok XXX, övers W. S. Hett (London, 1957). Det kan vara värt att nämna att *Problemata* i flera läger numera anses vara ett pseudo-aristoteliskt verk.

3. Raymond Klibansky, Erwin Panofsky & Fritz Saxl: *Saturn and Melancholy* (London, 1964). För artikeln har den franska översättningen använts: *Saturne et la Mélancolie. Études historiques et philosophiques. Nature, Religion, Médecine et Art* (Paris, 1989).

4. Se till exempel Robert Burton: *The Anatomy of Melancholy* 1, i utgåva av Faulkner, Kiessling och Blair, (1621; Oxford, 1989) och

Jennifer Radden (red): *The nature of melancholy* (New York, 2000).

5. Johannes (Eremita) Cassianus, kristen teolog som räknas till ökenfäderna. Skrev bland annat *De institutis coenobiorum* och *Collationes patrum secticorum*. Se till exempel Stephen Lake: "Knowledge of the writings of John Cassian in early Anglo-Saxon England" i *Anglo-Saxon England* no 32 (2003), 27–41 och Columba Stewart: *Cassian the Monk* (New York, 1998).

6. Karin Johannisson: *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid* (Stockholm, 2009).

7. Som Leif Friberg beskriver det i sin avhandling: "Föreställningarna om det besatta skapandet, den 'besatte poeten' bildar en lång och mycket inflytelsirik tradition inom den västerländska litteraturen, och som så ofta går den tillbaka till den grekiska antiken, närmare bestämt till Platon. Hos Platon framställs den poetiska inspirationen som en gudomlig hänryckning, som något överjordiskt backantiskt. Tagen i besittning av sånggudinnorna skapar den enskilde skalden sina dikter i ett tillstånd av poetiskt vainsinne eller rus." Leif Friberg: *Från sonett till drömtext. Gunnar Björklings väg mot modernismen* (Stockholm, 2004), 222.

8. Platon: *Faidros* i Jan Stolpe (övers.): *Skrifter 2* (Stockholm, 2001), 265 b. Det "vainsinne" som här åsyftas skall inte föra tankarna till dårskap utan till det Ficino översatte som *furor* – "raseri" eller "frenesi", ett tillstånd av extas då man var bortom sina fysiska sinnen och skådade inåt i sin själ – ett tillstånd av inre upplysning.

9. Ibid.

10. eg. Lorenzo di Piero de' Medici.

11. Det är osäkert om den mytomspunne Hermes Trismegistos verkligen var en fysisk person, eller om det snarare rörde sig om ett alias för flera antika (egyptiska) författare. Trismegistos sades ligga bakom verket *Hermetica* i ett fyrtiotal band varav man under renässansen bara spårat något enstaka. Om denna person existerat var det i så fall under något av århundradena före Kristi födelse. Till de många som skrivit om Trismegistos hör Frances Yates. Se till exempel hennes *Giordano Bruno and the hermetic tradition* (London, 1964).

12. Carlstedt & Stolpe: *Nostradamus profetior*, 147.

13. Robert Benazra har, i sin *Répertoire*

chronologique nostradamique 1545–1989 (Paris, 1989), givit en snarlik tolkning av passagen.

14. Vitruvius kom under renässansen att framhållas som en förebild inom poesin trots att han i själva verket var arkitekt och ingenjör. De tankar han framför i *De architectura libri decem* (Tio böcker om arkitektur), när det gäller formdyrkan, harmoni och proportioner, ansågs giltiga även för andra konstarter. Hos Leonard da Vinci kom dessa ideal bland annat till uttryck i hans skiss *den vitruvianske mannen*.

15. På franska *La Pléiade*, ett namn som gruppen tog sig 1556 efter att redan ha existerat ett antal år. I denna grupp om sju diktare ingick, förutom Ronsard och du Bellay, också Jean-Antoine de Baïf (1532–89), Pontus de Tyard (1521–1605), Rémy Belleau (1528–77), Étienne Jodelle (1532–73) samt Jacques Peletier du Mans (1517–82). När en av Plejadens poeter, Joachim du Bellay, publicerar sin *Deffence et Illustration de la langue francoyse* (1549) utgör den en milstolpe och ett manifest för gruppen. I verket, ungefär "Försvar och förhärlikande av det franska språket", talar sig du Bellay inte bara varm för franskan som ett fullgott poetiskt språk utan formulerar också ett antal regler som man bör beakta. Från politiskt håll hade *les Ordonnances de Villers-Cotterêts* kommit redan 1539. I detta dekret kungjorde Frans I att det var franskan, inte latin, som skulle användas i alla offentliga sammanhang.

16. Detta har förtjänstfullt beskrivits av Hiram Haydn: *The Counter-Renaissance* (New York, 1950) men också av Linda Woodbridge: *The scythe of Saturn. Shakespeare and magical thinking* (Chicago, 1994) och Frances Yates: *The occult philosophy in the Elizabethan age* (London, 1979).

17. Shakespeares romantiska komedi *En midsommarnattsdröm*, som lånat drag av antika dramer, utspelar sig i Aten bland människor som inte kan undgå att påverkas av yttre krafter. Fast här är det alver som blandar sig i det hela, och inte gudar. Berättelsen tar sin början när Terseus, hertigen av Aten, skall gifta sig med Hippolyta, den erövrade och besegrade amazondottern, något som förstås inte kan gå av stapeln utan komplikationer.

18. Haydn: *The Counter-Renaissance*, 14.

19. Lucanus, hyllad som en värdig arvtagare till Vergilius, var god vän till kejsar Nero men insåg med tiden att kejsaren, efter att

bland annat ha mördat sin mor och bränt ned Rom, var komplett galen. Lucanus tvingades begå självmord vid 26 års ålder efter att ha ingått i en misslyckad komplott mot Nero. Seneca, Neros lärare, tömde giftbägaren vid samma tillfälle.

20. Ronsard kallades av sin samtid för ”Prince des poètes et poète des princes”.

21. Michel de l’Hôpital (1505–73), författare och politiker, har beskrivits som en tolerant pragmatiker. Utnämnd till hovkansler utgjorde han i alla turer som följde på Henrik II:s död en motvikt till de inflytelserika bröderna Guise vilka företrädde den oförsonliga politik som så småningom (runt 1562) ledde landet rakt in i ett inbördeskrig. De l’Hôpital gjorde allt han kunde för att gjuta olja på vägorna i konflikten mellan katoliker och protestanter och låg bakom de lagar som under en period tillät de reformerta att träffas utanför stadsmurarna. Katarina de Medici, som i praktiken regerade efter makens död 1559, sägs ha varit beredd att gå på de l’Hôpitals toleranta linje men kunde av olika realpolitiska skäl ändå inte undvika bartolomeimassakern. De l’Hôpital dog året efter denna skamfläck i Frankrikes historia.

22. Översättning Carlstedt & Stolpe.

23. Pierre de Ronsard: *Elegie à Guillaume des Autels gentilhomme Charrolois* i *Œuvres complètes*, textkritisk utgåva etablerad av J. Céard, D. Ménager och M. Simonin (1560; Paris, 1993), 358–359.

24. Carlstedt & Stolpe: *Nostradamus Prophetior*, 135–139.

25. Carlstedt & Stolpe: *Nostradamus Prophetior*, 83.

26. För textkritiska utgåvor se Jean-Charles Monferran: *La Deffence et illustration de*

la langue françoise (1549; Genève, 2001) och Ernesta Caldarini: *L’Olive i Textes Littéraires Français 943* (Genève, 2007).

27. Olivier Millet et al: Textkritisk utgåva av du Bellays *Œuvres complètes* (Paris, 2003). Se också den textkritiska utgåvan av *Œuvres poétiques*, etablerad av Daniel Aris och Françoise Joukovsky (Paris, 1993).

28. Se gärna David R. Slavitt: *The regrets. A bilingual edition* (Evanston, IL, 2004) och Norman R. Shapiro & Glidden Hope: *Lyrics of the French Renaissance. Marot, Du Bellay, Ronsard*. (New Haven, CT, 2002). Dessa båda verk ger engelska översättningar med fransk parallelltext och värdefulla kommentarer. På franska finns även den klassiska textkritiska utgåvan i serien *Textes littéraires français* etablerad av J. Joliffe med introduktion och kommentarer av M. A. Screech: *Les regrets et autres œuvres poétiques suivis des Antiquitez de Rome, plus un Songe ou Vision sur le mesme subject* (Genève, 1966).

29. Olivier Millet et al: *Œuvres complètes*.

30. Carlstedt & Stolpe: *Nostradamus Prophetior*.

31. Carlstedt & Stolpe: *Nostradamus Prophetior*, 203, 241, 265.

32. Carlstedt & Stolpe: *Nostradamus Prophetior*, 271.

33. *Du Bellay et ses sonnets romains: études sur les Regrets et les Antiquitez de Rome* (Paris 1969 och 1994).

34. Olivier Millet et al: *Œuvres complètes*, 187.

35. Carlstedt & Stolpe: *Nostradamus Prophetior*, 181.

36. Orhan Pamuk: *Istanbul* (Stockholm, 2006), 93.

37. *Svenska Dagbladet* 21 januari 2007.

Reading art, reading nature

How microscopic literature formed seventeenth-century readers

Jacob Orrje

For what a better, fitter, guift Could bee
In this world's Aged Luciosity.
To helpe our Blindnesse so as to deuize
A paire of new & Artificiall eyes.

Henry Power: "In Comendation of ye Microscope" in *Microscopicall observations* (1661)

In the 1660s, two books treating microscopy were published by authors who were members of the English Royal Society.¹ In 1664, Henry Power (1623–1668) published *Experimental philosophy*, in which the first part dealt with microscopy. There, Power described his microscopic experiences using language replete with metaphors and imagery. The following year, the richly illustrated *Micrographia* was published by the experimentalist Robert Hooke (1635–1703). His *Micrographia* was a large and expensive book, dedicated to mediating microscopic experience.

A shared theme of the introductions to both *Experimental philosophy* and *Micrographia* was the praise of instruments in general and microscopic lenses in particular. For Power, glasses were "but a Modern Invention", something the ancients did not possess. Because of the lack of this "artifice", the ancients had erred not only in their views of the celestial bodies, but also in how they perceived the "smallest sort of creatures about us".² In *Micrographia*, Hooke explained that "it is the great prerogative of Mankind [...] that we are not only able to behold the works of Nature [...] but we have also the power of [...] improving them to various uses".³

These experimental philosophers identified strongly with the microscope, seeing it as an extension of their own bodies and senses. The microscope and the act of seeing were tightly interwoven with the body and the identity of the experimenter. In this process, texts were mediators, artificial memories of experimental experiences which should be "delivering new and real Observations or Experiments".⁴ For Hooke, books used in a "sensible way"⁵ should narrate actual experience rather than mere products of fancy.

In the latter part of the seventeenth century, microscopy was in fashion among gentlemen experimentalists. Through their lenses, these observers saw a new world that was often compared to and considered as new and

exciting as the new lands discovered by explorers at sea. What was seen through the microscope was perceived as a discovery which changed the way one viewed the old world: microscopic experiences of everyday objects like food, fleas or printed text rendered these objects strangely different from everyday experience.

These books by Hooke and Power can be seen as part of the culmination of the interest in microscopy characteristic of the 1660s. They functioned as aids to microscopists who could compare what they had seen in their microscopes to descriptions of the microscopic world. But *Micrographia* and *Experimental philosophy* were not only read by microscopists. Through them, readers without access to microscopes could also experience the new microscopic world.

The last few decades have seen a substantial increase in interest in the experimental philosophy of the English Royal Society among historians of science. Many studies have discussed how experimental experiences could be transformed into credible collective knowledge and how this process was carried out by communicating experience in a social context. Among these, the thesis advanced by Steven Shapin and Simon Schaffer concerning the role of "literary technology" is central. According to their thesis, experimenters produced literary representations of experiments in order to show the experiments to "virtual witnesses" (i.e., readers). Through virtual witnessing, the experimenters could broaden the base of credible witnesses which constituted the foundation for making credible experimental knowledge.⁶

The two books on microscopy drawn on in this essay can be, and have been, studied as part of this process of knowledge production. But to see them only as parts of this process is, I believe, too narrow a way to view them. Their authors did not only seek to produce knowledge of the microscopic world. They also sought to mediate experience for other reasons than the creation of truth. Like travellers returning from foreign lands, they also narrated their experiences to an anticipating public to fulfil other needs than the demand for credible knowledge of their new world. Books on experimental philosophy were parts of an experimental philosophical culture, but also played a part in other contexts, such as in general philosophical discussion or in literary creations. What attitude did these readers, who responded from their respective positions, have to such narrated experiences?

Both contemporary readers, as well as later ones, read, commented on, discussed and satirized the contents of *Micrographia* and *Experimental philosophy*. In this essay I will focus on some of these texts in order to study how they used the concepts of art, nature and gentlemanliness and how these concepts were related to seventeenth-century microscopy. My choice of readers is not representative of readers in general, but comprises a range of attitudes of particular interest for showing how experimental

experience was mediated and related to by a wider social circle in seventeenth-century England. My essay focuses on the responses to these books by readers who were the authors' contemporaries. Even though at least *Micrographia* was read well into the 18th century, this essay will concentrate on cases from the 1660s and 1670s. The selection of sources has been made on the basis of the diversity of their stances towards *Micrographia* and *Experimental philosophy*, since it is my aim to show how readers *could* relate to these books rather than to give a representative description of how readers in general *did* respond to them. The responses are very different from one another, each belonging to a separate genre. This, I believe, will allow us to see how the literature on microscopy was appropriated and interpreted for very different purposes in a variety of contexts.

In the famous diary of Samuel Pepys (1633–1703), an example is offered of how a reader with a microscope of his own related to *Micrographia* and *Experimental philosophy* in his effort to become both an experimenter and a gentleman. In the second part, I turn to *Observations upon experimental philosophy* by Margaret Cavendish (1623–1673), a philosopher who was both excluded from and included in the contemporary philosophical discussion. Her work contains an interesting philosophical critique of microscopy based on the concepts of art, nature and pictures. Finally, I turn to the satirist and playwright Thomas Shadwell (1642–1692) and his comedy *The virtuoso*. In *The virtuoso* a fictional example was provided of how men like Pepys could fail to become gentlemen through experimental philosophy, a failure which was related to the discussion of art and nature to be explored in the section on Margaret Cavendish.

Samuel Pepys. Approaching the art of microscopy

An important objective of both *Experimental philosophy* and *Micrographia* was to construct a moral and social framework which could be employed to mediate microscopic experience.

Steven Shapin has described the social framework of the experimentalists as a "social technology" based on the concept of the gentleman. Seventeenth-century experimenters lived during a period when English masculinity was in a state of flux. Men's use of violence declined and disputes which were formerly resolved physically were to a higher degree settled in court or by verbal insults. The social framework of experimental philosophy should be seen as a part of this shift. Among experimental philosophers, disputes were ideally confined to interpretations of matters of facts, thus reducing personal conflicts that could escalate into violence.⁷

Within this framework, microscopy and literature on experimental philosophy were linked to concepts of providence and utility. Further-

more, it was argued that conducting experiments was a way for a gentleman to better himself.⁸ In the preface to *Micrographia* Hooke states that:

The good success of all these great Men [...] puts me in mind to recommend such studies [...] to the Gentlemen of our Nation, whose leisure makes them fit to undertake, and the plenty of their fortunes to accomplish, extraordinary things in this way. And I do not only propose this kind of Experimental Philosophy as a matter of high rapture and delight of the mind, but even as a material and sensible Pleasure.⁹

Central to Hooke's claim, that experimental philosophy was suitable for a gentleman, was the argument that it could be seen as a "material sensible Pleasure" and not only as a "matter of high rapture". He argued that experimental philosophy was more suitable than rationalistic philosophy for a gentleman, because it was both a delight of the mind and something that let him use his senses to connect to the material world.

The famous diarist Samuel Pepys was one of these men, engaging in microscopy for the sake of "material sensible Pleasure". He had access both to a microscope and to books on microscopy and he used these objects together.¹⁰ In Pepys' diary, we can clearly witness this interaction – a process that spans more than a year and involves Power's *Experimental philosophy* and Hooke's *Micrographia*.

Samuel Pepys' microscopic adventures began on the 13th of February 1664 in the "perspective glass maker" Mr Reeves' shop in London:

I took coach and to [sic] Reeves's, the perspective-glass maker; and there did indeed see very excellent Microscopes, which did discover a louse or mite or sand most perfectly and largely. Being sated with that, we went away (yet with a good will, were it not for my obligations, to have bought one) and walked to the New Exchange¹¹

Although, as he says, he was interested in attaining a microscope, Pepys seems to have been satisfied with this quite brief experience of microscopes for quite some time and he did not mention microscopes or microscopy again until some months later on the 25th of July:

Thence to Mr. Reeves, it coming just now in my head to buy a Microscope – but he was not within. So I walked all round that end of the town, among the loathsome people and houses.¹²

Suddenly, Pepys became very insistent on getting a microscope and he returned to Mr Reeves the very next day to "chose one which [he] will have".¹³ Why this sudden interest after waiting for over 5 months after his first visit to Mr Reeves? An explanation may be that microscopy see-

med to have become part of the conversation of the London elite. Some days after buying the microscope, Pepys wrote (the 7th of August):

So I walked homeward and met with Mr. Spong; and he with me as far as the Old Exchange, talking of many ingenuous things, Musique, and at last of Glasses, and I find him still the same ingenuous man that ever he was; and doth among other fine things, tell me that by his Microscope of his own making he doth discover that the wings of a Moth is made just as the feathers of the wing of a bird, and that most plainly and certainly.¹⁴

Pepys' account of Spong's remarks shows that he saw the microscope as a status symbol. Not only did Spong describe his microscopic experiences in a way that made him seem "ingenuous" in Pepys' eyes, but the microscopic equipment itself and the ability to construct it also impressed the diarist. The microscope was not a homogeneous artefact in seventeenth-century England. There existed a variety of models of microscopes which all had different social functions. In the 1660s, observation through "flea glasses" was a fairly common pastime. Catherine Wilson has argued that these rather crude glasses filled a social role by letting people in the seventeenth century observe and discuss the unmentionable filth of their own bodies in a magnified and therefore socially acceptable way.¹⁵ Though such basic magnifying lenses were fairly well spread, the art of microscopy referred to and practiced by the experimentalists was not. The microscopes that were central to the launching of the experimental philosophical community were very different from these "flea glasses".¹⁶ While the flea glasses magnified its object of study roughly 10 times, which made it possible to see parts of insects, the microscopes utilised by the seventeenth-century experimentalists gave a magnification of 30 up to 275 times.¹⁷ Still, experiences from these microscopes were discussed in gentlemanly conversation in certain circles of London, as seen in Pepys' conversation with Mr Spong.

On the 13th of August, six days after Pepys' conversation with Mr Spong, Mr Reeves delivered the microscope that Pepys had bought. It was not until then, after he had acquired a microscope, that he mentioned books on microscopy:

There comes also Mr. Reeve with a microscope and scotoscope; for the first I did give him [£5] 10s, a great price; but a most curious bauble it is, and he says as good, nay, the best he knows in England, and he makes the best in the world. The other he gives me, and is of value; and a curious curiosity it is to [see] objects in a darke room with. [...] Thence home and to my office; wrote by the post, and then to read a little in Dr. Powre's [sic] book of discovery by the Microscope to enable me a little how to use and what to expect from my glasse. So to supper and to bed.¹⁸

”Dr Powre’s book on discovery by the Microscope” mentioned here is without doubt Power’s *Experimental philosophy*. Pepys explicitly says that he read it to learn what to expect from his own microscopic observations. That is, Pepys used Power’s book as a manual for his own experiments.

Experimental philosophy is written in a very poetic mode. Power mixed descriptions of what he had seen with exclamations like ”How critical is Nature in all her works!”¹⁹ and with recommendations such as ”It is worth an Hour-glass of Time to behold the Crystal Sands that measure it, for they all seem like Fragments of Crystal”.²⁰ Describing a nettle as seen through a microscope, he wrote that it ”looks like a Sword-cutler’s shop, full of glittering drawn swords, Tucks, and Daggers”.²¹

Christa Knellwolf has described the language in *Experimental philosophy* as a metaphorical mode of description. She contrasts it with the prosaic style typical of Hooke’s *Micrographia*, which uses a literary mode described by Michael Aaron Dennis’ as a ”disciplined seeing”. Dennis describes ”disciplined seeing” as reason disciplining the experience gained through the senses. In order to see the ”true shapes” of the microscopic world through the microscope, one had to learn to see in this disciplined way. The credibility of the pictures which were printed in *Micrographia*, of the images narrated through its text and of microscopy itself was based on the presupposition that reader and author shared this way of seeing.²²

While I agree with Knellwolf that there is a distinct contrast in the descriptive modes of Power’s and Hooke’s books, her view of how these differences are related to the technique of ”disciplined seeing” is problematic in the light of Pepys’ diary.

Pepys used Power’s ”enthusiastically descriptive”²³ book as a practical tool for learning how to see in a disciplined way. By first reading *Experimental philosophy* and then doing microscopic observations of his own, Pepys learnt techniques of microscopy but also sought to gain hints on what he was supposed to see through the lens. On the evening after his purchase of the microscope, Pepys continued his microscopic observations:

After dinner up to my chamber and made an end of Dr. Powre’s booke of the Microscope, very fine and to my content, and then my wife and I with great pleasure, but with great difficulty before we could come to find the manner of seeing anything by my microscope, at last did with good content, though not so much as I expect when I come to understand it better.²⁴

For Pepys, reading *Experimental philosophy* was the starting-point of his experience with the microscope. When he had finished Power’s book and finally began his own microscopic observations (something he did together with his wife – a typical example of how women close to gentlemen phi-

losophers were included in the experimental philosophy in the private sphere while being excluded in the public area),²⁵ he noted the difficulty of seeing anything. Microscopy was not an easy enterprise in the seventeenth century, something which bears repeating. Pepys had problems seeing correctly through the lens, but was finally satisfied with what he saw, even though he thought he would be able to see more when he understood it better. He continued his observations two days later on the 16th of August, Power's book still playing an important role: "then to my office again a while, collecting observations out of Dr. Powre's booke of Microscopes".²⁶ He did not only learn how to see through the microscope by reading Power's book, but was also "collecting observations". That is, he also collected ideas of *what to observe* from *Experimental philosophy*.

By his reading of Power's book, Pepys got an idea of what he should see through the microscope. Here the book works in the same way as Pepys' earlier conversation on microscopy with Mr Spong, but does so in a more detailed way. Through narrations of earlier experiments, Pepys learned what to expect from the instrument and was able to separate "false" microscopic experiences from correct ones. Seeing correctly, or in a disciplined way, was a skill that Pepys acquired from interacting with his microscope and his book. The book's narrations formed an ideal that Pepys sought to attain through his own microscopic practice.

During the autumn of 1664, microscopy and Power's book were absent from Pepys' diary. It was not until the 2nd of January 1665 that the diary returned to the subject, and then only by briefly describing a new book:

Thence to my bookseller's and at his binders saw Hookes book of the Microscope, which is so pretty that I presently bespoke it.²⁷

Large and heavily illustrated books like *Micrographia* were not inexpensive and the fact that Pepys' ordered it as soon as he saw it is both a sign of his immediate liking of the book and of his wealth.²⁸ It was probably the illustrations that Pepys referred to when he described the book as "so pretty". The pictures were the most prominent feature of *Micrographia*, a fact which was also recognised by Henry Power at the end of his *Experimental philosophy* where he stated that:

These are the few Experiments that my Time and Glass hath as yet afforded me an opportunity to make [...]. But you may expect shortly from Doctor *Wren*, and Master *Hooke*, two Ingenious Members of the Royal Society at *Gresham*, the Cuts and Pictures drawn at large, and to the very life of these and other Microscopical Representations.²⁹

Some weeks later, on the 20th of January, Pepys received the book he had ordered: "so to my booksellers and there took home Hookes book of Microscopy, a most excellent piece, and of which I am very proud".³⁰ He

started reading the book right away and, between diary entries, one can find him stating that: "Before I went to bed, I sat up till 2 a-clock in my chamber, reading of Mr Hooke's Microscopicall Observacions [sic], the most ingenious book that ever I read in my life".³¹ After reading Power's *Experimental philosophy*, Pepys merely described it as being to his "content". In the quotes above we can discern a more emotional relation between Pepys and Hooke's *Micrographia* – one of fascination.

By reading books on microscopy, Pepys tried to mimic the experimentalist authors. He tried to become a disciplined seer, capable of revealing the secrets of the microscopic world. The metaphorical "descriptive mode" of Power's book does not seem to have been a problem for Pepys when he used it as a manual for his microscopical endeavours. Strangely, it was the poetic *Experimental philosophy* he described to have used together with his microscope. Pepys did not write more about his reading of *Micrographia* and, therefore, there are no more signs of how he used Hooke's book. What we can say is that *Micrographia* and *Experimental philosophy* play two very different roles in the diary. The lack of comments on *Micrographia* in Pepys' diary is striking, since it was the "most ingenious book" he ever read.

Reading *Micrographia* and *Experimental philosophy* can be seen as ways for Pepys to fashion himself both as a gentleman and as a disciplined seer. These books on microscopy became part of Pepys' process of learning the techniques of microscopy. They thus worked, in a manner of speaking, as teachers of microscopy, even though this function is not prescribed in the books themselves. By reading literature on microscopy, Pepys could access experiences of microscopic experiments. These experiences then formed an integral part of Pepys' acquisition of the technical know-how.

When studying *Experimental philosophy*, one cannot help wondering how Power's book could fill this practical role. It does not contain many hints on how to actually use a microscope, how to look through it or how to prepare the objects of study. It was probably together with verbal communication, hinted at in the conversation between Pepys and Spong at the beginning of this section, that books such as *Experimental philosophy* could function as a manual for a microscopist like Pepys.

For Pepys to use these books on microscopy as manuals and to understand the experience mediated through them, he needed to trust the authors, as well as the representational techniques used to mediate experience. Pepys certainly seems to have had this trust, and he seems to trust the experimenters and their representational techniques partly because he has faith in the microscope and the art of microscopy. He seems to have shared the experimentalists' view of the microscope as intimately linked to the identity and body of the experimenter and he does not seem to reflect on the role of art and nature in making his observations. One could say that it is because he shared the experimentalists' view of the relation bet-

ween art and nature that he could trust the narrations of their experiments. Furthermore, for Pepys to find new truths about nature was not the central objective, if an objective at all. Pepys wanted to learn the art of microscopy for his personal pleasure and in order to be a gentleman. But what role did experimental philosophy in general and microscopy in specific have in the shaping of the gentlemanly identity of men like Pepys? In the next two sections I will pursue this question by shifting focus from Pepys' diary to texts where the art–nature dichotomy is both more visible and more problematic.

Margaret Cavendish.

To observe pictures of artificial experience

In her work *Observations upon Experimental philosophy* (published in 1666; a second edition was published 1668) the Duchess of Newcastle, Margaret Cavendish, discussed the work of some unnamed experimentalists. Among these, Robert Hooke and Henry Power are easily identified. In her book, Cavendish also put forth a strong critique of the experimentalists' programme.

As stated in the preceding section, pictures play a central role in *Micrographia* and it is also what differentiates it the most from Power's *Experimental philosophy*. Power and Hooke agreed that text as well as illustrations were needed to mediate experience of the microscopic world.³² Cavendish's critique of the art of microscopy was directed at this visual characteristic of microscopy, her criticism being based on the concepts of pictures, art and nature.

While her critique was strong, Cavendish began *Observations upon Experimental philosophy* by politely pleading with her experimentalist readers to take her seriously. Cavendish's discussion of the experimentalists' observations was very much formed by how seventeenth-century noble Englishwomen were to act in relation to males (and in this case mainly to men of lower social standing).

Cavendish did not have many possibilities of interacting philosophically with members of the experimental community, as the philosophical interactions of the Royal Society were firmly based on the concept of gentlemanliness. Margaret Cavendish was controversial. As a female author and philosopher, she transcended the role of an ordinary seventeenth-century woman. Furthermore, women who wrote and published were generally unmarried. During this period only a few women, all of them aristocrats, wrote under wedlock.³³ Thus, Cavendish's role as a writer, not to mention her role as a philosopher, was problematic. This can be seen in both her own writing and in writing about her.

In 1667, Cavendish made a much debated visit to the Royal Society. The visit indicates that she had an interest in experimental philosophy,

but the experimentalists' reaction to it also shows the mechanisms which excluded her from the experimentalist community. Pepys wrote of the visit in his diary, where he described Cavendish as a "very ordinary woman".³⁴ By describing her as such, Pepys and the other members of the Royal Society could ignore Cavendish's claims to be a part of the group of experimental philosophers. This made it possible for them to resolve the challenge that Cavendish constituted to their homosocial group.

One year after her visit to the Royal Society, Pepys read the Duchess' biography of her husband and reacted very strongly against it:

the ridiculous History of my Lord Newcastle, wrote by his wife, which shews her to be a mad, conceited, ridiculous woman, and he an asse to suffer her to write what she writes to him, and of him.³⁵

It was possibly even harder for Cavendish to conform to the male norms of the experimentalists, than to the role of a published author. As Hilda L. Smith notes, Cavendish, in order to gain fame and recognition, wrote in a variety of genres; adopted various personae and tried to "determine what the public, and especially male intellectual critics, might praise – or accept from a female pen".³⁶

In *Observations upon Experimental philosophy*, Cavendish did not describe experiments which she had conducted herself. Instead, she discussed experiments made by unnamed experimentalists. Cavendish's book could thus be seen as a book by a virtual witness of experiments. But Cavendish does not fit the role of a virtual witness very well, which has been pointed out by Elizabeth Spiller. In her view, Cavendish was the radical opposite of a virtual witness. Spiller argues that "the New Science had little place for the contributions of readers"³⁷ and that Cavendish's texts "imagine active readers who are not simply necessary to the creation of knowledge but powerful enough to threaten that knowledge".³⁸ In Spiller's view, Cavendish's conception of reading was the opposite of the experimentalists', which was founded on Hobbes' philosophical view of reading "as occurring through the physical impact of visual images, striking the mind with external ideas".³⁹

I would like to pursue a different line of argument, diverging from these two positions. The dichotomy of passive versus active readers is not very enlightening when studying the difference between Cavendish's and the experimentalists' conceptions of reading. The experimentalists did not want the readers to relate in a passive way to their books. What they wanted them to do was to interact in a disciplined way, in compliance with the social norms of the experimental community and the techniques established for using the material instruments. It is in the light of these expectations, governing the "ideal" reading of experimentalist literature, that we should understand what differentiated Cavendish from her male experimentalist contemporaries. It would be wrong to see the "ideal read-

ers” of the experimentalists, like the above-mentioned Pepys, as powerless. But at the same time, it would be wrong to identify Cavendish as a virtual witness of the type described by Shapin and Schaffer.

In the preface to *Observations upon Experimental philosophy*, Margaret Cavendish points out that:

I have had the courage to argue heretofore with some famous and eminent writers in speculative philosophy, so have I taken upon me in this present work, to make some reflexions also upon some of our modern experimental and dioptrical writers. They will perhaps think me an inconsiderable opposite, because I am not of their sex, and therefore strive to hit my opinions with a side-stroke, rather covertly, than openly and directly; but if this should chance, the impartial world, I hope, will grant me so much justice as to consider my honesty, and their fallacy.⁴⁰

It was not only her sex but also her methods that made Cavendish an ”inconsiderable opposite” to the experimentalists. In *Experimental philosophy* and *Micrographia*, notions of the artificial and the natural were central. The ”journey” into the microscopic world was seen to be conducted with the aid of the microscope, an ”artificial organ” that augmented the senses. When combining these artificial organs and our natural organs, a ”new visible World [is] discovered to the understanding”.⁴¹ In the prefaces by Hooke and Power, one can discern a fluid border between the body of the experimenter and the microscope. Power talked of ”artificial eyes”, the ”Modern Engine (the Microscope)” and ”this particular Engine we call the Body” and Hooke described the same process as ”the adding of artificial Organs to the natural”. Through the ambiguous use of the word ”organ”, the artificial instrument is more or less placed on a par with the natural parts of the experimenter’s body.⁴²

Aristotle’s definitions of art and nature were still actively in use in seventeenth-century natural philosophy. Still, the emergence of mechanical philosophy resulted in a radical conflation of the two concepts. Peter Dear identifies this conflation in the philosophy of Francis Bacon, who argued that art was a matter of setting up situations in which nature produces a certain result. Thus, art was not distinct from nature, but only an alteration of it.⁴³ Bacon’s view of art and nature was a theoretical fundament for the experimental philosophical method, according to which an ”artificial” experimental experience could produce natural knowledge. Even though Hooke and Power adopted Bacon’s position up to a certain point (they both, for example, saw experimental observation as the foundation of their philosophy), they simultaneously used ”artificial” and ”natural” as oppositional concepts. *Experimental philosophy*, as well as *Micrographia*, contains comparisons of the perfection of nature and the imperfection of objects made through human art. The experimenters focused their

lenses on everyday objects, seeking to reveal man-made beauty as an illusion and to discover the true beauty in the objects of nature. The microscope rendered everyday objects different, and therefore made everyday experiences of these objects false in the eyes of the experimentalists. Hooke expressed it as:

All the rest that roughen the surface, were onely so many marks of the rudeness and bungling of Art. The more we see of their shape, the less appearance will there be of their beauty: whereas in the works of Nature, the deepest Discoveries shew us the greatest Excellencies.⁴⁴

From having enthusiastically embraced the potential of the microscope in her earlier work, Cavendish later grew more critical. Her critique of microscopy drew much of its power from the problematic use of the nature–art dichotomy, which she found in Hooke’s and Power’s books on microscopy.

Compared to Hooke and Power, Cavendish did not have much to say about artificial organs created through human art. Instead, she favoured “regular sense and reason”.⁴⁵ Cavendish’s use of the term “regular” is somewhat ambiguous. On the one hand, she used the term in conjunction with the term “rational”, signifying a regular system of thoughts or perceptions opposed to an irregular one. On the other hand, she also used it to underline that, in her opinion, true knowledge was not gained through experimental experience and experimental instruments. Rather, knowledge was gained through everyday observations unaided by mechanical instruments, everyday observations that did not conform to the norms of the experimentalists’ “disciplined seeing”. In this sense, “regular sense” seems to resemble the common experience that was the basis of Aristotelian science. That is, experience that was publically shared and not related to a specific, artificial experimental situation.⁴⁶ Of microscopy, Cavendish says she is:

confident, that this same Art, with all its instruments, is not able to discover the interior natural motions of any part or creature of nature; nay, the question is, whether it can represent yet the exterior shaped and motions so exactly, as naturally they are.⁴⁷

As Cavendish saw it, artificial experimental experience (in this case microscopic experience) could not provide true knowledge of nature. She asked: “how can a Fool order his understanding by Art, if Nature has made it defective”?⁴⁸ In her view, artificial organs were imperfect because they *were art* and, therefore, they could neither perfect the senses nor show true pictures of nature. When seeing nature through a lens, one only saw images that were “hermaphroditical, that is, mixt Figures, partly Artificial, and partly Natural”.⁴⁹ Even if the lens was to present a true natural shape,

”yet that natural figure may be presented in as monstrous a shape, as it may appear mis-shapen rather than natural”.⁵⁰

Cavendish saw many faults in the lenses of microscopes:

a glass that is flaw'd, crack'd, or broke, or cut into the figure of Lozenges, Triangles, Squares, or the like, will present numerous pictures of one Object. Besides, there are so many alterations made by several lights, their shadows, refractions, reflexions, as also several lines points, mediums, interposing and intermixing parts, forms and positions, as the truth of an Object will hardly be known.⁵¹

But the problem was not that microscopic experience was uncertain and that the images gained through the lens were blurred and distorted. Cavendish had a more fundamental critique of microscopic experience that was based on the concepts of ”art” and ”nature”. To her, the microscope presented only pictures:

I say, the Picture, it is not the real Body of the Object which the Glass presents, but the Glass only Figures or Patterns out the Picture presented in and by the Glass, and there mistakes may easily be committed in taking Copies from Copies.⁵²

Cavendish considered the images gained through lenses to be artificial pictures, rather than representations of real natural objects. These representations were imperfect and could not show the true shape of the microscopic world. She argued that:

Artists do confess themselves, that Flies, and the like, will appear of several Figures or shapes, according to the several reflections, Refractions, Mediums, and Positions of several Lights; which is so, how can they tell or judge [sic] which is the truest Light, Position, or Medium, that doth present the Object naturally as it is?⁵³

Her argument can be read in view of a reflection that Hooke made in his preface on how different positions and lighting conditions can make an object appear in different ways in the microscope:

in making [a picture] I indeavoured (as far as I was able) first to discover the true appearance, and next to make a plain representation of it. This I mention the rather, because of these kind of Objects there is much more difficulty to discover the true shape, then of those visible to the naked eye, the same object seeming quite differing, in one position to the Light, from what it really is, and may be discover'd in another.⁵⁴

Even though he admitted that it was complicated, Hooke believed that he had the ability to separate the true shapes of the objects from the false illusions created by wrong lighting conditions. But to separate true shapes

from false images, he thought one had to observe in the right way. Hooke showed how one might fail in doing this by criticising Power's *Experimental philosophy*:

The Eyes of a Fly in one kind of light appear almost like a Lattice, drill'd through with abundance of small holes; which probably may be the Reason, why the Ingenious Dr. Power seems to suppose them such.⁵⁵

Hooke's solution to the distortive lenses of his microscope was the illustrations in his *Micrographia*. In recent research, there are some diverging opinions on how early modern illustrations functioned. Brian W. Ogilvie, for instance, has shown how the illustrations of the naturalists were constructed according to specific norms. The naturalists' illustrations depicted natural objects in a way in which they would never be seen in nature. For example, whereas the artist painted a plant as seen at a given moment of its existence, the naturalist created an ideal picture which combined attributes of the plant which in nature were manifested at various stages of its development.⁵⁶

On the other hand, the art historian Svetlana Alpers has argued that the pictures of the experimentalists were part of a contemporary visual culture where "seeing [was] believing".⁵⁷ Alpers relates this visual culture to Johannes Kepler's (1571–1630) theories of optics and his investigations into the optics of the eye. According to Alpers, Kepler viewed the eye as a creator of representations: "The function of the act of seeing is defined as making a representation: representation in the dual sense that it is an artifice [...] and that it resolves the rays of light into a picture".⁵⁸ According to this view, English seventeenth-century experimentalists used images as a mimetic device that was "not a schematized line drawing but an attempt at detailed naturalistic representation".⁵⁹

Their views might seem irreconcilable, but in my view, to understand the illustrations in *Micrographia*, one must see how Hooke wanted simultaneously to convey ideal pictures of truth and naturalistic representations of experience. His use of illustrations can be seen as a rhetorical strategy to solve this double-bind. Through his technique of drawing he mediated idealised truth in a representational form which at the same time could be accepted by his audience as naturalistic images of individual experiences. That is, he made idealised illustrations of what a naturalistic representation of microscopic experience would look like, should the faults of the microscope be overcome.

Thus, like Cavendish, Hooke recognised that microscopic images were often blurred and faulty. But in contrast to her, he believed in the possibility of separating true figures from illusory ones by learning to see in the right way. In her more fundamental critique of microscopic images, Cavendish questioned the possibility of overcoming the problem of faulty lenses.

By questioning this, she also undermined the superiority of Hooke's observations and his way of mediating these, for example, over Power's way of mediating his. Stating that microscopic observations were only pictures and not true shapes of microscopic objects, she also implied that *Micrographia's* drawings were only copies of illusory pictures, or "copies of copies".

Where Hooke saw his pictures as pictorial representations of the microscopic world, Cavendish instead regarded experimental works such as *Micrographia* as one possible set of pictures among many. Through Cavendish's criticism, Hooke's pictures were reduced to something more similar to Power's poetic metaphorical descriptions. Cavendish stated that "though there be numerous books written of the wonders of these glasses [...] they are but superficial wonders, as I may call them".⁶⁰ Superficial, because of their unfounded claims to truth, as they can show neither inner truth nor exterior appearance correctly.

Though Cavendish questioned the utility of experimental knowledge, she centred her criticism on the techniques used to gain and mediate knowledge. This criticism was directed both at the lenses themselves and at the techniques used to represent microscopic experience in *Micrographia* and *Experimental philosophy*, in other words at the acts of disciplined seeing and virtual witnessing. In a way, the genre of philosophical critique that Cavendish engaged in, presupposed a certain respect for the issues criticised. That Cavendish wished to engage in philosophical discussion with the experimentalists also meant that she had to accept some of their social norms. As in the controversies within the experimentalist community, Cavendish chose to focus on the faults of the instruments and the techniques used rather than to attack the experimentalists themselves. In the next section, I will discuss an early modern setting in which even these norms could be problematised. We will also see how Cavendish's criticism of the microscope's images had a bearing on the way microscopy was used to form a gentlemanly identity. If microscopy provided illusory images, was its practice really suitable for a man of leisure?

Thomas Shadwell. The experimentalist as coxcomb

The early Royal Society had a tense relation to contemporary theatre. The theatre was sometimes used as a metaphor for the shallowness of mere fancy. In Power's preface to *Experimental philosophy*, he described stage-scenes as pretending to show "things inwards, when they are but superficial paintings"⁶¹ (a description very much like Cavendish's description of the art of microscopy). Thomas Sprat's *History of the Royal Society* (1667) contains some thoughts on the relationship between experimental philosophy and contemporary theatre as well as literature. Sprat argued that experiments could be beneficial to "wits and writers",⁶² there being "in

the *Works of Nature* an inexhaustible Treasure of *Fancy* and *Invention*".⁶³ Therefore, Sprat hoped that he would be able to

Prevail something with the *Wits* and *Railleurs* of this *Age*, to reconcile their Opinions and Discourses to these *Studies*. For now they may behold that their Interest is united with that of the *Royal Society*; and that if they shall decry the promoting of *Experiments*, they will deprive themselves of the most fertile Subject of *Fancy*.⁶⁴

An early modern wit who used "these studies" of the Royal Society in his dramatic production was Thomas Shadwell. His comedy *The virtuoso*, which was performed at Dorset Garden in May 1676, is one of the most striking examples of satire of experimental philosophy, and it received a considerable amount of attention from contemporary audiences.⁶⁵

Albert Borgman has pointed to two textual sources for Shadwell's comedy: the Royal Society's *Philosophical transactions* and Robert Hooke's *Micrographia*, but the subjects satirised can also be found in Henry Power's *Experimental philosophy*. The play explicitly refers to experiments described in *Micrographia*, such as Hooke's descriptions of mites in cheese, of eels in vinegar and of the geography of the moon.⁶⁶ There is a textual similarity between these works, and it cannot be denied that *The virtuoso* contains an explicit satire of *Micrographia*. But Borgman misses a central prerequisite for Shadwell's satire: the interaction between the actors on stage and the audience that was a central component of English Restoration theatre.⁶⁷

After having seen Shadwell's play on the 2nd of June 1676, Robert Hooke noted his reaction in his diary: "With Godfrey and Tompion at Play. Met Oliver there. Damned Doggs. *Vindica me Deus*. People almost pointed".⁶⁸ Hooke is known to have been rather sensitive in regard to public opinion,⁶⁹ and the note shows that he was concerned both with what happened in the audience during the performance of *The virtuoso* and with what happened on the stage.

The ways in which Restoration theatrical satire worked and how the audience reacted to being satirised by actors on stage have been discussed by theatre historians. As the audience of the theatre was constituted by a relatively heterogeneous assortment of people, one cannot consider the audience as a single body which reacted uniformly to what happened on stage. Rather, the interactions among the audience produced by the action on stage were a central and deliberate part of Restoration comedy. Subjecting different subgroups in the audience to satirical treatment by turns, the playwright could create reactions of hissings and applause among various groups of spectators.⁷⁰

In playhouses, one could not take for granted that everyone shared the social norms of the experimental community. Both the expected conflict of norms in the audience and the literary clash between experimental prose

and Shadwell's satiric drama were the basis for *The virtuoso*. Through these collisions, Shadwell's comedy played with the authorial voice of the experimentalists. Hooke's experience of an audience that "almost pointed" at him might not be so noteworthy after all, as pointing and laughing among the spectators was commonplace in Restoration comedy.

In the prologue, read as a monologue to the audience, Shadwell explained that:

Yet no one Coxcomb in this Play is shown
No one Man's Humour makes a part alone
But scatter'd follies gather'd into one.⁷¹

So which were these gathered follies? What was presented to the audience watching *The virtuoso* was a group of humorous characters that Shadwell himself, in a manner typical for his time, described as entirely new.⁷² Sir Formal Trifle⁷³ was a "great master of Tropes and Figures: The most *Ciceronian* Coxcomb",⁷⁴ a coxcomb of no substance: he was nothing but the words with which he sought to please and flatter. His opposite was his good friend Sir Nickolas Gimcrack,⁷⁵ the virtuoso, who "ha[d] broken his brains about the nature of Maggots" but who "never care[d] for understanding Mankind".⁷⁶

It has been argued whether Sir Nicholas was a straightforward parody of Robert Hooke himself or if *The virtuoso* rather should be seen as a parody of experimental philosophers in general. Shapin, for example, identifies Gimcrack as Robert Boyle, while acknowledging that Hooke believed that "he was Gimcrack".⁷⁷ To simply equate Sir Nicholas with Robert Boyle (or Robert Hooke for that matter) is too simple an analysis of Shadwell's satire as well as of the experimenters' responses to it. Gimcrack contained ingredients from a variety of contemporary experimentalists. This was probably what made the experimenters interested in the satire, as seen in Hooke's diary.

Among other "humorous" characters was the fool Sir Samuel Hearty,⁷⁸ "an original of another kind; one that thinks that all Mirth consists in noise, tumult, and violent laughter : At once the merriest and dullest Rogue alive".⁷⁹ Through Sir Hearty, Shadwell could satirise comedy, or wit, he considered inferior to his own. The opposite to Sir Hearty was Snarle,⁸⁰ "a great Declaimer against the Vices of the Age, a clownish blunt Satyri- cal Fellow; a hater of all young People, and new Fashions".⁸¹ Snarle fills the function of a character who "spares nobody",⁸² declaiming all around him in a way that reflects as much on himself as on his surroundings.

Common to all these characters is, as Shadwell stated in his preface to the play, that they are "not Coxcombs by nature, but with great Art and Industry make themselves so".⁸³ Though the ways in which they become coxcombs differ, what they have in common is that they all have affections that Shadwell considered "misguide[d] men in Knowledge, Art, or Science,

or that cause[d] defection in Manners, and Morality, or pervert[ed] their minds in the main actions of their lives".⁸⁴ Using these characters, Shadwell exhibited negative examples of what could happen if men engaged in any of these activities too fanatically or in the wrong way.

The plot of Shadwell's comedy centred around a love story. The "gentlemen of wit and sense",⁸⁵ Longvil and Bruce, fall in love with the nieces of the virtuoso, Clarinda and Miranda. Longvil and Bruce are the play's positive examples. When Longvil is angered by Sir Samuel Hearty, Bruce stops him, saying: "do not kill him; 'twill be something uncivil",⁸⁶ indicating that they are civil men who keep each other in check. Furthermore, their love for the virtuoso's nieces is portrayed as an interest diametrically opposed to the misguided affections of the play's four coxcombs. Comedy is created when these young lovers interact with the humorous and flawed characters described above.

The comic mechanism in *The virtuoso* is very similar to that in plays treating the concept of "foppery" in late seventeenth-century and eighteenth-century theatre. A fop during this time was a character who because of his vanity and affection failed in being a gentleman. He indulged in fashion and in his appearance, which every civil gentleman was supposed to do, but did so to an inappropriate degree. The fops' comic potential lay in the "juxtaposition between fops' pretensions to an enviable manly refinement and the conduct of ideal gentlemen, however defined".⁸⁷ The fop failed to be manly because he was too refined, thus rendering him effeminate. The comic characters in *The virtuoso* seek refinement in other ways than through their appearance, but it is still obvious that the comedy in *The virtuoso* is based on the same kind of juxtaposition between the ideal gentleman, in the form of Bruce and Longvil, and the four men who fail in their ambitions to be manly.

What Shadwell did through satire is similar to what Hooke did in *Micrographia*: he showed the imperfections of human art. But Shadwell also showed the hopelessness he saw underlying all human strife to perfection through imperfect art. In one way this makes Shadwell's criticism similar to Cavendish's. But where Cavendish mostly criticised the possibility of gaining knowledge through microscopes and other instruments, Shadwell pointed to what the hunt for experimental knowledge could do to the experimenter himself. Magnifying the moral framework of the experimenters by exaggerating it on stage, Shadwell revealed some of its components, which were not necessarily well-natured or gentlemanly.

A potential danger in experimental philosophy was that the experimenter could lose grasp of what was important and what was not. Shadwell implies that by growing dependant on artificial organs, the experimentalist lost his focus on what was important: the everyday experience of human life. This danger was inherent in the experimentalist method, which was based on an artificial experimental experience rather than on common

experience as used by Aristotelian science. The experimentalist lost in the artificial micro-world could neither maintain his gentlemanliness nor claim the utility of his observations. When the virtuoso is described by Sir Formal in the first act of the play, he is described as:

the finest speculative Gentleman in the whole World, [...] Not a Creature so little, but affords him great Curiosities [...] Not a Creature so inanimate, to which he does not give a Tongue ; he makes the whole World Vocal ; he makes Flowers, nay, Weeds, speak eloquently, and by a noble kind of *Prosopopeia*, instructs Mankind.⁸⁸

This is probably a description of the experimenter that both Power and Hooke might have identified and agreed with. But as the satire progresses, the description of Sir Gimcrack changes. He is described as:

Clarín. A Sot, that has spent [£2000] in Microscopes, to find out the Nature of Eels in Vinegar, Mites in Cheese, and the Blue of Plums, which he has subtilly found out to be living Creatures.
Miran. One who has broken his brains about the nature of Maggots ; who has studi'd these twenty years to find out the several sorts of Spiders, and never cares for understanding Mankind.⁸⁹

This dialogue on mites in cheese, eels in vinegar et cetera refers explicitly to *Micrographia*. On mites, Hooke wrote: "a good *Microscope* discovers those small movable specks to be very prettily shap'd Insects, each of them furnish'd with eight well shap'd and proportion'd legs".⁹⁰ On Eels in vinegar he wrote only a short text, because:

I shall add no other observations made on this minute Animal, being prevented herein by many excellent ones already publish'd by the ingenious, Doctor *Power*, among his *Microscopical* Observations.⁹¹

Over the course of the play Sir Gimcrack thus deteriorates. What Shadwell demonstrated through this character was what would happen if the experimenter crossed the narrow line of taking the microscopic objects of study too seriously. Sir Gimcrack is an experimenter who totally ignores the world around him and who only focuses on artificial experimental experience of the microscopic world. This makes him fail in his manliness and made him ridiculous in the eyes of the contemporary audience. When Shadwell let the virtuoso himself legitimise his choice of objects to study by saying that it is "below a *Virtuoso*, to trouble himself with Men and Manners. I study Insects",⁹² the narrow line between the gentlemanly experimenter and the coxcomb had been crossed by far. In an illustrative scene, the virtuoso is learning how to swim on a table. His friend Sir Formal exclaims that frogs are "the most curious of all amphibious Animals (in the Art, shall I say, or rather Nature of Swimming)".⁹³ The scene

pinpoints Shadwell's criticism perfectly: the virtuoso seeks to learn how to swim not by the means of gaining common experience of it but by practicing in an artificial environment. The procedure is legitimised by the experimental study of a frog, through which Sir Formal can consider the virtuoso's strange way of swimming the "nature of swimming".⁹⁴ To further accentuate the irony of the virtuoso's experimental project, Sir Formal tells the virtuoso that he does not "doubt but your Genius will make Art equal, if not exceed Nature".⁹⁵

But Shadwell did not just stop at showing Sir Gimcrack's experiments to be silly and artificial. As the play continues, the comic characters' failings in their arts backfire on their private lives and take on a sexual dimension.⁹⁶ Sir Samuel Hearty, a lover of comic disguises and trickery, dresses in drag but is discovered by Bruce and Longvil. They lock him up in a vault together with Sir Formal, who mistakes him for a lady and tries to take advantage of him: "Sweet Lady, let's make our condition as happy as in us lies".⁹⁷ But Hearty manages to intimidate him, making Sir Formal exclaim: "Upon my verity I think this be an Amazon".⁹⁸ Through their encounter, they are both rendered unmanly: Hearty because he is mistaken for a woman and Sir Formal because he mistakes Hearty's female appearance for his true nature (just as Sir Gimcrack mistakes the artificial for nature).

But the principal failure is the virtuoso himself. Lost in the world of insects and mites, Sir Gimcrack falls short in his role as a husband. Throughout the play he is constantly cuckolded by his wife, Lady Gimcrack. But by the end, she turns the tables on him, accusing *him* of being the unfaithful one: "I have broken open your Closet, and here are all your Letters from your several Whores".⁹⁹ Lady Gimcrack then threatens to "publish [them] into a bargain, and send 'em to *Gresham Colledge*",¹⁰⁰ making him "more despis'd than now [he is] there".¹⁰¹ The shortcomings in his private life accentuate his failure as an experimentalist and vice versa, finally resulting in the immediate collapse of his role as husband as well as experimentalist.

Taken together, Sir Gimcrack should be seen as the archetype of the failed experimentalist. In this sense, the title of the play must be seen as ironic: the virtuoso Sir Gimcrack was the antithesis of what Pepys wanted to become through learning the microscopic art. By failing in the art of experimental science he mistakes the natural for the artificial as well as fails in becoming a gentleman.

Conclusion. Art, nature and microscopy

In this essay, I have sought to show how Hooke's and Power's words and pictures of the microscopic world existed in a social space, where what was at issue was not primarily the knowledge of the microscopic world

presented in their works. I have shown three very dissimilar receptions of Power's *Experimental philosophy* and Hooke's *Micrographia*. Not only do the three readers respond to the books in diverse ways, they use them for very different purposes.

Samuel Pepys read the books as a way of learning the art of microscopy, by which he sought to fashion himself as a gentleman. For Margaret Cavendish, it was not possible to relate to microscopy in the same way as Pepys (even though she did try to be accepted in the experimentalist community). Instead, she used *Micrographia* and *Experimental philosophy* as the basis for a philosophical critique of the experimentalist programme. This critique, based on the dichotomy of art and nature, was made possible by an ambiguity in the relation between art and nature in the works of the experimentalists. In *The virtuoso*, Thomas Shadwell depicted four men who became "coxcombs" by failing in their respective arts. The central character was the experimentalist Sir Gimcrack. Like Pepys, Sir Gimcrack sought to attain the gentlemanly role of the experimentalist. But where Pepys succeeded in balancing experimental practice with everyday responsibilities, Gimcrack was alienated from everyday life because he focused on the artificial world of lice, mites and weeds.

For Pepys to improve his status as a gentleman by the means of microscopic observations, he had to share the experimenters' trust in the art of microscopy. This involved sharing the view of the relationship between art and nature that made artificial experimental experience an unproblematic image of nature. Being a disinterested gentleman, Pepys seems to have accepted Hooke's proposal that gentlemen should see experimental philosophy "as a material and sensible Pleasure".¹⁰² For Pepys, microscopic observation was an art which facilitated pleasurable conversations and gave him access to new social spaces. The difference from the single-minded Sir Gimcrack could not be clearer.

In these three responses to Hooke's and Power's works, we witness ambivalent attitudes towards experimentalists who based their knowledge on "artificial experience". On one hand, learning how to attain this kind of experience could, as for Pepys, be a way of gaining the social status of a gentleman. On the other hand, this was a dangerous approach, as one risked the criticism of being artificial, a criticism we observe in Cavendish's work and which is also embodied in the character of Sir Gimcrack.

I would argue that this ambivalence can be seen as an effect of the simultaneous use of two sets of definitions of the concepts of "art" and "nature" in the England of the 1660s. In the Baconian sense of art as manipulated nature, artificial experience was a way of taking control. According to this view, microscopists like Hooke, Power and Pepys could achieve dominion over nature through their experimental art. On the other hand, according to an Aristotelian view of art and nature, the arti-

ficial experimental experience was not a sufficient base for natural knowledge. Rather, microscopic experiences were deceptions that could fool the experimenter and in the end render him a Coxcomb. As Cavendish says: "How can a Fool order his understanding by Art, if Nature has made it defective"? Furthermore, through art even those who were not fools by nature, could still, in Shadwell's words, "with great Art and Industry make themselves so".

When trying to acquire a gentlemanly identity by conducting experiments, Pepys and the fictional character Sir Gimcrack had to relate to these two contradictory conceptual pairs simultaneously. On one hand, experimental philosophy could be seen as a way of gaining control over nature, which also implied gentlemanly self-control. On the other hand, experimental observations could be considered artificial, giving distorted images of nature that fool the observer. In this case, experimental experience was not a means to gentlemanly self-control, but to delusion. Cavendish instead established an external position from which she could criticise the experiments philosophically. From there, she could point out the inherent conflicts within the experimentalists' programme.

Pepys managed to balance these conflicting views. He was exited by what he saw through his microscopic lens and he seems to have shared the experimenters' Baconian view of art and nature. But he never lost himself in the microscopic world. After his short encounter with the microscope, his diary continues by covering other, vastly diverse, subjects. Where Sir Gimcrack is described as using the microscope to ignore the world around him, Pepys used it to interact with his peers. How these gentlemen situated their microscopic practice within their social context thus rendered their activities, and their own identities, radically different.

Summary

Reading art, reading nature. Forming the seventeenth-century gentleman through art and nature in readings of microscopic literature. By Jacob Orrje. This article discusses how two books on microscopical observations, *Experimental Philosophy* (1664) by Henry Power (1623–1668) and *Micrographia* (1665) by Robert Hooke (1635–1703) were related to by contemporaries. These books were read by diverse readers who used microscopic observations in forming their own identities. Samuel Pepys (1633–1703), Margaret Cavendish (1623–1673) and Thomas Shadwell (1642–1692) all read Hooke's and Power's books and in their responses one can discern some of the roles microscopy had in early modern English society. What attitude did these readers, who responded from their respective positions, have to the experiences in *Micrographia* and *Experimental Philosophy*?

Samuel Pepys read the books as a way of learning the art of microscopy. He sought to fashion himself as a gentleman through microscopic

observations of nature. Margaret Cavendish did not relate to microscopy in the same way as Pepys. She used the books on microscopy in her philosophical critique of the experimentalist programme, a critique based on her seeing the microscopic picture as artificial. Thomas Shadwell's play *The virtuoso* depicted the fictional experimentalist Sir Gimcrack. Where Pepys succeeded in balancing experimental practice with everyday responsibilities, Gimcrack was alienated from everyday life because he focused on the artificial world of lice, mites and weeds.

The article shows how the way these three readers related to the books on microscopy was influenced by their opinions on the microscopic experience as either natural or artificial. Furthermore, it argues that one can discern an interaction between the readers' gender identities and their microscopic observations. In Pepys and Shadwell/Gimcrack's case how their gentlemanliness was formed in relation to their microscopic observations, in Cavendish's case how her critique of these observations gave her a position as a woman who published in natural philosophy.

Notes

1. This essay is a development of parts of my MA thesis, Jacob Orrje: "Narrating a new world. How microscopic experience was communicated through the words and images of Robert Hooke's *Micrographia*" (unpublished master thesis, Uppsala University 2008). I would like to thank Otto Sibum for his helpful comments on an early version of the essay and two anonymous reviewers for their valuable feedback. Bosse Holmqvist and Robert Österbergh have been kind enough to read and comment on the English in a final draft of this essay.

2. Henry Power: *Experimental philosophy, containing new experiments, microscopical, mercurial, magnetical*, (London, 1664), i–iii. All of the seventeenth-century books dealt with in this article have unnumbered prefaces. To facilitate my citations, I will refer to these prefaces with lower-case Roman numerals starting at the first page of the preface, as in this endnote.

3. Robert Hooke: *Micrographia or some physiological descriptions of minute bodies made by magnifying glasses with observations and inquiries thereupon* (London, 1665), i.

4. Power: *Experimental philosophy*, xix.

5. *Ibid.*, xiii.

6. See for example, Steven Shapin & Simon Schaffer: *Leviathan and the air-pump. Hobbes, Boyle, and the experimental life* (Prin-

eton, 1985); Steven Shapin: *A social history of truth. Civility and science in seventeenth-century England* (Chicago, 1994); Steven Shapin: "Pump and circumstance. Robert Boyle's literary technology" in *Social studies of science* 14:4 (1984); Donna Haraway: "Modest witness. Feminist diffractions in science studies" in Peter Galison & David Stump (eds.): *The disunity of sciences. Boundaries, contents, and power* (Stanford, 1996), 428–441; Adrian Johns: *The nature of the book. Print and knowledge in the making* (Chicago, 1998).

7. Steven Shapin: *A social history of truth. Civility and science in seventeenth-century England* (Chicago, 1994); Robert B. Shoemaker: "Reforming male manners. Public insult and the decline of violence in London, 1660–1740" in Tim Hitchcock (ed.): *English masculinities, 1660–1800* (London, 1999), 133–150; Philip Carter: *Men and the emergence of polite society. Britain 1660–1800* (Harlow, 2001). On the concept of "fact", see Barbara Shapiro: "The concept 'fact'. Legal origins and cultural diffusion" in *Albion*, 26:1 (1994), 1–26.

8. Jutta Schickore: *The microscope and the eye. A history of reflections, 1740–1870* (Chicago, 2007), 14–38; Larry R. Stewart: *The rise of public science* (Cambridge, 1992), 31, 361.

9. Hooke: *Micrographia*, xv.
10. For further examples of how books and lenses were used together, see Elizabeth Spiller: *Science, reading, and renaissance literature. The art of making knowledge, 1580–1670* (New York, 2004), 101–136.
11. Samuel Pepys: *The diary of Samuel Pepys. A new and complete transcription 5* (1664; London, 1971), 48.
12. *Ibid.*, 221.
13. *Ibid.*, 223.
14. *Ibid.*, 235.
15. Catherine Wilson: *The invisible world* (Princeton, 1995), 78.
16. Brian J. Ford: "The Royal Society and the microscope" in *Notes and records of the Royal Society of London* 55:1 (2001). For more information on the material history of the microscope, see Gerard L'Estrange Turner: *Essays on the history of the microscope* (Oxford, 1980).
17. Wilson: *The invisible world*, 80.
18. Pepys [1664]: *The diary of Samuel Pepys*, 241.
19. Power: *Experimental philosophy*, 1.
20. *Ibid.*, 42.
21. *Ibid.*, 51.
22. Christa Knellwolf: "Robert Hooke's *Micrographia* and the aesthetics of empiricism" in *The seventeenth century* 16:1 (2001), 182; Michael Aaron Dennis: "Graphic understanding. Instruments and interpretation in Robert Hooke's *Micrographia*" in *Science in context* 3:2 (1989), 309–364.
23. Knellwolf: "Robert Hooke's *Micrographia* and the aesthetics of empiricism", 182.
24. Pepys [1664]: *The diary of Samuel Pepys*, 241.
25. For more on the networks by which women excluded from the experimental community maintained a link to it, see Frances Harris: "Living in the neighbourhood of science. Mary Evelyn, Margaret Cavendish and the Greshamites" in *Women, science and medicine 1500–1700. Mothers and sisters of the Royal Society 1500–1700* (Stroud, 1997), 198–127.
26. Pepys [1664]: *The diary of Samuel Pepys*, 244.
27. Pepys: *The diary of Samuel Pepys. A new and complete transcription 6* (1665; London, 1972), 2.
28. Hooke's *Micrographia* initially sold for 30 shillings per copy. As a comparison, Pepys got his microscope for the price of £5-10-00, i.e. 110 shillings. See Allan Chapman: *England's Leonardo* (Bristol, 2005), 56.
29. Power: *Experimental philosophy*, 83.
30. Pepys [1665]: *The diary of Samuel Pepys*, 17.
31. *Ibid.*, 18.
32. For a study of the use of images in *Micrographia* and *Experimental philosophy* and how the illustrations were related to the use of textual narrative, see Jacob Orrje: "Narrating a new world", 27–30. The pictures in *Micrographia* have been studied in Dennis: "Graphic understanding". See also John T. Harwood: "Rhetoric and graphics in *Micrographia*" in Michael Hunter & Simon Schaffer (eds.): *Robert Hooke. New studies* (Woodbridge, 1989), 119–147.
33. Actually, during this period, only Margaret Cavendish and Anne Conway, the Countess of Winchelsea, were simultaneously wives and authors. See David Roberts: *The Ladies. Female patronage of restoration drama 1660–1700* (Oxford, 1989), 7. On the other hand, the genres women participated in during this period have often been ignored in the history of science, see Elizabeth Tebeaux: "Women and technical writing, 1475–1700. Technology, literacy and development of genre" in Lynette Hunder & Sarah Hutton (eds.): *Women, science and medicine 1500–1700. Mothers and sisters of the Royal Society* (Stroud, 1997).
34. Pepys: *The diary of Samuel Pepys. A new and complete transcription 8* (1667; London, 1974), 243.
35. Pepys: *The diary of Samuel Pepys. A new and complete transcription 9* (1668–1669; London, 1976), 123f.
36. Hilda L. Smith: "Margaret Cavendish and the microscope as play" in Judith P. Zinsser (ed.): *Men, women, and the birthing of modern science* (DeKalb, 2005).
37. Elizabeth Spiller: *Science, reading, and renaissance literature* (New York, 2004), 141.
38. *Ibid.*, 177.
39. *Ibid.*, 176.
40. Cavendish: "Preface to the ensuing treatise" in *Observations upon experimental philosophy to which is added, the description of a new blazing world* (London 1668), vi.
41. *Ibid.*, iv.
42. *Ibid.*, iii; Power: *Experimental philosophy*, iii. In the 1660s the word "organ" was synonymous with "instrument" but could

also be used to describe discrete functions in a biological body or in a soul. See "organ" in *Oxford English dictionary*, 2 ed., 1989.

43. Peter Dear: *Discipline & experience. The mathematical way in the scientific revolution* (Chicago, 1995), 151–180. William R. Newman has a rather different take on the development as he sees seventeenth-century experimental philosophy as part of a longer tradition of working with a *natura vexata*, an art that perfects nature. William R. Newman: *Promethean ambitions* (Chicago 2004), 238–289. Furthermore, Lorraine Daston points out that this period did not embody a simple division between natural and non-natural objects, but deployed a multifaceted set of concepts very much related to religion: natural, supernatural, preternatural and unnatural. Lorraine Daston: "The nature of nature in early modern Europe" in *Configurations* 6:2 (1998), 149–172.

44. Hooke: *Micrographia*, 2.

45. Cavendish: "To the reader" in *Observations upon experimental philosophy*, vii.

46. Peter Dear: *Discipline and experience*, 44.

47. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, 7.

48. *Ibid.*, 6–7.

49. *Ibid.*, 8.

50. *Ibid.*

51. *Ibid.*

52. *Ibid.*, 9.

53. *Ibid.*

54. Hooke: *Micrographia*, xxiv.

55. *Ibid.*, xxiv.

56. Brian W. Ogilvie: "Image and text in natural history 1500–1700" in Wolfgang Lefèvre, Jürgen Renn & Urs Schoepflin (eds.): *The power of images in early modern science*, (Basel, 2003), 145.

57. Svetlana Alpers: *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century* (London, 1983), 36.

58. *Ibid.*

59. Shapin & Schaffer: *Leviathan and the air-pump*, 62.

60. Cavendish: *Observations upon experimental philosophy*, 10.

61. Power: *Experimental philosophy*, xiix.

62. Sprat: *The history of the Royal Society*, 413.

63. *Ibid.*, 413.

64. *Ibid.*, 417.

65. Albert S. Borgman: *Thomas Shadwell.*

His life and comedies (1928; New York, 1969), 160.

66. *Ibid.*, 171f. See also Hooke: *Micrographia*, 213f, 242f.

67. Edward A. Langhans: "The theatre" in Deborah Payne Fisk (ed.): *The Cambridge companion to English restoration theatre* (Cambridge, 2000), 12, 18.

68. Robert Hooke: *The diary of Robert Hooke 1672–1680* (1672–1680; London, 1935), 235.

69. One should note that Hooke in 1676 was not the same man as the one who had published *Micrographia* in 1665. Through various setbacks and an intensive self-medication, Hooke's mental and physical health as well as his trust in others started to decline in the mid 70s. See Lisa Jardine: *The curious life of Robert Hooke. The man who measured London* (London, 2004), 214–216.

70. Harold Love: "Who were the restoration audience?" in *The yearbook of English studies* 10 (1980), 26.

71. Thomas Shadwell: "Prologue" in *The virtuoso* (London 1676).

72. *Ibid.*, "preface".

73. The name indicates Sir Formal Trifle's role: a teller of lies wrapped in formal oratory or a teller of nonsensical sayings (see "trifle" in *Oxford English dictionary*, 2 ed., 1989)

74. Shadwell: *The virtuoso*, 4.

75. Even Sir Nickolas Gimcrack's name is revealing. Gimcrack in seventeenth-century language meant both a fanciful notion or a scientific/mechanical contrivance and an affected and showy person, synonymous with "a fop" (see "gimcrack" in *Oxford English dictionary*, 2 ed., 1989).

76. Shadwell: *The virtuoso*, 12.

77. Everett L. Jones: "Robert Hooke and the Virtuoso" in *Modern language notes*, 66:3 (1951); Shapin & Schaffer: *Leviathan and the air-pump* 70. A more recent study by Tita Chico also argues that Gimcrack alludes to Robert Hooke. See, Tita Chico: "Gimcrack's legacy. Sex, wealth, and the theatre of experimental philosophy" in *Comparative drama* 42:1 (2008), 31.

78. The satire hidden in this name is more obscure, but could refer to the use of the word 'hearty' to denote a person giving unrestrained expression to the feelings (see "hearty" in *Oxford English dictionary*, 2 ed., 1989).

79. Shadwell: *The virtuoso*, 5.
80. Not surprisingly, 'snarl' in seventeenth-century England could mean to quarrel, or to be to be against a person or thing (see "snarl" in *Oxford English dictionary*, 2 ed., 1989).
81. Shadwell: *The virtuoso*, 12.
82. *Ibid.*, 36.
83. *Ibid.*, iii.
84. *Ibid.*
85. *Ibid.*, "Drammatis personae".
86. *Ibid.*, 24.
87. Philip Carter: *Men and the emergence of polite society*, 128.
88. Shadwell: *The virtuoso*, 9.
89. *Ibid.*, 12.
90. Hooke: *Micrographia*, 213f.
91. *Ibid.*, 217.
92. Shadwell: *The virtuoso*, 49.
93. *Ibid.*, 28.
94. *Ibid.*
95. *Ibid.*
96. For a further discussion on the use of sexuality in *The virtuoso*, see Tito Chico: "Gimcrack's legacy".
97. Shadwell: *The virtuoso*, 57.
98. *Ibid.*
99. *Ibid.*, 95.
100. *Ibid.*
101. *Ibid.*
102. Hooke: *Micrographia*, xv.

Ära, dygd och manlighet

*Strategier för social prestige
i 1600- och 1700-talets Sverige*

Jonas Liliequist

Vad ska historiker göra med begreppet maskulinitet? Frågan ställdes av den engelske historikern John Tosh i en uppmärksammad artikel publicerad 1994, men känns lika aktuell idag.¹ Då för tjugofem år sedan låg det nya i antagandet att det i ett givet historiskt samhälle inte bara finns en enda utan flera olika maskuliniteter och att det hierarkiska förhållandet mellan könen också återspeglas i relationerna mellan män. Enligt detta synsätt som sedan länge varit dominerande inom maskulinitetsforskningen, finns det i varje samhälle en *hegemonisk maskulinitet* i förhållande till vilken alla andra maskuliniteter relateras, underordnas och marginaliseras samtidigt som mäns dominans och överordning gentemot kvinnor ges en yttersta legitimering – något som även de flesta underordnade män drar nytta av. Den hegemoniska maskuliniteten fungerar så att säga som den manliga dominansens frontlinje eller vägröjare utan att behöva praktiseras av de flesta eller ens en majoritet av männen. Tvärtom kan man hävda att mäns makt och dominans över kvinnor och underordningen och marginaliseringen av vissa män förutsätter varandra. Denna modell som framför allt förknippas med den australiske sociologen R. W. (numera Raewyn) Connell, har betytt mycket för att nyansera och fördjupa analysen av hur mäns makt och dominans utövas och legitimeras, inte minst i förhållande till andra män. Men modellen har också kritiserats både för att vara statisk, strukturellt deterministisk och för att inte ligga i fas med den post-strukturalistiska utvecklingen inom feministisk genusteori och nyckelbegrepp som diskurs och performativitet. Företrädare för vad som skulle kunna kallas ett diskursivt eller kulturellt perspektiv har i sin tur kritiserats för att fjärma den historiska analysen från mäns konkreta erfarenheter – analyser av texter, symboler och kulturella koder har ersatt empiriska undersökningar av mäns faktiska göranden och låtanden. ”Subjektivitet” och känslor lyfts nu fram som nya centrala studieobjekt i historisk forskning om manlighet och maskulinitet.² Risken är förstås att de historiska manlighetsföreställningarna förloras ur sikte om inte denna subjektivitet också ställs mot det manligt stereotypa och idealiserade. Ett retoriskt perspektiv på manlighet med fokus på begreppet omanlighet skulle kunna vara en möjlig ingång för att *både* studera hur enskilda män eller grupper av män faktiskt har tillägnat sig och använt sig av kulturella koder och stereotyper i praktiken för olika subjektiva syften, *och* hur detta kan ha

bidragit till samhälleliga förändringar. Syftet här är att ge några exempel på vilka möjligheter ett sådant perspektiv skulle kunna erbjuda.

Den hegemoniska maskuliniteten och dess kritiker

Det hegemoniska maskulinitetsbegreppets stora förtjänst ligger utan tvekan i belysningen av de hierarkiska relationerna mellan män och att dessa kan kopplas till hierarkin mellan könen. Men perspektivet har som alla perspektiv sina begränsningar.³ En första svårighet ligger redan i att avgöra vad som egentligen utgör den hegemoniska maskuliniteten i ett givet samhälle. Frågan är av största vikt eftersom den hegemoniska maskuliniteten antas vara strukturerande för alla övriga maskuliniteter. Hur idealen ser ut spelar mindre roll – Connells perspektiv är strikt relationellt: vilka ideal som helst kan i princip uppnå hegemoni bara de förmår erbjuda ett för tillfället allmänt accepterat svar på frågan om varför män ska vara överordnade kvinnor. Problemet är bara hur detta låter sig avgöras empiriskt. Enligt John Tosh kan man urskilja åtminstone två vanliga strategier bland historiker – ett minimalistiskt som utgår från att man försöker urskilja en sorts minsta gemensamma nämnare av idealiserade manliga värderingar som skär genom alla sociala klasser (utan att dessa nödvändigtvis alltid behöver eller ens kan praktiseras av alla män), och ett andra mer socialt avgränsat som istället utgår från de manlighetsideal som värderas högst av de socialt dominerande klasserna och bidrar till deras politiska auktoritet.⁴

En andra begränsning gäller vad som har uppfattats som en strukturellt deterministisk tendens hos perspektivet: om den hegemoniska maskuliniteten tas som enda analytiska utgångspunkt för att kategorisera alla andra maskuliniteter som antingen delaktiga, underordnade eller marginaliserade, vilket utrymme finns då för motstånd och historisk förändring? Historikern Alexandra Shepard menar till exempel att särskilt de underordnade och marginaliserade formerna tilldelas väldigt lite autonomi i en sådan modell, både som möjliga alternativ och som aktiva former av motstånd. Hegemoni blir helt enkelt ett alltför determinerande och allomfattande begrepp och Shepard föredrar att istället tala om en *dominerande* form av patriarkal maskulinitet, som ställdes mot såväl *underordnade patriarkala* (knutna främst till ålder och civilstånd) som uttalat *antipatriarkala* former i det tidigmoderna England, men också om *alternativa* maskuliniteter som inte alls relaterade sig till den dominerande normen. Alla dessa maskuliniteter, betonas det, ska betraktas som ganska löst formulerade kategorier snarare än som fasta typer.⁵ Dominerande maskuliniteters inneboende motsättningar har lyfts fram, liksom möjligheten av att flera samexisterande maskuliniteter kan dominera i skilda sammanhang.⁶ Hegemonin eller dominansen skulle alltså vara kontextbunden, något som har utvecklats vidare av antropologerna Andrea Cornwall och Nancy Lindisfarne.⁷

En tredje kritisk punkt utgörs av analysens fokus. Om Connells maskulinitetsbegrepp är relationellt så är det också strukturellt. Relationellt i betydelsen att maskuliniteter uppstår och reproduceras i sociala relationer som ”konfigurationer av social praktik”, strukturellt genom att dessa konfigurationer positioneras och bestäms i förhållande till den hegemoniska maskuliniteten som antingen delaktiga, underordnade eller marginaliserade. Positionen och förhållningssättet står i fokus för såväl analys som kategorisering av olika maskuliniteter, inte gemensamma karaktärsideal, identiteter eller värderingar i en bredare mening som enligt Connell tvärtom kan variera och uppvisa starka kontraster inom en och samma maskulinitetsform.⁸ Hur män tillägnar sig och använder sig av normerande maskulinitetsföreställningar för att motivera handlingar och som en del i konstruerandet av identiteter ägnas alltför liten uppmärksamhet. Maskulinitet reduceras till en fråga om strukturella positioner och maktrelationer som inte förmår ge någon djupare förståelse av varför män betar sig som de gör, enligt Connells skarpaste kritiker.⁹

För historiker har det däremot legat närmare till hands att uppfatta maskuliniteter som sammanhållna av gemensamma karaktärsideal och beteendekoder knutna till olika sociala grupper, eller helt enkelt som ideologier eller identiteter som kan studeras ”inifrån” och jämföras över tid.¹⁰ När John Tosh ställde sin fråga blev svaret att betrakta maskulinitet som en socialt konstruerad identitet kopplad till såväl position (makt, auktoritet), som till vissa idealiserade egenskaper (exempelvis fysisk styrka) och karaktärsideal (som ”respektabilitet” för att nämna ett exempel). Till denna sociala identitet räknade Tosh mäns ”subjektiva identiteter” som en minst lika viktig beståndsdel av maskuliniteten och som något för historikern att utforska *par excellence*: hur erfarenheter av uppfostran och inflytande från utåtriktade koder, kulturella representationer och förväntningar under olika historiska och sociala omständigheter formas till en inre manlig identitet.¹¹

Från struktur till diskurs och kulturella representationer

Den starkaste kritiken mot det hegemoniska maskulinitetsbegreppet har formulerats av företrädare för ett poststrukturalistiskt diskursivt perspektiv av vilka sociologen Stephen Whitehead är den kanske mest konsekvente företrädaren inom maskulinitetsforskningen. Whitehead ser i teorin om den hegemoniska maskuliniteten mest av allt ett strukturalistiskt projekt som inte ger mycket utrymme för individer, varken som bärare av identiteter eller som sociala aktörer. Istället för att blicka ut över den sociala praktiken från den hegemoniska maskulinitetens strukturella maktposition, utgår Whiteheads perspektiv från individen som subjekt. All social praktik är enligt detta synsätt genomsyrad av diskursiva förståelser och symboliska kategorier med vars hjälp den enskilde aktören

organiserar sina erfarenheter, utför sociala handlingar, kommunicerar med andra och skapar sig en identitet – fokus för analysen flyttas från lokalisering av strukturellt-relationella maktpositioner till frågan om själv-reflexiva processer och aktörsinflytande.¹²

Whiteheads konsekvent diskursiva perspektiv har knappast fått något större genomslag inom den historiska maskulinitetsforskningen. Istället förknippas det ökade genomslaget för diskurser och symboler inom genus-historisk forskning med vad som har kallats ”den kulturella vändningen” vars kanske mest inflytelserika namn har varit Joan Wallach Scott. Enligt Scott är genus både konstituerande för sociala relationer i allmänhet och för maktrelationer i synnerhet.¹³ Scott utvecklar sitt perspektiv närmare i fyra analyssystem – kulturella symboler, normativa begrepp, politik/institutioner/organisationer och subjektiva identiteter i nu nämnd ordning. Modellen har uppfattats som en hierarkisk nivåmodell och kritiserats för att ge företräde åt kulturella och normativa representationer på bekostnad av subjektiva erfarenheter och individuella förhållningssätt, detta trots det proklamerade intresset för ”subjektiva identiteter”. Analysen har så att säga stannat vid koder, föreställningar och diskurser istället för att gå vidare och belysa kvinnors och mäns levda erfarenheter.¹⁴ Denna slagsida för kulturella representationer kan sägas ha förstärkts ytterligare av det snabbt expanderande fältet av litteraturvetenskapliga analyser av historiska texter, som förknippas med den nya kulturhistorien.¹⁵ Samtidigt tycks identitetsbegreppet ha förlorat sin analytiska attraktion i ljuset av den diskursiva och poststrukturalistiska teoriutvecklingen med dess betoning av identitetskonstruktioners instabilitet och sammansatta mångfald ”ända till den punkt där begreppet förlorar sin mening” som John Tosh uttrycker det lite resignerat, ett kvarts sekel efter den första entusiasmen.¹⁶ Istället höjs allt fler röster nu för mäns subjektiva erfarenheter och känslor som det centrala i den historiska forskningen och frågan väcks återigen: Vad ska historiker egentligen göra med begreppet maskulinitet?

Svaret är kanske inte givet men borde enligt min mening vara enkelt: varken mäns subjektiva erfarenheter eller konfigurationer av social praktik kan studeras isolerade från de historiskt överlagrade symboler, stereotyper och föregivet naturliga karaktärsskillnader mellan könen som utgör själva logiken i alla genuskategoriseringar. En genushistoriker värd namnet slipper inte undan de kulturella representationerna, diskurserna och symbolerna. Utmaningen ligger snarare i att komma åt hur dessa har tillägnats, använts och modifierats av enskilda män eller grupper av män i olika situationer och för olika syften och hur detta kan ha bidragit inte bara till att organisera mäns subjektiva erfarenheter utan också till att förändra makrosociala strukturer och maktförhållanden.

Manlighet i retoriskt perspektiv

Ett möjligt sätt att närma sig vad män faktiskt har sagt och gjort utan att vare sig förlora betydelsen av kulturella representationer eller sociala relationer ur sikte, kan vara att anlägga ett retoriskt perspektiv på manlighet. Inte retoriskt i en historisk-klassisk betydelse utan i en mer utvidgad analytisk och kritisk mening i anslutning till vad som har kallats den ”retoriska vändningen” inom framför allt politisk idéhistoria med anknytning till begreppshistoria.¹⁷ Ett perspektiv i denna anda lyfter fram aspekter som kan sägas kvalificera Connells relationella perspektiv ytterligare: vissa män och manligheter underordnas och marginaliseras inte bara i förhållande till de dominerande idealen, utan stämplas dessutom som *omanliga*. Omanligheten framstår som central inte bara i sin egenskap av kontrastbild mot vilken de dominerande idealen kan fås att framträda tydligare, utan även som ett retoriskt redskap för att underordna och marginalisera andra män (och på motsvarande sätt som ett analytiskt redskap för att analysera manlighet i händerna på historikern). Omanlighetsföreställningar har ägnats en del uppmärksamhet i historiska studier men har som analytisk kategori hittills varit föga uppmärksam i den moderna maskulinitetsforskningen.¹⁸ Desto större uppmärksamhet har ägnats föreställningen om den moderna manlighetens kris. Men kristemat som sådant är inget nytt. Varningsrop mot förvekligande seder och krav på en återgång till en mer kraftfull och manligare livsstil har varit ett återkommande inslag genom historien och bör först och främst betraktas ur retoriskt perspektiv som ett sätt att mobilisera och stärka enskilda mäns eller grupper av mäns etablerade eller rivaliserande anspråk på makt och prestige. Både omanligheten och kristemat understryker således manlighetskonstruktioners retoriska karaktär – omanligheten som motbild och varnande kontrast, kristemat som en föreställning om manlighetens sårbarhet. Ja, kanske är det till och med så att manlighetsnormer generellt sätt har lättare för att artikuleras som kontraster till något omanligt än som positivt formulerade ideal.¹⁹ Manlighetskonstruktioner skulle alltså alltid ha en viss inneboende tendens att framställa sig själva som hotade.

Att söka kontraster och utgå från konflikt- och krissituationer har varit ett beprövat arbetssätt inom mentalitetshistoria och historisk antropologi.²⁰ Det är när kulturella föreställningar utmanas och sätts på prov som de framträder som allra tydligast enligt denna analytiska strategi. Chansen kan också vara större för att just sådana situationer har lämnat spår efter sig i det fragmentariska källmaterialet från äldre tider. Ett retoriskt perspektiv leder på detta sätt analysen direkt in på en aktörs- och handlingsnivå – det är hur och på vilka sätt föreställningar om omanlighet och manlighet har använts av olika aktörer för olika syften i konkreta historiska situationer som står i centrum för analysen, inte ansträngningar att klassificera vissa ideal som hegemoniska. Det betyder inte att frågan om

hegemoni och dominans skulle vara oviktig, bara att den inte utgör analysens utgångspunkt och inte heller dess slutpunkt.

Det retoriska perspektivet har utvecklats som en framgångsrik metod inom till exempel idé- och begreppshistoriska analyser av politiska texter. Texter kan enligt detta perspektiv betraktas som handlingar eller *talakter* som har formulerats och framförts i syfte att påverka och åstadkomma vissa reaktioner. I den sociala praktiken av konfronterande talakter undergår de centrala begreppen i texterna hela tiden betydelseförskjutningar och anpassningar alltefter aktörernas motiv och strategier.²¹ Muntliga påståenden och anspelningar låter sig naturligtvis analyseras på samma sätt, men även kroppsliga uttryck, beteenden och stilar och inte minst känslouttryck kan innefattas i den retoriska repertoaren.²² Fokus flyttas från Connells makrosociala utgångspunkt med den hegemoniska maskuliniteten som abstrakt strukturerande begrepp, till mer ”öppna” analyser av hur manlighetsinnebörder har tillägnats, praktiserats och stötts och blöts i det sociala livets konflikter och motsättningar. En sådan perspektivförskjutning innebär även en distansering till identitetsbegreppet, åtminstone så som det formulerades av Tosh och andra för tjugofem år sedan. I ett retoriskt perspektiv ligger det närmare till hands att uppfatta manlighet som en repertoar av kulturella stereotyper, föreställningar och symboliska innebörder som kan användas av en och samma individ på olika sätt i olika situationer och för olika syften likväl som att tillägnas som aspekter av en identitet.²³ De kulturella representationerna och konventionerna integreras på detta sätt i analysen som råmaterial för den sociala praktiken.

Strategier för social prestige

Anspelningar på omanlighet och manlighet skulle med denna utgångspunkt kunna betraktas som retoriska strategier för att uppnå social prestige, något som jag ska försöka visa med några exempel från 1600- och 1700-talets Sverige. Prestige är i detta sammanhang att föredra som analysbegrepp framför makt. Prestige syftar på ett personligt förvärvat anseende – ett *symboliskt kapital* om man så vill, som kan förmeras eller förslösas. Prestige är inte detsamma som makt, men hänger intimt samman med maktens och maktutövandets förutsättningar. Prestige hamnar därmed nära andra begrepp av central betydelse för historiska manlighets- och maktanalyser som auktoritet och legitimitet.²⁴ Det är också här, skulle jag vilja påstå, i en förskjutning av analysens fokus från makten till maktens villkor, som den historiska manlighetsforskningen kan ge sina specifika bidrag till den genusteoretiska utvecklingen. Med strategier avses sociala aktörers strävanden att hävda sina intressen i vid mening. Strategier behöver förstås inte alltid vara överlagda i betydelsen utstuderade utan kan förankras i vanor och mer eller mindre oreflekterade dispositioner.²⁵ Det

retoriska markerar dock att det här är just det överlagda och utstuderade sättet att vrida och vända på innebörder och motiv för att passa olika syften som står i fokus. Detta ständiga vridande och vändande och kontrasterande i förhållande till något omanligt är, vill jag hävda, något av manlighetskonstruktionernas modus operandi.

Hur ska då manlighet avgränsas så att det blir ett användbart begrepp för att analysera retoriska strategier över tid? I äldre nordisk tradition har ordformerna ”manlig” och ”manligen” använts synonymt med tapperhet och mod, förknippats med styrka (i såväl andlig som kroppslig mening) och förnuft, oberoende och välde, men också varit liktydigt med mognad och den allmänna termen för mänsklighet (mannen som norm). Manlighet har således syftat på både fysiska och andliga egenskaper. Ur ett analytiskt perspektiv är det dock hänvisningen till det könskaraktäristiska som är den springande punkten, inte det exakta betydelseinnehållet som tvärtom förutsätts variera och hör till det som ska studeras. Könskategoriernas grundläggande logik kan i sin tur sägas vara att skapa och upprätthålla skillnader genom att tillskriva män och kvinnor olika egenskaper, karaktärer och förmågor på basis av verkliga och/eller föregivna kroppsliga och fysiologiska skillnader som anses vara fundamentala för, eller har sitt ursprung i, den mänskliga reproduktionsprocessen.

Svårigheten är förstas att det historiska källmaterialet sällan tillhandahåller uttömmande beskrivningar av vad som anses vara uttryck för manliga egenskaper, karaktärer och förmågor. Historikern lämnas i stor utsträckning att göra indirekta tolkningar. Risken blir då att snart sagt alla förhävanden som ger män prestige ses som uttryck för manlighet. Manlighetsbegreppet riskerar att urvattnas och skymma andra möjliga källor till social prestige. Detta visar återigen på nödvändigheten av att låta analysen utgå från hur manligheten ifrågasätts. Det omanliga uttrycks oftast inte bara mera tydligt och direkt, omanlighetsretoriken kan också ange var kärnan och tyngdpunkten ligger i en manlighetskonstruktion och på så sätt utgöra ett korrektiv mot alltför vida tolkningar. Ytterst åligger det dock historikern att i varje enskilt fall visa att en koppling till något som hölls för att vara könskaraktäristiskt verkligen gjordes av samtiden.²⁶ Det handlar inte bara om att avgränsa en kategori utan även om att könskonstruktioner kan ha olika räckvidd och styrka i skilda kulturer och historiska epoker. Därmed aktualiseras de sätt på vilka genus griper in i och sammanflätas med andra sociala kategoriseringar – en problematik som har uppmärksamats allt mer inom det genusteoretiska forskningsfältet och som på ett enkelt sätt låter sig inarbetas i begrepp som social prestige och symboliskt kapital.²⁷ Social prestige skulle då kunna betecknas som den samlande termen för olika former av symboliska kapital som ger anseende i ett samhälle och som verkar efter olika logiker där kön utgör en av flera olika aspekter.

Ära, dygd och manlighet

Vid sidan av manligheten kan man i 1600- och 1700-talets samhälle urskilja åtminstone två andra former av symboliska kapital som, förutom bördens och ståndstillhörigheten, var av avgörande betydelse för en mans sociala anseende. Den ena utgjordes av *äran* eller *hedern*, den andra av *dygden*. Vad kan då sägas särskilja dessa olika former av social prestige från varandra i analytisk mening? Medan anspelningar på det könskaraktäristiska utgör själva grunden för manligheten, kan äran och dygden sägas verka efter andra huvudlinjer. Ärans viktigaste verkningsprincip kan formuleras som att vinna erkännande och upprätthålla ett socialt värde i andras ögon.²⁸ Dygden däremot hänvisar ofta till en abstrakt och högre princip (Guds bud, förnuftet, samhällsnyttan, ”det högsta goda”) som grund för att följa vissa klart uttryckta regler.²⁹ Omgivningens beröm kommer i dygderetoriken i andra hand, som en följd av ett dygdigt leverne och en dygdig karaktär – ”äran är dygdens belöning” som det kunde heta, men också att ”dygden är sin egen belöning”.³⁰

Om respekt är ett nyckelord för äran, kan dygden förknippas med plikt – plikten ”mot Gud, sig själv och mot var och en” som det brukar heta i tidigmoderna sedeläror. Äran kan sägas ha en mycket mer defensiv karaktär än dygden. Medan dygden kan uppövas och kräver försakelse måste äran hela tiden vaktas mot angrepp och fordrar upprättelse. Detsamma gäller manligheten som har en stark tendens att uttryckas som kontrast till något omanligt. Det vilar ett drag av nollsummespel över äran och manligheten som inte återfinns hos dygden, så att den enes ära och manlighet kan betyda den andres vanära och omanlighet eller i vart fall att äran och manligheten erövrats och vinnas i konflikt med andra. Konsekvenserna är också mer drastiska och djupgående för den som förlorar sin ära och manlighet med skam och löje som direkta konsekvenser, medan den odygdige kan tillrättavisas och manas till bättring. Till sist, medan äran framför allt rör sig på en horisontell nivå och ger bränsle till konflikter mellan sociala jämlingar, lånar sig dygden med fördel till disciplineringskampanjer ovanifrån och manar till självförkovran och fostran. Men det finns även hos äran och *äregirigheten* en mer offensiv dimension som strävar efter berömmelse och ryktbarhet och som, precis som dygden, kan tas i anspråk för olika vertikala disciplineringssträvanden.³¹

Ära, dygd och manlighet representerade inte bara olika aspekter av en mans sociala prestige i det tidigmoderna samhället utan utgjorde också och framför allt utgångspunkter för olika sociala och individuella strategier där historiska aktörer använde, jämkade, sammanflätade och omformade innebörderna i de gängse prestigetermerna för olika syften. I denna hittills föga studerade process spelade anspelningar på manlighet och omanlighet ofta en central roll för att förstärka, ifrågasätta och legitimera olika sociala aktörers anspråk på makt och hegemoni.³² Detta för

att manligheten eller snarare omanligheten, har en förmåga att drabba alla män i egenskap av män, oavsett klass och kulturella skrankor. Det är några teman i den tidigmoderna omanlighetsretoriken som får bilda utgångspunkt för mina exempel på vad en sådan analys skulle kunna ge.

Tre återkommande teman för hotet mot manligheten kommer att tas upp – fegheten och svagheten, fåfängan och de okontrollerade affekterna respektive kvinnoväldet och den tappade auktoriteten. De två första rör i huvudsak relationer mellan män. Det tredje gäller mäns relationer till kvinnor och i synnerhet mannens välde över hustrun i äktenskap och hushåll. För alla tre spelar kopplingen mellan manlighet och våld en viktig roll. Genom att följa dessa tre teman belyses hur olika aktörer ansträngde sig för att utnyttja traditionella omanlighets- och manlighets-teman för att stärka sin ställning och hur detta i samverkan med andra prestigetermer i sin tur medförde att manligheten fylldes med nya innebörder.

Fegheten och svagheten

Ett av de mest slitstarka hoten mot manligheten representeras av fegheten. Detta var det centrala temat i det isländska nidet (den fornnordiska beteckningen för en särskild ärekränkningsgenre) och gavs sitt mest drastiska uttryck i verbala och figurativa anspelningar på att en man låtit sig penetrerats sexuellt av en annan man. Det kunde också ske genom att en man liknades vid en kvinna eller ett hondjur. Sagalitteraturen återger denna form av nid i huvudsakligen två olika situationer – i samband med utmaning till tvekamp då någon av parterna inte infunnit sig, eller som retoriska uppmaningar att hämnas, oftast framförda av kvinnor.³³ Att döma av de isländska sagorna och lagarna spelade omanlighetsretoriken en central samhällsroll i det medeltida Island. Man skulle kunna säga att den vikingatida kulturen framstår som en uttalad manlighetskultur där *den sociala prestige mer eller mindre sammanföll med manligheten*. Den amerikanske forskaren Carol Clover menar till och med att det inte går att tala om någon positivt formulerad kvinnlighet i den norröna kulturen. Den centrala skiljelinjen drogs istället mellan manligt och icke-manligt.³⁴

Manligheten tycks vid en första anblick inte ha spelat samma centrala roll i 1600-talets Sverige. Istället var det äran som stod i centrum. Ett vanligt sätt att ifrågasätta en antagonists ära var att utmana honom på slagsmål genom den stereotypa utmaningsfrasen ”Äst du en ärlig man så kom ut och slåss”. Antagonistens manlighet provocerades indirekt genom anspelningar på äran – den som inte antog utmaningen framstod inte bara som oärlig utan även som omanlig, eller som det kunde heta i klarspråk: ”Skulle jag inte gå ut med dig så vore jag ingen karl”.³⁵ Man skulle kunna säga att omanlighetsretoriken mobiliserades i syfte att förstärka angreppen mot äran, vilket visar på äresbegreppets starka ställning i den tidigmoderna

samhällets prestigesystem - men också att äran gjordes beroende av förmågan att visa sig manlig, en illustration av hur de olika prestigetermerna vävdes in i varandra.

Utmaningar och tvekamper på liv och ära florerade bland såväl hög som låg. Bland soldater med värjor i handen ledde detta inte alltför sällan till dråp. Under en diskussion i riksrådet 1636 angående ett dråp från "Norlanden" (Norrland), yttrade sig rikskanslern Axel Oxenstierna: "Vi måste konsiderera att de hava bägge varit soldater. Nu är det ett axiom hos dem. När en får ett munslag och intet slår igen, är han fördärvad och helt och hållet en föraktad karl så länge han lever."³⁶ Bakom detta fanns en hederskodex som innebar att skymfliga ord och örfilar måste bemötas direkt och tveklöst, antingen med våld eller med en omedelbar utmaning. Detta illustreras närmare i ett rättsfall från Valbo i Gästrikland från 1704. Soldaten Lars Borg ska hämtas av länsman för att sättas i arrest, men vägrar att lämna ifrån sig kniv och elddon. Länsman stöter till honom över munnen med handen och skriker "Vill du inte stå still, du hundsfott". Trots slaget och det för tiden ytterst kränkande tillmälet håller sig Borg lugn. Löjtnanten Jöran Jöransson som kommit in i rummet säger då: "om länsman har slagit dig en örfil så håller jag dig för ingen ärlig karl om du icke slår honom tre igen". Borg ger genast länsman två örfilar, men löjtnanten är ändå inte nöjd: "Jag gav dig inte lov att slå länsman nu, utan då han slog dig, då skulle du ha slagit honom igen".³⁷ Löjtnanten var förstas angelägen att i efterhand fria sig från eventuellt ansvar, men samtidigt var det just Borgs passivitet som fått honom att reagera.

Samma typ av hederskodex kan återfinnas i slagsmål mellan bondsöner och drängar. Men framför allt var det bland aristokratin som utmaningsretoriken och striden för äran odlades och då med anspråk på att vara en exklusiv ståndangelägenhet och ett adligt kännemärke.³⁸ Under 1600-talet utvecklades i Sverige liksom på andra håll i Europa ett formaliserat duellväsen med aristokratiska förtecken. Flera av aristokratins högsta företrädare hävdade sin rätt att försvara äran genom dueller. Anspelningarna på omanlighet var dock desamma – fegheten och svagheten förhånades såväl mellan adelsmän som bland soldater och bondsöner. Trumpetaren Petter Olufsson skällde till exempel ryttaren Jöns Persson för "kärring" och "kujon" när han tvekade att anta utmaningen, medan kornetten Hans Jacob Crail på motsvarande sätt hånades av sina adliga kolleger för att han skulle ha gömt sig i sin "kära mors förkläde" sedan han utmanat hovjunkaren Per Lillie att fäktas "på liv och ära".³⁹ Utmaningen att slåss kunde således framstå som ett yttersta test på manlighet och ett sätt att försvara sin ära inom såväl de högre som lägre stånden. Detta satte sina spår i samhällslivet – frekvensen mord och dråp var många gånger högre än idag och användandet av våld mer spritt också i de högsta sociala skikten⁴⁰. Under 1600-talet kom dessa föreställningar att utsättas för en växande kritik samtidigt som ansträngningar gjordes för att mobilisera

äran och manligheten för nya och förment högre syften. Huvudaktörer i denna process var statsmakten och prästerskapet men även nya sociala grupper med anspråk på att få sin sociala ställning erkänd.

Kritiken av duellerna som utslag av egennytta och falsk ära

Duellerandet hade försvarats av Castiglione och andra renässansförfattare som nödvändiga övningar inför kriget. Uppfattningen att duellerna var fostrande och hindrade män från att bli ”kujoner” tycks ha varit spridd även i Sverige.⁴¹ Men under 1600-talet utsattes duellerna för en växande offentlig kritik och belades med hårda straff i särskilda så kallade duellplakat.⁴² Kritiken kom både från kungamakten och från grupper utanför adelsståndet.⁴³ I denna kritik kom dygdebegreppet att spela en central roll. Begreppet dygd kom att vinna i det närmaste hegemoni som term för social prestige i 1600- och 1700-talens offentlighet. Alla gjorde anspråk på Dygden. Att det sanna adelskapet grundades på dygd var en central lärosats i det tidiga 1600-talets uppfostringsskrifter riktade till furstar och unga adelsmän – endast ”i dygden adlig ära står” som det heter i Aegidius Girs traktat om Sann ädelhet från 1627.⁴⁴ Men begreppet dygd kom att på bred front genomsyra samhället i allt från det ekonomiska tänkandet till den katekesiska undervisningen.⁴⁵ Med avfärdandet av egennyttan och de okontrollerade affekterna som minsta gemensamma nämnare, kunde begreppet anpassas för olika syften med lämpliga hänvisningar till antika och kristna auktoriteter.

Ur kungamakts perspektiv innebar duellerandet inte bara en utmaning av det statliga våldsmonopolet, utan också att kungen riskerade att mista många av sina dugligaste officerare till ingen nytta. För kungamakten fanns det alltså ett intresse av att misskreditera duellerna och det gjordes enklast genom att ifrågasätta deras ärofulla och manliga karaktär. Med dygden som retoriskt vapen kunde duellerna till en början stämplas som ”egenvilliga excesser” sprungna ur ett ”vanartigt kynne” snarare än som ett uttryck för den ”rätta adliga prydnaden” som istället borde bestå i ”dygd och redlighet”.⁴⁶ Det futtiga och obetydliga i duellernas föregivna anledningar lyftes fram av kritikerna – ett förfluet ord i kortspel och dryckenskap, ett ”stulet” ynnestbevis från en uppvaktad dam, att någon i ett sällskap gått före en annan av högre rang. Den ära som vanns genom att utmana och förorsaka en ”nästas och landsmans, väns och broders okristliga undergång” betecknades som ”falsk och fåfäng”. Det gällde också för den som antog en utmaning. Försmädelser och skällsord utskämmer bespottaren mer än den bespottade, skriver hovpredikanten Simon Isogaeus, och att frukta en vanryktad människas förtal är inget annat än dårskap. Istället länder det till större heder att overse med bespottarens galenskap och visa sitt förakt för den gjorda injurien genom att ignorera provokationen. Duellen som prov på verklig tapperhet ifrågasattes också.

Det var inte striden i sig utan orsaken till striden som gjorde en man tapper. ”Tapperhet utan rättfärdighet må ej berömmas utan hellre betecknas som galenskap och ursinne”, anför till exempel Rudolph Clingel i sin traktat mot dueller från år 1674. Och rikskanslern yttrade sig i rådet 1669 att det inte är ”något rätt courage” att ”ofta vara framme” i dueller utan bara ”självsvåld och sidvörndnad emot överheten”.⁴⁷

Trots att duellerna på detta sätt misskrediterades hade kungamakten inte varit främmande för att överta envigeskampens utmaningsretorik för sina egna och föregivet högre syften. År 1611 hade således Karl IX utmanat den danske kungen Christian IV på envig ”efter de gamla göters bruk och sedvana” att mötas uti ”våra blotta kläder utan något köris eller harnesk [...] med vår sidvärja i handen”. Utmaningen avslutades med de sedvanliga anspelningarna på oärlighet och omanlighet: ”Om du detta icke gör så håller vi dig för ingen ärlig konung eller krigsman”.⁴⁸ Men detta, påpekades det, hade skett för ett högt och ädelt syfte. Genom den kungliga duellen skulle krig och blodspillan länderna emellan kunna undvikas, hette det i utmaningsbrevet. Kungen kämpade enligt denna retorik inte först och främst för sin egen eller ens det egna landets ära, utan för det högre syftet att vinna frid och enighet mellan de bägge länderna och skona det svenska och danska folket från krigets fasor. Man kan säga att utmaningen, och med den det traditionella manlighetsidealet, ställdes i dygdens tjänst.

Idealiserandet av götisk manlighet som dygdemönster i fäderneslandets tjänst

Samtidigt hade historierna om de götiska kämparna redan anpassats för att framstå som manliga dygdeideal i den svenska kungamakten och fäderneslandets tjänst. Den ryktbare götiske kämpen Starkotter framträder till exempel i Johannes Messenius skådespel om drottning Signill från 1612 som den borne ursvenske krigaren: ”Född är jag i Hälsingland” [...]. Från barnsben har varit min lust, vara i krig och rida dust, Ju flere fiender jag slog, desto mera mitt hjärta log”. Ja, det är först när blodet stiger honom över stövelkanten som han verkligen kan börja yvas. Porträttet av Starkotter är bloddrypande men samtidigt framhålls hans enkla närmast asketiska och kyska livsföring och att han aldrig brukar argan list eller strider i orättfärdigt syfte. ”Göters dygd och ära, Vill jag eder med flit lära”.⁴⁹ Samtidigt ställdes också själva krigandet i dygdens och gudfruktighetens tjänst i anknytning till doktrinen om det rättfärdiga kriget. På frågan om det kunde vara ett lovligt stånd för en kristen att vara krigsman svarades ja, förutsatt att man var uppfylld av den kristna tron och lagligen kallad att strida för en rättfärdig sak. I sådana fall ”sätt till din fiende som en hjälte, slå och dröp i Jesu Christi namn, och efter din fältherres befallning” som det heter i Knut Hands soldatinstruktion från 1611.⁵⁰ Samtidigt

dundrade prästerna i sina fältpredikningar mot soldaters ovana att mana ut varandra ”för ett ords skull, eller för en ringa sak”. Sådant stämplades med Johannes Botvidis ord som en ”förbannad synd”.⁵¹

Med hänvisningar till de gamla götarna och doktrinen om det rättfärdiga kriget kunde den individuella äran och manligheten på detta sätt mobiliseras i fäderneslandets och kungens tjänst för ett högre syfte. Ut-kämpandet av kungens krig framställdes som en plikt och en dygdeprincip. I den propagandistiska mobiliseringsdikten om Starke från 1624 låter Petrus Rudbeckius en far och hans femtonårige son (Starke) göra sig redo att gå ut i det hotande kriget. Moderns förtvivalde invändningar att sonen är för ung och klen avfärdas av fadern som ”förvillelser” och sonen är snar att instämma: ”Till kriget vill jag fara, att övas där uti, Vill Gud mig livet spara, En man vill jag bli”. Att stanna hemma kunde duga för de som ”spinna, väva och sömma” förklarar Starke medan fadern förebrår hus-trun för att hon vill befordre sonen till en ”spatserare”[dagdrivare] och icke till ”man och ära”.⁵² Det var på slagfältet, i den självuppoftande kampen för Gud och Konungen, som verkliga prov på mod kunde visas och det var här som manligheten och den sanna äran stod att vinnas. Mot detta ställdes i skarp kontrast duellantens snöpliga öde. I balladen om Sveno Johannis Lind får duellanten beklaga sitt förspillda hjältemod. Han som var betrodde att rida och strida för fäderneslandet ”såsom en hjält” stod nu istället inför en exekutionspatrull och måste lida pin och straff för mord, och allt detta för några förflugna ord som tycktes ha kränkt hans ära: ”Ond är den vana, som dock föga är värd, fordra och utmana, till att fäkta med svärd” heter det varnande i balladen.⁵³

Stämplandet av den som stannade hemma från kriget som feg och omanlig

Samtidigt som de götiska kämparna framställde som dygdemöster i fäderneslandets tjänst, stämplades den som stannade hemma från kriget som feg och omanlig. Syftet var förstås att förstärka det manliga i den självuppoftande striden för fäderneslandet. Detta åstadkoms hos till exempel Messenius genom att Starkotter ställs mot den bortklemade adelsynglingen Morsgris. Morsgris har aldrig ens varit i närheten av en strid. Tvärtom har han suttit hemma på mors knä tills han var nitton och rusar ännu varje morgon ”förutan brok” (utan byxor, det vill säga som en pojke!) till ”frustugan” för att äta frukost med pigorna. Han har aldrig varit längre bort än bakom husknuten och då bara med ett rep runt midjan för att vara säker på att komma hem till mor igen. Starkotter ifrågasätter om han verkligen är man, eller ens av götiskt blod: ”Ästu en kalv eller en man [...] Aldrig tror jag i Götaland, Dig vara född av någon man.” Morsgris blir så förskräckt av Starkoters tilltal att han genast vill krypa under ”morkärs” förkläde. Morsgrisgestalten skulle kunna vara hämtad

direkt från duellutmaningarnas omanlighetsretorik. Skillnaden är att Morsgris feighet inte bara drabbade honom själv. Om en sådan omanlighet fick råda hotades hela landets välfärd, det är förstås retorikens sens moral.

Under öknamn som *morsgris*, *hemföding*, *askefis* (den som ligger hemma vid ugnen och fiser) och *skinnrädder* konstruerades under stormaktstiden en på samma gång avskräckande och uppfordrande propagandabild av den som stannade hemma och undandrog sig kriget, något som borgarståndets representanter i riksdagen fick erfara när de på riksdagen 1629 ställde sig tveksamma till kungens vädjan om ökad offervilja för att finansiera det fortsatta kriget.⁵⁴ I rådets svar görs förklenande anspelningar på den som ”sitta i ro och säkerhet och göra sig goda dagar när en krigsman eller hovtjänare ofta måste våga det käraste” och de som låter sina barn ”tillväxa bak på ugnen och i askegraven”.⁵⁵ I värnings- och propagandavisorna gavs inte heller någon pardon för den som inte ställde upp, eller som det heter i *Marboens trohet och mandom*, en rekryteringsvisa från 1709.⁵⁶

Gubbar och gummor väl hemma må bli,
Det bästa de kunna för ulvar sig fri,
Men vilken med haran i skogen tar säng,
Må hållas för kruka ej hälsas för dräng.

”Marboen” (det vill säga bonden från Mark) skyndar sig genast till rekryteringsofficeren för att få ”manligen strida” för ”fäderneslandet”. Samtidigt som dygden användes för att misskreditera duellanernas kamp för den personliga äran och manligheten som egennyttiga, övertogs duellens och utmaningens omanlighetsretorik för att ge striden för allmänna och ”högre värden” (det vill säga i praktiken kungamaktens krigsmål definierade som rättfärdiga och dygdiga) en manligare prägel – en strävan att disciplinera ”självsvåldiga” män till ”manliga” undersåtar i kungens tjänst. Duellernas och utmaningarnas horisontella ära undertrycktes samtidigt som utsikterna att vinna ära och berömmelse på slagfältet uppmuntrades. Detta underströks ytterligare i lagstiftningen. I det förnyade duellplakatet från 1738 heter det:

Som Kongl. Maj:t förmodar att dess trogne undersåtar i gemen och i synnerhet Ridderskapet och Adeln, med deras vederlikar, hålla Dygden såsom den rätta ädelheten för sitt förnämste ögnamärke, samt att de av krigsbefälet snarare söka att visa sin mandom och tapperhet emot Rikens fiender till Fäderneslandets försvar när så omtränger, än att de av hämndgirighet och en fattad grundlös och gudlös inbillning förlusta sig med oenighet och tråtor, som till slagsmål giva anledning, förstöra den inre roligheten och störta sig i timmeligt och evigt fördräv.⁵⁷

Fåfängan och de okontrollerade affekterna

Samtidigt som Morsgris och hans karaktärsbröder påminner starkt om den gamla utmaningsretorikens utmålning av den fege som undandrog sig tvekamp, kan man redan i retoriken hos Messenius skönja något nytt eller åtminstone en ny betoning av ett gammalt tema. Morsgris låter sig i Messenius skådespel behagas av sin vän Smeklering (smek av smicker) som berömmar honom för hans gula kind, bleka hår och krusade lockar – ”I är junker (riddare) rätt precis som en docka”. Morsgris är inte bara rädd och ynklig, han är också fåfäng. Fåfängan eller flättjan kom att bli allt mer framträdande som omanlighetstema under 1600- och framför allt 1700-talet. En ny retorisk omanlighetsfigur framträder – den självupptagne sprätthöken, klädd i senaste modet som knappt kan slita blicken från sin egen spegelbild och som fyller sina dagar med visiter och onyttiga fåfängligheter.⁵⁸ Sprätthökens främsta kännetecken var hans fåfänga. Fåfängan förknippades med ett typiskt kvinnligt sätt och uppfattades som ett uttryck för en ”veklig och kvinnlig natur”.⁵⁹ Men fåfängan framstod också som dygdens naturliga motpol. Den fåfänge var inte bara egennyttig i all sin gränslösa självupptagenhet. Han eller hon gjorde sig även genom sin ständiga vilja att behaga, till en vindflöjel för egna och andras nycker och okontrollerade affekter. En sinnebild för ett vällustigt och ”ostadigt” sinne i stark kontrast till den allmänna redlighet och stadiga karaktärsfasthet som betonades i dygdeframställningarna. Hos sprätthöken hade denna karaktärslöshet sitt ursprung i förkonstling och ett ”tvunget” sätt. Sprätthöken hade så att säga gjort sig själv till sprätthök.⁶⁰

Sprätthöksgestaltens framträdande kan på detta sätt sägas hänga ihop med dygdebegreppets ökade betydelse och med den förskjutning i det aristokratiska idealet från krigiska bragder till bildning och duglighet i fredliga värv som är så framträdande i det tidiga 1600-talets traktat om adelsynglingars uppfostran, och som utgör ett huvudmotiv i Stiernhielms fostrande dikt om Herkules vägval. Detta kan i sin tur ses som en anpassning till det ökade behovet av ämbetsmän i den expanderande byråkratin och förvaltningen.⁶¹ Om fegheten kan avleda ynglingen från att vinna ära i krigiska bragder, kan fåfängan vara lika förödande för ynglingars vilja att välja bildningens och flitens mödosamma väg istället för ett liv i sus och dus. Bildning och flit saknade å andra sidan de krigiska bragdernas självklara koppling till manlighet och ära. Man kan säga att dygden i sin kristna tidigmoderna form utgjorde ett spänningsfält där mäns och kvinnors anspråk på prestige kunde mötas i kontrast till både det antika dygdebegreppets starka koppling till maskulinitet och en senare tids sammansmältning av begreppet med kvinnlig sexualitet.⁶² Med sprätthöksgestalten och fåfängan kunde odygden inte bara stämplas som odygdig utan också som omanlig, och på så sätt genom kontrastverkan förstärka de nya idealens betydelse för den manliga prestige.

Fåfången lyftes också fram i kritiken av duellerna. Clingel uttrycker sig föraktfullt om de som genom ett ”fåfångt skräppande” över sina krafter ”strax rusa till duellen” och Isogaeus ger exempel på hur en militärkommandant kommit till rätta med duellerandet genom att bara tillåta kombatanterna att strida på en bro efter mörkrets inbrott. Utan åsna vittnen till ”den fåfånges” otidiga åstundan att visa sin manlighet, försvann snart lusten att duellera. Fåfången och skrytsamheten gjorde duellanter opålitliga när det verkligen gällde att strida mot fienden. Sådana slagskämpar, framhåller Isogaeus, är stora i orden så länge de är hemma, men kan vara de största stackare när ”allmänt gäller och nöden tränger”. Inte heller kunde duellens djärva beteende kallas manhaftigt ens när det praktiserades i strid. En överdriven djärvhet och dumdristighet kunde tvärtom tas som tecken på rädsla och desperation och att man inte hade situationen under kontroll.⁶³

Mot duellantens affekterade uppträdande ställdes ett manlighetsideal grundat på kristen dygd. ”En tålig man är bättre än en stark och den som råder sitt sinne är bättre än en som vinner städer. En sticken (lättretad) man kommer tråto åstad, men en tålig man stillar kiv”.⁶⁴ Detta är en syn som förs fram på bred front i predikningar, sede- och hushållningsläror. I *Underwisning För en Ung Herre, skrefwen utaf hans Fader*, tryckt 1700, anförs att ”det är en stor [viktig] del av hövligheten, att intet illa optaga eller beivra alla ord och gärningar, som lätt billigt kunde uttydas till någon din vanära och förtret [...] ty hämnd är allenast en arm och ömkelig förnöjelse”. Författaren ondgör sig över de ädlingars ”dårskap” som griper till värjan för minsta oförrätt. Sonen uppmanas att avvisa alla provokationer med motivering att han inte *vill* vara skymfad.⁶⁵ Hövlighet och socialitet ges företräde framför ett försvarande av äran. Budskap som detta gavs en bred folklig spridning i form av ettbladstryck med uppställda dygderegler på vers, lämpliga att sättas upp på väggen:

Har Dig någon förolämpat,
Var försonlig, och förlåt;
All oenighet blir dämpat,
När den kvävs med vänskap såt.⁶⁶

Dueller förknippas med sprätthökar och omanlig fåfånga

Som uttryck för fåfånga och affekter kom duellerna att förknippas med sprätthökarnas obehärskade och lättsinniga livsstil. I den moraliserande tidskriften *Sedolärande Mercurius* från 1730 heter det att sprätthökarna samlades på kaffehuset där deras syssla var ”att kyssa varandra, skämma ut varandra, slå varandra käppslängar par maniere de conversation, skryta över [sina] slagsmål, horjakter eller andra odygder”.⁶⁷ Till bilden hörde dueller för någon kärleksaffärs skull. Satiren drivs ännu längre av Olof

Dalin i *Argus* några år senare. Här berättas hur skribenten i går haft ett sammanträffande med Herr François d'ala Mode, en belevad herre och den käckaste sprätthök.

Han vräkte sig vårdslöst i bänken, lagade benen på bordet och begärde en Tass Caffé, han smickrade sig av Nåd hos en stor herre och huru han på det sättet lurat sin medtävlare, han svor tämmeligen styft [...] han berättade mig med största allvarsamhet i världen, huru fröken Mouche sårat hans hjärta, huru han sårat hennes, och huru han för hennes skull inlagt evärdelig heder med ett hemligt slagsmål etc. etc. Jag bannade honom [...] för hans ränkspelande, för hans eder och för hans lösaktighet; Men han myste åt mig och ville gärna vara bannad för sådane saker, som efter sedvanans lag lände till hans beröm. Nå, tänkte jag, rörom en annan sträng: Jag begabbade hans hår och sade att jag på hovet intet sett någon bruka det [på] sådant [sätt], jag påstod, att han tagit ett tokugt pas grave i sista menuetten ... och gjort ett otidigt bugande, jag sade honom att hans knappar voro ur bruket, &c. Herr d'ala mode blev ifrån sig: Sorgen och harmen kokade så starkt i hans hjärta, att om de käre duellerna, fru Sedvanas ridderligheter, hade varit tillåtliga, hade han skickat mig en lapp med ädelmodigt anbud, att vräka pliten i varannan.⁶⁸

I Olof Kexéls komedi *Bergslags-fröken eller Rivalerna* från 1789 får duellanterna representeras av den fåfänge hovjunkaren Ehrecastrat och den snarstuckne löjtnanten Geheimenschreck. Som redan namnen låter antyda besitter ingen av dessa två rivaler någon riktig manlighet utan får snarare ses som personifieringar av sprätthökens dubbla karaktär – den feminina självupptagenheten respektive det affektiva uppträdandet som saknade inre stadga. Det hela slutar ytterst snöpligt med att de bägge rivalerna efter att ha stått en stund darrande av skräck med dragna värjor mot varandra, mer eller mindre handgripligen avspisas ur huset av en tredje rival – kapten Göthenflycht. Göthenflycht som i pjäsens början befinner sig utomlands, betecknas i sin tur av sin morbror som en ung petit-maître (sprätthök). Men när han väl kommer hem, visar han sig tvärtom vara en redlig officer som sätter tjänsten till fäderneslandet högst av allt och som följaktligen också drar det längsta strået i konkurrensen om bergslagsfrökens kärlek.⁶⁹

Satirerna i *Argus* och hos Kexél representerar ytterligare ett steg i strävandena att omvandla innebörden av duellen från det manligaste manliga och det yttersta tecknet på mod och ära, till något futtigt och närmast löjeväckande. Det är naturligtvis svårt att veta vilket genomslag denna bild kan ha haft. Men även när duellerna inte direkt förknippades med sprätthökar, framställdes de i litterära och dramatiska sammanhang i genomgående negativ dager. I till exempel Hans Gustav Rålamb's *En Svensk Adelsmans Äfwentyr i Utrikes Orter* från 1780, tvingas huvudpersonen Adolph till en duell med sin överste som beskrivs som en häftig, misstänksam och avundsjuk skotte som gång på gång kommit på kant med sina officerare. Adolph å sin sida porträtteras som en person som

gjort sig omtyckt och känd just för sin förmåga att bilägga alla de oenigheter som uppstått till följd av sin överordnades häftiga uppträdande. Detta väcker emellertid dennes missnöje och när Adolph till sist tvingas försvara sig och lyckas sticka värjan i översten, vilar det inget glamoröst över uppgörelsen, även om Adolphs beskyddare herr "Riksrådet" försäkrar honom om att han inte kunde ha gjort på något annat sätt.⁷⁰

Under 1700-talet hävdades betydelsen av civila borgerliga dygder allt tydligare av nya och bredare sociala grupper. Ett uttryck för detta är den strävan att ge begreppet mod och tapperhet en ny betoning som blir tydlig i litterära kretsar mot 1700-talets slut. Ämbetsmannen och diktaren Gudmund Jöran Adlerbeth skriver till exempel om det mod "som blott består i en medfödd känslolöshet för faror" som han skiljer från en annan och långt mer aktningvärd form av mod, "grundad i plikt, som ser faran men går den till mötes med överläggningen och som trotsar den". Endast den senare är en dygd men denna kan praktiseras såväl i "rådplägningen" (det vill säga Adlerbeths egna civila ämbetsysslor) som på stridsfältet.⁷¹ Det råder dock knappast något tvivel om var Adlerbeth ville lägga tonvikten. Distinktionen och resonemanget var förstås inte nytt utan återfinns redan under antiken. Men det var inte någon tillfällighet att sådana resonemang aktualiserades i det slutande 1700-talet. Kanske fanns det personliga motiv utöver de sociala – Adlerbeth hade under sitt äktenskap fått utstå rykten om att ha gjorts till hanrej av en rival som inte bara var fjorton år yngre utan dessutom belönats för sin stora tapperhet i fält. Istället för att ställa hustrun till svars hade Adlerbeth tagit på sig den fiktiva rollen som otrogen make för att möjliggöra en skilsmässa vilket tillät den före detta hustrun att genast gifta om sig med sin älskare, något som knappast gjorde saken bättre i omgivningens ögon. Det finns i Adlerbeths uppfattning av modet tydligt stoiska inslag med en betoning av vikten att visa en oberörd och bibehållen själsstyrka i såväl motgång som medgång. Kanske ska hans betraktelser även ses i ljuset av det kvardröjande löje och skämt om hanrejar som tycks ha skuggat hans liv långt efter skilsmässan.⁷²

Även äran mobiliserades under 1700-talet alltmer för civila ändamål. Skribenten och mösspolitikern Anders Nordencrantz argumenterade för att Sveriges utsikter att hävda sig och konkurrera med andra stater låg i främjandet av industri och handel, och inte i krig. Men för att detta skulle lyckas krävdes att den hittills rådande "ärovägen" avleddes från krigiska bedrifter och statliga ämbeten till handel och köpenskap.⁷³ Under 1700-talets senare hälft växte tanken på att människans strävan efter ära och berömmelse var ett naturligt begär som borde ledas in på samhällsnyttiga vägar snarare än undertryckas. Äran "demokratiserades" – det var inte bara stora mäns samhällsnyttiga bedrifter som skulle bevaras till eftervärlden och sporra till exempel och efterföljd. Även den enskilde bonden och köpmannen tänktes nu komma ifråga för särskilt präglade förtjänstmedaljer och utmärkelser.⁷⁴ Äran kom på detta sätt att alltmer få

karaktär av dygd och duglighet och förvandlas till ett socialt belöningsmedel i statens och samhällsnyttans tjänst.

Motreaktioner

Detta innebär å andra sidan inte att duellernas och utmaningarnas manlighets- och hederskodex skulle ha försvunnit i ett slag, eller att den nya betoningen av civila dygder skulle ha fått ett snabbt genomslag. Tvärtom ges exempel på hur seglivade och livskraftiga de mer traditionella idealen kunde vara, inte minst bland aristokratin och i samhällets högsta skikt. Adelsståndet tog avstånd från ”opåkallade dueller” men försvarade energiskt rätten och nödvändigheten för en adelsman att försvara sin ära när han blev förolämpad.⁷⁵ Det går att hitta exempel i etikettlitteraturen på en mer traditionellt aristokratisk syn som betonade nödvändigheten av att ta till värjan för att försvara äran. I skriften *Skickeliga och Förnämna Personers samt Unga Ädlingars Lycka* av franskt original i svensk översättning, heter det under rubriken ”huru man skall skicka sig emot sina ovänner och missgynnare” att man visserligen inte bör förtörna någon, men att man måste akta sig för att visa sig rädd och hellre bör förekomma med en örfil än förekommas så snart man kan försäkra sig om att skulden står hos ovännen.⁷⁶

Rättegången mot Lasse Lucidor för bröllopskvädet till landshövdingen Conrad Gyllenstierna och Märta Christina Ulfsparre den 18 november 1669, är ett tidigt men tydligt exempel på svårigheten att få gehör för duellagstiftningen. Lasse Lucidor hade som bekant på eget bevåg författat ett bröllopskväde till landshövdingens och hans hustrus ära. Dikten föll dock inte i smaken och det hela slutade med rättegång. Den kanske känsligaste punkten som togs upp i rättegången rörde en strof i bröllopsdikten som kunde tolkas som en förklenande anspelning på ett nyligen timat gräl mellan Conrad Gyllenstierna och greve Wilhelm Douglas som hade slutat i förlikning istället för i duell. I dikten talas om hur giljaren (friaren) grips av svartsjuka och ”drager på sin värja” efter att en ”unger karl” har råkat tala med jungfrun, vilket genast tolkades av Gyllenstierna och andra som en anspelning på grälet med Douglas och att greven skulle ha varit Gyllenstiernas rival om den blivande hustrun och kanske något än värre (i versen nämns även ordet ”hanerej”). Den verkligt förklenande tolkningsmöjligheten låg dock i de följande stroferna där giljaren sägs utmana rivalen på duell om också ”hans haremmod sen spelar bankrutt” och hur giljaren fortsättningsvis tröstar sig med att han om det blir förlikning i alla fall kan fortsätta uppvakta sin jungfru som om ingenting hänt. Detta uppfattades som en direkt anspelning på att Gyllenstierna skulle ha dragit sig undan duellen och ingått förlikning på grund av feighet. Gyllenstiernas bror, som förde kärandesidans talan i rätten, framhöll att duellen hade blivit stoppad och förlikning påbjuden av fältmarskalken von der Linde.

Detta var i själva verket helt i linje med duellplakatet av år 1662 som stadgade att det var kronans män och betjänters plikt att med alla görliga medel förhindra och förekomma dueller och medla mellan parterna. Men i Gyllenstiernas och många andras ögon var detta fortfarande en ömtålig punkt för manligheten.⁷⁷

Agneta Horns förödmjukande avvisande av Erik Sparre (ej att förväxla med sin mera kände namne riksrådet) kan kanske utgöra ytterligare ett exempel på det krigiska manlighetsidealets styrka. Axel Oxenstiernas sondotter vägrade att godta Sparre som friare: ”En brav [tapper, modig] soldat vill jag ha och inte en sådan där, som han är”, skriver hon i sin levnadsberättelse. Hellre ville hon dö än gifta sig med honom. Agneta betecknar honom som en ”hasenberger” (ynkrygg, även namnet på en dåvarande hovnarr och dvärg) och beskriver hur han görs till allmänt åtlöje under en bal på slottet sedan man lurat av honom svärdsbaljan. När Erik sedan bjuder upp, nekar hon och dansar med en annan. Förödmjukelsen blir total när drottningen (Kristina) enligt Agnetas utsago, vänder sig till Sparre och frågar: ”Kunnen I lida att en annan dansar med er fästemo, och med er vill hon inte dansa?”.⁷⁸ Porträttet av Sparre kan uppfattas som en nidbild tecknad utifrån ett traditionellt aristokratiskt manlighetsideal som betonar de krigiska bragdernas betydelse. Om Sparre verkligen blev så förlöjligad som Agneta Horn påstår, vet vi inte. Inte heller hur han reagerade. Vad som däremot är säkert är att Sparre tillhörde den nya generation adelssöner som satsade på en civil karriär inom förvaltningen istället för att göra sig ett namn på slagfältet. I Agnetas ögon var detta dock inte mycket värt – hennes håg stod istället till ”en soldat”, närmare bestämt överstelöjtnanten Lars Cruus.

Även om Erik Sparres reaktion förblir okänd, finns det både paralleller och belysande skillnader mellan dessa bägge exempel och den tidigare nämnde Gudmund Jöran Adlerbeths reaktion i slutet av nästkommande sekel. Grunden för omanligheten och skammen var densamma, men istället för svärdet och rätten tycks Adlerbeth ha valt talet och pennan för att betona andra aspekter av modet än det krigiska som ständigt kastar sig in i striden. Om denna tolkning är riktig skulle man mellan Gyllenstierna och Adlerbeth inte bara kunna urskilja en social utan också kulturell distans, präglad av ett sekels pågående konfrontationer och försök till retoriska omskrivningar av manliga prestigebegrepp. Något som i tiden sammanföll med en dramatisk nedgång av det interpersonella dödliga våldet på gator och torg.⁷⁹

Börd, dygd och merit

Dygdens koppling till börd utgjorde en brännande fråga. Precis som när det gällde äran, hade representanter för adeln försökt monopolisera dygden. Detta framkommer i till exempel Stiernhielms diktverk *Herkules* som

riktade sig till adelsynglingar i fostrande syfte. Den vanliga devisen ”äran är dygdens belöning”, kastas här om så att det istället heter att ”Äran är Dygdens rot; och Dygdens grundval är Äran”.⁸⁰ I botten låg föreställningen om ”magnanimitas” – den storsintes äregirighet som redan från början är inriktad på dygd och som har sin exklusiva grund i ädla anlag. Adelsynglingar var enligt denna retorik redan födda till dygd och ära. Detta medfödda kapital måste dock aktiveras och Stiernhielms diktverk syftade alltså trots sin mycket fräna kritik av vissa aristokratiska levnads-sätt endast till att återupprätta en adlig självkänedom hos ynglingarna, inte till att kritisera adelsståndet som sådant.⁸¹

Denna syn utmanades under 1600-talet av nya sociala grupper som istället identifierade dygd med förvärvad duglighet och merit. Sprätthöks-gestalten kom att bli en central figur även i denna strid. Socialt sett fram-ställdes sprätthöken nästan alltid som en adelsman, men retoriskt kunde figuren användas av såväl lågadliga som icke-adliga grupper för att förlöjliga den gamla adelns bördsdryghet och ställa krav på att merit och förtjänst skulle gå före börd, men också omvänt för att utmåla just dessa uppåtstigande och nyadlade grupper som fåfänga uppkomlingar.

Genom bördens aktualiserades den manliga prestigens koppling till äktenskap och familj. Under 1660-talet fördes intensiva strider inom adelsståndet om principerna för rang och värdighet, strider som på 1700-talet istället kom att föras mellan stånden. Vid ett sådant tillfälle yrkade Överste Örneklo, lågadlig av 3:dje klassen, på att mannens rang även skulle omfatta hustrun så att hustrun skulle få nyttja mannens heder. ”I alle andre stater och republiker var det lag, att hustrun nyttjar sin mans heder, men här så är det intet så, utan kommer ens hustru här ibland de store släkterna, så bliver hon föraktad, fast mannen är bättre till tjänsten än de andre. Vill man pretendera rang för sin hustru, så måste man se på tjänsten.” Denna sista mening inbjöd förstas till illvilliga tolkningar och de lät inte heller vänta på sig. ”Här vid slogs upp ett stort löje uti Rid-darhuset, blandat med skymflige ord på överste Örneklo”. I synnerhet herr Axel Sparre steg fram och sa: ”Örneklo, nu hava fitta fått en braf [modig!] taleman” och insisterade också på att dessa ord skulle föras till protokollet.⁸² Genom att medvetet misstolka Örneklos hänvisning till ”tjänsten” som syftande på hustruns tjänst i den underförstådda betydelsen sexuell och den ironiska hänvisningen till ordet braf, kunde Sparre inte bara anspela på att Örneklo låtit sig styras av kvinnors lockelser och köttsliga begär istället för en strävan efter manlig dygd och ära, utan också misskreditera hela det lågadliga projektets strävan att jämställa merit med börd. Men det var inte allt. I Sparres och högaristokratins förlöjligande av Örneklos anmodan återfanns också en djupare och för tiden än mer illasinnad antydan: ”Somliga sade, det han intet törs hem till sin hustru, om han intet skaffar henne rang”. Örneklo hade inte bara gjort sig löjlig, här antyds även att han nog inte var herre i sitt eget hus.

Kvinnoväldet och den tappade auktoriteten

Bilden av den hunsade äkta mannen som låter sig domineras av sin hustru var en klassisk omanlighetsstereotyp som kom att aktualiseras alltmer under 1500- och 1600-talen.⁸³ Orsaken var förstås reformationens och den framväxande statsmaktens uppvärdering av äktenskapet och hushållet som samhällets ideologiska fundament. Mannens rätta väld i hushållet och äktenskapet gjordes till föremål för ständiga utläggningar i dygdespeglar och predikningar över hustavlan, och användes som modell för furstens relationer till folket och den goda samhällsordningen. Även i detta sammanhang mobiliserades hela repertoaren av prestigebegrepp för att på olika sätt underbygga den nya synen på äktenskapets och hushållsordningens betydelse.

Jacob Chronanders skådespel *Bele-Snack* från 1649 utgör ett pedagogiskt exempel med rollfigurer som får inta olika ståndpunkter.⁸⁴ Precis som i Stiernhielms dikt om Herkules vid skiljevägen handlade det till en början om att välja, men nu gällde valet att gifta sig eller ej. Ynglingarna Acolastes och Appollonius får först lyssna till äktenskapets förespråkare Lutherius, som lägger ut texten. Mot Lutherius uppträder Diogenes som lyfter fram det äktenskapliga livets alla förtretligheter och kvinnors falska och härsklystna natur. Den som ger sig in i äktenskapet skaffar sig bara ring i näsan och en snara om foten, ty ”Mannen styrer land och gemene man, men hustrun regerar honom försann”. Acolastes deklarerar genast att han aldrig ska gifta sig. Han har en mycket bättre strategi:

Jag vill mig väl fria på orter många,
men ingen skall mig i nätet fånga.
Var jag kommer vill jag ha fästmö,
Därtill mat, dricka, för min häst hö.
Jag lirkar med jungfrun som jag kan bäst,
Ho vet, om natten ligger hon mig näst.
Jag lovar stort, efter friares art,
Men jag håller icke en tusend part.

Appollonius däremot sätter sin förtröstan till Lutherius ord och stämplar Acolastes beteende som värdigt en ”bytjur”. Efter att ha studerat flitigt på olika orter återvänder Appollonius för att fria till en dygdig jungfru. En rival i pråliga kläder dyker upp och berömmar sig av att vara både rik och av förnäm släkt. Appollonius, som bara har sin dygd och flit att hänvisa till, gör till en början ett slätt intryck på jungfrun. Jungfruns fader vet dock bättre och för att visa publiken dygdens sanna värde, låter pjäsförfattaren Appollonius spela på sin manlighet.

Rivalen förhånas som ”snushane”, ”speckhöker” och ”morsgris”, och när Appollonius till sist dragit det längsta strået får den försmådde rivalen frågan hur det känns. Om han inte får ont i magen när han ser deras kärleksfulla umgänge? Och ville han bara följa med dom till sängs, så

skulle han få lov att ligga under sängen och ”säja till, när hönsen gala”. Även Acolastes får naturligtvis sin välförtjänta lön. Han faller till sist på eget grepp och tvingas gifta sig med vad han tror vara ännu en i raden av förförda jungfrur. Men jungfrun visar sig vara en ”hora”, som det heter i texten med sju ”horungar stora”, och Acolastes får bittert erfara att han aldrig någonsin kan förvänta sig någon ”respekt”, för som Appollonius påpekar: kvinnan är mannens ära och det är svårt för en karl att ha hushåll ”om han ej har en from hustru i våld”.

Chronanders pjäs understryker inte bara äktenskapets betydelse utan kan ses som en i raden av moraliserande traktater som vänder sig till unga män för att på ett pedagogiskt sätt visa hur man ska upprätthålla en rätt äktenskaplig ordning. Med den starkare betoningen av äktenskapet och husbondskapet ställdes hårdare krav på mannen att verkligen utöva sitt välde över hustru, barn och tjänstefolk. Att tappa herraväldet i äktenskapet och hushållet blev än mer förödande för den manliga prestige. Problematiken kan belysas med ett rättsfall från Järvsö i 1700-talets Hälsingland. Bonden Mårten Andersson stod inför rätta för att ha misshandlat sin hustru Karin under den gångna pingsthelgen. Tredjedag pingst hade Karin varit tvungen att ta sin tillflykt till granngården. Ute på byvägen gick Mårten förbi och ropade högt: ”Ve mig, Ve mig, Ve mig för vart fjät jag gått här på jorden!”. Ångesten gällde emellertid inte misshandeln av hustrun, utan det husbondskap som han ansåg sig ha förlorat. I en tvist mellan makarna hade hustrun enligt Mårten satt sig emot hans vilja i en annan hustrus närvaro. Det hade gått honom förnär ”att han som husbonde i huset ej skulle vara rådande.”⁸⁵ Mannens rätt att näpsa sin hustru, som varit inskriven i lagen ända fram till 1734, hade tagits bort vid denna tid, dock utan att ersättas med något uttryckligt förbud. Ändå hade Mårten överträtt gränsen med råge också med den gamla lagens mått mätt. Frågan var dock om han förmått återupprätta sitt förlorade välde i omgivningens ögon. Saken hade i varje fall anmälts till prosten av en annan bonde i byn.

Fördömandet av hustrynnen – en disciplinering som kom av sig

I framför allt 1600-talets sedelärande äktenskapsspeglar och moralskrifter märks en uttalad vilja att ingripa mot sådana beteenden som Mårtens. Budskapet var entydigt, mannen skulle styra i endräkt med sin hustru och utöva sitt välde med förnuft och saktmod.⁸⁶ Det tyranniska våldet fördömdes och den fysiska agan, åtminstone i form av hugg, slag och pisk, framhölls inte av någon av skribenterna som ett ordinärt medel för hustruns tillrättavisande, knappast heller som en sista utväg utan snarare som ett misslyckande, eller som det kunde heta ”kan mannen icke göra kvinnan god utan slag, då borde han själv slås, efter han icke haver tagit sig en

bättre”. Redan Laurentius Petri vände sig uttryckligen och med skärpa mot män som ansåg sig ha bevisat sin ”äro och mandom” genom att ”förfärliga bullra, svärja, bannas, hårdraga och slå den arma hustrun” när hon felat, och sedan slå sönder ”allt som i huset är” och ärkebiskop Abraham Angermannus lät verkligen piska och bestraffa tyranniska äkta män på sina omfattande visitationsresor år 1596.⁸⁷

Precis som i kritiken av duellerna mobiliserades dygden och omanligheten för att förstärka budskapet. Detta illustreras inte minst i ett skillingtryck från 1690-talet *Twänne lustige Wijisor, Then första Om en Onder Mann, som slog och hanterade sin hustru illa, Och huruledes Tree Marier frälste henne, och lönte honom therfore*. Skillingtrycket bygger på det gamla motivet om den hunsade äkta mannen men med den skillnaden att sympatin här ligger helt hos hustrun! En hustru beklagar sig för grannhustrun över sin man som var och varannan kväll kommer hem sent från krogen och behandlar henne illa. Grannkvinnan och två andra hustrur kommer överens med hustrun att de ska ge mannen en läxa. De klär sig i vita kläder och hucklen och ställer sig bakom dörren med knölpåkar i händerna. När mannen kommer hem och som vanligt börjar skälla och slå sin hustru, rusar de fram och ger honom en omgång med knölpåkarna. Mannen som tror att kvinnorna är straffande änglar utsända av Gud, vädjar nu gråtande till hustrun om hjälp – aldrig mer ska han behandla henne illa. Till sist ber hustrun de tre Mariorna som hon kallar dem, att sluta och mannen faller på knä och håller full av tacksamhet ett tal med en uppmaning till alla män att behärska sina onda sinnen och leva i fred med sina hustrur – det hade han fått lära sig. Budskapet är tydligt – en ond hustyrann får vad han förtjänar och berövas för ett ögonblick både välde och manlighet som bara kan återupprättas igen genom ett dygdigt leverne. Manlighet blir en dygd samtidigt som dygden manliggörs.

Den avskräckande bilden av hustyrannen som får krypa till korset hölls levande under 1600-talet men överröstades snart av en allt mer uttalad misogyn tendens i pamfletter och skådespel i 1700-talets nya offentlighet.⁸⁸ Omsvängningen var tydlig också i lagstiftningen. I den medeltida landslagen var tilltalet tydligt och klart riktat mot mannen – det var mannens våld som erkändes som en rättighet och som samtidigt måste hållas inom vissa gränser. I 1734 års lag hade stadgan om mannens rätt att näpsa hustrun tagits bort, men utan att ersättas av något uttryckligt förbud. Samtidigt hade en passus infogats som stadgade dubbla böter även för den hustru som slog sin make. Med denna könsneutrala formulering försvann hustyrannen bort också ur lagtexten. Den förändrade tonen ackompanjerad av varningar mot ett tilltagande kvinnovälde, bäddade tillsammans med förändringarna i lagen för en marginalisering och ett osynliggörande av mäns våld mot hustrur, som befästes ytterligare genom 1864 års strafflag då misshandel av maka i hemmet stadfästes som en i grunden privat angelägenhet genom att åtal endast kunde väckas på mål-

sägarens, det vill säga i praktiken den misshandlade hustruns, angivelse. Disciplineringen av hustyrannen var med andra ord en disciplinering som kom av sig. Kanske för att den ytterst sett inte handlade om en prestige-kamp mellan män. Här skulle man kunna tala om kanske inte en hegemonisk maskulinitet, men väl en hegemonisk tystnad byggd på manligt samförstånd.

Från hegemonier och representationer till retoriska strategier

Genom att analysera manlighet som en uppsättning retoriska strategier som kan mobiliseras av olika aktörer för olika syften snarare än som positioner och förhållningssätt som står i en viss relation till en ”hegemonisk manlighet” kan den historiska analysen fördjupas. Det innebär inte att frågor om makrosociala mönster och maktstrukturer lämnas utanför, bara att analysen närmar sig dessa ur de historiska aktörernas subjektiva strävanden och sociala praktik. I denna praktik har diskurser, symboler och kulturella representationer sin givna plats, såväl för att legitimera individuella handlingar som för att göra retoriska omskrivningar och strategiska betydelseförskjutningar av manlighetsinnebörder. Den begrepps-historiska anknytningen visar på vikten av sådana betydelseförskjutningar för samhällliga förändringsprocesser – dueller och utmaningar kan förbjudas men låter sig inte avskaffas utan att dess koppling till prestige-fyllda manlighetsinnebörder förändras. Processen skulle också kunna studeras med våldsbegreppet och dess förändrade innebörder som utgångspunkt.⁸⁹ Det analytiska perspektivet kan förstas utvidgas alltefter undersökningens fokus – ambitionen här har bara vara att skissa en utgångspunkt för närmare undersökningar. Inom ramen för den övergripande retoriska kontext eller det fält som utgjordes av den sociala prestigens olika former och kopplingar till våld under 1600- och 1700-talet, kan analysen drivas vidare och fördjupas för att på ett mer ingående sätt belysa enskilda mäns subjektiva erfarenheter och strategier. Rättsmaterialet kan här erbjuda rika möjligheter vilket inte minst historikern Christopher Collstedts analys av anklagelse- och försvarsstrategier i duellmål visar – brev och dagböcker likaså.⁹⁰ Fokus kan även förstas flyttas från en övergripande samhälllig kontext till hur enskilda män tillägnar sig och använder sig av den manliga repertoaren på olika sätt beroende på situation, sammanhang och subjektiva erfarenheter. Ytterligare begrepp som till exempel dubbelmoral och virilitet kan då hamna i centrum.⁹¹ Ett retoriskt perspektiv på manlighet med fokus på omanlighet öppnar på detta sätt nya möjligheter för att närma sig både hur kulturella ideal och stereotyper omsattes i den sociala praktiken och hur enskilda aktörers subjektiva erfarenheter och strävanden kan tänkas ha bidragit till större makrosociala förändringar. Detta är kanske svar nog på frågan om vad historiker egentligen ska göra med begreppet maskulinitet.

Summary

Honour, virtue and manliness. Strategies for social prestige in seventeenth- and eighteenth-century Sweden. By Jonas Liliequist. The perspective of hegemonic masculinity has played an important role in sociological and historical analyses of male power and dominance, but the concept has also been criticised for being static, deterministic and not in phase with the recent development of feminist theory and key concepts such as discourse and performativity. Influences from a more discursive perspective associated with the "cultural turn", have at the same time been criticised for distancing historical analysis from men's lived experience. Cultural codes and representations have become the "real thing", leaving men's actual activities and feelings aside. Individual experience, subjectivity and emotions are now advocated as new key subjects for historical analyses, but what about masculinity? The question "what should historians do with masculinity", asked by the British historian John Tosh twenty five years ago, has become more topical than ever. In this article it is argued that a rhetorical perspective offers a possibility for studying *both* cultural representations *and* subjective experiences. Three concepts stand in the foreground of the analysis – "honour", "manliness" and "virtue". It is suggested that these concepts not only represented crucial aspects of a man's social esteem in early modern Sweden but also formed the basis for different personal and collective strategies in claiming and upholding male prestige and power. Examples are given to show how these concepts were used, mobilized, adjusted and given slightly new meanings in social practice by different agents and for different purposes. It is further suggested that allusions to *unmanliness* played a central role in the social rhetoric of prestige and power. Three significant social strategies with varying outcomes are described – the discrediting of duels and private combat as a source of honour and proof of manliness; the upgrading of civil virtues and industry as honourable and manly; and the condemnation of wife-beating as shameful and a failed proof of manliness.

Noter

1. John Tosh: "What should historians do with masculinity? Reflections on nineteenth-century Britain" i *History Workshop Journal* 38 (1994), 179–201.

2. Michael Roper: "Slipping out of view. Subjectivity and emotion in gender history" i *History Workshop Journal* 59 (2005), 57–72; John Tosh "The history of masculinity. An outdated concept?" i John Arnold and Sean Brady (red.): *What is masculinity?* (Forthcoming Palgrave).

3. För en översikt med genmälen till en del

av den kritik som riktats mot det hegemoniska maskulinitetsperspektivet, se R. W. Connell & James W. Messerschmidt: "Hegemonic masculinity. Rethinking the concept" i *Gender & Society* 19:6 (2005), 829–859.

4. John Tosh: "Hegemonic masculinity and the history of gender" i Stefan Dudink, Karen Hagermann & John Tosh (red.): *Masculinities in politics and war. Gendering modern history* (Manchester & New York, 2004)

5. Alexandra Shepard: "From anxious patriarchs to refined gentlemen? Manhood in

Britain, circa 1500–1700” i *Journal of British Studies* 44 (2005), 291. Hegemonibegreppet kan tolkas som dynamiskt och öppet med olika sociala krafter som hela tiden konkurrerar om att vinna hegemoni, se ”hegemony” i Nick Crossley: *Key concepts in critical social theory* (Los Angeles, 2005). Men detta är knappast det intryck som Connells modell ger.

6. Michèle Cohen: ”Manners make the man. Politeness, chivalry, and the construction of masculinity, 1750–1830” i *Journal of British Studies* 44 (2005), 312–329; Karen Harvey & Alexandra Shepard: ”What have historians done with masculinity? Reflections on five centuries of British history, circa 1500–1950” i *Journal of British Studies* 44 (2005), 278.

7. Andrea Cornwall & Nancy Lindisfarne: ”Dislocating masculinity. Gender, power and anthropology” i Andrea Cornwall & Nancy Lindisfarne (red.): *Dislocating masculinity. Comparative ethnographies* (London & New York, 1994).

8. R. W. Connell: *Masculinities* (Cambridge, 1995), 181; För en plädering för och på samma gång översikt av det relationella genusperspektivets framväxt och utveckling, se Elaine J. Hall: ”Developing the gender relations perspective. The emergence of a new conceptualization of gender in the 1990s” i *Current perspectives in social theory* 20 (2000), 91–123.

9. Margaret Wetherell & Nigel Edley: ”Negotiating hegemonic masculinity. Imaginary positions and psycho-discursive practices” i *Feminism & Psychology* 9:3 (1999); Michael Moller: ”Exploring patterns. A critique of hegemonic masculinity” i *Journal of Gender Studies* 16:3 (2007), 263–276; Christine Basley: ”Rethinking hegemonic masculinity in a globalizing world” i *Men and Masculinities* 11:1 (2008), 86–103; Stephen Whitehead: *Men and masculinities. Key themes and new directions* (Cambridge, 2002), 88–110.

10. Två exempel på svensk botten är David Tjeder: *The power of character. Middle-class masculinities, 1800–1900*. (Stockholm, 2003) och Kekke Stadin: *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* (Lund, 2004).

11. John Tosh: ”What Should Historians do with Masculinity?”.

12. Whitehead: *Men and masculinities*, 88–110.

13. Joan W. Scott: ”Gender. A useful cate-

gory of historical analysis” *The American Historical Review* 91:5 (1986), 1053–1075.

14. Roper: ”Slipping out of view”; John Tosh ”The history of masculinity”.

15. Martin J. Wiener: *Review Article* ”Treating ’historical’ sources as literary texts. Literary historicism and modern British history” *The Journal of Modern History* 70 (1998), 619–638.

16. John Tosh: ”The history of masculinity”.

17. Bo Lindberg: ”Retorik och idéhistoria” i Kurt Johannesson (red.): *Vetenskap och Retorik. En gammal konst i modern belysning* (Stockholm, 2001); Kari Palonen: ”Quentin Skinner’s rhetoric of conceptual change” i *History of Human Sciences* 10:2 (1997). Analyser av klassiskt retoriska motiv och argumentationslinjer i historiska texter är i sin tur en väl etablerade genre inom svensk litteratur- och lärdoms historia företrädd av inte minst Kurt Johannesson. Sådana analyser är naturligtvis av oundgängligt värde också för tolkningar av innebörder och meningar i ett mera utvidgat perspektiv.

18. För en översikt se Claes Ekenstam: ”Män, manlighet och omanlighet i historien” i Claes Ekenstam & Jørgen Lorentzen: *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940* (Möklinta, 2006). Omanlighet är för övrigt ett samlande tema för hela volymer. Se också Malin Grundbergs studie *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier* (Lund, 2005), där omanlighet spelar en central roll i analysen.

19. En översikt av hur både kristema och motbilder har använts i historisk maskulinitetsforskning ges i Judith A. Allen: ”Men interminably in crisis? Historians on masculinity, sexual boundaries, and manhood” i *Radical History Review* 82 (2002), 91–207.

20. Mentalitetshistoriens metodologiska ansatser diskuteras i Anders Florén & Mats Persson: ”Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet” i *Lychnos* (1985).

21. Perspektivet förknippas i idéhistoriska analyser främst med Quentin Skinner’s tillämpning och utveckling av John Austins så kallade språkhandlingsteori (speech-act) först publicerad i *How to do things with words* (London, 1962). För introduktioner och översikter se Quentin Skinner: *Visions of politics. Regarding method* (Cambridge, 2002); Palonen: ”Quentin Skinner’s rhetoric”; Willy

Guneriussen: *Aktör, handling och struktur. Grundproblem i samhällsvetenskapen* (Lund, 1996), 129–134; Jussi Kurunmäki: ”Begreppshistoria” i Göran Bergström & Kristina Boréus (red.): *Textens mening och makt. Metodik i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund, 2005). Perspektivet har tillämpats på ett framgångsrikt sätt av statsvetaren Peter Hallberg i en analys av hur kungen, de olika stånden och nya sociala grupper försökte legitimeras och hävda sina politiska strävanden i 1700-talets Sverige genom att använda sig av och skriva om historien på olika sätt. Peter Hallberg: *Ages of liberty. Social upheaval, history writing and the new public sphere in Sweden, 1740–1792* (Stockholm, 2003). På det genusvetenskapliga forskningsfältet har talaktsteorin fått en vid tillämpning inom företrädesvis diskurs- och konversationsanalyser såväl som performativtetsstudier, se t.ex Susan A. Speer: *Gender talk. Feminism, discourse and conversation analysis* (London & New York, 2005); Deborah Cameron: *On language and sexual politics* (London & New York, 2006); Judith Butler: *Excitable speech. A politics of the performative* (New York, 1997).

22. Här finns möjliga anknytningar till såväl Erving Goffmans dramaturgiska sociologi i exempelvis *Jaget och maskerna* (Stockholm, 1974) som Bourdieus habitusbegrepp i framför allt *The logic of practice* (Cambridge, 1992). Kulturanthropologen William Reddy har utvecklat ett mycket uppmärksammat teoretiskt perspektiv på känslor med direkt anknytning till talaktsteorin i *The navigation of feeling* (Cambridge, 2001).

23. Se exempelvis Gabriela Spector-Mersel: ”Never-aging stories. Western hegemonic masculinity scripts” *Journal of Gender Studies* 15:1 (2006) för ett narrativt perspektiv som understryker identitetsarbetets retoriska karaktär.

24. För en betoning av prestigebegreppets användbarhet i genusanalyser, se Sherry B. Ortner: *Making gender. The politics and erotics of culture* (Boston, 1996) särskilt kapitel 1. Kapitalmetaforen är först och främst förknippad med Pierre Bourdieus sociala analyser. En kort översikt av begreppet och dess användning av Bourdieu ges i Nick Crossley *Key concepts in critical social theory* (Los Angeles, 2005).

25. Perspektivet anknyter till Bourdieus tidiga utkast till social handlings teori i främst

Outline of a theory of practice (Cambridge, 1977) och analyser av hedern i ”Le sens de l’honneur” sv. översättning ”Hederskänslan” i Donald Broady & Mikael Palme (red.): *Pierre Bourdieu. Kultursociologiska texter* (Stockholm, 1986) som ett försök att förena ett medvetet reflexivt och strategiskt manipulerande av innebörder och meningar med mer oreflekerade och socialt strukturerade handlingsdispositioner (habitus). För en kritisk värdering och utveckling av Bourdieus habitus och aktörsbegrepp i just detta avseende, se Nick Crossley: ”The phenomenological habitus and its construction” i *Theory and Society* 30 (2001), 81–120, och Lois McNay: *Gender and Agency. Reconfiguring the subject in feminist and social theory* (Cambridge, 2000) kapitel 2 som gör en kritisk jämförelse av Bourdieus och Judith Butlers aktörsperspektiv. Intresset för att anpassa och utveckla Bourdieus begrepp och handlings teori har varit stort inom det genusteoretiska forskningsfältet. Ett representativt exempel ges av artiklarna i Lisa Adkins & Beverly Skeggs (red.): *Feminism after Bourdieu* (Oxford, 2004). Entusiasmen för Bourdieus egna försök till genusanalyser har däremot varit betydligt svalare. Se exempelvis Veronique Mottier: ”Masculine domination. Gender and power in Bourdieu’s writings” i *Feminist Theory* 3:3 (2002), 345–359.

26. Se Jonas Liliequist: ”Manlighetens flytande gränser. Om manlighet som analytisk kategori i historiska analyser” i *Scandia* 74:1 (2008), 83–103, för en närmare belysning av problematiken, speciellt 93ff.

27. Det är oftast denna potential hos Bourdieus begreppsapparat som har uppmärksamats av genusteoretiker som exempelvis Toril Moi: ”Appropriating Bourdieu. Feminist theory and Pierre Bourdieu’s sociology of culture” i *New Literary History* 22 (1991), 1017–1049.

28. Den mest utförliga och aktuella översikten av teorier om heder och ära i såväl ett historiskt som antropologiskt jämförande perspektiv är fortfarande Frank Henderson Stewart: *Honor* (Chicago & London, 1994)

29. ”Dygd” i Svenska akademiens ordbok. Ett försök till översikt av dygdebegreppets analytiska betydelse från antiken och fram till tidigmodern tid görs i Janne Lindqvist: *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfällstryck till handelsmän före 1750* (Uppsala, 2002), 53–75. Se även Bengt Lewan:

Med dygden som vapen. Kring begreppet dygd i svensk 1700-talsdebatt (Stockholm, 1985), 11–19.

30. Bernt Olsson: *Den svenska skaldekonnstens fader och andra Stiernhielmsstudier*. Skrifter utgivna av vetenskaps societeten i Lund (Lund, 1973).

31. För distinktion mellan horisontell och vertikal ära, se Stewart: *Honor*, 54f.

32. Uttalade ansatser till en sådan analys finns i studier av dygdebegreppet av Lindqvist *Dygdens förvandlingar* och Leif Runefelt: *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm, 2001) dock utan anknytning till genus. Genus är däremot centralt i Gudrun Anderssons studie *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal* (Uppsala, 1998) och kopplas till norm, strategi och symboliskt kapital men med tonvikten på kvinnors handlingsutrymme och möjlighet att utöva makt snarare än hur begrepp och innebörder mobiliserades och modifierades för olika syften.

33. Preben Meulengracht-Sørensen: *The unmanly man. Concepts of sexual defamation in early Northern society* (Odense, 1983); Fredrik Ström: "Nid och ergi" i *Saga och Sed* (1972), 27–47.

34. Carol Clover: "Regardless of sex. Men, women, and power in early Northern Europe" i *Speculum* 68:2 (1993), 363–387.

35. Jonas Liliequist: "Violence, honour and manliness in early modern northern Sweden" i Mirikka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red.): *Crime and control in Europe from the past to the present. Publications of the History of Criminality Research Project*. (Helsinki, 1999)

36. Svenska riksrådets protokoll oktober 1636, Bergh (red): *Handlingar rörande Sveriges historia*, (Stockholm, 1891), del VI., 622.

37. Svea Hovrätts resolution 7/7 1704, Gävleborgs länsstyrelse, Landskansliet DIIa:12, HLA

38. Fabian Persson: "Bättre livlös än ärelös. Symbolik och sociala funktioner i stormaktstidens dueller" i *Scandia* 65:1 (1999), 22f; Christopher Collstedt: *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede* (Lund, 2007), 88–97.

39. Svea Hovrätt, Huvudarkivet EVI a2aa: 129 (Liber causarum 100:2, mål nr 10), RA.

40. Heikki Ylikangas, Jens Christian V. Johansen, Kenneth Johansson & Eyvind Næss: "Family, state, and patterns of criminality. Major tendencies in the work of the courts, 1550–1850" i Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (red.): *People meet the law. Control and conflict-handling in the court. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period* (Oslo, 2000).

41. Rudolph Clingel: *Ett ljetet tractat de duellis eller envijges kamp* (1674) opag., andra frågan, punkt 12.

42. Lagstiftningen har behandlats utförligt av Ivar Nylander: "Duell och ärekränkning" i *Saga och sed* (1966).

43. Fabian Persson: "Bättre livlös än ärelös", 27f.

44. Aegidius Girs: *De vera Nobilitate libellus. Thet är Om San Edelheet* (1627), opag., Cap.VIII.

45. Runefelt: *Hushållningens dygder*; Lindqvist: *Dygdens förvandlingar*.

46. "Duellplakat, Kongl. Maj:ts Placat och Förbud, angående allahanda Dueller, och utwugne Slagsmähl, Stockholm den 23 December. Anno 1662" i Johan Schmedeman (red.) *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner...* (Stockholm, 1706), 325–328.

47. Rådsprotokoll 1669 Lilljeflycht vol 52, 1/7 f. 191h. RA

48. Axel Larsen (red.): *Kalmarkrigen. Et bidrag til de nordiske rigers krigshistorie*, D.1. (Köpenhamn, 1889), 143–144.

49. Johannes Messenius: *Signill. Thet är en lustigh och sanfärdigh tregoedia, om then högborne, mycket berömde och manhaftige Hertig Habor, Konung Amunds Son aff Norge, Och then högborne, sköne och Trofaste Fröken Signill...af Johanne Messenio beskrifwen...* (1612) i Henrik Schüeck (red.): *Johannes Messenius samlade dramer* del 1 (Uppsala, 1886), 41ff.

50. Knut Hand: *Swärds Breef, Thet är, En Christelig Sköld...* (Stockholm, 1643), opag., text under tredje stycket.

51. Johannes Botvidi: *Tree predikningar håldne Uthi Häärjärden åät Lijfland*. (Stockholm, 1627), 45.

52. Petrus Rudbeckius: *Insignis Adolescentia. En Ny Wijsa, Om Starcke* (Stockholm, 1624), opag., moderns klagan vers 15–20, 23, 26, citat vers 27–29.

53. *1500- och 1600-talets visböcker*, tredje bandet, "Samuel Älfs visbok". Utgivna av Adolf Noreen och Anders Grape. Uppsala

1916–25, nr 23 [51b], vers 10 respektive vers 5.

54. För öknamnen, se Christofer Larsson Grubb: *Peni proverbiale dhēt är: Ett ymnigt förråd aff allehanda gambla och nya svenska ordseeder och lährespråk.* (Stockholm, 1678).

55. Mötesacta 1627–1629, R4781. RA

56. Jöran Sahlgren: "En handskreven redaktion av Marboens trohet och mandom" i *Saga och sed* (1940).

57. "Duells-Placat den 28 Januari 1738" i Reinhold Gustaf Modée (red.): *Utdrag Utur alle ifrån 1729 års slut utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer...* Andra delen (Stockholm, 1746), 1340–1344.

58. Jonas Liliequist: "Från niding till sprätt. En studie av det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal" i Anne Marie Berggren (red.): *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv.* FRN Rapport 99:4 (1999).

59. Sven Gudmund Strömwall: *Historiska och politiska anmärkningar* (Stockholm, 1736), 62f.

60. Se t.ex Jakob Mörck: *Åtskillige Målningar På människliga Sinne, hwilka leda Til den konsten At känna sig sjelf, och andra* (Stockholm, 1754), 90ff, 112ff.

61. Lars Gustafsson: "Den litterate adelsmannen i den äldre stormaktstidens litteratur" i *Lychnos* (1959).

62. För resonemanget om spänningsfält, se Henric Bagerius: "I genusstrukturens spänningsfält. Om kön, genus och sexualitet i saga och samhälle" i *Arkiv för nordisk filologi* 116 (2001), 21–63. Den tidigmoderna kristna dygdeetiken betraktas av Christopher Collstedt i *Duellanten och rättvisan* som ett fält eller en repertoar av egenskaper, beteenden och värden som inte var entydigt könskodade. Se även Bo Lindberg: "'Anden saknar kön'. Ett argument för jämlikhet mellan könen" i *Lychnos* (1997), 9–47. Dygdebegreppets historiska transformationer med avseende på kopplingen till kön har behandlats av Jo Ann McNamara: "Gending virtue" i Sarah B. Pomeroy (red.): *Advice to the bride and groom and a consolation to his wife* (New York & Oxford, 1999); Shelley Burt: *Virtue transformed. Political argument in England, 1688–1740* (Cambridge, 1992); Ruth H. Bloch: "The gendered meanings of virtue in revolutionary America" i *Signs* 13:1 (1987), 37–58.

63. Clingel: *Ett ljetet tractat de duellis*, Andra frågan, punkt 2; Simon Isogaeus: *Carla Segerskiöld.* (Stockholm, 1714), 608 §18, 620 §27.

64. Isogaeus: *Carla Segerskiöld*, 782 §12.

65. G. G. Burchard: *Underwisning För en Ung Herre, skrefuen utaf hans Fader* (Stockholm, 1700), översatt av J. G. Werwing, 92f.

66. *Täncke-Skrift. Innehållande åtskilliga Christeliga Dygde= och Lefnads=Läror* (Västerås, 1744)

67. *Sedolärande Mercurius* 10 (1730).

68. *Then swänska Argus.* 1:XXXVIII (1733). Utgiven av B. Hesselman & M. Lamm (Stockholm, 1910).

69. Olof Kexél: "Bergslags-Fröken eller Rivalerne. Comedie i Tre Akter. Uppförd på Kongl. Dramatiska Theatern första gången den 5 Maj 1789" i Per Adolf Sondén (red): *Olof Kexéls skrifter* 1 (Stockholm, 1837).

70. Hans Gustaf Rålamb: *En Svensk Adelsmans Äfwentyr, I Utrikes Orter* 1. (Stockholm, 1780), 17ff.

71. Gudmund Jöran Adlerbeth: *Tal öfver.. Johan August Mejerfelt...2 Maj 1800* (Stockholm, 1800); Leif Landen: "Gudmund Jöran Adlerbeth. En biografi" i *Filologiskt arkiv* 43 (2000), 238f.

72. Landen: "Gudmund Jöran Adlerbeth", 121ff.

73. Lars Herlitz: "Det civila samhället och Sveriges underutveckling Anders Bachmansson från Arcana till Anatomia" i *Scandia* 57:2.1991, 305; Anders Nordencrantz: *Arcana Oeconomiae Eller Handelens och Hushåldnings-Wärkets Hemligheter* (Stockholm, 1730), 74, 78.

74. Sven Delblanc: *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur.* (Stockholm, 1965), 114f.

75. Persson: "Bättre livlös än ärelös", 28.

76. Jaques de Callières: *Skickelige och Förnämne Personers samt Unga Ädlingars Lycka.* (Stockholm, 1699), 71f.

77. Fredrik Sandwall "Nya akter i rättgången om Gilliare Kwaal" i *Samlaren* (1926)

78. Agneta Horn: *Beskrivning över min vandringstid*, utgiven med inledning och kommentarer av Gösta Holm (Stockholm, 1959), 45, 53.

79. Ylikangas m.fl.: "Family, state, and patterns of criminality".

80. Georg Stiernhielm: "Hercules" i *Samlade skrifter av Georg Stiernhielm. Första delen, Poetiska skrifter*, utgiven av Johan

- Nordström & Bernt Olsson (Lund, 1973), 21 rad 369.
81. Sven Delblanc: "Hercules magnanimus. Ett bidrag till tolkningen av Stiernhielms Hercules" i *Sammlaren* (1961), 40ff.
82. Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll 20/11 1680 (Stockholm, 1896), Trettonde delen, 178f.
83. Jonas Liliequist: "Mannens våld och välde inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början" i Inger Lövkrona (red.): *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön* (Lund, 2001).
84. Jacob Chronander: "Bele-snack eller Een ny Comoedia av Jacob Chronander" (1649) i P. Hanselli (red.): *Tvenne komedier af Jacobus Petri Chronander* (Uppsala, 1877).
85. Dombok Hälsinglands domsaga, Järvsö 15/12.1749, *HLA*.
86. Liliequist: "Mannens våld och välde",
- 94; Kekke Stadin: Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktion av genus" i *Scandia* 63:2 (1997).
87. Otto Holmström (red.): *Ärkebiskop Abrahams räfst* (Uppsala, 1901).
88. Liliequist: Mannens våld och välde", 108ff.
89. Se Erling Sandmo: *Voldssamfundets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet* (Oslo, 1999).
90. Collstedt: *Duellanten och rättvisan*, framför allt. kapitel 7 och 8.
91. Jonas Liliequist: "Masculinity and virility. Representations of male sexuality in eighteenth-century Sweden" i Anu Korhonen & Kate Lowe (red.): *The trouble with ribs. Women, men and gender in early modern Europe* (Helsinki, 2007). Den retoriska kontexten utgörs i detta fall av förförelse och förälskelse.

Lecture-notes and common-places

*Reading and writing about experience
in late eighteenth-century Prussia*

Jens Eriksson

Textual communication allows the few to share their experiences with the many in a perilous manner.¹ Complete transparency may encourage readers to regard themselves as equally knowledgeable about the event accounted for as the writer, physically present at the experiential site. Yet if a dimension of the occurred event is said to escape textualization, thus reserving an extra-textual aspect for the experiencing person to have exclusive access to and authority over, it may as well undermine the idea of experiential transference which motivated the effort of communication in the first place. In late eighteenth-century Prussia, a time and place where institutions of communicative exchange were undergoing dramatic changes, this balancing act was of critical concern.² This paper examines how practitioners and readers of natural philosophy responded to these changes in light of a debate about a rarely studied artifact: the note-book, a research tool that students, lecturers and researchers used to store or communicate the details of their activities and experiences to others.

On the 21th of February 1778, Immanuel Kant (1724–1804) receives a letter concerning a lecture note-book (*Kolleghefte*) from Karl Abraham Freiherr von Zedlitz (1731–1793), the Prussian Minister of Culture and Education in Berlin. The notes von Zedlitz wrote to Kant about had been recorded by a student note-taker (*Nachschreiber*) in Kant's *Kollegium* on physical geography, a newly inaugurated subject in late eighteenth-century university curricula. von Zedlitz begins his letter in an enthusiastic tone. He thanks Kant for sending him the note-book and praises Kant, a celebrated lecturer in and around Königsberg, for his generosity. The book had afforded him the opportunity and great pleasure of "listening" (*hören*) to Kant's famous lecture from afar.³ But reading instead of hearing Kant was not frictionless. von Zedlitz informed Kant that, although it may seem fantastic that he attends Kant's *Kollegium* "from the distance of some eighty miles",⁴ the reading experience was distorted by severe presentational infelicities. The notational skills of "the evil writer" (*der böse Schreiber*), Wilhelm Albert Ferdinand Philippi (1752–1828), the son of the Director of Police in Berlin, was anything but satisfactory. Reading Philippi's notes, von Zedlitz explained to Kant, was either like "sitting too far from the lectern," or to be "unaccustomed to the professor's

pronunciation [*Aussprache*]”.⁵ The main paragraph of the letter is worth quoting in full.

I am now listening to a *Kollegium* on physical geography with you, my dear Professor Kant, and the least that I can do is to give my thanks for this. As wonderful as this may seem to you, at a distance of some eighty miles, I must also really admit that I am somewhat in the situation of a student who either is sitting too far from the lectern, or else has not yet grown accustomed to the professor’s pronunciation, for the manuscript of Msct. des HE. Philippi that I am presently reading is rather unclear and sometimes also miswritten, and in some places it appears as though he was paying such close attention to your lecture, that he wrote, concerning many really important matters, only those remarks you made by way of clarification, which is just the advantage of one sitting closer to you, and one which I am lacking.⁶

von Zedlitz’ use of *spatial and aural metaphors* to explain his dissatisfaction with *written* notes – Philippi’s “rather unclear and sometimes also miswritten” notational fragments robbed von Zedlitz, he argued, of “the advantage of the student sitting closer” to the lectern (*Kathedr*) – makes visible a gap between the material form of notes and the manner in which von Zedlitz (attempted to) receive them. von Zedlitz felt sure that he would be able to *hear* Kant more clearly, however, if a better set of notes could be sent to him. “[W]hat I can decipher fills me with such a strong desire to know the rest as well,” he explained to Kant. “To ask you to publish your lectures might cause you an unpleasantness, but I would think you could not deny my request for help in procuring a copy of a more careful set of notes.”⁷

von Zedlitz’ doubt about the transparency of lecture notes has re-emerged in today’s Kant-scholarship. The fairly recent addition to the *Akademie Ausgabe* of Immanuel Kant’s *gesammelte Schriften, Vorlesungen über Anthropologie* (1997), a voluminous collection of lecture notes from the course on anthropology that Kant held for twenty four consecutive semesters at Albertus, has given rise to new possibilities and problems for Kant-scholars. Werner Stark, co-editor of the aforementioned volume, has provided a helpful summary of what kind of research-issues the lecture notes has spawned.

The following questions have repeatedly arisen: how reliable are the texts? Or: in the attempt to correctly understand what Kant meant, should these notes, Kant’s literary remains, and his published writings, be relied upon and cited in the same way? Or: is it justifiable to expend the effort required for a historical-critical edition of the notes of students? What profit could we expect from them?⁸

As indicated by the direction of these questions, Kant-scholars assume a von Zedlitzian position when assessing the value of notes. Although Stark

himself is a notable exception to the trend he outlines – his “Historical notes and interpretative questions” (2003) is the anomaly that proves the rule, being by far the best account of note-taking practices among Kant’s students from an historical perspective – scholars study lecture notes for what they can teach us about what Kant meant.⁹ In the indispensable appendage to the anthropology lecture note edition, *Essays on Kant’s Anthropology* (2003), Brian Jacobs and Patrick Kain tries to widen the circle of Kant-scholars beyond the “philosophical community with historical interests”¹⁰ they and Stark identifies themselves as belonging to. They underline that

a complete appropriation of this new material [that is, the newly published lecture notes on anthropology] can only emerge from a multiple- or inter-disciplinary work. We hope that this collection of essays will serve as an invitation for those with expertise in these other areas [that is, “cultural historians, historians of the human sciences, political theorists, and the range of humanists concerned with aesthetic theory (such as art historians and literature scholars)”] to engage this interesting new material as well, and contribute to this much-neglected area of Kant-studies.¹¹

The cultural historian, although certainly interested in the topics Kant addressed in lectures, is more intrigued by the form in which they were communicated to the world outside the lecture hall (*auditorium*, or *Hörsaal*). Studies on writing-practices have in recent years begun, as Ann Blair points out in “Note-taking as an art of transmission” (2003), “to uncover the culturally specific practices of note-taking in various European contexts ranging from antiquity to the eighteenth century”.¹² This surge of interest, she argues, is “fueled not only by the rapid growth of the history of reading, of which the study of note-taking is an offshoot, but also by our current experience with new technologies and our sense (often more diffuse than articulate) that the computer is changing both the way we take notes and the kinds of notes and writing we produce”.¹³ In contrast to the philosopher’s interest in notes, a cultural historian, Blair contends, studies notes because they can “shed light on cultural expectations and material practices that are representative of a particular historical context and where methods of note-taking can be shown to contribute to shaping the modes of thought and argument of that milieu”.¹⁴

“You will probably get very little out of these poor notes”

A cultural study of Kantian lecture notes differs in one crucial respect from the study of notes in general, as outlined by Blair. Whereas Blair considers note-taking practices to be interesting as an “often hidden phase in the transmission of knowledge”,¹⁵ lecture notes recorded at Kant’s *Kollegium* wrote are interesting because they failed to transmit lecture-

event experiences to readers. As Stark has made clear, these notes "reproduce Kant's own words in an attenuated or obscured way".¹⁶ Can one therefore cite passages from the note-books as if they were Kant's own? As Jacobs and Kain put it, do they "provide authentic insight into Kant's views?"¹⁷

Kant himself was more than doubtful about this. In answer to a lecture note request from Marcus Herz (1747–1803), the Berlin physician and philosopher, he claims to be able to track down a good specimen only with "many difficulties".¹⁸ Kant was sure that Herz would be disappointed with the goods he delivered to him. He regretted that he did not "ha[ve] a better manuscript" to offer than the one "Herr Kraus", Kant's courier in this specific instance, would bring to Herz. Herz, Kant wrote, would probably get "very little out of these poor notes".¹⁹ Kant's "inability to produce" good transcripts of his lectures was caused by a manifold of factors, some of which may be considered trivial.²⁰ He explained their poor quality by citing the distance between himself and his listeners, arguing that he gets "to know far fewer" or "lose track of [students] altogether" since 1770, the year he became *ordentlicher Professor* and stopped lecturing "publicly".²¹ This distance made it "difficult [...] to find out which [students] might have accomplished something useful [in their lecture note-books]"²² and "almost impossible to locate a set of notes from my course on philosophical encyclopedia".²³ In addition, Kant was constantly revising his work. This made it hard for his students to produce updated transcripts of his lectures. "Since I make improvements or extensions of my lectures from year to year, especially in the systematic and, if I may say, architectonic form and ordering of what belongs within the scope of a science, my students cannot very easily help themselves by copying from each other."²⁴

A more acute problem was the students themselves, many of which were inexperienced or had not yet reached their "manhood" (*Mannesalter*).²⁵ The fate of Franz Adolf Josef von Baczko (1756–1823), an officer's son arriving at Königsberg from Hungary to matriculate at Albertus in 1771, is representative of how unmanly newcomers at the Albertus experienced Kant's teaching. Baczko, enthused by Kant's reputed oratorical excellence, arrived at Königsberg during the period in which "Kant had entered his most brilliant period".²⁶ But after attending Kant's by now increasingly famous *Kollegium*, he quickly became disenchanted.

When I arrived at the *Akademie*, he was giving public lectures. I attended his lecture and didn't understand it. Considering Kant's reputation and the mistrust that I always have in my own abilities, I simply believed that I needed to study more, so I asked each of my acquaintances whether they didn't own a *Metaphysik* or other work of philosophical content. I soon obtained the works of Wolf [sic], Meyer and Baumgarten, as well as many deeply miserable books that I read through with great effort. I stayed up entire nights, spent

twenty and more uninterrupted hours with these books, and learned nothing.²⁷

Baczko shared his feeling of inadequacy with many of his fellow *studiosi*. After wallowing in self-deprecation for awhile, he soon "noticed that many students in Kant's classroom knew even less than me, and I began to believe that they were attending Kant's lectures just to show off; I started to tease others about it, and to declare all of philosophy useless".²⁸

Baczko, trying to get his head around the key philosophers of the eighteenth century, expected something Kant was not offering. According to Kant, "the youth who has completed his school instruction has been accustomed to learn. He now thinks he is going to learn philosophy. But that is impossible, for he ought now to learn to philosophize."²⁹ Kant repeated this insight with untiring vigilance. Ludwig Ernst Borowski (1740–1831), Kant's friend and officially approved biographer, reports that "[s]eldom did teachers warn students of [blind adherence] as often and as earnestly as did Kant. To think for oneself, to inquire for oneself, to stand on one's own feet: these were expressions that constantly came forth."³⁰ In contrast to the ambition of scholasticism, the dominant pedagogy in late eighteenth-century Prussia, students would not learn and memorize philosophical authors in Kant's *Kollegium*. Kant's course announcement of 1765, *M. Immanuel Kants Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in der Winterhalbenjahre von 1765–1766*, outlining the methodological principles which will guide Kant's forthcoming lectures on diverse subjects such as zoology and ethics was radical. It states that "the philosophical writer [...] upon whom one bases one's instruction is not to be regarded as the paradigm of judgment. He ought rather to be taken as the occasion for forming one's own judgment about him, and even, indeed, for passing judgment against him".³¹ As reported by one student, this meant that Kant "lectured on logic, metaphysics, ethics, etc., without tying himself to the textbook, and often without any notebook, entirely in the manner described in his *Nachricht* of 1765".³² William L. Clark writes in his *Academic charisma and the origins of the research university* (2006) that Kant "lectured at a time when a new notion of the professor was emerging: the professor as a researcher".³³ Kant was, unlike most of his colleagues at the Albertus, not teaching established dogma, but producing new knowledge.

For Kant, it was thus not surprising "that difficulties arise when the attempt is made to adapt [his pedagogy] to the less practiced capacity of youth".³⁴ Students who expected to learn philosophy as an already completed doctrine mistook Kant's method, an inspiring example, for a rule to follow.³⁵ For note-taking purposes this was catastrophic. The "beginner", Kant writes in his letter to Herz, produces notes that "deviate greatly" from what was actually said and done during lectures.³⁶ Reinhold

Bernhard Jachmann (1767–1843), a contemporary biographer of Kant, explains that "[w]hoever did not understand this way of his [Kant's] would take his first explanation as the correct and fully exhaustive one, and would not follow him very closely after that, thus collecting mere half-truths, just as several sets of student notes have convinced me".³⁷

Those who did understand Kant, on the other hand, did not write at all, or only "the main points".³⁸ In one of his letters to Herz, Kant contends that

[t]hose of my students who are most capable of grasping everything are just the ones who bother least to take explicit and verbatim [*ausführlich u. dictatenmäßig*] notes; or rather they write down only the main points, which they can think over afterwards. Those who are most thorough in note-taking are seldom capable of distinguishing the important from the unimportant. They pile a mass of misunderstood stuff under that which they may possibly have grasped correctly.³⁹

Kant's mature, or manly, students understood something their juniors did not. The point of the lectures was not informational, but formal. It was not what Kant said, but how he said it, the tone and methodology he used when explicating text-book authors, that students were supposed to focus their attention on. The method was akin to an "entertaining conversation". Kant did not "merely recite a logic to his listeners", but "spoke about his author, thought on his own and often beyond the author".⁴⁰ It was a "free discourse" or "constantly re-thought outpouring of his [Kant's] mind".⁴¹ Kant, one student recalls, "attempted to think through the subject in front of his students, just as though he were beginning himself [...] thus acquainting the closely attentive student not just with the subject, but also with methodical thinking".⁴²

Mature students wrote little about this conversational form because they knew that it could not be captured in text. In a letter to Wilhelm Joseph Kalmann (1758–1842) written on the 30th of April 1795, the Austrian nobleman Wenzel Johann Gottfried von Purgstall (1773–1812) explained why so many experienced Kant as difficult by making reference to this insight. He underlined that "once one has come so far as to understand his *voice*, then it is not so difficult to understand his *thoughts*. He spoke last time about *space* and *time*, and it was as though I had never understood anyone as I understood him".⁴³ Johann Christoph Mortzfeld, another student, points out that "[t]he opinion had spread among his [Kant's] students that his lectures were hard to comprehend. [...] It no doubt must have hard to understand him completely before becoming more familiar with his delivery [*Vortrag*]."⁴⁴ Once initial difficulties had evaporated, however, listening to lectures was no longer difficult, but pleasant. Purgstall was unabashedly enthusiastic about Kant's vocal performance. According to him, "this [was] how all professors should speak, how a *Wissenschaft* for the head should be presented".⁴⁵

Johann Gottfried Herder (1744–1803), who attended Kant’s lectures during the 1760s, made a similar analysis. He claimed that it was difficult to understand lecture notes when reading them after the lecture had ended. He argued that it was only by hearing the words from Kant himself that he managed to digest them. Herder, “marveling over the teacher’s [Kant’s] dialectical wit, his political as well as scientific acumen, his eloquence and intelligent memory,” had “noticed that, when he set aside *the gracefulness of the presentation* [my italics], he would become wrapped in a dialectical web of words, within which he himself was no longer able to think”.⁴⁶ Herder’s interest in Kant’s voice was not unique. It was a widely spread belief in late eighteenth-century universities that spoken words were expressive in a way that the written ones were not. Theodore Ziolkowski writes in *German romanticism and its institutions* (1990) “that the proper rhetorical mode for the presentation of [...] ideas was not the essay or the treatise but the lecture or talk or oration – whether in a university lecture hall, in a public forum, or in a small group of friends”.⁴⁷ Kant was very much a part of the oral culture Ziolkowski describes. According to Manfred Kuehn, he based “all of his major critical works [...] on his lectures”.⁴⁸ Little or no research has been done on the importance of vocal delivery in the context of Kant’s philosophy, though. It remains to be studied how Kant’s strong emphasis on the importance of vocality related to his view on writing, especially so against the background of comments like the following: “Text”, Kant informed his students in the course *Vorlesungen über philosophische Encyklopädie*, “is just an aid. [...] An oral presentation [Vortrag] is much more instructive. One always thinks better through hearing because reading is not as natural as listening”.⁴⁹

In light of Kant’s mild Platonic contempt for the written word, it is not surprising that notes were held in so low esteem and that Kant repeated to his students that he was “not keen on note-taking”.⁵⁰ von Zedlitz, requesting a more detailed note-book than Philippi’s, could thus be nothing but disappointed. The fragmental style of Philippi’s note-book, the scriptural *lacunae* of which indexed the missing ingredient, the voice, without which it could not be properly understood, indicated that his was one of the more accurate transcriptions. Philippi, “paying such close attention to [Kant’s] lecture, that he wrote, concerning many really important matters, only those remarks [he] made by way of clarification”, was an evil transcriber *because* he was a good student. “Angels do not write”, as one student ironically noted.⁵¹

Miszellaneen

Kant’s doubt about the value and usefulness of notes is given an additional twist in light of Kant’s own investment in note-taking practices. It is well established that lecture notes were invaluable to the professional

career of Kant, the rising star on the firmament of late eighteenth-century philosophy. Lecturers at other universities were eager to give lectures on transcendental idealism because Kant's name attracted students to their otherwise meagerly attended courses. It was not uncommon for university professors to build careers by using lecture notes doing this, a favour they repaid by popularizing their benefactor at their respective universities. Kant's answer to Herz, who used the note-book Kant sent to him to lecture to notables such as von Zedlitz, is telling. "I should be very pleased to gratify your wish," Kant wrote, "especially when the purpose is connected with my own interest."⁵²

Herz found Kant's gift extremely rewarding. In his letter of response, he thanked Kant for "a degree of happiness this winter to which I never aspired even in my dreams".⁵³

Today, for the twentieth time, I am lecturing on your philosophical teachings to approbations that exceed all my expectations. The number of people in my audience grows daily. [...] It seems to me, my dear teacher, that this course is in many ways one of the most remarkable happenings, and not a day passes when I do not reflect on the impossibility of ever repaying you, through any act of mine, the tenth part of the happiness I enjoy in a single hour, which I owe to you and to you alone!⁵⁴

Kant was well aware of how indebted he was to his popularizers. Karl Leonhard Reinhold (1757–1823), an early critic of Kant in the 1770s whose subsequent turn to his former adversary's fold spawned the arguably most important text on Kant ever written, "Briefe über die Kantische Philosophie", a series of installments published in *Teutscher Merkur* between August 1786 and September 1787, turned Jena into a Kantian hotbed. He lectured on critical philosophy to over a hundred students in his *Kollegium*. Reinhold belonged to the group of Idealists who shared Kant's belief that transcendental idealism had revolutionized philosophy and made it impossible to turn back to traditional modes of philosophizing. In contrast to the author of transcendental idealism, however, the Jena Idealists did not think that this revolution had been allowed to reach its full potential, arguing that critical philosophy was too timid in its current form. Kant, irritated by the liberty his popularizers took in re-interpreting him, denounced his followers, of which Johan Gottlieb Fichte (1762–1814) was the most annoying example. In Reinhold's case, however, he was forgiving. Kuehn has shown that it was impossible to mention the Jena Kantians without making Kant furious. But Reinhold, Kant said to his friends, "have done too much for me to be angry with him".⁵⁵

Kant's personal note-taking routine is another case in point. In his *Miszellaneen*, a common-place book, the use of which has been virtually ignored in Kant-scholarship, Kant collected and recorded the preparatory

notes he used during lectures.⁵⁶ Common-place books, "storehouses of material gleaned from various authors", have a long tradition in European culture, as recent studies of the tradition of common-placing have made clear.⁵⁷ In "Notebooks as memory aids" (2008), Richard Yeo defines its early modern practice

as a way of organizing arguments, or increasingly, during the 1600s, as a way of collating quotations under thematic Heads (we say headings or keywords). The commonplaces (*loci communes*) were conceived as general Heads under which material relevant to a topic or argument was entered in a commonplace book.⁵⁸

The material form of Kant's collection of excerpts and examples could vary dramatically. "According to the habit of the philosopher", Friedrich Wilhelm Schubert notes, it "consisted of individual scraps of paper [*einzelne Papierschnitzel*]"⁵⁹ At other times, Kant "appeared to have prepared a special, hand-written note-book [...] whose margins were filled with notes".⁶⁰

The copy of said compendium of which [Kant] availed himself in his lectures, like all other text-books used by him for the same purpose is interleaved with sheets of paper; his general notes and explanations as well as the more special ones that stand in close relation to the text of individual paragraphs may be found partly on these sheets, partly on the margins of the book itself. And these handwritten records of scattered notes and explanations now make up the store of materials which Kant assembled for his lectures and from time to time expanded by new ideas, revising and improving it again and again in respect of various particular matters.⁶¹

Kant instructed his students to keep a *Miszellaneen* as an aid in their studies. Whenever they came across something noteworthy, Kant explained, they should ask themselves: "Under which heading or in which order does this belong – where do I put it?"⁶² Upon finding the proper place for the topic at hand, they should file their finds and thereby systematize them for the purpose of future retrieval. A vast collection of experiential examples such as his was necessary to keep as a teacher, Kant argued. For it was "impossible to teach philosophy unless there are some examples by means of which the rules [of understanding] can be elucidated *in concreto*".⁶³ It accumulated "from all fields of knowledge [...] what seemed [...] important in any way for human knowledge".⁶⁴

Kant's *Miszellaneen* raises the question of experience (*Erfahrung*). On what grounds could Kant consider himself competent about topics such as physics and pyrotechnics just be collecting common-places? Or lecture on, for example, *Artillerie Fortification* to Russian officers during the military occupation of Königsberg in the 1760s? Experience, or "knowledge of the

objects of the senses”,⁶⁵ is one of the most frequently addressed topics in Kant’s oral and written work, in which it is mostly figured as a problem of validity. Since, as Isaac Newton (1643–1723) had shown, occurrences in Nature happen in accordance with lawfulness, what must philosophy assume as transcendental in order to account for that regularity? Alongside the problem of antinomies, this question supposedly awoke Kant from his dogmatic slumber and led him to re-organize the order between knowing subjects and known objects, thus revolutionizing philosophy in a Copernican manner.

The towering shadow that concerns about validity casts over Kant’s work on experience has obscured a perhaps equally interesting, but certainly a lot less studied, question: how does one get access to experience? Defending Moses Mendelssohn (1729–1786) against Friedrich Heinrich Jacobi (1743–1819) in the pantheism controversy of late eighteenth-century philosophy, Kant wrote ”Was heißt: Sich im Denken orientiren?” (1786), a shorter piece in which the transcendental philosopher’s relation to experience is given central importance as a problem of method. In the article’s first paragraph, Kant writes that

however exalted the application of our concepts, and however far up from sensibility we may abstract [*abstrahiren*] them, still they will always be appended to image representations [*bildliche Vorstellungen*], whose proper function is to make these concepts, which are not otherwise derived from experience, serviceable for experiential use.⁶⁶

The definition of experience and how it was useful for philosophy was not controversial. Contemporary readers of ”Was heißt: Sich im Denken orientiren?” may, however, have found it ironic that Kant, a ”theoretical man”⁶⁷ (*theoretische Mensch*) according to Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) in a letter to Friedrich Schiller (1759–1805), advocated a sensualist view on the uses and abuses of philosophy. It is customary to depict Kant’s *Lebensform* as anti-thetical to Kant’s philosophical ideals.⁶⁸ During the period in which Kant’s revolutionary work on the validity of experience, *Kritik der reinen Vernunft* (1781/87), was written, he allegedly disappeared from the world of real-life concerns, leaving his biographers little to write about except his writing process (culminating in a book about experience, ironically enough). As Georg Rolf argues, ”[n]ot much can be said about Kant’s personal development in that period that would aid us in understanding his work; there are no external influences to be recounted and, indeed, devotion to the work itself left little room for other matters [...]. [T]he press of system, the progression from one problem to the next in those years was Kant’s life.”⁶⁹ Wilhelm Dilthey once made a similar point, arguing that, ”in the veins of the knowing subject such as Kant has construed him, flows not real blood but rather the thinned fluid of reason as pure thought activity”.⁷⁰

Most biographies of Kant thus offer a narrative in which an overly cerebral and pitiful thinker sacrifices life (experience) in favour of theoretical discipline and rigor. Kant's life, these biographies tell us, was so aridly empty and devoid of anything but mental activity that the history of it can be written only as a narrative of how Kant's texts, or better, his thoughts were brought into existence by way of pure thought activity. Otfried Höffe's *Immanuel Kant* (2002), a recent example, argues that "Kant does not have any other biography than the history of his thinking"⁷¹ and can therefore "only be understood through his *Werke*".⁷² Readings of this kind, although highly appreciative of Kant's achievements, portray the biographical details Kant's life as "difficult to describe, for he neither had a life nor a history".⁷³

Biographical accounts like Öffe's inherit their slightly derogatory attitude towards Kant, a "professional theorist", from two overlapping quarters: his contemporary colleagues at German universities, and his own circle of friends and acquaintances.⁷⁴ In a letter to his brother, Ludwig Christian, Georg Cristoph Lichtenberg (1742–1799), professor in *physica experimentalis* at Göttingen, and successor to and friend of Johann Christian Polykarp Erxleben (1744–1777), experimentalist, veterinarian and author of the textbook, *Anfangsgründe der Naturlehre* (1772) in physics on which Kant based his lectures on the subject, downplayed Kant's contribution to contemporary natural philosophy. He argued that Kant, a mere reader of natural philosophy, neither did nor said anything new about the experimental activities of others.⁷⁵ Lichtenberg's antipathy towards Kant's teaching should be read in conjunction with Lichtenberg's "Über Selbstdenken, Lesen, und Bücher" (1792). "The greatest thinkers that I have come across," Lichtenberg points out in the text, "were the learned people that have read the least."⁷⁶ Though Lichtenberg's portrayal depicted Kant as incompetent in natural philosophy, an activity based on the Baconian conviction that knowledge about nature was gained by intervening in natural processes,⁷⁷ it did so in a forgiving tone. It was based on the impression that Kant did "not present himself as a discoverer [*Erfinder*], but only as a systematizer of what other great men [*große Männer*] have thought and done".⁷⁸ The wide-spread ridicule of Kant's efforts in natural philosophy was, Lichtenberg wrote to his brother, therefore unjust and uncalled for.

If Lichtenberg's view of how Kant presented himself was correct, many of his colleagues were grossly misinformed. The writers of the books Kant consulted saw in Kant's contribution a serious violation of the division of labour between theorists and practitioners of natural philosophy. In recent years, historians of science have been occupied with dismantling ideologically enforced dichotomies such as this by, as Norton Wise puts it in "Making visible" (2006), "reunit[ing] sensual with ideational knowing".⁷⁹ It is therefore noteworthy that natural philosophers made reference to the embodied, or tacit, dimensions of their activities, not in order to overthrow

the difference between theory and practice, but to uphold it. Many notable philosophers and natural philosophers – Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), physical anthropologist and professor at Göttingen; Johann Daniel Metzger (1739–1805), doctor and colleague of Kant’s at Albertus; Georg Forster (1754–1794), author of *Reise um die Welt* (1778–1780) and travel companion to Captain James Cook (1729–1779); Karl Leonhard Reinhold, the previously mentioned critic of Kant who later became critical philosophy’s most valuable popularizer; Christian Friedrich Ludwig (1751–1823), natural philosopher and author of *Grundriss der Naturgeschichte der Menschenspecies* (1796) – were critical of Kant’s contributions to natural philosophy and felt insulted by his dabbling in the field.

Especially annoying was Kant’s extensive lecturing and publication on the problem of racial, or varietal, differentiation that “the new travels” had brought to the attention of European savants.⁸⁰ As the first to give the concept of race “scientific status”,⁸¹ Kant’s contribution was anything but modest. Yet, to the irritation of the field researcher, it was not only entirely based on second-hand information, but also highly prejudiced.⁸² Kant’s three papers on race, *Von der verschiedenen Racen der Menschen* (1775), *Bestimmung des Begriffs einer Menschenrace* (1785), and *Über der Gebrauch teleologischer Principien in der Philosophie* (1788), as well as his lectures on anthropology, were founded upon the second-hand accounts that Kant had harvested when consuming, as Peter McLaughlin has noted, “massive amounts of anecdotal travel literature”.⁸³ Kant’s fellow Königsbergian Johann Georg Hamann (1730–1788) was probably right when he said that Kant did little but “read everything”.⁸⁴

In a letter to his close friend, Samuel Thomas von Sömmerring (1755–1830), inventor and anatomist among many other things, Forster announced that he was writing an article in response to the rude indiscretion Kant had committed when publishing on travel reports without having the necessary experiences of travelling to back it up.⁸⁵ “It would be good if the shoemaker would stick to his own craft”, he wrote, underscoring that readers and doers should not be confused with each other. “Kant is such a fine thinker, but he too yields to the hopeless paradox of the professional philosopher who has to redo nature to fit his logical distinctions. The booty is more harmful than useful.”⁸⁶ Forster’s condemnation was later, and more scathingly, repeated by Metzger, who had earlier written a reply to Kant’s second article on race.⁸⁷ In an anti-eulogy published in 1804, he reiterated his former position in an even harsher tone, claiming that Kant’s *Ruhm* had undeservingly shielded him from just criticism. “It is clear from all that has been written since Kant engaged himself with this material [that is, travel reports], that the natural history of mankind was not really the subject in which he was destined to shine [...] Blumenbach, Ludwig, and others have taught us better.”⁸⁸

"Travel belongs to the means of broadening the range of anthropology, even if it is only the reading of travel books"

Kant remained unmoved by Forster's criticism, as well as Forster's and Metzger's attempts to exclude him from their circle, but adopted a conciliatory tone in his third article on race with the purpose to calm the stir his previous articles had caused. An unbridgeable gap between Forster, whose readiness to risk physical well-being for the sake of knowledge was regarded by the reading public in heroic and manly terms, and Kant, the proto-typical arm-chair systematizer with little or no contact with the world of real-life concerns, made this attempt troublesome.

For Kant, it was not even necessary for a researcher to be actually present at the experimental or anthropological site. Although Kant's examples are derived from actual experiences, these could, he argued, be extracted from either "one's own experience or the *testimony of other people* [my italics], which constitute what is actually given and which is therefore available for use".⁸⁹ In his lectures on anthropology, Kant based his instruction on this assumption, explaining that "[t]ravel belongs to the means of broadening the range of anthropology." But whether one obtained travelling experience first-hand or through "the reading of travels books" was of small consequence.⁹⁰

Two important implications follow from this. First, it enabled Kant to write that, instead of conducting experiments or presenting to his auditors the findings of his own anthropological inquiries, he would collect textual accounts that others had written. He thereafter presented these as substitutes, explaining to his *Zuhörer* that they could use them instead of their own experience of the topics discussed. "As I saw at the very beginning of my academic teaching, a great neglect among young people who are studying lies particularly in the fact that they learn to rationalize early, without possessing enough historical knowledge *which can substitute for experience* [*Erfahrenheit*; my italics], I therefore undertook the project of composing a pleasant and easy *compendium* on the history of the present state of the earth or geography in its broadest sense."⁹¹

Second, it altered the spatial relation between the knowing person's physical location and the objects he was knowledgeable about. Kant informed his students that their current place of residency, Königsberg, a bustling port-town in north-eastern Europe with global commercial networks connecting it to the rest of the world, was the perfect place for an observer of nature to conduct his investigations in.

A large city such as Königsberg on the river Pregel, which is the center of a kingdom, in which the provincial councils of the government are located, which has a university (for the cultivation of the sciences) and which also has the right location for maritime commerce – a city which, by way of rivers, has the advantage of commerce both with the inte-

rior of the country and with neighboring and distant lands of different languages and customs, can well be taken as an appropriate place for broadening one's knowledge of human beings as well as of the world, where this knowledge can be acquired *without even travelling* [my italics].⁹²

Kant's description of Königsberg as a nodal hub, connecting commercial, cultural and scientific networks, is striking. It gives weight to Bruno Latour's characterization of the changed relation between European institutions and the personnel they sent out to produce knowledge about the outside world as a "Copernican Revolution".⁹³ As testified by Kant's conviction that Königsberg, a "centre of calculation", was the most suitable place to be in if one wanted to do research, the authority of the field naturalist was replaced in late eighteenth century natural philosophy in favour of sedentary systematizers. Latour claims that this shift was paralleled by the Kantian argument that, "instead of the mind of the scientists [sic] revolving around the things [...] the things are made to revolve around the mind".⁹⁴ If researchers had previously cited their intimate knowledge of their objects of study, it was now, as Dorinda Outram puts it in her analysis of Georges Cuvier (1769–1832), the "psychical distance from the object of their study [that] guaranteed the superior truth-value of their brand of natural history".⁹⁵

"How it was possible to know the entire field of experimental chemistry, just by reading *Lektüre* and without any help from exemplifying experiments"

Latour's description is useful as a characterization of this shift between researchers and systematizers, but fails to take one important aspect into account. While the late eighteenth-century rerouted the flow of information between the European centre and the agents contracted by it to report on and gather specimens from the outside world, it also gave birth to a new kind of field researcher, the *Humboldtian Naturphilosoph*, of whom Forster was cited as the ideal to be imitated.⁹⁶ It was this self-sacrificing field-researcher, rushing head-on to face unknown dangers on foreign shores or, like Alexander von Humboldt (1769–1859), subjecting his body to experimental contraptions, who stood closer to the proper meaning of transcendental idealism, not Kant. Transcendental idealism is a theory about the mediation of experience. It asks the question how the way experiences are received by the knowing person affects the cognitive grasp he or she is allowed to have of them. Natural philosophers shared this insight with Kantian philosophy, basing their professional identities on the assumption that reading and doing related to experience in two wholly different registers. Text and experience were separated by a gap, as if they were related to each other as "appearance" (*Schein*) and "thing in itself" (*Ding an sich*).

Kant's *Miszellaneen*, a pre-critical artifact, if Latour's metaphor can sustain further perversions, was usable only if that kind of gap was non-existent, or at least traversable. Common-placing and lecture note-taking shared the presupposition that it was possible to "duplicate the information"⁹⁷ stored in one mind and copy it onto another, as Rudolf Stichweh characterizes the pedagogical aim of scholasticism. In the context of lecture note-taking, this was annoying to Kant since it suggested to him that it was possible for others to reproduce him at locations he was not physically present at. von Purgstall made an interesting comment in his letter to Kalmann in this light. He explained to Kalmann that "[o]ne never leaves [Kant's] auditorium without bringing home some elucidating hint into his writings, and it is as though one had arrived at the easiest and shortest way to understanding many difficult sentences in *Kritik der reinen Vernunft* and *praktische Vernunft*".⁹⁸ Kant's colleagues, on the other hand, shed little light upon critical philosophy, or made it more difficult than it actually was. von Purgstall writes that

[t]he other gentlemen [*Herren*], I mean his interpreters, but here I am not thinking of Reinhold exactly, remain standing with a great deal of talk about the difficulty, and make such a quantity of preparations, while [Kant] simply enters directly into the subject and talks about it, so that it appears that he would never dream that the materials could be so hard, and that he is wholly convinced that anyone is able to understand it.⁹⁹

von Purgstall's point is that Kant's originality, or "*Eigenthümlichkeit*" as Kant called it, registers as a textual distortion in lecture note-books. As a protean form of copyright protection, the performative dimension of philosophizing made it impossible to multiply Kant through the dispersion of notes, either too fragmentary or incoherent to be useful. It was only when performed by Kant himself that Kantian philosophy made sense. Lacking Kant's vocal expression, the key unlocking the meaning of the text, lecture note-books made Kant's colleagues stammer when lecturing on his philosophy. As Kant put it a propos of his students' expectations to learn Wolffianism, "no one can philosophize like Wolff" except Wolff himself.¹⁰⁰ It is easy to see that scholasticist duplicability, depriving authors of their proprietary exclusivity, did not appeal to Kant, the bourgeois philosopher. It was important for him to stress that lecture note-books could not reproduce site-specific experiences, nor transport von Zedlitzean readers to lecture halls "from the distance of some eighty miles".

This scholastic collapse of the border between text and experience was useful, however, if aimed at natural philosophers. Common-place books were endowed with the powers that lecture note-books lacked. Kant used, in Ernst Cassirer's words, "secondary sources of all sorts [...] to make up for what [he] lack[ed] in the way of first-hand impressions and experi-

ences: geographical and scientific works, travel descriptions and research reports [*Forschungsberichte*].¹⁰¹ But, from Kant's point of view, reading and doing did not necessarily constitute two different activities. Herman Schmalenbach's analysis in *Kants Religion* (1929) is helpful in this respect, being far more sensitive to the historical specificity of Kant's reading habits than Cassirer is, or, for that matter, anyone else who has commented upon them. He writes that "[t]he yearning to travel that [Kant] carried inside himself, and that could not be realized directly because of other, even more hidden internal resistances, was transformed and given an outlet in reading great quantities of travelogues. *But this act of transference could be made possible only if descriptions of travel could accomplish what Kant would have been able to expect from travelling himself* [my italics]. This would include features not only of what he read [...] but also characteristics of the reader: an extraordinary fantasy, an uncommonly intricate sensual imagination."¹⁰²

Kant described his reading technique, conducted with "the rational curiosity of a traveller who everywhere seeks out what is noteworthy, peculiar, and beautiful, and collates it in his collection of observations, and reflects on its design",¹⁰³ in similar terms. According to Jachmann, Kant, gifted with "astounding inner powers of intuition and imagination"¹⁰⁴ (*Anschauungs- und Vorstellungskraft*), was endowed with an extraordinary ability. He envisioned what he read so vivaciously that he was able to give descriptions of places he had never visited in such a detailed manner that even locals find them convincing.¹⁰⁵ "One day," Jachman reports,

he described, in the presence of a born Londoner, Westminster Bridge, in its shape and orientation, length, breadth, and height and the specific masses of every particular part so precisely that the Englishman asked him how many years he had lived in London, and whether he was especially absorbed in architecture; whereupon he was assured that Kant had never gone outside Prussia and was not an architect by profession. He conversed in an equally detailed way with Brydone, so that the latter inquired how long he had stayed in Italy.¹⁰⁶

Another anecdote contends that Kant, who never witnessed one single experiment in experimental chemistry during his entire life, but was a voracious consumer of research reports and text-books on the topic, baffled Dr. Karl Gottfried Hagen (1749–1829), a professor in *Experimentalchemie* at the Albertus and a frequent dinner guest at Kant's residence, with his detailed knowledge of his field of study. Dr. Hagen, whose text-book on experimental chemistry, *Grundriß der Experimentalchemie* (1786), Kant referred to as a logical masterpiece, corresponded with Kant about experiments. It was through him that Kant got in contact with practical knowledge about chemistry. Kant was a shrewd student, to say the least. "After turning sixty", Jachman reports,

Kant has completely fallen in love with chemistry [*Chemie*] and studies the new chemical system with the greatest enthusiasm. Even if he has witnessed [*gesehen*] not one chemical experiment, he has not only perfectly learned chemical nomenclature, but also all chemical experiments so precisely and detailed that he at one time, in a conversation at his dinner table, completely astonished the chemist Dr. Hagen with his knowledge. Dr. Hagen said to Kant that it was unfathomable to him how it was possible to know the entire field of experimental chemistry as thoroughly as Kant did, just by reading *Lektüre* and without any help from exemplifying experiments.¹⁰⁷

The reader of the anecdotes is supposed to be amazed. Kant knows minute details of foreign buildings and experiments, although he has seen neither for himself. According to Dr. Hagen and the practitioners' camp, Kant's knowledge about these details was supposed to be attainable solely through direct, physical interaction. Jachman, whom Kant describes as "formerly an industrious and alert auditor of my lectures, now a most treasured friend", is clearly idealizing the reading skills of his friend and philosophical mentor. However, it does not matter much whether Jachmann's anecdotes are true or not. They are interesting for what they say about eighteenth-century beliefs in the powers of textual transmission and communication of supposedly tacit knowledge.¹⁰⁸

"Unserem Kant"

The view that it was possible to gain knowledge about "the entire field of experimental chemistry" by way of imagination and intuition was, contrary to Schmalenbach's intimation, not one of Kant's individual eccentricities. Reading was for many late eighteenth-century text-consumers a powerful way to attain knowledge, as argued by another great reader of natural philosophy, Goethe. In "Der Versuch als Vermittler zwischen Objekt und Subjekt" (1792), Goethe describes his reading technique in terms similar to Kant's. "My current reading of the history of physics is an endeavor to *bring before my mind* [*vergegenwärtigen*; my italics] the general features of how distinguished men have done service as well as disservice to the scientific study of nature."¹⁰⁹ Goethe's reading technique was firmly rooted in the literary theory of its time. In 1778, Theodor Gottlieb von Hippel (1741–1796), mayor of Königsberg, close friend of Kant, and anonymous author of Sternian satires, published the first volume of his novel, *Lebensläufe nach aufsteigender Linie*. The novel is interesting for many reasons, but in particular for how it engages its reader. He, or she, is not a passive consumer of text, but a "Mitarbeiter".¹¹⁰ In *The elusive 'I' in the novel. Hippel, Sterne, Diderot, Kant* (1982), Hamilton H. Beck points out that Hippel achieved this inclusive effect by de-narrating his novel. Hippel's "narrator draws attention not to himself but

to the events, so that he becomes as it were a transparent medium through which the events can be seen without distortion”.¹¹¹

Hippel derived his view on anti-narrative narration from a multitude of sources, of which Henry Home (1696–1782), whose work on natural history Kant referred to in his lectures on race and physical anthropology, was especially important. In *Elements of criticism* (1762), Home offers a set of writing guidelines that instructs writers how to achieve anti-narrative effects in their novels. “The writer of genius”, he says, “sensible that the eye is the best avenue to the heart, represents everything as passing in our sight; and from readers or hearers, transforms us, as it were, into spectators. Skilful [sic] writers conceals himself, and present his personages”.¹¹² Home’s point was that, since second-hand narratives have less sensory impact than first-hand experiences, the author should transform his readers into witnesses. Home’s ideal text-consumer, “*forgetting that he is reading* [my italics], conceives every incident as passing in his presence, precisely as if he were an eye-witness”.¹¹³

As Home and Hippel made clear, forgetful reading demanded certain requirements of the reader, but also of the text. It needed the power to lure readers, to engage them as active participants in the plot that the text unfolded before their eyes. Literary theorists shared this ambition with natural philosophers. In 1798, Blumenbach sent Kant his influential work on physiology, *Über den Bildungstrieb* (1789), asking him if he would be willing to grant him his “*gütigen Beyfall*”, a stamp of approval that would earn Blumenbach’s experiment factual status.¹¹⁴ Blumenbach’s friend and biographer, Karl H. Marx, notes that Blumenbach took great professional satisfaction from receiving confirmations from theorists like Kant.¹¹⁵

His studies upon the formative force [*Bildungstrieb*] were taken up by great thinkers, and were made use of, though with alterations of expression and manner of representation, as foundations for further developments, by Kant, in *Kritik der Urteilskraft*, Fichte, Schelling, and Goethe in his *Morphologie*. From this he derived particular satisfaction, as it was a proof of their solidity and productiveness.¹¹⁶

Kant was more than happy to validate Blumenbach’s work as solid and productive. In a letter sent to Blumenbach 1790, he wrote that

I have found much instruction in your writings, but the latest of them has a close relationship to the ideas that preoccupy me: the union of two principles that people have believed to be irreconcilable, namely the physical-mechanistic and the merely teleological way of explaining organized nature. Factual confirmation is exactly what this union of the two principles need. I have tried to show my indebtedness for your instruction in a citation that you will find in the book that de Lagarde, the book merchant, will have sent you.¹¹⁷

Kant made this acknowledgment public in *Kritik der Urteilskraft* (1789). He portrayed Blumenbach as the most important contributor to the theory of epigenesis, the vitalist argument that life is not preformed. "No one", he wrote, "has done more for the proof of this theory of epigenesis as well as the establishment of the proper principles of its application [...] than Herr Hofr. Blumenbach."¹¹⁸

Many of Blumenbach's peers followed suit. Cristoph Girtanner (1760–1800), a now rarely studied chemist, and von Sömmerring, a highly esteemed *Fachmann*, provide two representative examples. In a letter that Kant received on the 17th of January 1793, Johann Benjamin Erhard (1766–1827), a friend of Girtanner, told Kant in a gossipy fashion that Girtanner "always wants to know whether you have read his chemistry book and what you think of it".¹¹⁹ Girtanner was probably not aware of it, but Kant frequently referred to his work in his lectures on chemistry. Girtanner did not have to suffer for long, though. A few years later, Theodore Rink (1770–1811) published Kant's *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798), in which Kant, instead of writing a chapter on "The character of races", simply referred to Girtanner's book on the same subject. "With regard to this subject", he wrote, "I can refer to what Herr Hofr. Girtanner has presented so beautifully and thoroughly in explanation and further development in his work (in accordance with my principles)."¹²⁰ The work Kant is referring to is Girtanner's *Über das Kantische Prinzip für Naturgeschichte* (1796), a book that tried to validate itself as "factual" by being written as if Kant, "the deep thinker", had written it himself.¹²¹

von Sömmerring was not as successful as Girtanner. In 1795, he sent Kant his manuscript for *Über das Organ der Seele* (1796) with a two-fold request. He wondered if Kant could "test" it (*zur prüfung*), and if he would be willing to write a shorter introduction, to be inserted as an appendage to the main text.¹²² Like Girtanner, von Sömmerring looked forward to have his treatise validated as Kantian. In his contribution to the treatise, however, Kant doubted whether their projects really converged the way von Sömmerring had hoped. von Sömmerring did not seem to have cared much about Kant's qualms, though. He gladly printed the dedication "*Unserem Kant*" on the cover, explaining that "the pride of our age, Kant, had the kindness not only to grant his approbation [*Beyfall*] to the idea governing the following treatise, but even to expand and refine it, and so to render it more perfect. His kind permission allows me to crown my work with his own words".¹²³

Natural philosophers' desire to have Kant read their works can be interpreted in two different, but not mutually exclusive, ways. It is obvious that many of Kant's early critics, of whom Forster was preeminent, sought Kant's approbation because of the fame his name was associated with from the 1780s and onwards. When *Kritik der reinen Vernunft* had won

over most readers, it was no longer a wise career-move to be a critic of Kant. Forster, for example, revised his methodological stand-point during the writing of *Reise um die Welt* in favour of Kant's research methodology. Harry Liebersohn has shown that Forster "had actually come much closer to a Kantian methodology of scientific observation when he argued that travel writers had to know what they were looking for and make it meaningful by applying concepts to their empirical material".¹²⁴ It is also clear that Forster, previously a cultural relativist and critic of Europe's colonial expansion, now advocated the Kantian conviction that non-European cultures had to be submitted to enlightened Europe's civilizing force. On a personal note, Forster tried to settle his differences with his former adversary by suggesting a truce, communicated to Kant through a go-between, Kant's and Forster's mutual friend, Jachmann. Jachmann had stayed two nights at Forster's house in Mainz during his *Bildungsreise* to a string of university towns. In a letter to Kant, he related the following about his meeting with the seasoned seafarer.

I stayed two and a half days in Mainz, mainly in Herr Hofr. Forster's house. He is a most amiable and accommodating man. In his library I found all your recent writings and even some of your earlier writings, but he regretted that his other literary work did not leave him enough time to study your writings as they deserve. [...] He regrets very much the tone he assumed in his controversy with you. Allow me to show you a few words from his letter to me: 'Please express my veneration to the excellent Kant. My essay against him had an ill-tempered, polemical tone which I wanted to take back as soon as I saw it in print, for it is appropriate neither to the subject-matter nor to a man like Kant. To excuse myself I must say that everything I wrote in Vilnius at that time had the same tone and I am enough of materialist to think that the source of this was a physical indisposition which really existed then.'¹²⁵

This analysis answers the question why natural philosophers chose Kant as the desired reader of their research reports. But it does not say why these texts needed to be read or written in the first place. The term "virtual witnessing" is helpful in this respect. Steven Shapin's "Pump and circumstance: Robert Boyle's literary technology" (1984) has established that the turn from the cloistered natural philosophy of scholasticism in early modern Europe to its modern successor was made possible by the transformation of science into a seemingly public activity. One of the more important ways through which the experimental philosopher was able to do this, was by devising a set of literary technologies, of which virtual witnessing was especially important. Shapin argue that "the technology of virtual witnessing involves the production in a reader's mind of such an image of an experimental scene as obviates the necessity for either its direct witness or its replication".¹²⁶ According to Richard Cunningham,

it describes "the use of a variety of techniques, from simple description to the provision of visual images, to enable a reader, as vividly as possible, to imagine herself into the arena of the experiment offered as proof of the scientific claim at hand".¹²⁷ To collapse the border between first- and second-hand experience was necessary. Experimental philosophy could only confirm something as factual if it had been asserted as such through the communication of the experiment to a public realm.¹²⁸

As Goethe's attempt to bring the history of physics "before his mind" indicates, the nature of natural philosophy was no different in the late eighteenth century. This is shown, to cite one example, by Forster's conviction that an ideal researcher was an "impartial observer [who] only faithfully and reliably reports what he perceives without pondering for a long time which theory [*Spekulation*] his perception favours".¹²⁹ This impartial observer, Forster noted, "needs to know nothing about the relevant philosophical disputes but must instead follow only accepted linguistic usage".¹³⁰ By pointing beyond interpretation to the objects of observation themselves, the impartial observer made himself invisible to the reader. The narrator cloaked himself as a conduit through which readers might experience travelling for themselves.

Conclusion

Although theorist readers threatened the professional identities of practitioners, this threat was also a gift. A poison (*Gift*), as Kant argues in his first Critique, is always also a gift (*Heilmittel*), toxin and cure at the same time.¹³¹ Kant's participatory reading granted research the status of natural philosophy, and enabled him to regard himself as "not wholly incompetent in knowledge about nature [*Naturkunde*]"¹³² Shielded by the protective spell of Homean forgetfulness, Kant's "trust in his knowledge and the desire to take classes from him went so far during his years as a lecturer that one believed he was able to teach *anything* that could be considered part of the philosophy faculty".¹³³

Kant's display of rather extreme confidence allows us to nuance the notion of the virtual witness and the concept of publicity it is associated with. It is clear that the term virtual witnessing, looking at the reader from the natural philosopher's perspective, fails to capture the full ramifications of what participatory reading meant during the late eighteenth century. The question – "how a *universal* knowledge-claim about the natural world", as Peter Dear puts it, "can be justified on the basis of *singular* items of individual experience?"¹³⁴ – to which virtual witnessing is a solution is answered through violence: it solves the problem of assent by destroying the singularity of the experience about which assent is sought. To perform forgetful reading when consuming literature on travelling or experimentation was not to experience these activities second-handedly,

as if a difference existed between virtual and actual experiences. This particular brand of reading enabled readers to experiment and travel for themselves.

Once this distinction between virtuality and actuality, guaranteeing the integrity of the natural philosopher's experiential body and professional identity, is dropped, two items become obvious. First, although virtual witnessing is conjoined by historians of science with modern notions such as publicity and the public sphere, it is a wholly pre-critical, even scholasticist, phenomena. The communicative traffic in notes that Kant engages in and is engaged by has no place for originality and exclusivity. Second, the forgetful, von Zedlitzean text-consumer is best described as a body snatcher. He or she invades a targeted body to feed on the experiential input that its sensory organs receive by interacting with physical surroundings. Thus the Philippean shell, or avatar, the physiological interface von Zedlitz uses to access embodied experiences of lecture hall sense data, corrupts the identity of both the vessel and its user. Forgetful reading, allowing experiences to be copied and re-experienced without informational loss, robs the experiencing person of the exclusivity of his body and the sense impressions that it is receiving. It is thus a small wonder that practitioners like Forster and Metzger, host-bodies to Homean readers, responded so ambiguously to Kant, the body-snatching invader *par excellence* of late eighteenth-century culture. The collective enterprise of natural philosophy desired the *gift* of assent it received from readers. But it treated the forgetful invader as an intruding *Gift*, compromising the identity of the host by blurring the distinction between actual and imagined experiences. This *g/Gift* thus made natural philosophy possible by making the professional identity of the natural philosopher impossible, and vice versa.

Summary

Lecture-notes and common-places. Reading and writing about experience in late eighteenth-century Prussia. By Jens Eriksson. This paper revolves around the late eighteenth-century problem of participatory reading in Prussian university education: can textual accounts give readers access to real-life experiences, even though he or she is not physically present at the site where they are made? By highlighting two kinds of note-taking practices, lecture note-taking and common-placing, two sets of answers are given. Immanuel Kant, the focal point of the article, informs his students that their note-taking efforts were to no avail. In order to understand his lectures, it was necessary to listen to them *in situ*. This view was highly negotiable, though. Kant's own note-taking practices, used to prepare his lectures, were based on the assumption that an imaginative reader could share the experience that experimenters and travelers described in their research reports. This, the analysis argues, provoked two reactions from

the natural philosophical camp. On the one hand, they were irritated by readers like Kant, upsetting the division of labour between readers and doers. On the other hand, this participatory reading was actively encouraged by practitioners. The outcome of the analysis therefore throws new light upon the hitherto unexamined relation between experience and textualization in late eighteenth-century Prussia.

Notes

1. I am indebted to several people for the completion of this article. H. Otto Sibum assisted me with last minute translations of some passages in German. Two anonymous peer reviewers gave intelligent and immensely helpful comments on an early draft. Bosse Holmqvist has been tremendously helpful with linguistic issues. I thank him for his patience as well, without which this paper would not have made it to print.
2. See, for example, Peter Josephson: "Böcker eller universitet? Om ett tema i tysk utbildningspolitisk debatt kring 1800" in this book.
3. Abraham Freiherr von Zedlitz: *Briefwechsel, 1778. Briefe von Zedlitz*, AA:X:222–23. References like this one point to the volume and page number of the *Akademie Ausgabe* of Kant's *gesammelte Schriften*. I have consulted *Cambridge edition of the works of Immanuel Kant in translation* (Cambridge, 1995–) for translational matters.
 4. von Zedlitz., AA:X:222–23.
 5. *Ibid.*, AA:X:222–23.
 6. *Ibid.*, AA:X:222–23.
 7. *Ibid.*, AA:X:222–23.
8. Werner Stark: "Historical notes and interpretative questions" in Brian Jacobs & Patrick Kain (eds.): *Essays on Kant's anthropology* (Cambridge, 2003), 16. See also Reinhard Brandt & Werner Stark: "B. Die Textzeugen: Entstehung und Datierung" in Reinhardt Brandt & Werner Stark (eds.): *Kants gesammelte Schriften* 25 (Berlin, 1997).
9. To my knowledge, no one has studied the "mediageschichtliche Aspekte" of Kantian lecture notes. For studies on writing practices in eighteenth-century Germany, see Paul Goetsch (ed.): *Lesen und Schreiben im 17. Und 18. Jahrhundert: Studien zur ihrer Bewertung in Deutschland, England und Frankreich* (Tübingen, 1994).
10. Brian Jacobs & Patrick Stein: "Introduction" in Brian Jacobs & Patrick Kain (eds.): *Essays on Kant's anthropology* (Cambridge, 2003), 7.
11. *Ibid.*, 7.
12. Ann Blair: "Note taking as an art of transmission" in *Critical inquiry* 31:1 (2004), 89.
13. *Ibid.*, 89.
14. *Ibid.*, 89.
15. *Ibid.*, 89.
16. Stark: "Historical notes and interpretative questions", 19. See also Brandt & Stark: "B. c3. Geschriebene Texte und mündlicher Vortrag" in Brandt & Stark (eds.): *Kants gesammelte Schriften Bd. 25*.
17. Jacobs & Stein: "Introduction", 7.
18. Kant: *Briefwechsel, 1778. Briefe an Marcus Herz*, AA:X:242.
19. *Ibid.*, AA:X:247.
20. Rudolph Malter: *Kant in Rede und Gespräch* (Hamburg, 1990), 151–152.
21. Kant: *Briefwechsel, 1778. Briefe an Marcus Herz*, AA:X:245–46.
22. *Ibid.*, AA:X:242.
23. *Ibid.*, AA:X:245–46.
24. *Ibid.*, AA:X:242.
25. Kant: *M. Immanuel Kants Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbenjahre von 1765–1766*, AA:II:306. The auditorium was a thoroughly homosocial space, exclusively reserved for males. Manliness is a frequently referred to ideal in Kant's *gesammelte Schriften*. This strong focus on manliness has not been studied enough. See Jens Ljunggren: *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914* (Stockholm/Stehag, 1999); "Bildningselitens sociala och könsliga formering under 1800-talet" in *Känslornas krig. Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*, (Stockholm/Stehag, 2004); George L. Mosse, *The image of man. The creation of modern masculinity* (Oxford, 1996).
26. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 117–118.

27. Ibid., 117–118.
28. Ibid., 117–118.
29. Kant: *M. Immanuel Kants Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbenjahre von 1765–1766*, AA: II:307.
30. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 28.
31. Kant: *M. Immanuel Kants Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbenjahre von 1765–1766*, AA: II:307.
32. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 28–29.
33. William L. Clark: *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago, 2006), 411.
34. Kant: *M. Immanuel Kants Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbenjahre von 1765–1766*, AA: II:307.
35. David Lloyd: "Kant's examples" in *Representations* 28 (1989), 41.
36. Kant: *Briefwechsel, 1778. Briefe an Marcus Herz*, AA:X:240–241.
37. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 217–222.
38. Kant: *Briefwechsel, 1778. Briefe an Marcus Herz*, AA:X:242.
39. Ibid., AA:X:242.
40. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 57.
41. Ibid., 218.
42. Ibid., 218.
43. Wenzel Johann Gottfried von Purgstall: "Briefe über Kant. Mitgeteilt von Karl Hügelman in *Altpreussische Monatsschrift* 16 (1879), 608.
44. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 32–33.
45. Von Purgstall: "Briefe über Kant. Mitgeteilt von Karl Hügelman", 608.
46. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 59–60.
47. Theodore Ziolkowski: *German romanticism and its institutions* (Princeton, 1990), 255.
48. Manfred Kuehn: *Kant. A biography* (Cambridge, 2001), 408.
49. Kant: *Kleinere Vorlesungen (Enzyklopädie, Mathematik, Physik) und Ergänzungen*, AA:XXIX:30.
50. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 27.
51. Quoted from Hamilton H. Beck: *The elusive "I" in the novel. Hippel, Sterne, Diderot, Kant* (New York, Bern, Frankfurt am Main & Paris, 1987), 111.
52. Kant: *Briefwechsel, 1778. Briefe an Marcus Herz*, AA:XX:240.
53. Marcus Herz: *Briefwechsel, 1778. Briefe von Marcus Herz*, AA:X:244–45.
54. Ibid., AA:X:244–45.
55. Kuehn: *Kant. A biography*, 391.
56. For Kant's use of metaphors, examples and analogies, see Hans Ingensiep: "Die biologischen Analogien und die erkenntnistheoretischen Alternativen in Kants *Kritik der reinen Vernunft* B §27" in *Kant-studien* 85 (1994), 385; and Michael G. Lee: *The German 'Mittelweg': Garden theory and philosophy in the time of Kant* (New York & London, 2007), 215.
57. See, for example, Richard Yeo: "Ephraim Chambers's Cyclopaedia (1728) and the tradition of commonplaces" in *Journal of the history of ideas* 57:1 (1996), 157–175.
58. Richard Yeo: "Notebooks as memory aids: Precepts and practices in early modern England" in *Memory studies* 1:1 (2008), 134.
59. Karl Rosenkranz & Friedrich Wilhelm Schubert (eds.): *Immanuel Kants sämtliche Werke* (Leipzig, 1838–9), 9.
60. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 26.
61. Ibid., 132.
62. Ludwig Ernst Borowski: *Darstellung des Leben und Characters Immanuel Kants* (Königsberg, 1804), 61.
63. Kant: *M. Immanuel Kants Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbenjahre von 1765–1766*, AA: II:309.
64. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 78.
65. Kant: *Anthropologie in der pragmatischen Hinsicht*, AA:VII:128.
66. Kant: "Was heißt: Sich im Denken orientiren?", AA:VIII:133.
67. Johann Wolfgang von Goethe: "Briefe 1798. 486. An Schiller" in *Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe: Vierte Auflage Erster Band, mit einem Titelbild und einem Briefe-faksimile* (Stuttgart, 1881).
68. I borrow the term *Lebensform* from Ernst Cassirer's biography on Kant. See Ernst Cassirer: *Kants Leben und Lehre in Immanuel Kants Werke II* (Berlin, 1921), 1–4. Cassirer is the most striking example of the opposite tendency. He regards Kant's life and

work as inseparable from each other. In contrast to virtually everyone else, Cassirer sees this as a good thing.

69. Rolf George: "The lives of Kant" in *Philosophy and phenomenological research* 47:3 (1987), 493.

70. Wilhelm Dilthey: *Einleitung in die Geisteswissenschaften* in Bernhard Groethuysen (ed.): *Gesammelte Schriften* (1883; Leipzig & Berlin, 1922), viii.

71. Otfried Höffe: *Immanuel Kant* (München, 2000), 15. For a similar analysis, see Arsenji Gulyga: *Immanuel Kant*, tr. by Sigrun Bielfeldt, (Frankfurt, 1981), 7, 9. Manfred Kuehn has criticized this kind of interpretation of Kant's life and work. Readers are advised to consult his "Introduction" in *Kant. A biography* for a critical evaluation of Kant biographies.

72. Öffe: *Immanuel Kant*, 15.

73. Heinrich Heine: *Zur Geschichte der Philosophie und Religion in Deutschland* (Leipzig, 1832), 241.

74. See Manfred Kuehn: *Kant. A biography*, 325.

75. I have quoted the letter correspondence between the two Lichtenberg brothers from Gerhard Lehman: *Beiträge zur Geschichte und Interpretation der Philosophie Kants* (Berlin, 1969), 67.

76. Georg Christoph Lichtenberg: "Über Selbstdenken, Lesen, und Bücher" in Wilhelm Herzog (ed.): *Gedanken, Satiren, Fragmente Band I* (Jena, 1907), 78–79. For a more in-depth analysis of Lichtenberg's view on reading, see Stephan Goldmann: "Lesen, Schreiben und das topische Denken bei Georg Christoph Lichtenberg" in Paul Goetsch (ed.): *Lesen und Schreiben im 17. Und 18. Jahrhundert: Studien zur ihrer Bewertung in Deutschland, England und Frankreich* (Tübingen, 1994), 79–91.

77. My use of the term natural philosophy is based on Peter Dear's analysis of how the practice of natural philosophy changed during the early modern period from Aristotelian speculation to Baconian interventionism. Peter Dear: *The intelligibility of nature. How science makes sense of the world* (Chicago, 2006), 8.

78. Lehman: *Beiträge zur Geschichte und Interpretation der Philosophie Kants*, 67.

79. Norton Wise: "Making visible" in *Isis* 97:1 (2006), 97. See also Lissa Roberts and Simon Schaffer: "Workshops of the hand and

mind" in Lissa Roberts & Simon Schaffer (eds.): *The mindful hand. Inquiry and invention from the late Renaissance to early Industrialization* (Cambridge, 2007); Andrew Warwick: *Masters of theory. Cambridge and the rise of mathematical physics* (Cambridge, 2003).

80. Kant: *Bestimmung des Begriffs einer Menschenrace*, AA:VIII:91.

81. Robert Bernasconi: "Who invented the concept of race? Kant's role in the Enlightenment construction of race" in Robert Bernasconi (ed.): *Race* (Malden, 2001), 11.

82. The question of Kant's racism has attracted a lot of attention in recent years. I have elsewhere examined the rhetorical function that racial hybrids played for Kant's work on racial differentiation, as well as critical philosophy in general. See my "Race mixing and contradiction: Kant's ambivalence toward hybridity" in Lisa Folkmarson Käll (ed.): *Normality/Normativity* (Uppsala, 2009), 131–154. See also: Pauline Kleingeld: "Kant's second thoughts on race" in *The philosophical quarterly* 57:229 (2007).

83. Peter McLaughlin: "Kant on heredity and adaption" in Staffan Müller-Wille & Hans-Jörg Rheinberger (eds.): *Heredity produced. At the crossroads of biology, politics, and culture, 1500–1870* (Cambridge & London, 2007), 282.

84. See Rolf George: "The lives of Kant", 490.

85. Late eighteenth-century travel writing is a thoroughly studied field. See, for example, Peter J. Brenner: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur* (Tübingen, 1990).

86. Georg Forster: *Werke, vol. 8. Kleine Schriften zu Philosophie und Zeitgeschichte* (Berlin, 1975), 400.

87. The *Auseinandersetzung* between Kant and Forster deserves more scholarly attention. See Thomas Strack: "Philosophical anthropology on the eve of biological determinism. Immanuel Kant and Georg Forster on the moral qualities and biological characteristics of the human race" in *Central European history* 29:3 (1996), 285.

88. Johann Metzger: *Aeusserung über Kant, seinen Charakter und seine Meinungen* (Königsberg, 1804), 42–43. The English translation of the passage is borrowed from: Sara Eigen Fical: *Heredity, race, and the birth of the modern* (New York & London, 2008), 63.

89. Kant: *M. Immanuel Kants Nachricht*

von der Einrichtung Vorlesungen in der Winterhalbenjahre von 1765–1766, AA:II:307–307.

90. Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, AA:VII:120.

91. Kant: *M. Immanuel Kants Nachricht von der Einrichtung Vorlesungen in der Winterhalbenjahre von 1765–1766*, AA:II:307–307.

92. Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, AA:VII:120.

93. Bruno Latour: *Science in action. How to follow scientists and engineers through society* (Cambridge, 1987), 224.

94. *Ibid.*, 224.

95. Dorinda Outram: "New spaces in natural history" in N. Jardine, J. A. Secord & E. C. Spary (eds.): *Cultures of natural history* (Cambridge, 1996), 262–263.

96. See Michael Dettelbach: "Humboldtian science" in N. Jardine, J. A. Secord & E. C. Spary (eds.): *Cultures of natural history*; and Jorge Cañizares-Esguerra: "How derivative was Humboldt? Microcosmic nature narratives in early modern Spanish America and the (other) origins of Humboldt's ecological sensibilities" in Londa Schiebinger & Claudia Swan (eds.): *Colonial botany. Science, commerce, and politics in the early modern world* (Philadelphia, 2004).

97. Rudolf Stichweh: "The unity of teaching and research," in Stefan Poggi & Maurizio Bossi (eds.): *Romanticism in science. Science in Europe, 1790–1840* (Dordrecht, Boston & London, 1994), 191.

98. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 418–21

99. *Ibid.*, 418–421.

100. Kant: *Logik Herder*, AA:XXIV:3–6.

101. Ernst Cassirer: *Kants Leben und Lehre* (Berlin, 1921), 45.

102. Herman Schmalenbach: *Kants Religion* (Berlin, 1929), 41.

103. See Robert Burch: "On the ethical determination of geography. A Kantian prolegomena" in Andrew Light & Andrew M. Smith (eds.): *Space, place and environmental ethics* (London, 1997), 28.

104. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 215.

105. *Ibid.*, 246.

106. *Ibid.*, 216.

107. Sabina Laetitia Kowalewski & Werner Stark (eds.): *Werke. Königsberger Kantiana* (Hamburg, 1987), 40.

108. Kant is in this sense highly interesting for recent debates among historians of science about the status of tacit knowledge and the embodied self. See Michael Polanyi: *Personal knowledge. Towards a post-critical philosophy* (Chicago, 1958), 60; and Robert Evans & Harry Collins: *Rethinking expertise* (Chicago, 2007), 79.

109. Johann Wolfgang von Goethe: "Der Versuch als Vermittler zwischen Objekt und Subjekt" in Ernst Beutler (ed.): *J. W. Goethe. Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche Herg* (Zürich, 1949), 845.

110. See Hamilton H. Beck: *The elusive "I" in the novel. Hippel, Sterne, Diderot, Kant*, 89.

111. *Ibid.*, 57.

112. Henry Home: *Elements of criticism, the seventh edition with the author's corrections and additions* Vol. I (Edinburgh, 1788), 351.

113. Home: *Elements of criticism, the seventh edition with the author's corrections and additions* Vol. II (Edinburgh, 1788), 93.

114. Johann Friedrich Blumenbach: *Briefwechsel, 1790. Von Johann Friedrich Blumenbach*, AA:XI:211.

115. A great deal of scholarly energy has been spent on the Kant-Blumenbach connection. The majority of the studies dedicated to this topic are interested in the question if Kant had an actual influence on Blumenbach, and vice versa. For two recent examples, see Robert Richards: "Kant and Blumenbach on the *Bildungstrieb*. A historical misunderstanding" in *Studies in the history and philosophy of biology and biomedical sciences* 31 (2000), 11–32; and Robert Bernasconi: "Kant and Blumenbach's polyps. A neglected chapter in the history of the concept of race" in Sara Eigen & Mark Larrimore (eds.) *The German invention of race* (Albany, 2006). To my knowledge, none has studied the Kant-Blumenbach correspondence from a network perspective.

116. K. F. H. Marx: *Zum Andenken an Johann Friedrich Blumenbach. Eine Gedächtnisrede gehalten in der Sitzung der königlichen Societät der Wissenschaft den 8 Februar, 1840* in Thomas Bendyshe (ed.): *The anthropological treatises of Blumenbach and Hunter* (Göttingen, 1840), 18.

117. Kant: *Briefwechsel, 1790. Briefe an Johann Friedrich Blumenbach*, AA:XI:185.

118. Kant: *Kritik der Urteilskraft*, AA:V:424.

119. Johann Benjamin Erhard: *Briefwechsel*. 1793. *Briefe an Kant*, AA:XI:406.

120. Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, AA:VII:321.

121. Christoph Girtanner, *Über das Kantische Prinzip für Naturgeschichte* in Robert Bernasconi (ed.): *Concepts of race in eighteenth century* 7 (Bristol, 2001), 55.

122. For a more detailed account of the correspondence between Kant and von Sömmerring, see: Peter McLaughlin: "Soemmering und Kant. Über das Organ der Seele und den Streit der Fakultäten" in Gunter Mann & Franz Dumont (eds.): *Samuel Thomas von Soemmering und die Gelehrten der Goethezeit* (New York & Stuttgart, 1985).

123. Quoted from: Friedrich Willh. Schubert (ed.): *Kants sämtliche Schriften. Kants kleine Anthropologisch-Praktische Schriften* (Leipzig, 1838), IX.

124. Harry Liebersohn: *The travelers' world. Europe to the Pacific* (Cambridge, Massachusetts & London, 2006), 206.

125. Reinhold Bernhard Jachmann: *Briefwechsel, 1790. Briefe von Johann Benjamin Jachmann*, AA:XI:221.

126. Steven Shapin: "Pump and circumstance. Robert Boyle's literary technology" in *Social studies of science* 14:4 (1984), 491.

127. Andrew Cunningham: "Virtual witnessing and the role of the reader in a new natural philosophy" in *Philosophy and rhetoric* (2001), 208.

128. Much has been written on the public nature of science. For a general overview of research on this topic, see Jan Golinski: "Introduction. Science as public culture" in *Science as public culture. Chemistry and Enlightenment in Britain, 1760–1820* (Cambridge, 1992). See also Jacob Orrje: "Reading art, reading nature. Forming the seventeenth-century gentleman through art and nature in readings of microscopic literature" in this book.

129. Georg Forster: "Noch etwas über die Menschenraßen" in *Der Teutsche Merkur* 4 (1786), 62.

130. *Ibid.*, 62.

131. I have examined this overlooked aspect of *Kritik der reinen Vernunft* elsewhere. See my "Race mixing and contradiction. Kant's ambivalence toward hybridity" in Lisa Folkmarson Käll (ed.): *Normality/Normativity* (Uppsala, 2009), 131–154. See also Marcel Mauss: "Gift, gift" in Alan D. Schrift (ed.): *The logic of the gift* (New York & London, 1997); and David Martyn: *Sublime failures. The ethics of Kant and Sade* (Detroit, 2003), 106, 120.

132. Kant: *Briefwechsel, 1795. Briefe an Samuel Thomas Soemmering*, AA:XII:30.

133. Malter: *Kant in Rede und Gespräch*, 28.

134. Peter Dear: *Discipline and experience. The mathematical way in the scientific revolution* (Chicago, 1995), 13.

Böcker eller universitet?

*Om ett tema i tysk utbildningspolitisk
debatt kring 1800¹*

Peter Josephson

Inledning

Inom den akademiska världen har man länge diskuterat hur universitetet ska möta de utmaningar som den nya informationsteknologin för med sig. I en tid då lärare och studenter kan kommunicera via Internet, och då litteratur som förut förvarades vid de stora universitetsbiblioteken kan laddas ned från olika databaser, har man tvingats fråga sig om det framgent kommer att vara nödvändigt eller ens önskvärt att fortsätta att bedriva akademisk undervisning på samma sätt som tidigare. Vissa bedömare förutspår att det i framtiden inte kommer att finnas några incitament att bevara den typ av geografiskt lokalisierbara läroanstalter som universitet och högskolor utgör. De föreställer sig att det på sikt kommer att vara billigare och mer effektivt att låta lärarna spela in sina föreläsningar på video och lägga ut dem på nätet så att studenterna sedan kan ladda ned dem till sina hemdatorer och i lugn och ro följa undervisningen på en TV- eller dataskärm. Eli M. Noam var vare sig den förste eller den siste som tog upp ämnet då han i en artikel som stod att läsa i tidskriften *Science* 1996 förutspådde att detta scenario mycket snart kunde bli verklighet:

True, communications technology will link the information resources of the globe. But as one connects in new ways, one also disconnects the old ways. Thus, while new communications technologies are likely to strengthen research, they will also weaken the traditional major institutions of learning, the universities. Instead of prospering with the new tools, many of the traditional functions of universities will be superseded, their financial base eroded, their technology replaced and their role in intellectual inquiry reduced.²

Jag vill inte ge intryck av att alla bedömare som har gett sig in i diskussionen ser lika dystert på framtiden som Noam.³ Men många delar ändå uppfattningen att den nya informationsteknologin på sikt kommer att medföra stora problem för universitetet.⁴

Några av dem som har engagerat sig i ämnet har framhållit att man i denna situation måste reformera den akademiska undervisningen på ett sådant sätt att universitetet i framtiden kan erbjuda något som de studerande inte kan förvärva via Internet. Noam förordar en lösning som går ut på att professorer och högskolelärare liksom förr i tiden ska få i uppdrag

att bibringa studenterna en sund moralisk fostran. Andra har föreslagit att de studerande på olika sätt ska göras mer involverade i kunskapsprocessen.⁵ Det finns ingen anledning att här gå igenom olika förslag i detalj. Fastän åtgärdsprogrammen ser olika ut från fall till fall härrör de ur en och samma föresats. Det man befarar är helt enkelt att universiteten på sikt kommer att förlora en viktig del av sitt forna existensberättigande ifall de inte kan erbjuda en produkt som skiljer sig från den som kan distribueras med hjälp av den nya datortekniken. Undervisningen ska med andra ord reformeras på ett sådant sätt att den framstår som oersättlig också under de villkor som råder i det nya mediesamhället.

Den som tar del av den debatt som här refereras kan lätt få intryck av att den nuvarande situationen är historiskt unik. Så är dock inte fallet. Dagens hotbild har i själva verket slående likheter med en problembeskrivning som fick fäste i slutet av 1700-talet och som under ett antal decennier därefter kom att aktualiseras allt oftare särskilt i tysk pedagogisk debatt. Hotet härrörde den gången från ett annat medium: *den massproducerade boken*.

Den gängse akademiska undervisningsformen hade sedan medeltiden varit föreläsningen. En föreläsning hade från början karaktären av en diktamen. Läraren läste före ur ett kompendium; studenterna teg, lyssnade och skrev av. Marshall McLuhan har med avseende på detta bruk hävdad att föreläsningssalen ännu så sent som under 1700-talet fungerade ungefär som ett romerskt skriptorium.⁶ I takt med att utbudet av böcker ökade kom emellertid allt fler att uppfatta den undervisningsform som universiteten premierade som antikverad. Friedrich Schleiermacher berör problemet i *Gelegentliche Gedanken über Universitäten im deutschen Sinn* från 1808:

En professor som ständigt läser upp och i skrift kopierar ett en gång för alla färdigställt manuskript, leder oundvikligen tankarna till den tid, då det ännu inte fanns några tryckerier, och då det därför fanns ett värde i att läraren dikterade sin handskrift för flera åhörare i taget, då ju det muntliga föredraget fungerade som en ersättning för böcker. Idag finns det emellertid ingen som förstår varför staten ska avlöna vissa män blott för att dessa ska kunna ta sig rätten att ignorera den välgörande uppfinning som ett tryckeri är, eller varför samma män ska bemöda sig om att locka till sig åhörare istället för att på vanligt sätt, svart på vitt, erbjuda sin med stående stil nedtecknade vishet till försäljning.⁷

Schleiermacher var bara en av många tongivande intellektuella som i samtiden gav röst åt denna åsikt. Fastän boktryckarkonsten hade uppfunnits redan 350 år tidigare får man av källorna intryck av att människor ännu så sent som en bit in på 1800-talet tyckte sig leva mitt i vad vi idag skulle beteckna som en veritabel IT-revolution. Precis som idag fanns det därför också bedömare som menade att universitetsväsendet måste refor-

meras eller på sikt löpa risken att ersättas av ett alternativt distributions-system för lärdom och information.

I denna uppsats avser jag att ge en bild av den diskussion som kring sekelskiftet 1800 fördes med anledning av det föregivet oöverskådliga utbudet av tryckt litteratur, samt att försöka bedöma i vilken utsträckning denna debatt bidrog till att bereda väg för ett nytt lärdoms- och universitetsideal. Vilka för- och nackdelar tillskrev man den tryckta boken jämfört med föreläsningen och andra muntliga undervisningsformer? Hur avsåg man att åtgärda de problem som massproduktionen av böcker påstods innebära för universiteten? Hur såg den verklighetsbeskrivning som handlingsplanerna förutsatte ut? Vilka politiska och pedagogiska intressen ville man inom de olika lägren slå vakt om?

Det källmaterial till vilket jag har ställt dessa frågor härrör från tiden mellan 1768 och 1810. Det förstnämnda året gav Göttingenprofilen Johann David Michaëlis ut den inledande delen av fyrabandsverket *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland*. Detta bildade upptakten till en debatt som kom att fortgå under hela den resterande delen av 1700-talet och som omsider kulminerade i och med det tidiga 1800-talets stora universitetsreformer. Det sistnämnda året in- vigdes det nya universitetet i Berlin. Thomas Pester har i *Universität und gesellschaftlicher Umbruch* från 1991 förtecknat samtliga universitetspolitiska skrifter som gavs ut i bokform under denna period. Listan inkluderar ett knappt 60-tal titlar.⁸ Den föreliggande studien baseras till stor del på en genomgång av skrifterna i denna kategori. Jag har därutöver konsulterat ett stort antal texter som Pester av ett eller annat skäl har valt att utelämma. Hit hör ämbetsskrivelser och remissyttranden av olika slag; hit hör debattartiklar och recensioner av universitetspolitiska verk i lärda periodika; och hit hör till exempel också romaner som skildrar tillståndet inom den akademiska världen. Uppsatsformatet tillåter mig inte att täcka in alla aspekter av den debatt som jag nedan kommer att analysera. Sammantaget ger dock källmaterialet underlag för slutsatsen att det under den aktuella perioden fanns få pedagogiska och universitetspolitiska spörsmål som debatterades lika intensivt som frågan om vilken studiemetod som gav bäst resultat eller vilket läromedel som var det mest ändamålsenliga.

Tematiskt angränsar studien till två forskningsområden som båda har expanderat relativt fort under de senaste decennierna och som till största delen har utvecklats oberoende av varandra. Detta betyder att den sekundärlitteratur som har varit av intresse kan delas in i två sinsemellan självständiga kategorier. Till den ena kategorin hänför jag skildringar som ur olika infallsvinklar belyser händelseutvecklingen på den tyska bokmarknaden och som tar fasta inte minst på den förändring som medborgarnas läsvanor genomgick mot slutet av 1700-talet. Den andra litteraturkategorin består företrädesvis av undersökningar som behandlar olika aspekter av det moderna tyska universitetsväsendets framväxt. I den senare gruppen

inkluderar jag även arbeten som skildrar hur akademiska lärdoms- och vetenskapsideal förändrades under perioden som föregick 1800-talets utbildningsreformer. Det bör understrykas att vare sig bokhistoriker eller utbildningshistoriker tidigare har företagit en ordentlig undersökning av den debatt som jag nedan kommer att studera. Enstaka forskare har berört ämnet i korthet. Ernst Müller påpekar i en uppsats från 1995 att ett stort antal av de aktörer som i slutet av 1700-talet ivrade för universitetsreformer var överens om att tryckkonsten hade gjort den traditionella akademiska undervisningsformen obsolet. Müller exemplifierar detta med några citat men följer därefter inte upp de iakttagelser han redovisar med mer kvalificerade resonemang och utblickar. Han ägnar inte mer än drygt ett par sidor åt ämnet.⁹ Ytterligare några forskare har lagt märke till att det förekom en debatt av det aktuella slaget men har i likhet med Müller valt att inte följa detta spår vidare.¹⁰ En ambition med den här uppsatsen är att slå en brygga mellan bokhistoria och utbildningshistoria och att göra detta just genom att visa på samband av ett slag som tidigare inte har studerats ordentligt inom vare sig den ena eller andra forskningstraditionen.

Undervisningens kris

I *The abuse of learning* från 1948 skildrar historikern Frederic Lilge det tyska universitetsväsendets utveckling från slutet av 1700-talet till 1945. Det följande stycket står att läsa direkt i inledningen av Lilges studie och är avsett att ge en bild av den undervisning som universitetsstudierande erhöll i början av perioden:

Generally speaking, professors taught only what was in the books. Their thinking had hardened into convention and orthodoxy, and their teaching was a mechanical pedantic routine. Students seldom had access to books: university libraries were generally small, antiquated, in disorderly condition and often closed for the larger part of the week. [...] The idea prevailed until near the end of the century that truth was something already known and that academic teaching consisted merely in handing it on to the coming generation.¹¹

Enligt Lilge fanns det på tröskeln till 1800-talet mycket litet som talade för att universitetet skulle överleva som utbildningsanstalt. Minst av allt kunde man då förutse att Tyskland snart skulle förfoga över världens främsta lärosäten. Före de reformer som genomfördes med början i Preussen efter nederlaget i kriget mot Napoleons Frankrike låg den akademiska världen insvept i ett till synes ogenomträngligt mörker. Förnyelsen inleddes inte på allvar förrän Wilhelm von Humboldt i egenskap av preussisk utbildningsminister 1809 tog initiativ till att anlägga det sedermera mönsterbildande universitetet i Berlin.

Lilge är inte alls ensam om att beskriva saker och ting på det här sättet. Grundintrigen återanvänds i den ena skildringen efter den andra. Inte alla men många historiker delar idag uppfattningen att universitetet var en institution i djup kris då 1700-talet löpte ut. Allt var mörkt – och sedan kom Humboldt.¹²

Thomas Albert Howard går igenom händelseförloppet på nytt i boken *Protestant theology and the making of the modern German university* från 2006. När Howard redogör för situationen inom den akademiska världen före 1800-talets reformer följer han Lilge och andra föregångare tätt i spåren. ”By almost every index”, förklarar han, ”German universities were in poor shape as the ’century of light’ dawned, beset with myriad internal problems, wedded to Aristotelian science, [and] committed to outmoded pedagogy”.¹³ Det fanns förvisso ett par lärosäten där det hade börjat röra på sig, medger Howard. Universiteten i Halle och Göttingen avvek tidigt från mönstret. Här förväntades lärarna inte bara bibringa de studerande ett färdigpaketerat bildningsgods utan också föra vetenskapen framåt. Howard tonar dock ned betydelsen av dessa exempel. ”For most contemporaries”, skriver han, ”the seeds of change were obscured by the reality of stagnation. Indeed, the century preceding the founding of the university of Berlin was no golden age for German universities.”¹⁴

Lilge och Howard ger på sätt och vis en riktig bild av det tillstånd som universiteten befann sig i då 1700-tal övergick i 1800-tal. Det är åtminstone lätt att i källorna finna stöd för deras beskrivning av akademiska studiemetoder och undervisningsformer som i grunden föråldrade. Bilden av professorn som med entonig röst läser innantill ur en uråldrig lärobok var i samtiden legio. Romaner och pedagogisk programlitteratur berättar inte sällan om studenter som är så uttråkade att de faller i sömn under kollegierna.

Problemet är bara att vare sig Lilge eller Howard hjälper oss att förstå *varför* den här typen av undervisning hade kommit att framstå som så obsolet. När allt kommer omkring hade ju metoderna för ut- och inläring förblivit i stort sett desamma sedan medeltiden. Läraren återgav muntligen vad som stod skrivet i hans kompendium. Åhörarna lät orden gå in genom öronen och sedan ut genom pennan och ned i en anteckningsbok. Den som lyssnade noga och antecknade allt i rätt ordning fick ifrån kollegiet med sig en kopia av det föredrag han hade åhört och kunde sedan läsa igenom alltsammans på nytt hemma på kammaren. I det avseendet hade alltså mycket litet förändrats under årens lopp.

Det som däremot hade förändrats var att det i slutet av 1700-talet var lättare än någonsin tidigare att få tag på böcker. ”Students seldom had access to books”, kungör Lilge i citatet ovan. De flesta skribenter som deltog i den debatt som kring sekelskiftet 1800 fördes angående den högre utbildningens framtid var på den punkten av motsatt åsikt. Kantadepten

Johann Adam Bergk talar i *Die Kunst, Bücher zu lesen* från 1799 om boken som en ”bildnings-” och ”uppfostringsanstalt” och beskriver den i det avseendet som en rival till universitetet.¹⁵ Delvis grundar han denna jämförelse på egna erfarenheter:

Goda böcker skänker oss ständigt ny näring och får oss att betrakta saker och ting ur nya perspektiv; själv har jag därför alltid upplevt böcker som intressantare och mer lärorika än föreläsningar, vilka fortgår under ett halvt år i streck och som man åhör i ständigt skiftande sinnesstämningar och kroppsställningar. Den stora mängd böcker som idag produceras kommer på sikt att leda till döden för våra universitet, ifall dessa inte skyndar sig att på kulturens område hålla jämna steg med tidens gång, samt att gentemot den skriftliga framställningen åter visa på nyttan av det muntliga föredraget, som appellerar till flera sinnen på en och samma gång och som därigenom underlättar vår förståelse.¹⁶

Bergk ställer exakt samma diagnos som många andra bedömare i samtiden. Det är den fortgående massproduktionen av tryckt litteratur som slutligen har gjort det möjligt att undvara den undervisning som sedan medeltiden har ägt rum vid universitetet. Böcker och universitet konkurrerar enligt denna uppfattning om en och samma publik. Ifall universitetet inte ska gå under i den tvekampen måste de kunna erbjuda något som lektören inte kan. Det är framför allt därför som Bergk och många med honom anser att äldre akademiska studiemetoder inte längre håller måttet. Det är framför allt därför som många nu driver kravet på att äldre undervisningsformer ska tas ur bruk och ersättas med nya.

Exemplen kunde lätt mångfaldigas. Medan Bergk beskriver boken som en ”bildnings-” och ”uppfostringsanstalt” karaktäriserar Novalis i sin tur det akademiska katederföredraget som en ”muntlig bok”. Uttrycket förekommer i dennes ofullbordade huvudverk *Das allgemeine Brouillon* från slutet av 1790-talet. Novalis påpekar här också att ”föreläsningar finns istället för böcker” samt att ”fulländade böcker gör föreläsningar överflödiga”.¹⁷ Samma grundtanke återkommer i en rad källor och författarskap från den här tiden och ligger som nedan kommer att framgå dessutom till grund för flera sinsemellan motstridiga universitetspolitiska reformkrav.

Innan jag diskuterar dessa krav mer ingående kan det finnas anledning att kortfattat beskriva den situation varifrån förslagsställarna utgick. Bergk och Novalis skrev de ord som här har citerats precis före sekelskiftet 1800. De kunde då se tillbaka på ett århundrade av näst intill oavbruten uppgång för den tyskspråkiga bokhandeln. Fastän utvecklingen hade tagit fart långt tidigare brukar historiker särskilt framhäva 1700-talets andra hälft eller ännu hellre dess sista tredjedel som den period då förändringarna slog igenom på allvar.¹⁸ Det bör i det här sammanhanget nämnas att den tidens lärda opinion hade tillgång till ungefär samma statistik som den man utgår från idag då man vill ge en bild av denna

utveckling. Två gånger om året, en gång på våren och en gång på hösten, arrangerades Europas största bokmarknad i Leipzig. Inför varje mässa lät man trycka en katalog i vilken man förtecknade i stort sett alla böcker som hade getts ut på tyska förlag under det senaste halvåret. Det var inte bara den lättsmälta och populära förströelselitteraturen som ökade. Förutom spökhistorier och äventyrsromaner och annan lektyr som kan hänföras till denna kategori gavs det också ut allt fler verk med vetenskapligt och filosofiskt innehåll.¹⁹ I *Apell an meine Nation* från 1795 diskuterar Johann Georg Heinzmann resultatet av denna akademiska skriftfabrikation: ”Ingen nation har under de senaste 30 åren tryckt fler böcker än den tyska. [...] Ingen av världens alla upplysta nationer har åstadkommit en mässkatalog av det slag som tyskarna numer levererar var sjätte månad, och i vilken varenda fakultet, varenda vetenskap finns företrädd med i genomsnitt 50 eller 60 nya titlar.”²⁰

Parallellt med att massproduktionen av tryckta böcker sköt fart skedde en annan mycket viktig förändring. 1700-talets andra hälft var nämligen också den period då tyska lärde slutgiltigt övergav latinet. I början av seklet hade vetenskaplig litteratur på folkspråket knappast förekommit. Enstaka pionjärer såsom Leibniz och Thomasius hade visserligen redan kring sekelskiftet 1700 uppmanat tyskspråkiga akademiker att använda modersmålet i skrift. Få hade då varit villiga att följa detta råd. Statistik visar att det dröjde till 1780 innan tyskan gick ikapp. Efter detta gick dock utvecklingen fortare. När 1700-tal avlöstes av 1800-tal var det i stort sett bara teologer som ännu höll fast vid det idiom som fram till nyligen hade tjänstgjort som lärdomsrepublikens *lingua franca*. Teologins andel av den totala mängden ny vetenskaplig litteratur sjönk dock kontinuerligt under hela den period som här är av intresse.²¹ När Wilhelm von Humboldt 1810 fick i uppdrag att grunda det nya universitetet i Berlin var tyskan sedan länge förstaspråk också inom den akademiska världen.

Bokmarknadens expansion beledsagades länge av stora förhoppningar. Tongivande upplysningsivrare såg i tryckpressen ett redskap som skulle hjälpa dem att utrota okunnighet och vidskepelse och som i förlängningen därmed skulle bereda väg för en sedligare och mer rättvis samhällsordning.²² De lärda och upplysta skulle med den tryckta boken som medel sprida kunskapens och förnuftets klara ljus till de ännu oupplysta.

Samtidigt bör det framhållas att det utöver ambitionen att upplysa fanns andra och mer handfasta skäl till att de lärde i allt högre grad ägnade sig åt att skriva. Från och med mitten av 1700-talet hade flera tyska stater infört ett urvalssystem som innebar att akademiska tjänster i första hand skulle gå till personer som hade meriterat sig inte bara som lärare utan dessutom som skriftställare. Såsom William Clark har visat i *Academic charisma and the origins of the research university* blev detta kvalifikationskrav allt viktigare ju längre tiden led.²³ Johann Adam Bergk kommenterade utvecklingen strax före sekelskiftet 1800 i sin ovan nämnda *Die Kunst*,

Bücher zu lesen. ”Värdet och storheten hos en lärdd bedöms idag enbart på grundval av hans skrifter. Den som inte skriver är inte längre att räkna med i den lärda världen, och den som aspirerar på ett ämbete, honom frågar man vad han har skrivit.”²⁴ Johann Georg Heinzmann beskriver samma utveckling i *Apell an meine Nation* och uttalar där också misstanken att lärda skribenter ofta är mindre intresserade av att upplysa sina medmänniskor än av att ta sig framåt i karriären. ”De vetenskapliga skriftställarnas prestationer härrör i grund och botten ur en vilja att överglänsa sina fakultetskolleger och att meritera sig för nya tjänster.”²⁵

Drivkrafterna bakom den utveckling som skisseras i detta avsnitt är för vårt vidkommande emellertid av mindre intresse än de påstådda effekterna av densamma. Oavsett om universitetslärarna skrev för att upplysa och undervisa eller för att tillvarata sina egna karriärintressen gav textproduktionen utöver alla eftersträvansvärda resultat också upphov till en rad problem. Det paradoxala i situationen var förstås att utbyggnaden av det litterära distributionssystem varigenom de lärde avsåg att sprida sin kunskap till människor utanför universitetet samtidigt fick den undervisning som fortfarande pågick därinne att te sig djupt förlegad. I så måtto kunde det se ut som om upplysningens akademiska avantgarde hade sprungit före mot en pyrrhuss seger. I takt med att utbudet av lärda verk ökade och upphovsmännen allt oftare framställde sig som nationens och ibland hela mänsklighetens andliga vägvisare höjdes nu rösterna från den del av opinionen som ansåg att akademiska studiemetoder och undervisningsformer hade tjänat ut sitt syfte.

Böcker eller katederföreläsningar? Universitetsstudier eller självstudier? Så kunde man något tillspetsat sammanfatta en av periodens stora tvistefrågor. Förut marginaliserade läsargrupper såsom ”fruntimmer” och ”utbildade” ansågs tack vare bokmarknaden ha givits möjlighet att bemäktiga sig kunskaper av ett slag som fram till nyligen hade varit reserverade för en liten elit av latinkunniga män. En del av dessa nykomlingar påstods dessutom återanvända de kunskaper som de hämtade ur böckerna i syfte att själva försöka slå sig fram som skriftställare. En anonym skribent i *Journal von und für Deutschland* beskrev situationen så här 1790:

Nuförtiden kan någon som inte bedriver studier som ett yrke och som aldrig med egna ögon har sett en akademi ändå med lätthet tillägna sig en stor mängd kunskaper genom egen läsning och eftertanke. När personen sedan har uppövat en viss färdighet i att producera skriftliga uppsatser, hur lätt är det då inte för honom att själv ta sitt alster till tryckeriet? Ifall någon gjorde sig mödan att mönstra den tyska skriftställarmén skulle han där träffa på en anseilig mängd fruntimmer och ickeakademiker. Skrifter som härrör från dessa grupper har dessutom sina obestridliga förtjänster, ty de innehåller ofta mer av nyhetsvärde och originalitet än de verk som produceras av akademiker, vars smak och omdöme inte sällan har fördärvats av universitetsläntrien.²⁶

Lägesrapporter av detta slag förekom tämligen ofta i samtiden. Det kunskaps gods som universitetet förut hade förvalt i stort sett utan insyn och som fram till nyligen hade omgärdats av en för utomstående oöverstiglig språkbarriär tycktes nu ha blivit allmän egendom.

Det kommer nedan att framgå att man inom den akademiska världen reagerade ganska olika på denna utveckling. Artikelskribenten i *Journal von und für Deutschland* var hursomhelst inte ensam om uppfattningen att ”egen läsning och eftertanke” många gånger gav bättre utdelning än den undervisning som universitetet erbjöd. Denna åsikt förfäktades i samtiden allt oftare inte bara i debattartiklar och pedagogiska programskrifter, utan också i skönlitteraturen.²⁷ Karl Philipp Moritz skildrar i romanen *Anton Reiser* från slutet av 1700-talet hur protagonisten Anton får upp ögonen för filosofin och hur han därefter på egen hand börjar studera de ledande tänkarna. Reiser införskaffar sin lektyr från det lokala antikvariatet och blir så uppslukad av det han läser att han under ett par månader försummar sina gymnasiestudier. Detta är emellertid inte något som han efteråt ångrar. Tvärtom: ”Ifall en bortavaro från offentlig skolundervisning kan vara till nytta för någon, så var den det för honom, ty inom loppet av par månader hade han fått mer uträttat och berikat sitt förstånd med betydligt fler begrepp, än vad han senare skulle komma att göra under alla sina akademiska studieår sammantagna.”²⁸

Ett skäl till att tyska universitet vid denna tid ofta föredrog att anställa lärare som hade gjort sig ett namn som skriftsällare var att man förväntade sig att detta skulle locka fler studenter. ”Det är endast tack vare skrifterna som en lärares rykte når ut och lockar långväga åhörare till hans föreläsningar”, fastslog Göttingenprofessorn Carl Villers i början av 1800-talet.²⁹ Detta var dock inte en oomstridd utnämningssgrund. De skrivande professorerna löpte enligt vissa bedömare en uppenbar risk att få betala för sitt författarvärv med sjunkande åhörarantal. Ju fler skrifter de gav ut, ju fler läroböcker och kompendier de lät trycka, desto färre skäl för studenterna att ta del av deras undervisning på plats och ställe. Johann David Michaëlis diskuterar dilemmat i den tredje delen av *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland* från 1773. Enligt Michaëlis kan man knappast ha undgått att lägga märke problemet ifall man under en tid har varit verksam vid ett universitet. Det mest ogenomtänkta man kan göra som lärare är att paketera om den kunskap som man vanligtvis lär ut i föreläsningssalen och istället ge ut den i bokform. ”Till och med den professor som nyss fick ta emot kollegiets applåder kan i ett slag gå miste om detta bifall om han väljer att nedteckna sina ämneskunskaper i en bok. [...] Fenomenet är nu så pass välkänt att man som professor ofta ser sig tvungen att avråda yngre vänner och kolleger från att skriva böcker av detta slag.”³⁰

Det var inte bara bokhandeln som kunde förse universitetsstudierande och andra läsare med ny och spännande litteratur. Ifall man inte hade råd

att själv köpa de böcker som intresserade en kunde man gå med i en läse-cirkel och dela kostnaderna med andra medlemmar. Beroende på vilken lektyr man föredrog kunde man också bevista ett lånebibliotek eller försöka få tillträde till ett läsekabinett.³¹ På vissa orter fanns det dessutom utmärkta universitetsbibliotek att tillgå för den som var behörig. I det citat som jag återgav precis i början av detta avsnitt påpekar Frederic Lilje att de sistnämnda inrättningarna vanligtvis befann sig i ett bedrövligt skick i slutet av 1700-talet. Det är av allt att döma en riktig iakttagelse. Det fanns emellertid undantag. Framför allt utmärkte sig Göttingen på det här området. Stadens universitetsbibliotek var länge känt som det främsta i sitt slag. Lärosätets mecenater avsatte regelbundet medel för inköp av ny litteratur. Noviteterna recenserades löpande i *Göttingische gelehrte Anzeigen* och tillföll därefter samlingarna. En viktig föresats var att alltid kunna erbjuda lärare och studenter det senaste och mest aktuella.³² Ernst Brandes, kansli- och regeringsråd med särskilt ansvar för universitetsärenden, beskrev i en programskrift från 1802 Göttingens bibliotek som det ”allmännyttigaste och mest använda i världen”.³³

Givet det hot som boken i en del sammanhang representerade kunde ett välförsett bibliotek emellertid uppfattas som ett problem snarare än som en förmån.³⁴ Michaëlis tar upp ämnet i den fjärde och sista delen av *Raisonnement*. Det ska genast nämnas att också Michaëlis lovordar Göttingens bibliotek. Han gör tidigt klart att han i likhet med övriga lärare betraktar samlingarna som en oskattbar resurs och som en direkt förutsättning för mycket av den verksamhet som han och andra medarbetare bedriver. Frågan är bara i vilken utsträckning denna exceptionella facilitet bör få utnyttjas också av universitetets studenter. Enligt Michaëlis finns det en risk att de öppettider som för tillfället gäller ger upphov till missbruk. Eftersom många studenter inbillar sig att de kan förvärva all den kunskap de behöver direkt ur böcker skulle de kunna frestas att gå på upptäcktsfärd bland bokhyllorna i biblioteket istället för att bevista kollegierna. Biblioteket inbjuder med andra ord till självstudier och utgör i det avseendet ett direkt hot mot universitetets kärnverksamhet:

Universiteten inrättades inte för att man där skulle lära av döda utan av levande lärare. Risker är nu att många studenter vänjer sig vid att studera på egen hand, enbart med stöd av böcker, och att de då försummar kollegierna. Så länge det bara är enstaka individer som gör på detta sätt så skadar de ingen annan än sig själva. Men i samma stund som denna studiemetod blir allmänt accepterad har universitetet förlorat den nyttofunktion som det idag alltjämt uppstår tack vare en väl genomförd muntlig undervisning inom de olika ämnena.³⁵

Michaëlis diskuterar hur man ska stävja detta missbruk. Det förslag som han personligen stannar för innebär att nyttjanderätten för studenter ska begränsas till allra högst två timmar per dag. En flyktingström från läro-

salen till läsesalen skulle på sikt innebära att universitetet förlorade sitt tidigare existensberättigande.

Det är lätt att få intryck av att böcker hade en näst intill oemotståndlig dragningskraft på 1700-talets studenter. Många skribenter förutsatte precis som Michaëlis att flertalet av de ynglingar som sökte sig till universitetet inte desto mindre föredrog att hämta lärdom ur tryckta skrifter. En vanlig bedömning var därför att en fortsatt massproduktion av tryckt litteratur på sikt skulle leda till att föreläsningssalarna tömdes på åhörare.³⁶ Från den akademiska världen kom emellanåt rapporter som tydde på att utvecklingen gick i precis den riktningen. Friedrich Erdmann August Heydenreich berör ämnet i *Ueber die zweckmässige Anwendung der Universitätsjahre* från 1804. I ett kapitel under rubriken ”Om den läshunger som leder många studenter i fördärvet” porträtterar Heydenreich en studerandetyyp som han benämner ”den egoistiske läsaren”. Det utmärkande för denna typ är att han värderar det avskilda umgänget med böcker och lärda verk högre än den undervisning som erbjuds honom vid universitetet. ”Dessa läsare lever i tron att lektyren främjar deras intellektuella utveckling på ett sätt som andra läromedel inte förmår. De ringaktar all muntlig undervisning och begagnar sig därför inte av sådan. De vistas vid universitetet men har sällan befunnit sig i en föreläsningssal.”³⁷ Heydenreich låter också förstå att denna studerandetyyp på senare tid har blivit allt vanligare. Enligt honom påträffar man numera dessa egoistiska läsare vid vartenda tyskspråkigt lärosäte.

Ett närbesläktat problem som sattes i samband med bokmarknadens utbredning var att de studerande allt oftare uttryckte missnöje med sina lärare och den undervisning de erhöll. Beskrivningar av studenter som stoltserar med sin kännedom om de senaste modeskrifterna är relativt vanligt förekommande i källorna.³⁸ Lärarnas ämneskunskaper och idéer uppfattades vid en jämförelse inte sällan som hopplöst föråldrade. Ernst Brandes tar upp problemet i den ovan citerade programskriften från 1802. ”Studenter som är bekanta med den senaste modelitteraturen anser vanligen att föreläsningen saknar värde ifall professorn inte tar upp de idéer som framförs i deras modeskrifter”, skriver Brandes. ”Denna omständighet avgör också vilket bemötande en föreläsare får, och detta bemötande växlar idag fortare än någonsin tidigare och tar sig dessutom allt häftigare uttryck.”³⁹ En professor som ena året får ta emot applåder och hurarop kan året därpå avfärdas som en kvarleva från flydda tider och vara tvungen att föreläsa inför halvtomma bänkrader. Enligt Brandes beror reaktionerna som regel inte på att läraren under tiden har ändrat uppfattning i någon vetenskaplig stridsfråga utan på att studenternas krav och förväntningar skiftar i takt med modena på bokmarknaden.

Det vore lätt att fylla på med ytterligare exempel på problem som man menade att bokmarknadens utbredning gav upphov till inom den akademiska världen. Som ovan nämnts fanns det få frågor som engagerade lika

mycket och som ventilerades lika ofta i den pedagogiska och universitetspolitiska programlitteraturen under decennierna före och efter sekelskiftet 1800. Jag vill förvisso inte ge intryck av att alla som deltog i diskussionen utgick från en och samma problembeskrivning. Åsikterna gick i själva verket starkt isär både vad gällde de olika studiemetodernas för- och nackdelar och vad gällde universitetets chanser att överleva som läroinrättning. En sak var dock nästan alla överens om: boken hade vare sig man önskade det eller inte nu etablerat sig som en konkurrent till det reguljära universitetet.

Abolitionism

Från juli 1795 till januari året därpå diskuterade man i *Berliner Mittwochsgesellschaft* den i samtiden alltmer brännande frågan om universitetets vara eller inte vara. Åsiktsutbytet skedde per brev och inleddes sedan den kalvinistiske predikanten och medlemmen Johann Georg Gebhard i en programskrift låtit förstå att det från medeltiden nedärvda universitetsväsendet slutgiltigt hade spelat ut sin roll. Enligt Gebhard fanns det inte längre ett behov av den undervisning som ägde rum i lärosalarna då varje läskunnig tysk numera lika gärna kunde förvärva den kunskap som intresserade honom direkt ur böcker.⁴⁰ Övriga medlemmar som gav sig in i diskussionen var av en annan uppfattning. Wilhelm Abraham Teller förklarade att universitets stora förtjänst jämfört med boken bestod i att man där trots allt befann sig i en miljö där man kunde dryfta undervisningens innehåll med likasinnade och sporra varandra mot nya mål.⁴¹ Denna invändning hade Gebhard sannolikt hört förut. Den framfördes tämligen ofta av opinionsbildare som vid denna tid stod upp till universitetets försvar. Gebhard tog i ett av sina brev tillfället i akt att bemöta den:

Då många ynglingar deltar i kollegierna kan man få för sig att de sporrar inte bara läraren utan också varandra till större ansträngningar. Helt rätt! – om det inte vore för att det flamsas så mycket i lärosalarna att det stör koncentrationen, och att de studerande ofta hindrar varandra från att delta i kollegierna, samt att det finns en jargong som går ut på att man ska håna och förlöjliga de kamrater som följer undervisningen flitigt. [...] På en ort dit ynglingar kommer i en ålder då lidelserna rasar som häftigast går det inte att undvika att studiehindren och frestelserna blir fler än då vetenskaperna studeras hemma på kammaren under överinseende av släktingar och föräldrar.⁴²

För Gebhard framstår det umgänge som odlas studenter emellan följaktligen som ett hinder snarare än som en drivkraft för den som önskar ta tillvara sin begåvning. Den som är genuint intresserad av vetenskap och filosofi gör alltså bäst i att undvika universitetet och de frestelser som där tenderar att avleda en ung mans uppmärksamhet från studierna.

Det är tydligt att Gebhard föredrar boken framför föreläsningen inte i första hand därför att han anser att den är det bästa läromedlet utan mer av det skälet att den tycks göra det möjligt att privatisera studiet av vetenskapen. Den sistnämnda egenskapen var i samtiden mycket värd i sig själv. Den akademiska världen framställdes i debatten ofta som en karaktärsfördärvande och moraliskt vederstygglig pesthärd. För vissa skribenter var universitetet en anstalt dit unga och oförstörda män gav sig iväg för att ta en examen och varifrån de återvände som söndersupna sybariter med spelskulder och diverse veneriska sjukdomar.⁴³ De studiehinder och frestelser som Gebhard avser i citatet ovan var med andra ord välkända. Mot den bakgrunden förstår man varför kristna pedagoger och moralpredikanter som han själv ofta knöt stora förhoppningar till boken som läromedel. Bokens förtjänst bestod inte minst i att den tycktes göra det möjligt att isolera de studerande från varandra och från studentlivets frestelser utan att för den skull förvägra dem bildning och lärdom. Tack vare det arbete som tryckpressarna uträttade kunde man en gång för alla avskaffa universitetet och den skadliga umgängeskultur som odlades vid dessa anstalter och ändå bibringa studieintresserade ynglingar ett viss mått av kunskap. Johann Adam Bergk beskrev som tidigare framgått boken som en ”bildnings-” och ”uppfostringsanstalt”. Ur ett annat perspektiv kunde denna bildningsanstalt vara intill förväxling lik en isoleringscell. Därav en viktig del av bokens universitetspolitiska attraktionskraft.

Gebhards åsikt var likväl inte den gängse i slutet av 1700-talet. Fastän en senare tids historieskrivning emellanåt har gett intryck av motsatsen var de flesta bedömare som deltog i diskussionen överens om att universitetet borde bevaras – om inte i dess medeltida skepnad så åtminstone i *någon* form.⁴⁴ De som tänkte annorlunda utgjorde trots allt en relativt liten minoritet. Jag har i det följande valt att kalla dem som tillhörde denna opposition för *abolitionister*. Det faktum att abolitionisterna var underlägsna rent numerärt betyder i och för sig inte att de inte märktes eller att deras meningsmotståndare kunde kosta på sig att negligera dem. Snarare förhöll det sig precis tvärtom. Det var mycket tack vare abolitionisterna som frågan om universitetets framtid ständigt återuppstod och fortsatte att tas upp till förnyad diskussion. Ifall universitetet inte hade upplevts som ifrågasatta hade heller ingen behövt försvara dem. Sätillvida skulle man kunna säga att abolitionisterna ofta nog var de som styrde diskussionen. Den debatt som Gebhard initierade i *Berliner Mittwochsgesellschaft* var i det avseendet signifikativ. Ingen förutom Gebhard ansåg att universitetet borde avskaffas men alla som deltog i diskussionen såg sig tvungna att förhålla sig till och bemöta detta krav.

Ungefär samma argument som Gebhard framförde till medlemmarna av ett hemligt sällskap i Berlin hade andra skribenter före honom presenterat i skrifter avsedda för en större publik. En av de mest tongivande abolitionisterna vid denna tid var pedagogen och skolföreståndaren Joa-

chim Heinrich Campe (som under en period också hade varit informator åt Wilhelm von Humboldt och dennes bror Alexander på slottet Tegel en bit utanför Berlin). Tre år före meningsutbytet i *Mittwochgesellschaft* hade Campe gett ut uppsatsen "Von den Universitäten" i den av honom själv redigerade skriftserien *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens*. Campe anknyter i denna text till bilden av universitetsvärlden som en plats där gängse normer och moraliska regler konsekvent sätts ur spel och där de studerande oundvikligen tar skada både till kropp och själ. I frånvaro av föräldrar och andra närstående auktoriteter förmår en ung man inte stå emot de frestelser han ställs inför efter ankomsten till studieorten. Campe ger en rad exempel på den osedlighet som han menar är utmärkande för studentlivet: den måttlösa alkoholkonsumtionen; det utbredda duellerandet; kort- och tärningsspel; bordellbesöken med efterföljande könssjukdomar, etcetera. Enligt honom uppstår den här typen av aktiviteter med nödvändighet varhelst man anlägger ett universitet. Det tyder på dålig kännedom om människans natur ifall man tror att det ska gå att avskaffa eller ens mildra de missförhållanden som lärosätena drar till sig. Ynglingar som skiljs från sina föräldrar i en ålder då deras lidelser ansätter dem som allra hårdast och vars umgänge hädanefter främst består av andra ynglingar i samma belägenhet kommer med få undantag alltid att avfalla från den rätta vägen. "Det onda är såvitt jag kan bedöma omöjligt att åtgärda", sammanfattar Campe. "Det är en del av universitetets väsen och kan därför inte utplånas med mindre än att man utplånar universitetet som sådant."⁴⁵

Campe förutser att en del läsare kommer att fråga sig om det verkligen är möjligt att stänga universiteten. Han medger att det trots problemen funnes skäl att bevara dessa inrättningar ifall det inte gick att erbjuda de studerande en likvärdig utbildning någon annanstans eller med hjälp av andra läromedel. Så är dock inte fallet, försäkrar han. Det är sant att det finns ämnen inom vilka en muntlig undervisning är mer eller mindre outhärlig och vars studium av det skälet förutsätter att studenter och lärare befinner sig på en och samma plats. Denna plats måste dock inte vara gemensam för de olika ämnena såsom fallet är vid ett universitet. Campe rekommenderar att man inrättar nya läroanstalter för de studieriktningar som här avses och att man då också skiljer utbildningarna åt geografiskt – allt för att bryta ned studentpopulationen i så små enheter som möjligt. En stor del av den kunskapsförmedling som tidigare skedde vid universiteten kan man dock sköta på andra sätt i framtiden. Inom vissa vetenskaper är det rentav möjligt att undvara muntlig undervisning helt och hållet. Campe lyfter särskilt fram de historiska disciplinerna (vilka på 1700-talet ibland kunde innefatta studieområden som vi numera hänför till naturvetenskaperna). "Vad gäller studiet av historien och dess hjälpvetenskaper är muntlig undervisning nödvändig endast på lägre nivåer inom skolväsendet. När man kommer upp något i ålder kan man

hämta den kunskap som intresserar en direkt ur böcker, vilket dessutom går fortare än att delta i ett kollegium.”⁴⁶

En nedläggning av universitetet skulle självfallet inte innebära att man förbjöd muntlig undervisning i ämnen där denna kan undvaras. För att förekomma kritikerna påpekar Campe att en lärare alltid kan fortsätta att föreläsa privat om han så önskar. Lärda celebriteter skulle även i framtiden kunna försörja sig på att ta emot åhörare. Varje lärare skulle så kunna förestå ett eget litet lärosäte. En sådan utveckling är dock inte vad Campe själv hoppas på. Enligt honom är boken helt enkelt ett bättre och mer effektivt läromedel än det talade ordet. Stora tänkare och vetenskapsmän gör av det skälet en viktigare insats som skribenter än som talare och föreläsare. ”En skrift kräver mer flit, tanke och koncentration både från den som skriver och den som läser den”, påpekar Campe. ”Fastän skriftkonsten hos oss är eftersatt den också är den ändå långt mer utvecklad än den muntliga framställningskonsten.” Indirekt låter Campe förstå att den som trots det vill bevara en muntlig undervisning i de aktuella ämnena styrs mindre av rationella motiv än av sentimentalitet och nostalgi. Han har personligen liten förståelse för dessa känslor. ”Om det nu är så att de stora männen gör störst nytta som skriftställare, finns det inte så mycket att sörja över ifall det skulle visa sig att det till dessa nya universitet kom få personer för att lyssna till dem.”⁴⁷

Innan han sätter punkt tar Campe tillfället i akt att föregripa en annan invändning. Kritikerna kunde tänkas hävda att det trots allt var universitetet som genom åren hade fostrat de stora tänkarna. Varifrån skulle framtidens tänkare komma ifall man nu beslöt att avskaffa universitetet? Skulle inte detta utgöra ett hot mot tankens och vetenskapens framtidskridande i stort? Campe avfärdar alla farhågor av den typen. Han namnger en rad skriftställare och vetenskapsmän som han menar har gjort viktiga insatser för mänskligheten fastän de har befunnit sig utanför den akademiska världen – däribland filosofer och upplysningsivrare såsom Leibniz, Mendelsohn och Voltaire men också skaldar och romanförfattare såsom Fielding, Richardson och Klopstock. Enligt Campe kan en vistelse vid universitetet i själva verket vara till nackdel inte bara för de studerande utan också för läraren och dennes intellektuella och moraliska utveckling. Umgänget med andra lärde tenderar att fördärva snarare än att förädla ens karaktär. Om något borde man därför sträva efter att hålla sig borta från den akademiska världen. Ett sådant beslut underlättas förstås i en tid då de tankar och idéer som står högt i kurs i universitetskretsar ändå når en via andra media. ”Hjälpmiddel för andens bildning finner man numer i överflöd också utanför universitetet; det umgänge som de lärde upprätthåller med andra lärde främjar inte andens bildning ytterligare.”⁴⁸

Huvudlinjen i Campes resonemang är som synes densamma som hos Gebhard. Den akademiska världen beskrivs som en i alla avseenden fördärande miljö. Den fördärvar både studenter och lärare. Det bästa för alla

parter vore därför om universiteten slog igen. Det är i det här sammanhanget som Campe och andra abolitionister lanserar den tryckta boken som ett alternativ. Fastän Campe uttryckligen beskriver boken som ett betydligt bättre och mer effektivt pedagogiskt redskap än det talade ordet är det svårt att värja sig mot intrycket att detta ställningstagande är underordnat den moraliska reformambitionen. Ändamålet helgar läromedlet. Istället för att transportera människor till den gudsförgätna plats där kunskapen förvaras kan man med bokens hjälp transportera kunskapen till de platser där människorna befinner sig. Eftersom universitetet då inte längre framstår som en outhärlig institution kan man slutligen avskaffa det. Boken befriar såväl lärare som studenter från en nödvungen samvaro med andra människor av samma sort och ger dem därigenom chansen att återgå till ett rättrådigt och sedesamt liv. Undervisningen måste inte längre vara knuten till en särskild ort. Ingen invånare i de lärdes republik måste längre befinna sig på samma plats som någon annan. Hemmet – inte universitetet – är den plats där människan förverkligar sina inneboende moraliska anlag och där hon utvecklas till en myndig och ansvarsfull individ.

Det abolitionistiska budskapet kunde förmedlas till opinionen också i skönlitterär form. I brevromanen *Carl von Carlsberg* som publicerades i sex band mellan 1779 och 1886 framställde pedagogen och skolföreståndaren Christian Gotthilf Salzmann den akademiska världen i en om möjligt än mer ofördelaktig dager än Campe. Berättelsen tar sin början då den unge protagonisten Carl ger sig av hemifrån för att studera vid universitetet i (den fiktiva) staden Grünau. Bakom sig lämnar han bland annat en äldre vän och mentor, Baron von Braw, som i romanen får representera rättrådigheten och det goda omdömet. Det är mellan Carl och baronen som merparten av de brev som framställningen består av utväxlas. Efter ankomsten dröjer det inte länge förrän Carl får bevittna den akademiska sedeslösheten på nära håll. Han ser sina studiekamrater roa sig med prostituerade; han hamnar själv i slagsmål; han deltar i fylleslag och spelar bort alla pengar han hade med sig hemifrån på kort. Skamsen skriver han med jämna mellanrum till baronen och berättar vad han har varit med om. Denne förmanar honom och levererar i sin tur en rad angrepp på universitetet som institution. Enligt baronen är universitetet lika farligt för en människas samvete och dygd som pesten är för hennes liv.⁴⁹

Mot den här bakgrunden får så flera av romanens gestalter ge röst åt Salzmanns åsikt att universiteten och hela den umgängeskultur som råder där bör utrotas en gång för alla. Återigen tilldelas nu boken en viktig funktion. En bit in i romanen har Carl sökt upp en pastor för att be om råd i ett ärande av privat karaktär. När Carl berättar att han är student vid universitetet visar det sig att pastorn en gång i tiden har varit verksam där som lärare. Också pastorn låter i detta läge förstå att han anser att

man bör avskaffa universitetet. Carl känner sig denna gång manad att protestera. ”Men Herr pastor”, genmäler han, ”det finns ju så många dugliga män på våra universitet.” Pastorn förnekar inte detta. Han medger att det i lärarkåren finns gott om skickliga yrkesmän. Men detta saknar för honom betydelse. Hans poäng är att det i ett modernt samhälle inte längre finns ett behov av den kompetens som professorerna förut kunde briljera med. De kunskaper som de studerande förr förvärvade vid universitetet kan de nuförtiden lika gärna skaffa sig på egen hand:

Våra lärosäten anlades under en period då böcker fortfarande var rätt sällsynta, och då män som kunde läsa och skriva vanligen betraktades som snillen. Under dessa tider kanske det fanns ett behov av en sådan sorts inrättning. Men idag passar den lika litet som en fästning från korstågens tid passar i ett krig där fästningar bestormas med bomber och kanoner.⁵⁰

För övrigt torde det inte ha krävts någon större ansträngning från pastorns sida för att övertyga Carl om att universitetet hade förlorat sin funktion. Faktum är att Carl redan före den scen som ovan återges i ett brev har låtit förstå att han ändå inte får ut något av undervisningen. ”Om jag ska vara helt ärlig”, skriver han, ”så tror jag att jag lär mig mycket mer när jag tar en bok och läser den med eftertanke än vad jag lär mig på våra föreläsningar.”⁵¹

Skälet till att Salzmans föredrar att de studerande stannar hemma och läser istället för att de skriver in sig vid ett universitet är inte att han värderar boken högst av alla läromedel. I hans fall blir det i själva verket ännu tydligare än hos Gebhard och Campe att ett stort utbud av böcker inte är värdefullt i sig självt utan enbart i den mån som det möjliggör ett avskaffande av de förhatliga universitetsmiljöerna. Jämsides med kritiken av universitetsväsendet framförs i romanen nämligen en rad utfall också mot litteraturen som källa till kunskap. Temat dyker upp till exempel då den ovan omnämnde Baron von Braw skriver till rektorn för sin sons gymnasium och klagar på det oupphörliga tragglandet av klassikerna under latinlektionerna. Baronens anbefaller studiet av en annan sorts bok – en som tack vare sin enorma visdom ställer all litteratur i skuggan:

Naturens bok, det är den bok som gud själv har skrivit, och för vilken jag har vida större aktning än för alla era gamla författare. Denna bok är full av vishet. Denna bok måste varje människa alltifrån ungdomen läsa och studera. Förstår hon den så kan hon ibland också läsa de gamla författarna, om tiden så tillåter, och då först, när hon känner naturen, kan hon läsa de gamles skrifter med nytta, medan ni och era pojkar endast explicera dem. De vackraste ställena hos de gamla författarna är ju ändå bara kopior av naturen. Hur i all världen kan väl den döma om kopian som icke känner originalet.⁵²

Baronen sammanfattar i och med detta uttalande sensmoralen i romanen som helhet. Den fullständiga titeln på Salzmans epos är *Carl von Carlsberg oder das menschliche Elend*. Det elände som människan antas ha försjunkit i kommer sig av att hon har avlägsnat sig allt längre bort från en av Gud skapad natur. Flera romangestalter åkallar denna natur i ordalag som inte sällan leder tankarna till Salzmans föregångare Rousseau. Det liv som levs vid universiteten framstår vid en jämförelse oundvikligen som ett denaturerat liv. I läromedlens inbördes rangordning kommer dessutom föreläsningen på nedersta plats. Ifall naturen är det av Gud nedtecknade originalverket och boken i sin tur den ofullständiga kopian så är föreläsningen slutligen ingenting annat än en kopia av en kopia. Universitetet framstår under alla omständigheter som en sinnebild för onatur och sedeslöshet. Ingen annanstans befinner sig människan längre från originalmanuskriptet än här.

Salzmann och Campe var i samtiden kända som anhängare av den så kallade *filantropinismen*, en pedagogisk reformrörelse med kristna och utilitistiska förtecken som på 1770-talet grundats av Johann Bernhard Basedow. Båda hade under en period på 1780-talet också varit knutna till den av Basedow grundade internatskolan Filantropinum i furstendömet Dessau. Tillsammans torde de ha varit ansvariga för att filantropinerna i vissa kretsar betraktades som universitetsväsendets mest enträgna fiender och kritiker.⁵³ Theodor Ziolkowski skriver i *German romanticism and its institutions* om det inflytande som Salzmann utövade tack vare sin populära och sedelärande roman: "Salzmann's view of universities as medieval institutions unsuitable for the modern world was so broadly accepted that for the next two decades reformers had to come to grips with its criticism."⁵⁴ Detsamma kunde förmodligen ha sagts om Campe och dennes åsikter i dessa frågor. De båda filantropinernas inflytande märks kanske främst på det faktum att flertalet av de skribenter som i samtiden stod upp till universitetets försvar tvingades argumentera antingen mot den tryckta bokens förmenta företräden jämfört med föreläsningen eller för institutionella reformer i syfte att återupprätta det talade ordet och återge det dess förut självklara privilegier.

Reforminitiativ

I *Ueber den gegenwärtigen Zustand der Universität Göttingen* från 1802 konstaterar det hannoverska regeringsrådet Ernst Brandes att det under de föregående 20 åren har blivit allt lättare för den som så önskar att informera sig om vad som sker inom vetenskapen. Bokhandeln har sett till att kunskaper som förut endast bibringades universitetsstudierande numera når ut också till lekmän. Lärda verk skrivs direkt på modersmålet och utländsk litteratur översätts ofta till tyska. "Med hänvisning till denna utveckling", skriver Brandes, "hävdas det ibland att det idag inte

längre är särskilt angeläget att bevara universiteten, då ju bildning och lärdom kan förvärfvas också utanför dessa anstalter.”⁵⁵ Brandes tillbakavisar denna uppfattning. Enligt honom tar man allvarligt miste ifall man tror att vem som helst kan sätta sig in i vetenskapen på egen hand. ”Det råder i och för sig ingen brist på förträffliga böcker, vilka mycket väl kunde tänkas ersätta den undervisning som universiteten erbjuder, utan vad som i förbluffande grad saknas är kunskapen om hur man använder dessa förträffliga böcker på rätt sätt. När allt kommer omkring tycks det fortfarande bara vara universiteten som förmår upprätthålla ett grundligt studium av vetenskapen.”⁵⁶

Jag har tidigare låtit det framgå att de flesta som deltog i debatten om den högre utbildningens framtid delade åsikten att universitetet i en eller annan form borde bevaras. Brandes företrädde i det avseendet en klar majoritet av de skribenter som yttrade sig i frågan. De som tillhörde denna majoritet utgjorde emellertid aldrig någon enad front. Om man undantar de skribenter som förespråkade ett avskaffande av universitetet kan den opinion som då blir kvar i sin tur delas in i åtminstone ett par olika kategorier, under alla omständigheter i en konservativ och en reformorienterad falang. Brandes tangerar i citatet ovan ett argument som förekom framför allt hos skribenter som jag betecknar som konservativa. Påfallande många av dem som slog vakt om det bestående gjorde nämligen sitt bästa inte nödvändigtvis för att framhäva de gängse akademiska undervisningsformernas egna förtjänster utan för att misskreditera alternativen. Få om ens någon ifrågasatte att det i de flesta ämnen numera fanns utmärkta böcker att tillgå för den som var intresserad. Problemet var att den som ensam gav sig ut i denna litterära terräng löpte risken att gå vilse och göra sig själv till åtlöje. Epitetet autodidakt, som på allvar slog igenom i tyskt språkbruk vid den här tiden, användes ibland snarast som ett okvädingsord.⁵⁷ I *Aphorismen über die Universitäten* från 1802 beskriver historieprofessorn Ludwig Wachler autodidakten som en enfaldig människa, oförmögen till självständigt tänkande och därför ständigt beredd att likt en slav böja knä inför allehanda auktoriteter. ”Till de mindre avundsvärda egenskaper som utmärker autodidakten och som avskräcker oss från att följa i dennes spår måste man också räkna högmod, arrogans, rå och styvnackad originalitet, samt en oförmåga att pröva nya infallsvinklar då han betraktar det mänskliga vetandets föremål.”⁵⁸ Oavsett hur många böcker som fanns att tillgå gav dessa därför inte i sig själva anledning att omvärdera de studiemetoder som universiteten av hävd premierade.

Med tiden slöt dock en allt större del av opinionen upp bakom krav på reformer av ett eller annat slag. Reformivrarna skulle i sin tur kunna delas in i ytterligare underkategorier. De flesta som deltog i diskussionen efterlyste nya undervisningsformer; andra ville gå ett steg längre och menade att man borde ändra undervisningens innehåll. En del ville införa nya och

mer rigorösa meritvärderingssystem; åter andra betonade behovet av tydligare kunskapskrav och mer ändamålsenliga examinationsformer; vissa ville reglera lönerna så att lärarna kunde få tid att återhämta sig efter arbetsdagen och inte vara tvungna att ägna sig åt skriftställarskap vid sidan av. En gemensam nämnare inte för alla men för många av de åtgärdsförslag som lanserades kring sekelskiftet 1800 var att de till stora delar var formulerade som svar på den utmaning som den massproducerade bokens ankomst innebar.

Filosofen Ludwig Heinrich von Jakob vid universitetet i Halle var bara en av alla de numera bortglömda skribenter som bidrog till den diskussion som omsider skulle utmynna i det tidiga 1800-talets utbildningspolitiska reformvåg. I programskriften *Über die Universitäten in Deutschland* från 1798 diskuterar Jakob bland annat vilka åtgärder man bör vidta för att universitetsundervisningen ska attrahera också de studenter som föredrar att läsa själva. Han medger att boken är ett oöverträffat medium ifall målet är att dokumentera vetenskapens framåtskridande och att klä sina insikter och iakttagelser i en vacker språkdräkt: "En universitetslärare måste vara rejält naiv ifall han tror att han i sitt föredrag lär ut något nytt och tidigare okänt. I själva verket måste varje förnuftigt tänkande människa tillstå, att de tankar som läraren för fram i katedern (med undantag för ett fåtal nya insikter) också står att finna i böcker, där de i regel dessutom uttrycks på ett vackrare språk."⁵⁹ Den muntliga undervisningsformen är dock att föredra då uppgiften istället består i att bibringa unga och intellektuellt oerfarna människor ett givet lärostoff samt att instruera dem i hur man tänker och resonerar vetenskapligt. Läraren som står inför sitt auditorium befinner sig då i en avundsvärd situation jämfört med skriftställaren. Eftersom han alltid kan iaktta dem han riktar sig till har han också möjlighet att avläsa deras reaktioner. Han lägger märke till miner och åtbörder; han anpassar föredraget efter avnämarnas förkunskaper och förväntningar; han varierar sitt tonfall och tempo för att lyfta fram det viktiga. Skriftställaren har inte någon av dessa variationsmöjligheter eftersom han aldrig i förväg kan veta vem som kommer att läsa hans skrifter. Bokens tilltal är av det skälet mer anonymt, mer opersonligt och mindre livgivande.

Enligt Jakob är det likväl inte ämnat att förvåna att föreläsningsformen på senare tid har hamnat i vanrykte. Problemet består i att professorerna sällan förmår utnyttja de förtjänster som idealt sett utmärker det muntliga föredraget. Istället nöjer de sig alldeles för ofta med att ge diktamen eller att med monoton stämma sammanfatta innehållet i sina slitna kompendier. Det framgår att Jakob har förståelse för de studenter som väljer att stanna hemma och läsa:

I sådana kollegier måste var och en som inte föresätter sig att ordagrant nedteckna varenda mening falla i sömn inom loppet av en halvtimme.

Alla reella fördelar som utmärker det muntliga föredraget går därmed förlorade. Åhöraren får ifrån kollegiet inte med sig någonting – förutom en ytterst medelmåttig och med möda nedtecknad bok, som, om han efteråt ska försöka läsa den på nytt, försäkras honom betydligt större svårigheter än om han för hälften av den summa som han betalat för att få bevista kollegiet istället hade köpt det bästa verket i ämnet.⁶⁰

Annorlunda uttryckt har vanvården av det talade ordet lett till att självstudier i allt högre grad kommit att framstå som ett reellt alternativ till ett traditionellt universitetsstudium. Därtill kommer så att boken attraherar också i kraft av sitt förhållandevis låga pris.

Hur ska man då bära sig åt för att återge universitetet dess konkurrenskraft? Jakob föreslår flera olika åtgärder. Framför allt vill han förmå lärarna att umgås med och lära känna de ynglingar som bevisar kollegierna. Vilka är de? Vad tänker de på? Vad har de för intressen? Jakob inskräpper upprepade gånger att en skicklig lärare vet att anpassa föredraget efter åhörarnas förkunskaper. Ju bättre han känner sin publik, desto bättre utför han sitt uppdrag. Det allra mest förmånliga ur pedagogisk synvinkel vore därför om läraren och studenterna ständigt befann sig på en och samma ort och kunde umgås också utanför lärosalen ungefär som på ett internat. Läraren skulle då dagligen kunna övervaka sina adepter och därmed ha lättare att iaktta såväl framsteg som motgångar i deras intellektuella utveckling. Jakob rekommenderar vidare lärarna att låta de studerande genomgå fler prov än förut. Varje professor bör med täta intervaller examinera åhörarna såväl muntligt som skriftligt. En observant examinator skaffar sig inte bara ytterligare kännedom om de individer som han vill bibringa sin kunskap utan får på detta sätt också möjlighet att regelbundet utvärdera sin egen insats som pedagog.⁶¹

Det är emellertid inte bara studenterna som ska utsättas för en hårdare granskning än tidigare. Detsamma gäller deras lärare. Jakob förordar i det här sammanhanget en grundlig reform av den akademiska befordringsproceduren. Närmare bestämt vill han införa ett urvalssystem som genomgående premierar muntliga kvalifikationer. Varje lärare som aspirerar på en tjänst ska hädanefter tvingas hålla antingen sex eller åtta provföreläsningar i närvaro av fakultetens ordinarie företrädare. Tjänsten ska därefter tilldelas den kandidat som förutom ett stort mått av lärdom också anses ha förmågan att presentera sitt stoff på ett ledigt och obesvärat sätt utan manuskript.⁶² Jakob föreslår också att man i framtiden kraftigt reducerar lärarnas undervisningspensum. Den som passerar nålsögat och tilldelas en lärostol ska därefter aldrig behöva undervisa i mer än högst tre timmar per dag. Den som tillbringar mer tid än så i katedern utvecklar snart rutiner som gör att det går slentrian i det han gör. Enligt Jakob måste läraren ges tid att begrunda och på nytt tänka igenom det han lär ut ifall han ska kunna bevara sitt engagemang för ämnet, vilket i sin tur

är en förutsättning för att han ska kunna entusiasmera sina åhörare. Ökad kvalitet i undervisningen förutsätter med andra ord minskad kvantitet.⁶³

Förslaget att fakulteterna hädanefter skulle reservera sina lärostolar för kandidater som utmärkt sig för sina muntliga kvalifikationer hade starkt stöd i akademiska kretsar vid denna tid. ”Utnämningar vid vilka man har satt litterär ryktbarhet främst har [däremot] förskaffat många universitet glänsande lyten”, skrev filosofen och matematikern Ludewig Thilo i en skrift 1809.⁶⁴ Uttalanden av detta slag ska framför allt läsas som en kritik mot det befintliga systemet, som sedan mitten av 1700-talet gynnade kandidater som var verksamma som skribenter. I en tid då man befarade att de studerande allt oftare föredrog att stanna hemma och läsa på egen hand, och då man för att vinna tillbaka dem till universitetet diskuterade hur man skulle göra för att höja kvaliteten på den muntliga undervisningen, kunde ett befordringssystem som istället premierade skriftstäl-larskap lätt framstå kontraproduktivt.

Jakob var heller inte den förste att i denna situation föreslå att man istället borde företa en mer noggrann utvärdering av kandidaternas muntliga förmåga. En av flera skribenter som tidigare hade varit inne på samma linje var juridikprofessorn Carl Friedrich Elsässer vid universitetet i Erlangen. I *Einige Bemerkungen über akademische Gegenstände* från 1793 framhåller Elsässer behovet av att reformera den tidigare gängse rekryteringsproceduren i grunden. ”Ens yttersta målsättning då man till-sätter offentliga akademiska lärostolar måste med nödvändighet vara denna: att man får lärare som vet hur man håller tydliga och rediga föredrag.”⁶⁵ Enligt Elsässer har man hittills i regel tagit för givet att denna förmåga är något man får på köpet ifall man bara ser till att värva be-römda och tillräckligt briljanta skriftställare. Så förhåller det sig dock inte alls, förklarar han. Just på grund av att motsatsen så ofta har visat sig vara fallet framstår en föregående utvärdering av kandidaternas muntliga kompetens som direkt outhärlig. ”Eftersom all erfarenhet visar att man inte kan sluta sig till någons muntliga kvalifikationer utifrån dennes för-tjänster som skriftställare; och då tänkaren och den lärde skriftställaren av en eller annan anledning ofta visar sig vara en usel uttolkare i katedern, så ter det sig nödvändigt att anhålla om att man hädanefter tar större hänsyn till och genomför en mer omsorgsfull prövning av den hittills så styvmoderligt behandlade muntliga förmågan.”⁶⁶

Den ibland outtalade men ofta nog uttalade ambitionen bakom den här sortens reformförslag var just att öka universitetets konkurrenskraft visavi den tryckta boken. Oavsett hur långtgående reformer man i det enskilda fallet önskade kan man konstatera att konkurrensen från den masspro-ducerade boken gav starka incitament att utvärdera och på olika sätt försöka disciplinera den akademiska lärarkåren. Hotet från boken fram-tingade skärpta och mer ändamålsenliga kvalifikationskrav. Somliga skribenter menade att kandidater med uttalsdefekter och vokala lyten av

olika slag från och med nu dessutom borde anses diskvalificerade på förhand då lärostolar skulle fördelas.⁶⁷ Rösten och det talade ordet var de medel med vilka lärosätena skulle ta upp kampen med den tryckta boken. Det var därför viktigt att man utformade befordringssystemet på ett sådant sätt att man verkligen tog till vara dessa för universitetet unika resurser. ”Huruvida en person som man vill utse till professor är bra på att hålla föredrag låter sig inte avgöra på grundval av dennes skrifter. Han kan vara en utmärkt skribent och samtidigt en dålig, ja, rentav urusel föreläsare.”⁶⁸

Studenterna efterfrågade likväl inte bara nya undervisningsformer och behagliga röster. Det har i ett tidigare avsnitt framgått att det från universitetet ibland kom rapporter om att de studerande upphörde att besöka föreläsningar med professorer som inte behandlade de tankar och idéer som de funnit i den senaste och mest trendriktiga litteraturen. Vissa skribenter lät emellertid förstå att den nya generationens studenter ställde högre krav än så på undervisningen. Johann David Michaëlis tar upp ämnet i den andra delen *Raisonnement*. Enligt Michaëlis förväntar sig allt fler av de ynglingar som påbörjar sina studier att lärarna dessutom ska bibringa dem nya och för allmänheten okända kunskaper. ”Idag stöter man allt oftare på fördomen att professorerna i och med sitt yrke skulle ha till uppgift att uppdaga nya sanningar”, skriver han. ”Ännu vanligare är det att studenter som bevisat kollegierna har fått för sig att dessa skulle vara fullproppade med hemligheter som över huvud taget inte står att finna i tryckta böcker.” Lärare om vilka det påstås att de inte lär ut något nytt och tidigare okänt får oavsett om detta är sant eller falskt finna sig i att deras studenter blir färre och färre.⁶⁹ Franskprofessorn Carl Villers beskriver samma dilemma som Michaëlis i boken *Über die Universitäten und öffentlichen Unterrichts-Anstalten im protestantischen Deutschland* från 1808. ”Eftersom man fritt kan välja vilka föreläsningar man vill följa kommer en professor som inte lär ut annat än det som står att läsa i hans egna eller andras skrifter snart att överges av sina åhörare.”⁷⁰ I och med detta underförstår Villers att det för en lärare alltid finns goda skäl att anrika sitt lärostoff med nya rön och med kunskaper som auditoriet inte förut kände till. (Man får inte glömma att det var studenterna som med sina kollegieavgifter betalade lärarnas löner. En professor som gick miste om åhörare gick också miste om inkomster).

Jag vill undvika att ge sken av att alla skribenter som deltog i debatten skulle ha varit överens om att det bästa sättet att fylla föreläsningssalarna vore att anpassa undervisningen efter studenternas önskemål. Michaëlis förfäktade i själva verket den rakt motsatta ståndpunkten. Han ville istället utrota den enligt honom populära fördomen att professors uppgift bestod i att upptäcka nya sanningar och att leda vetenskapen framåt. När allt kom omkring hade denna uppfattning hittills mest resulterat i att mindre seriösa kolleger valt att förpacka och saluföra välkända banaliteter som vore de kostbara nymodigheter samt att många åhörare lämnat

föreläsningarna med en känsla av att inte ha fått valuta för pengarna. Michaëlis föredrog en grundlig och initierad förmedling av givna lärosatser enligt den gamla modellen. Innantilläsning ur färdiga häften ville han förvisso inte veta av. Katederföreläsningen skulle engagera och ta studenternas tankeförmåga i anspråk. Det var emellertid inte lärarens sak att själv frambringa vetenskapliga rön och insikter av det slag som nu efterfrågades. Istället för att anpassa undervisningen efter studenternas förväntningar gällde det att förmå studenterna att anpassa sina förväntningar så att dessa stämde bättre överens med undervisningens verkliga syfte.⁷¹ Michaëlis framstår i det här sammanhanget snarast som en typisk representant för det konservativa läget.

Andra opinionsbildare var emellertid mer benägna att pröva nya vägar och gjorde emellanåt också studenternas förmodade önskemål till sina. I *Ueber die höhere Cultur* från 1799 diskuterar upplysningsivraren och Göttingenalumnen Johann Friedrich Reitemeier hur man bör utforma universitetsundervisningen i en tid då konkurrensen från andra media hårdnar och då allt fler tycks föredra att förkovra sig på egen hand. ”När det väl blev möjligt att mångfaldiga andliga alster med hjälp av tryckkonsten”, skriver Reitemeier, ”så ökade skriftstället, och sedan dess har bruket av lektyr blivit så utbrett att det idag till och med överskuggar den muntliga undervisningen.”⁷² Ett sätt att i denna situation höja intresset för akademiska studier vore att låta lärarna förmedla kunskaper av ett slag som ännu inte föreligger i tryckt form. Istället för att enbart lära ut gamla och vedertagna sanningar ska lärarna aktivt sträva efter att berika vetenskapen med nya. Universitetens professorer ska med andra ord åläggas en uppgift som tidigare formellt sett inte varit deras:

Det händer att viktiga sanningar upptäcks enbart av en lycklig slump, men det är lättare att upptäcka dessa sanningar ifall man också söker efter dem. [...] Det är för vetenskapens skull därför önskvärt att ett sådant aktivt sökande premieras, inte minst eftersom den lärare som själv bedriver lärd verksamhet av detta slag därmed får en större och mer fullkomlig förståelse för sitt undervisningsområde, något som däremot inte är fallet ifall han nöjer sig med att inför åhörarna alltid diktera ett och samma kompendium. Ifall ingen driver på lärarens studieflit är det lätt hänt att han stagnerar och att han aldrig når längre än till medelmåttans nivå, och då litteraturen under tiden ständigt gör nya framsteg kommer han till slut att framstå som en relik ifrån en förbisprungna epok.⁷³

Hädanefter ska professorerna följaktligen inte bara undervisa utan också själva bedriva forskning. Litteraturen berikas oavbrutet av nya tankar och rön. Ifall en lärare vill skapa intresse för den undervisning han bedriver i föreläsningssalen måste han kunna erbjuda något utöver de kunskaper som floden av nya böcker för med sig. Han kan då inte bara förlita sig på att kolleger med skriftställarambitioner och medarbetare vid akademierna

ska leverera det lärostoff som det åligger honom att meddela åhörarna. Varje lärare med hemvist vid universitetet måste själv ta ansvar för vetenskapens framåtskridande. Varje lärare måste själv ge sig ut på jakt efter nya sanningar. Endast så kan han undgå att i omvärldens ögon och öron framstå som en kvarleva från en svunnen tid.

Reitemeier formulerar i stycket ovan en grundtanke som i hans samtid förekom också i en mer elaborerad version. Ingen förespråkade denna modell med större eftertryck än Johann Gottlieb Fichte i en inlägga som författades på uppdrag av den preussiska regeringen och som tillsändes denna i september 1807 med rubriken *Deducirter Plan einer zu Berlin zu errichtenden höhern Lehranstalt*. I likhet med många andra skribenter som uttalade sig i ämnet ansåg Fichte att tryckkonsten sent omsider hade förvandlat den undervisning som ungdomen erhöll vid universiteten till en ren anakronism. Temat introduceras redan i det första stycket. Fichte kungör där att universitetet härrör från en tid då böcker var mycket ovanliga och då muntlig undervisning därför var direkt outhärlig. ”Universitetet blev på det sättet en ersättning för de ännu inte förefintliga eller sällsynta böckerna.”⁷⁴ Sedan dess har självfallet mycket förändrats. Annat har förblivit vid det gamla och invanda. Fastän tryckpressarna numer spottar ur sig böcker i alla upptänkliga ämnen och i en takt och i en omfattning som ingen längre riktigt kan överblicka fortsätter universitetslärare runt om i Tyskland att föreläsa som om ingenting har hänt. Detta får i framställningen också förklara varför de studerande så sällan förmår uppåta något intresse för de kunskaper som meddelas dem i föreläsningssalen:

Trots att uppfinnandet av boktryckarkonsten har resulterat i att böcker idag är väldigt vanliga, samtidigt som det tack vare bokhandels expansion till och med har blivit lättare att meddela sig i skrift än i form av muntliga föreläsningar; och trots att det inte längre återstår något vetenskapligt område där det inte finns ett veritabelt överflöd av böcker, anser man sig fortfarande vara tvungen att ta universiteten till hjälp för att på nytt återge innehållet i världens samlade bokbestånd, och professorerna får än en gång recitera sådant som man lika gärna kan läsa i tryckt version. Då ett och detsamma därmed görs tillgängligt i två skilda former, ges slöheten spelrum, och man försummar dels det muntliga föredraget, eftersom allt ändå går att läsa i böcker, dels det som står att läsa i böckerna, eftersom ju allt ändå serveras en via öronen, något som förutom i undantagsfall leder till att man inte lär sig någonting.⁷⁵

Enligt Fichte har man vid enstaka lärosäten visserligen strävat efter att frångå denna verksamhet och istället föresatt sig att pröva innehållet i de böcker som föreligger. Dessa lärosäten är dock få och har hittills inte lyckats utveckla en säker studiemetod. Den absoluta lejonparten av all den undervisning som man bedriver vid universiteten är med andra ord fullständigt poänglös.

Fichte ser i denna situation bara två alternativ. Det ena är att man helt enkelt avskaffar verksamheten. ”En sådan överflödig och till sina konsekvenser rentav skadlig repetition av det som sedan tidigare föreligger i en annan form bör över huvud taget inte få existera.”⁷⁶ Det andra alternativet, vilket är det alternativ som Fichte själv rekommenderar, är att man ersätter den undervisning som universiteten förut har bedrivit med ett nytt slags studium. Lärarens uppgift ska då inte längre bestå i att termin efter termin läsa innantill ur ett slitet kompendium i syfte att tradera en hallstämplad lärdomsmassa. Han ska istället lära studenterna hur man gör bruk av sitt förstånd så att de sedan tillsammans kan leda vetenskapen framåt och nedteckna sina upptäckter i nya och ständigt allt bättre böcker; han ska förmå de studerande att reflektera över kunskapens transcendentala förutsättningar och hjälpa dem att ur förnuftets lagar härleda en säker metod för ett fortsatt sanningssökande. Gång på gång upprepar Fichte den grundregel som han anser att all akademisk undervisning hädanefter bör lyda under: ”att muntligen aldrig lära ut något som man kan läsa sig till i böcker.”⁷⁷ Universitetet ska annorlunda uttryckt inte längre konkurrera med tryckpressen genom att tjänstgöra som en väldig kopieringsapparat. Hädanefter ska universitetet vara en maskin som oupphörligen producerar ny kunskap.

Fichte ägnar den resterande delen av sitt betänkande åt att uppställa en rad mycket detaljerade föreskrifter för hur detta krav ska omsättas i praktiken. Det skulle leda alldeles för långt att här rekapitulera och försöka göra rättvisa åt planritningen i dess helhet. Den som tar del av densamma bör emellertid hålla i minnet att den såsom titeln anger är resultatet av deduktion. En korrekt utförd slutledning av detta slag innebär att varje led i tankekedjan direkt eller indirekt ska kunna föras tillbaka på en eller ett par premisser. Den premiss som Fichte utgår från sammanfattas inte minst just i den sentens som ovan återges i kursiv. I likhet inte bara med Reitemeier utan också med en rad andra reformivrare vid denna tid formulerade Fichte i och med detta en grundsats som Wilhelm von Humboldt snart skulle göra till sin och som sedan dess sammanfattas i devisen *Einheit von Forschung und Lehre*. Oavsett Humboldts egna avsikter kan man därför konstatera att det slags universitet som han sedermera lät anlägga i Berlin åtminstone till sin idé motsvarade ett krav som hade aktualiserats bland annat tack vare den massproducerade bokens ankomst. Framtidens universitet skulle inte vara en renodlad läroanstalt utan lika mycket en forskningsinrättning.

Avslutning

Universitetet i Berlin invigdes i oktober 1810. Det skulle senare komma att stå som modell för nya lärosäten inte bara i Tyskland och i övriga Europa, utan också på andra håll i världen. Hädanefter skulle en univer-

sitetetslärare inte bara undervisa; han skulle dessutom uppdaga nya sanningar. Enligt Wilhelm von Humboldt var universitetetsläraren i själva verket bättre rustad för denna uppgift än de flesta. Det dagliga umgänget med kolleger och studenter var något som andra lärde hade skäl att avundas den som undervisade. Istället för att skingra denna gemenskap och helt enkelt ersätta muntlig undervisning med skriftlig, såsom abolitionisterna önskade, ville Humboldt förmå lärarna att i så hög grad som möjligt dra nytta av den samvaro som förekom vid lärosätena. ”Ty det fria muntliga föredraget inför åhörare, av vilka ett betydande antal är självständigt tänkande varelser, är för alla som en gång har vant sig vid detta slags studium med säkerhet minst lika stimulerande för tanken som ett ensamt och bekvämt skriftställerliv eller som de lösa förbindelser som uppstår inom den akademiska gemenskapen.”⁷⁸

Man kan diskutera hurvida Humboldt faktiskt hade tagit intryck av den diskussion som jag har redogjort för i de föregående avsnitten. Under alla omständigheter kan man konstatera att det stora flertalet av de opinionsbildare som sedan mitten av 1700-talet hade bidragit till att bereda väg för Humboldts insats som universitetsgrundare var överens åtminstone om en sak – nämligen att förut gängse akademiska studiemetoder och undervisningsformer slutgiltigt hade tjänat ut sitt syfte i och med den massproducerade bokens ankomst. När Humboldt på våren 1809 tillträdde posten som preussisk utbildningsminister kunde han bland annat av det skälet dra fördel av en utbredd reformvilja.

Jag har i denna uppsats lyft fram några av de spörsmål av universitetspolitisk natur som bokmarknadens utbredning gav upphov under decennierna före och efter sekelskiftet 1800. Det har inte funnits utrymme att behandla alla de problembeskrivningar och åtgärdsförslag som förekom i debatten. En mer fullständig undersökning måste anstå till ett senare tillfälle.

Möjligen finns det då också anledning att jämföra det sena 1700-talets diskussion med den debatt som under senare decennier har ledsagat den nya informationsteknologins utveckling. För 30 år sedan publicerade Jean-François Lyotard studien *La condition postmoderne*. Tidigt i framställningen för Lyotard in diskussionen på ett tema som torde vara mer aktuellt idag än då boken skrevs i slutet av 1970-talet. Han förutspår att mycket av den undervisning som tidigare sköttes av lärare vid universitet och högskolor inom en snar framtid kommer att kunna distribueras med hjälp av dataservrar och processorer:

Det synes inte vara helt nödvändigt att mediet är en föreläsning som en lärare personligen levererar inför en grupp tysta studenter. [...] I den mån lärostoffet går att översätta till dataspråk och läraren låter sig ersätta av minnesdatabanker kan man anförtro den didaktiska uppgiften åt maskiner vilka kopplar samman traditionella minnesbanker (bibliotek etc.) och datoriserade informationsresurser och därmed

fungerar som intelligenta terminaler vilka ställs till studenternas förfogande.⁷⁹

Enligt Lyotard kommer villkoren inte bara för lärare utan också för forskare att förändras i grunden i och med att vi anpassar oss till den nya datorteknologin. Universitetet – där forskning och undervisning har bedrivits sida vid sida sedan början av 1800-talet – går oundvikligen en ovisst framtid till mötes till följd av denna utveckling. I själva verket menar Lyotard att postmodernitetens inbrott förebådar slutet för den universitetsmodell som de flesta av oss associerar med Wilhelm von Humboldt och den tyska filosofiska idealismen.⁸⁰

Kanske hade Lyotard rätt. Kanske är det istället så att det i ljuset av vår senaste IT-revolution finns fler skäl än någonsin att studera de pedagogiska och politiska argument som förekom i den diskussion som beredde vägen för Berlinuniversitetets grundande.

Summary

Books or universities? On a topic in German education policy debate around 1800. By Peter Josephson. It has often been claimed that German universities were in a state of crisis at the close of the 18th century. Allegedly, professors only taught what could be found in books. Their thinking had hardened into convention and orthodoxy and their teaching had turned into a mechanical and pedantic routine. This description is to some extent accurate. The bored student who slept through lectures was something of a *topos* in university policy discourse at the time. That said, the question remains why teaching methods in the universities suddenly were thought to be obsolete. The means of instruction had not changed much since the Middle Ages. In most cases, the professor read aloud from his manuscript; students listened, kept quiet, and took notes. How does one account for the fact that this method of instruction was commonly considered expendable at the end of the 18th century?

In this article I argue that the crisis in German higher education was triggered partly by the rapid growth of the contemporary book trade. Thanks to the printing press, critics asserted, students could henceforth acquire knowledge by their own efforts, and would no longer have to gather in lecture halls in order to listen to professors, who, each term, read their compendia to new audiences. Some suggested that one should abolish universities altogether. Others instead wanted to improve the methods of instruction so that the universities would once again become indispensable. My focus here is on how this topic was discussed among pedagogues, writers and members of the learned estate up until the founding of the University of Berlin in 1810.

Noter

1. Uppsatsen har skrivits inom ramen för ett forskningsprojekt med titeln *Den sokratiska kontrarevolutionen. Bokmarknad och universitet omkring sekelskiftet 1800*, för vilket jag uppbär stöd från Riksbankens Jubileumsfond. Jag vill här också rikta ett tack till Thomas Karlsohn, My Klockar Linder och Mats Persson. Samtliga har läst och bidragit med värdefulla synpunkter på texten i olika faser av skrivprocessen.

2. Eli M. Noam: "Electronics and the dim future of the university" in *Science* 270 (1995), 247–249. Tillgänglig på Internet-adressen: <http://www.asis.org/annual-96/noam.html> (2009-06-15).

3. Kritik av Noam framförs av Bo Sundin: "Det virtuella universitetet" i Gunnar Eriksson & Karin Johannison (red.): *Den akademiska gemenskapen. Universitetets idé och identitet. Ett symposium till Tore Frängsmyrs 60-årsdag* (Uppsala, 1999), 45–50.

4. Litteraturen om den nya informations-teknologin och dess betydelse för universitetsväsendet är relativt stor. Ett tidigt exempel på ett verk där ämnet tas upp är Jean-Francois Lyotard: *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir* (Paris, 1979), till exempel 12f. samt 83f. Bland mer sentida bidrag kan man nämna Hubert L. Dreyfus: *On the Internet* (London, 2001), 27–50. Kevin Robbins (red.): *The virtual university? Knowledge, markets, and management*, (Oxford & New York, 2003); John Triffin & Lalita Rajasingham: *The global virtual university* (London & New York, 2003).

5. James J. O'Donnell: *Avatars of the word. From papyrus to cyberspace* (Cambridge, Mass./London, 2000 [1998]), 187

6. Marshall McLuhan: *Media* (1964; Stockholm, 1999), 184.

7. Friedrich Schleiermacher: *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn* (1808) i Michael Winkler & Jens Brachmann (red.): *Texte zur Pädagogik. Kommentierte Studienausgabe, Bd. 1* (Frankfurt am Main, 2000), 130. Då jag i noterna refererar till tyskspråkig litteratur men i huvudtexten återger citat på svenska är översättningarna mina egna.

8. Thomas Pester: *Universität und gesellschaftlicher Umbruch. Deutsches Hochschulwesen im Epochenwechsel 1789–1830* (Jena, 1991), 80–87. Pesters lista inleds med Mi-

chaëlis verk men sträcker sig ända fram till 1838. Den del av listan som sammanfaller med min undersökningsperiod inbegriper 53 titlar, varav några är flerbandsverk.

9. Ernst Müller: "Die Aufklärung in der Dialektik ihrer Institutionalisierung. Von Kants *Streit der Fakultäten* zur Humboldt-schen Universität" i Wolfgang Klein & Waltraud-Naumann Beyer (red.): *Nach der Aufklärung. Beiträge zum Diskurs der Kulturwissenschaften* (Berlin, 1995), 141–150, 142ff.

10. T.ex. Helmuth Schelsky: *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen* (Hamburg, 1963), 28 samt 37f; Rudolf Stichweh: *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. Zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im prozess ihrer Ausdifferenzierung (16.–18. Jahrhundert)* (Frankfurt & Main, 1991), 286. Friedrich A. Kittler: "Über romantische Datenbearbeitung" i Ernst Behler & Jochen Hörisch (red.): *Die Aktualität der Frühromantik* (Paderborn, 1987), 128.

11. Frederic Lilge: *The abuse of learning. The failure of the German university* (New York, 1948), 1.

12. Uppfattningen att universitetsväsendet i Tyskland skulle ha befunnit sig i djup kris före Humboldt och att Berlinuniversitetets grundande innebar en radikal nyordning är numera inte oomstridd. I en del mer sentida forskning har man antingen kritiserat denna historieskrivning eller indirekt underminerat densamma genom att visa på omständigheter som pekar i en annan riktning. Det kritiska förhållningssättet är tydligt inte minst hos Sylvia Paletschek: "Verbreitete sich ein 'Humboldt'sches Modell' an den deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert" i Rainer Christoph Schwinges (red.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert* (Basel, 2001), 75–104. Det kanske främsta exemplet på en studie som ger oss en annan bild än den gängse är William L. Clark: *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago & London, 2006). Se också t.ex. Gert Schubring: "Spezialschulmodell versus Universitätsmodell: die Institutionalisierung von Forschung" i Gert Schubring (red.): "Einsamkeit und Freiheit" *neu besichtigt. Universitätsreformen und Disziplinen-*

bildung in Preussen als Modell für Wissenschaftspolitik im Europa des 19. Jahrhunderts (Stuttgart, 1991), 276–326; samt R. D. Anderson: *European universities from the Enlightenment to 1914* (Oxford, 2004), 51ff.

13. Thomas Albert Howard: *Protestant theology and the making of the modern German university* (Oxford, 2006), 80.

14. *Ibid.*, 81.

15. Johann Adam Bergk: *Die Kunst, Bücher zu lesen. Nebst Bemerkungen über Schriften und Schriftsteller* (Jena, 1966 [1799]). Karaktäristiken av boken som en *Bildungs-* eller *Erziehungsanstalt* förekommer på flera ställen, se t.ex. förordet, VII.

16. *Ibid.*, 55 f.

17. Novalis: *Das allgemeine Broullion* (1798/99), i Hans-Joachim Mähl (red.): *Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs, Bd. 2* (1978; Darmstadt, 1999), 604f.

18. Wolfgang von Ungern-Sternberg: "Schriftsteller und litterarischer Markt" i Rolf Grimminger (red.): *Deutsche Aufklärung bis zur Französischer Revolution 1680–1789* (München & Wien, 1980), 133–185; Reinhard Wittman: *Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick* (München, 1991), 76ff., 111f.

19. Trenderna för olika litteraturkategorier redovisas av Albert Ward: *Book production, fiction, and the German reading public, 1740–1800* (Oxford, 1974), 29–58.

20. Johann Georg Heinzmann: *Appell an meine Nation* (Bern, 1795), 125

21. Jürgen Schiewe: *Öffentlichkeit. Entstehung und Wandel in Deutschland* (Paderborn & München, 2004), 145ff. Se också Uwe Pörksen, "Der Übergang vom Gelehrtenlatein zur deutschen Wissenschaftssprache (Erster Übersetzungsvorgang). Zur frühen deutschen Fachliteratur und Fachsprache in den naturwissenschaftlichen und mathematischen Fächern (ca. 1500–1800)" i *Deutsche Naturwissenschaftssprachen. Historische und kritische Studien* (Tübingen, 1986), 43–71.

22. Det främsta exemplet på detta synsätt torde vara Marquis de Condorcet: *Människoslätets andliga förkovran* (1795; Stockholm, 2001), där boktryckarkonsten genomgående beskrivs på detta sätt. Se särskilt författarens redogörelse för den "Nionde epoken", 128–173. En klagörande analys av de värden som det sena 1700-talets lärda skriftställare associerade med boktryckarkon-

sten presenterar Anthony J. La Vopa i sin monografi *Fichte. The self and the calling of philosophy, 1762–1799* (Cambridge, 2001), se särskilt kap. 9: "Philosophy and the graces", 269–297.

23. William Clark: *Academic charisma*, 259ff.

24. Bergk: *Die Kunst*, 56.

25. Heinzemann: *Appell*, 122.

26. Anonym: "Bemerkungen über die Ursachen der jetzigen Vielschreiberey in Deutschland" in *Journal von und für Deutschland* 7:6 (1790), 500.

27. Se t.ex. Christian Gotthilf Salzmann: *Carl von Carlsberg eller det mensklige eländet, del 1* (Stockholm, 1799 [1786]), 231. Jfr. också Christoph Friedrich Nicolai: *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebalduß Nothanker* (1773–76; Hildesheim, 1988), 91ff.

28. Karl Philipp Moritz: *Anton Reiser. Ein psychologischer Roman* (1785–1790; Stuttgart, 1998), 256.

29. Carl Villers: *Über die Universitäten und öffentlichen Unterrichts-Anstalten im protestantischen Deutschland, insbesondere im Königreiche Westphalen* (Lübeck, 1808), 110.

30. Johann David Michaelis: *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland, Th. 3* (Frankfurt & Leipzig, 1773), 372.

31. Om läsandets utbredning och organisationsformer i Tyskland under andra hälften av 1700-talet skriver bl.a. Rolf Engelsing: *Der Bürger als Leser* (Stuttgart, 1974), särskilt kap. 13; Reinhard Wittman: "Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century" i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.): *A history of reading in the West* (1997; Cambridge, 1999); Martha Woodmansee: "Aesthetics and the policing of reading", i dens. *The author, the art, and the market. Rereading the history of Aesthetics* (New York, 1994).

32. T.ex. Clark: *Academic charisma*, 317ff.

33. Ernst Brandes: *Ueber den gegenwärtigen Zustand der Universität Göttingen* (Göttingen, 1802), 198.

34. Jfr. Johann Matthäus Hassencamp: *Ein andrer mit kleinen Akademien sympathisirender Raisonneur, in einigen gegen das Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland gerichteten Briefen* (Frankfurt & Leipzig, 1772), 40f.

35. Johann David Michaëlis: *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland*, Th. 4 (Frankfurt & Leipzig, 1776), 684.

36. Förutom Michaëlis, Bergk och andra skribenter som citeras i den löpande texten, se t.ex. F. K. P. Böll: *Das Universitätswesen in Briefen* (utan ort, 1782), 62.

37. Friedrich Erdmann August Heydenreich: *Ueber die zweckmässige Anwendung der Universitätsjahre. Ein Handbuch für Akademisten und die es werden wollen; auch Lehrern auf Universitäten und höhern Schulen zur Prüfung und weitem Empfehlung gewidmet* (Leipzig, 1804), 149f.

38. Förutom Brandes nedan, se t.ex. Heydenreich: *Ueber die zweckmässige Anwendung*, 150.

39. Brandes: *Ueber den gegenwärtigen Zustand*, 154f.

40. Adolf Stölzel: "Die Berliner Mittwochsgesellschaft über Aufhebung oder Reform der Universitäten" i *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte* 2 (1795; 1899), 200–222. Stölzel har samlat alla brev och publicerar dem här tillsammans med ett kort förord. Gebhards ursprungliga inlägg har olyckligtvis inte gått att lokalisera. Huvuddragen låter sig emellertid rekonstruera ganska väl med stöd av övriga debattdeltagares svar samt Genhards egna motreplik. Jfr. Schelsky: *Einsamkeit und Freiheit*, 39 f.

41. Stölzel: "Die Berliner Mittwochsgesellschaft", 206.

42. Ibid., 216.

43. Sedeslösheten vid universiteten avhandlas i de flesta programskrifter och i ett flertal romaner från denna period. Se t.ex. Salzmann: *Carl von Carlsberg*, särskilt 26f. Jfr. Cristoph Friedrich Nicolai: *Geschichte eines dicken Mannes worin drey Heurathen und drey Körbe nebst viel Liebe* (Berlin & Stettin, 1794), kap. 2, samt den anonymt utgivna *Ideen zur sittlichen Verbesserung der Universitäten, mit besonderer Rücksicht auf die Universität Halle* (Berlin, 1805), passim.

44. För en delvis annan bild, se t.ex. Charles E. McClelland: *State, society, and university in Germany 1700–1914* (Cambridge, 1980), 25; R. Steven Turner: "Universitäten" i Karl-Ernst Jeismann & Peter Lundgreen (red.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. III: 1800–1870. *Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des Deutschen Reiches* (München, 1987), 223.

45. Joachim Heinrich Campe: "Von den Universitäten" i dens. *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens. Von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, Bd. XVI (Hamburg, 1792), 164.

46. Ibid., 180f.

47. Ibid., 218.

48. Ibid., 218f.

49. Salzmann: *Carl von Carlsberg*, 25.

50. Ibid., 231. Jag har här och i det följande moderniserat stavningen och meningsbyggnaden från den svenska översättningen.

51. Ibid., 166.

52. Ibid., 118f.

53. Så omnämns de t.ex. av Ernst Gottfried Baldinger i dennes *Ueber Universitaetswesen und Unwesen. Literarisch und statistisch betrachtet* (Marburg, 1797), V.

54. Theodor Ziolkowski: *German romanticism and its institutions* (Princeton & New Jersey, 1990), 226

55. Brandes: *Ueber den gegenwärtigen Zustand*, 152.

56. Ibid., 153.

57. Epitetet ska ha introducerats i tyskt skriftspråk i slutet av 1500-talet. Det var dock inte förrän under 1700-talet som det slog an och började användas med frekvent. För en kort anmärkning vad gäller etymologin, se Hans Friedrich Rosenfeld: "Humanistische Strömungen (1350–1600)" i Friedrich Maurer & Heinz Rupp (red.): *Deutsche Wortgeschichte* I, (Berlin, 1978), 428.

58. Ludwig Wachler: *Aphorismen über die Universitäten* (Marburg, 1802), 66. Jfr. Michaëlis, *Raisonnement Th. 1*, 93–98.

59. Ludwig Heinrich von Jakob: *Ueber die Universitäten in Deutschland, besonders in den Königl. Preussischen Staaten. Mit ausführbaren Vorschlägen, wie sie verbessert werden können. Von einem sachkundigen Mann* (Berlin, 1798), 13.

60. Ibid., 16f.

61. Ibid., 29ff. samt 103–110.

62. Ibid., 72f. samt 75ff.

63. Ibid., 87.

64. Ludewig Thilo: *Grundsätze des akademischen Vortrags. Ein Beytrag zur Aufdeckung herrschender Universitäts-Mängel* (Frankfurt, 1809), 31.

65. Carl Friedrich Elsässer: *Einige Bemerkungen über akademische Gegenstände* (Stuttgart, 1793), 3.

66. Ibid., 4.

67. Michaelis: *Raisonnement Th. 2*, 152.

68. Ibid., 170.
69. Ibid., 134.
70. Villers: *Über die Universitäten*, 109.
71. Michaëlis utvecklar sina tankar i denna fråga på flera ställen i *Raisonnement*. Se t.ex. *Th. 2*, 115–170, 227–232 samt *Th. 3*, 370–375.
72. Johann Friedrich Reitemeier: *Ueber die höhere Cultur, deren Erhaltung, Vervollkommnung und Verbreitung im Staat; oder Grundsätze von der zweckmässigen Einrichtung der Volksschulen, Universitäten und gelehrten Gesellschaften; imgleichen von der vortheilhaften Leitung der Lectüre, der Schriftstellerei, des Buchhandels, der Censur, der Reisen, und der Einholung von Gutachten durch Actenversicherung und durch Aufgabe von Preisfragen* (Frankfurt/O, 1799), 59.
73. Ibid., 398f.
74. Johann Gottlieb Fichte: *Deducirter Plan einer zu Berlin zu errichtenden höhern Lebranstalt* (1807/17) i Reinhard Lauth & Hans Gliwitzky (red.): *Gesamtausgabe der Bayrischen Akademie der Wissenschaften 2:11* (Stuttgart Bad Cannstatt, 1997), 83.
75. Ibid., 84.
76. Ibid., 85.
77. Ibid., t.ex. 108 och 113. Min kursivering.
78. Wilhelm von Humboldt: ”Ueber die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin” i Andreas Flitner & Klaus Giel (red.): *Werke in fünf Bänden, IV* (1964; Darmstadt, 1996), 262. Humboldts text föreligger i en ny svensk översättning av Thomas Karlsruhn under rubriken ”Om organisationen av läroanstalterna i Berlin” i *Psykoanalytisk tid/skrift* 26, 27 (2009), 89–93. Jag följer delvis denna översättning ovan.
79. Lyotard: *La condition postmoderne*, 83. Temat introduceras emellertid redan i inledningen, se 12f.
80. Ibid. 54ff. Lyotard förknippar Wilhelm von Humboldt samt dennes universitets- och bildningsbegrepp med en legitimerande berättelse (*récit de légitimation*) som han förutspår kommer att förlora sin funktion till följd av de informationsteknologiska förändringarna.

Carolina Rediviva och de projekterade rummen

Hanna Östholm

Uppsala universitetsbiblioteks huvudbyggnad, Carolina Rediviva, invigdes 1841 och tog nära 30 år att bygga. I universitetets historia är Carolina Rediviva en beaktansvärd företeelse, både som byggnad, för den biblioteksverksamhet den rymmer och för den ”icke-biblioteksrelaterade” verksamhet som det tidiga 1800-talet tycks ha kopplat till biblioteksfunktionen. En studie av Carolina Rediviva, tidigare främst undersökt ur ekonomiskt och arkitekturhistoriskt perspektiv, försvarar sin plats också i biblioteks-, vetenskaps- och kulturhistoria. Det är en av Sveriges tidigaste fristående offentliga biblioteksbyggnader (vare sig kopplad till privatpersoner eller till kyrkan, inte inrymd i ett annex eller en våning), och dåtidens sätt att definiera dess användningsområde öppnar en biblioteksdefinition som alltsedan folkbiblioteksrörelsen varit fast cementerad. Den byggnad som uppfördes i Uppsala 1811–41 var inte ett sådant, modernt bibliotek. Det tidiga 1800-talsbiblioteket hör till en annan tradition och vår definition av begreppet är bunden till vår egen tid. Därför finns det goda skäl att problematisera biblioteksbegreppet och lämna det öppet. Eftersom Carolina Redivivas tillkomsttid blev lång och det hann framställas flera planritningar är byggnaden dessutom särskilt lämplig för en studie av det slag jag skall göra här.

Ursprungligen betyder bibliotek en *samling böcker*, och det är basen i de andra definitioner jag gör. Därifrån har begreppet utvecklats till att täcka det ställe där samlingen förvaras, i ett skåp, en hylla, ett rum eller flera, och efterhand i självständiga byggnader. Bibliotek blir därmed något *rumsligt*, och kan som sådant ges olika arkitektoniska uttryck, göras öppet eller slutet enligt beslutsfattarens intentioner, och fyllas med andra föremål än böcker, som därigenom sammankopplas med böckerna.

Begreppet bibliotek ges vidare olika *funktioner* som serviceinrättning och arbetsplats, reträttplats för avkoppling, förvaringsutrymme, institution för kulturarvsvård och utställning av nationella skatter, plats för informationsspridning, utbildning och folkbildning, och scen för kulturella aktiviteter, underhållning och socialt umgänge. Biblioteket får också *manifestera olika värden*, mestadels associerade med kunskap. Kanske gäller detta i synnerhet de större, offentliga biblioteken som är nationella eller regionala, som representerar städer, högskolor eller universitet. Såväl boksamlingen som byggnaden och funktionerna kan utgöra denna manifestation. Biblioteket har vidare tjänat som metafor, även då med kunskapskoppling, och

har bland annat kallats stora dokument eller monument över samhälleliga strukturer och utvecklingsprocesser, eller konkreta bevis för människors brottnig med natur- och kulturvetenskapliga problem”.¹ Då biblioteket exempelvis ses som en representation av det samlade mänskliga vetandet är steget inte långt till drömmen om det fullständiga biblioteket, *idealet*. Idealet har inflytande på de övriga sätten att definiera begreppet bibliotek, för boksamlarens, arkitektens och bibliotekariens respektive verksamheter.

Uppsatsen är disponerad i en övervägande empirisk och en övervägande analytisk del. Den förra delen följer byggnadsarbetet från tomtval till inflyttning med dess ekonomiska och konsthistoriska aspekter, förhållandena vid dåtidens universitet och bibliotek, samt de personer som var involverade i arbetet. Frågeställningarna rör byggnadens placering i staden, de syften som kunde ligga i dess utformning och de bruk man gjorde av byggnaden så snart den började bli färdig. Här stöder jag mig i hög grad på äldre litteratur, men med inslag av egen källforskning, i synnerhet i behandlingen av hur byggnaden först användes.

Det är inte ovanligt att nyare forskning försöker ställa äldre forskning mot väggen, genom att använda moderna perspektiv för att påvisa tendenser i den äldre litteraturen. Egenvärdet i att kritisera på detta sätt är naturligtvis litet. Carolinalitteraturen, från Claes Annerstedt över Ernst Aren till Gert Hornwall, är empirisk, källnära, och, så vitt jag kunnat se, pålitlig i sina sakuppgifter. Annerstedt var en stor beundrare av Carl Johan, uppenbart för alla i hans beskrivningar av universitetets relation till kronan, men man kan inte påstå att det påverkat hans innanläsning.² Institutionell och topografisk litteratur uppvisar ofta ett starkt detaljintresse. Alla de nämnda författarna var själva bibliotekarier på Carolina och deras undersökningar kännetecknas av ett internalistiskt historieperspektiv präglad av koncentrationen på källtexterna och önskan att kartlägga fakta.³ Att de konsthistoriska studier som tar bakgrundsuppgifter från denna litteratur ger en snarlik bild av byggnadens tillkomsthistoria är en naturlig följd. Men detta svenska universitetsbibliotek har inte bara sin plats i de allmänna arkitektoniska strömningarna, utan hör givetvis även till en internationell utveckling som påverkat och påverkats av såväl bibliotek som andra kunskapsbyggnader – museer, akademier och forskningsinstitut. Byggnadsstilar och byggnadsprojekt står i sin tur i relation till utbildningssyn, politiska och samhälleliga konjunkturen. Inget av dessa påpekanden behöver tolkas som en invändning mot den äldre litteraturens perspektiv. Tvärtom behövs studier av både de yttre och inre aspekterna (eller närstudium och överblick, kanske) för att forskningen skall kunna gå vidare till växelspelet däremellan, det kanske svåraste och mest fascinerande området att undersöka.

Jag har försökt att iscensätta ett sådant växelspel genom att låta uppsatsens senare hälft behandla själva *projektet* (de planer för byggnaden som framarbetades och bearbetades under 1810-talet), medan den förra

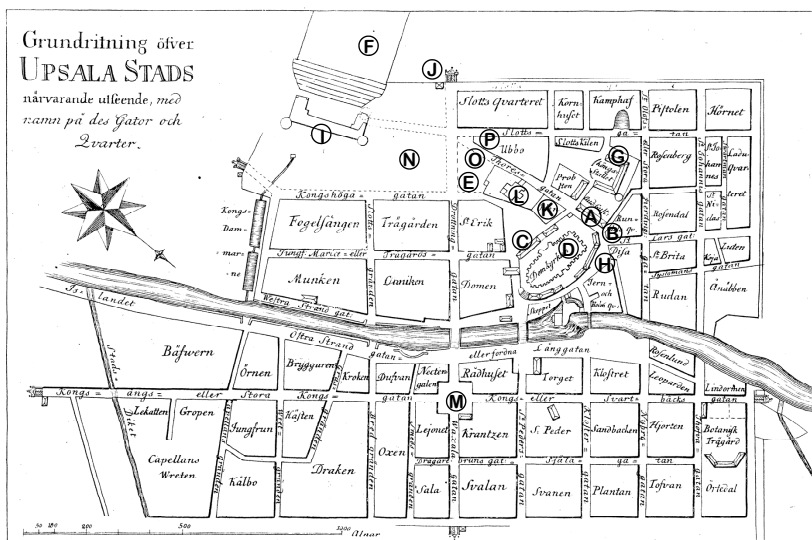
hälften av uppsatsen behandlar *förverkligandet* av projektet. Delen om projektet bygger på egen grundforskning och studerar byggnadens planerade funktioner och relationerna mellan dem, med utgångspunkt i de olika ritningsförslag som arkitekten Sundvall framställde. Det är också denna del av uppsatsen som tillför något väsentligen nytt till den omfattande Carolinalitteraturen. Ett vetenskapshistoriskt och arkitektursociologiskt perspektiv används för att analysera planritningar och rumsliga förändringar i termer av byggnadens funktioner och tillgänglighet, för att belysa frågor som: Vilka omvandlingar gjorde arkitekten när han lade till, tog bort, förminskade och förstörde de olika rummen? Hur ändrades tillgängligheten och vilka funktioner betonades? Vad ville universitetet och arkitekten att det ideala biblioteket skulle representera?

Enär denna byggnad skall representera så väl Nordens första universitet som ock den högsta kultur Staten kan erbjuda, och dessutom förvara en dyrbar nationalskatt, måste dess prakt och storhet anses vara på sin rätta plats. Trängande var också behovet af ett nytt Bibliothekshus, beläget så, att det vid en eldsvåda inom stadens tätare bebyggda kvarter icke skulle blottställas för samma fara, som mer än en gång hotat Gustavianska Akademien [Gustavianum], hvilken dessutom knappast kunde inrymma det alltjemt tillväxande bokförrådet.⁴

Kort efter att byggnaden färdigställts framhöll stadsskildraren och biblioteksamanuens Carl Johan Bergman⁵ att den representerade Uppsala universitet och statens högsta kultur med rum för en dyrbar nationalskatt (handskrifter och rariteter), för växande boksamlingar, för akademiska högtider, konserter och fester. Med sina båda delar utgör uppsatsen en studie av Carolina Rediviva ur bibliotekets rumsliga, funktionella och manifesterande aspekter, vilka uttrycks i källorna, som i citatet ovan men även implicit i arkitekturritningar. Uppsatsens syfte är att visa funktionsblandningen hos ett av det tidiga 1800-talets första svenska offentliga bibliotek, att samtidigt göra gällande att med sina museala och monumentala funktioner var det som skulle bli Carolina Rediviva först och främst ett bibliotek, samt att biblioteksfunktionen var det som gjorde att byggnaden kunde fylla sina övriga funktioner.

Platsen för en majestätisk byggnad

Under de första åren av 1690-talet hade Uppsala universitets boksamlingar flyttats till dess huvudbyggnad Gustavianum, och där förblev de under 150 år. Delar av huset inreddes så småningom så att biblioteksutrymmet blev större, men efterhand måste ytterligare lokaler hyras i det Ekermanska huset strax intill Gustavianum.⁶ Kronprins Gustaf föreslog 1767 en ombyggnad av Academia Carolina, det gamla universitetshuset söder om Domkyrkan, men byggnaden visade sig omöjlig att rusta upp.

- A. Gustavianum
- B. Ekermanska huset
- C. Academia Carolina
- D. Uppsala domkyrka
- E. Drottninggatan/
Kungshögagatan
- F. Botaniska trädgården
med Linneanum

- G. Exercitiehuset
- H. Oxtorget
- I. Uppsala slott
och stadsporten
- J. Fjärdingens tullstation
och stadsporten
- K. Julinschöldska huset
- L. Bondkyrkan
- M. Stora torget

- N. Slottsbacken
- O. Odinslund
- P. Posthuset

Kartan kommer från J. B.
Bussers *Uppsala med omnejd*
1769–73.

Stadskarta över Uppsala. J. B. Bussers karta från 1773.

Huset revs 1778 och Carl Fredrik Adelcrantz ritade en biblioteksbyggnad i en nyklassicistisk stil som harmonierade med området äldre akademi-bebyggelse. När Gustaf III godkände det tredje av Adelcrantz' förslag beslöt man att använda en annan tomt, hörnet vid Drottninggatan och Kungshögagatan.⁷ Efter grundläggning och sex års arbete lades projektet ned, då den nya botaniska trädgården och Linneanum kostade för mycket av universitetets byggnadsmedel.⁸

Först i början av 1800-talet återupptogs biblioteksfrågan. Dåvarande akademibibliotekarien Pehr Fabian Aurivillius föreslog 1804 att Gustavianums anatomiska teater skulle anpassas för bibliotekets räkning, och påpekade att han blivit tvungen att förvara bibliotekets nyförvärv i sitt hem, eftersom hyllorna var överfulla. Aurivillius bodde då i det Ekermanska huset, som visserligen låg nära Gustavianum men knappast var en långsiktig lösning på problemet. Konsistoriet menade att i väntan på kanslers godkännande av en ombyggnad, som nog var det rimligaste förslaget, kunde hyllor ställas upp i mitten av det mindre auditoriet, och juridiska fakultetens rum upplåtas för bokförvaring.⁹

På Gustaf IV Adolfs befallning påbörjades 1806 en byggnadsfond för bibliotekets räkning, då i avsikt att förse Gustavianum med två flyglar. Man hade emellertid (sedan Academia Carolina rivits) behov av ytterli-

gare undervisningssalar och en festsal. Gustavianum kunde inte byggas ut för att fylla alla dessa funktioner. I konsistoriet föreslogs i stället 1809 att Excercitiehuset skulle byggas om, eller att planteringen på Oxtorget norr om Domkyrkan kunde användas för en ny byggnad.¹⁰

År 1811, vid sitt första besök i Uppsala, utsåg kronprins Carl Johan, nybliven universitetskansler, den slutliga platsen för biblioteket. Valet finns återgivet i konsistoriets protokoll den 3 december, då rektor berättade för professorerna vad som skett. Vid en promenad från slottet nedåt staden hade Carl Johan börjat tala om en tomt för den nya byggnaden. Han frågade de närvarande om de tyckte att backkrönet vore en lämplig plats, och då alla svarade ja, menade kronprinsen att saken i så fall var avgjord. När sällskapet kom ned till stadens torg vände sig Carl Johan för att visa hur biblioteket skulle ta sig ut. Hela berättelsen om byggnadens placering är snarlik anekdoten om hur Carl Johan pekade ut läget för slottet i Christiania.¹¹ I berättelserna återkommer ord som *fältherreblick* och *sinne för det majestätiska*, och även vad gäller litteratur tillkommen långt senare kan man undra om inte episoden, mer än något annat, handlar om det Bernadotteska kungablivandet.

Naturligtvis hade ingen av dem som var med vid den kungliga promenaden kunnat komma med några invändningar, även om alla förslag dittills pekade på att man ville ha biblioteket i anslutning till de andra akademiska byggnaderna. Merparten av dem låg kring domkyrkan, liksom de förut föreslagna tomterna. Att biblioteksbyggnaden kunde placeras där Carl Johan önskade berodde på att tullväsendet upphört 1810. Staden slutade där Fjärdingens tullstation låg vid den dåvarande infartsvägen, men tullstationen behövdes inte längre och innebar inte heller något formellt hinder för bebyggelse utanför stadens gränser. Byggnaden uppfördes på mark tillhörig kronan och staden, som efter diverse komplicerade byten och förhandlingar blev en sammanhängande tomt.¹²

Platsvalet år 1811 följdes av konsistoriets underdåniga anhållan om att en eller flera arkitekter skulle utses, samtidigt som man preciserade till vad den nya byggnaden borde användas. Den skulle naturligtvis rymma boksamlingarna, men också en festsal, rum för Akademiska kapellet, en ritsal och förvaringsutrymme för anatomiska preparat.¹³

Det nya universitetsbibliotekets arkitekt blev hovintendenten Carl Fredrik Sundvall, som var brorson och myndling till den ovan nämnde Adolfrant, och hade fått sin uppfostran och utbildning av honom. Sundvall hade studerat i Paris 1783 för Jean Augustin Renard, vilken gav fiktiva rituppgifter i kolossalformat på kaserner, lasarett och bibliotek. Sundvall löste uppgifterna utifrån den franska klassicismens honnörsord *symétrie, goût et caractère*, valdes in i Konstakademien 1788, och begav sig från Paris till Italien på ett tvåårigt resestipendium för att studera antika monument och renässanspalats. Han återvände från sin studieresa 1791 med teoretisk utbildning och insikter i den moderna smaken.¹⁴

Mordet på Gustaf III innebar en brutal förändring i det gustavianska kulturlivet, men för Sundvall blev det också en chans att göra genombrott. Hans morbror lät honom nämligen ansvara för iscensättningen av Gustaf III:s sista stora framträdande, begravningen, som blev en blandning av romantisk nattstämning, götiskt historiesvärmeri och nyklassicistisk retorik. För detta arbete utnämndes Sundvall 1792 till hovintendent, en lovande början på en bana som statlig ämbetsarkitekt.¹⁵

Varken hertig Carl eller Adelcrantz' efterträdare som överintendent, Carl Fredrik Fredenheim, hörde emellertid till Sundvalls beundrare, och Sundvall anlätades bara för ett fåtal arbeten. Under Gustaf IV Adolfs regeringstid eftersöktes i stället Gustaf III:s scenograf, arkitekten Louis Jean Desprez.¹⁶

Av kronprins Carl Johan fick Sundvall två verkliga prestigeuppdrag: universitetsbiblioteket i Uppsala och garnisonssjukhuset i Stockholm. För det senare presenterade Sundvall 1815 ett så storskaligt och verklighetsfrämmande projekt, att Carl Johan gav uppgiften till Carl Christoffer Gjørwell d. y. Uppdraget med universitetsbiblioteket hade Sundvall fått redan 1813. Han hann göra flera omarbetningar av sina ursprungliga ritningar fram till 1821, då en konflikt med byggleddningen ledde till att Sundvall frånsade sig allt konstnärligt ansvar och vidare befattning med biblioteksbygget. Då anställdes Carl Johan Hjelm, som liksom Gjørwell var elev till Desprez.¹⁷

Samma år publicerade Sundvall en artikel ”Om nyttan av den antika stilen i byggnadskonst, i synnerhet för Sverige” i *Vetenskapsakademiens handlingar*. Artikeln, en uppgörelse med förvanskningen av det uppsaliansiska biblioteksprojekt som skulle ha blivit Sundvalls mästarpöv, är också en programförklaring med förankring i den klassicistiska traditionen. Ledorden i artikeln är *sann karaktär, överensstämmelse mellan delarna och god stil* – en ungefärlig översättning av vad Sundvall lärt sig i Paris. På 1829 års utställning i Konstakademien ställde Sundvall ut ”Façade af den nya BibliotheksByggnaden i Upsala, sådan den af Kongl. Maj:t år 1819 approberades, men ej som den är verkställd”. Utställningsfasadens syrliga titel syftar rimligen på de omständigheter varunder Sundvall lämnade projektet.¹⁸

Under sina sista år arbetade Sundvall med få projekt, och än färre förverkligades. Vissa uppgifter tyder på att Sundvall, om också uppskattad av många, trots allt ansågs för mer av en ritande konstnär än en byggnadsledare. Hans privata uppdrag blev både konstnärligt och ekonomiskt mer intressanta än de statliga, såsom slottet Stjernsund vid Vättern, närapå det enda Sundvall själv var nöjd med.¹⁹

De första ritningarna till den nya biblioteksbyggnaden i Uppsala färdigställdes 1813. Troligen hade man vid universitetet redan från början diskuterat Sundvalls stilideal, men det ifrågasattes definitivt efter Konstakademiens utställning 1815. Vid utställningen presenterade Sundvall två nummer: ”Idée till ett Bibliothek för Upsala Academie, bestående af 3:ne

Planer och 1 Façade, i storlek av terminerad Esquisse” samt ”Dessein i stort, af förenämnde Façade”. Utställningen recenserades i Uppsalatidskriften *Swensk Literatur Tidning* av nyromantikern och nyblivne konstkritikern Lorenzo Hammarsköld, som gav sig på den klassicerande arkitekturen i stort. Han menade att det skisserade biblioteket var hållet i ”den moderna byggnadsstilen” som präglades av antikisering och därför blev poetisk, tom och andefattig. Den ”götiska” byggnadsstilen stämde bättre överens med de germanska folkens karaktär, vilket Hammarsköld inskräppte också i de konstföreläsningar han höll vid samma tid, om ”stolta, trotsiga” riddarborgar och ”pyramidalt höga, sublima” kyrkor.²⁰

Hammarskölds recension grep rakt in i den allmänna estetiska striden mellan klassiskt och romantiskt, där framför allt fosforisterna i Uppsala lyfte fram medeltiden som ett konstideal.²¹ Även Götiska förbundet, bildat 1811, kunde sannolikt sympatisera med Hammarskölds konstuppfattning. Schismen kan dock inte kallas betecknande för tidens konstdebatt – men den i och för sig enskilda händelsen uppfattades i alla fall som allvarlig av Jakob Wilhelm Gerst, Konstakademiens sekreterare. Gerst, som haft Sundvall som lärare, publicerade genast en anonym broschyr, där han i skarp ton förklarade för de publikfriande nyromantiker som nu också givit sig in på bildkonstens område, att grekernas och romarnas arkitektur ”evärdligen skall utgöra idealet af det sköna och imposanta”. Sundvalls projekt ansåg han vara väl genomtänkt med en ”ren och allvarsam” fasad.²²

Efter att ha sett den första ritningen av den nya byggnaden yrkade akademiska konsistoriet i Uppsala – genom en arbetsgrupp bestående av akademibibliotekarien Aurivillius, fysikprofessor Zacharias Nordmark, matematikprofessor Jöns Svanberg och akademiräntmästaren Carl Didrik Hjerta – på vissa ändringar. Aurivillius, som förefaller ha varit den drivande, presenterade önskemål om att taket i biblioteksvåningen skulle

C. F. Sundvall, Fasad 1813 (version I), Ritningar till Carolina Rediviva, AA I, Kart- och bildarkivet, Uppsala universitetsbibliotek.

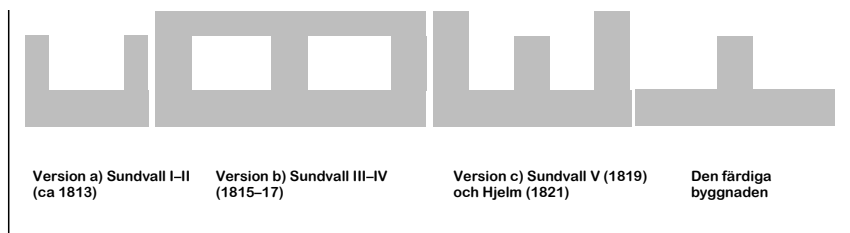
höjas för att sätta in gallerier med fler hyllor, att valv och gångar skulle installeras mellan boksalarna för att släppa in mer ljus och underlätta kommunikation, samt att man skulle utrusta biblioteket med kakelugn i pappersförrådet. I juni 1813 meddelade Kungl. Maj:t att höjningen av biblioteksvåningen fick genomföras, men sade nej till de efterfrågade valvportarna. Utlåtandet om förslaget att installera kakelugn sköts på framtiden, liksom den av konsistoriet väckta penningfrågan.²³

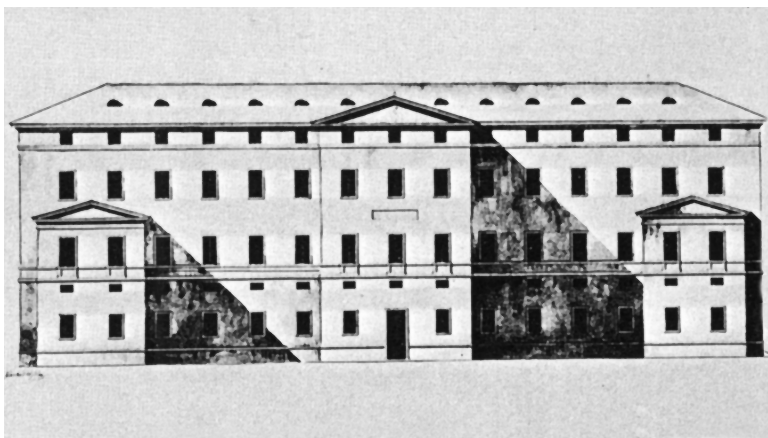
Sedan Sundvall genomfört de beviljade ändringarna blev byggnaden större. Fram till 1819 skulle Sundvall rita ytterligare biblioteksprojekt (åtminstone fem), vilka kan grupperas i tre versioner:

- Det första biblioteket, version a, bestående av ritning I och II (1813–15)
- Det stora biblioteket, version b, av ritning III och IV (odaterade, men framställda 1815–17)
- Det sista biblioteket, version c, ritning V (1819), ligger närmast det projekt som förverkligades

Ritningarna inom respektive version skiljer sig så litet från varandra att det är onödigt komplicerat att laborera med fem varianter.²⁴ I löpande text kommer jag därför att tala om det *första*, det *stora* och det *sista* biblioteket, alternativt version a, b och c. (Se den jämförande skissen av huskropparna, inklusive den färdiga byggnaden som däremot inte behandlas närmare).

Sundvalls första bibliotek består av en huslänga i tre våningar med två flyglar på baksidan. Det stora biblioteket byggs upp av två huslängor förbundna med flyglar, så att två innergårdar bildas. Den stora versionen har säkert aldrig betraktats som realistisk, medan däremot ritningen från 1819 visar hur man ganska länge tänkte sig att biblioteket skulle se ut. Trapphuset har placerats i en utbyggnad på baksidan, där återigen två flyglar går ut från huvudbyggnaden. Flyglarna på baksidan följde med även till Hjelmns tidigaste ritningar men saknades i den färdiga byggnaden. Troligen ritades de som en expansionsmöjlighet, snarare än konkreta

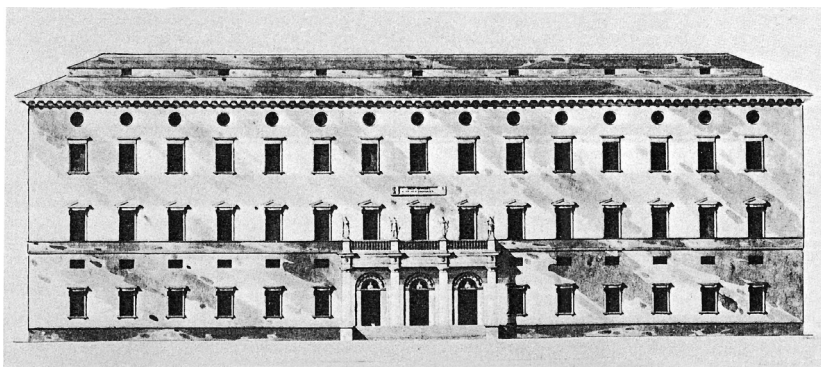
Baksidan av byggnaden – fasaden mot väster med trapphus och två flyglar, C. J. Hjelm, Fasad 1821, Ritningar till Carolina Rediviva, AA I, Kart- och bildarkivet, Uppsala universitetsbibliotek.

planer att utföras i en första omgång. Idén med trapphuset övertogs och förverkligades, och blev landets största.²⁵

Sundvalls förslag förenas av det nyklassicistiska formspråket och en vilja att kombinera grekisk renhet med renässansformer. De olika ritningarna visar stilrena, nakna, gråputsade byggnader, influerade av antiken, italiensk renässans och den svenska varianten av nyklassicism, en stil som skulle hinna bli daterad innan byggnaden stod färdig. De tidiga förslagen utgick från en ren, stram, rentav rå nyklassicism. Renässanselementen blev tydligare i de senare fasadritningarna, där fönster och portiker betonades mer.

Avsikten var att byggnaden skulle ge ett strängt överväldigande intryck genom dels sitt läge, dels sina proportioner. Byggnadens utformning utgår i övrigt från de få, stora rummen, som mestadels består av höga, smala, långa salar med hyllor längs med väggarna. Böckerna placerades runt väggarna i höga boksalar, där ljuset (och kanske litet solvärme) släpptes in genom höga fönster. Golven hölls fria från hyllor och sittplatser, men kunde ge plats åt några möbler för de stora folianterna. Utrymmen för bibliotekets anställda hölls till ett minimum.²⁶

Detta var helt i linje med den traditionella utformningen av bibliotek. Det öppna salsbiblioteket var länge normen för biblioteksarkitektur, och de fria ytorna var väsentliga för att rummen skulle uppfattas som bibliotek. Dåvarande biblioteksamanuensen Johan Henric Schröder skrev 1824 till en av bibliotekets viktigare donatorer, greve Claes Adolf Fleming, att om man placerade in ytterligare bokhyllor i Gustavianums boksalar skulle det ”från *bibliotek* förvandlas till *bokmagasin*, sådana som i S:t Petersburg och vid Leipzigs akademi en lång tid lärt ägt rum”,²⁷ vilket Schröder uppfattade som olyckligt. Ett nytt biblioteksideal introducerades emellertid just vid denna tid. Proportionen mellan behovet av läsrum och behovet av utrymme för böckerna förändrades, böckernas lagring separerades från

C. F. Sundvall, Fasad 1819 (version V), Ritningar till Carolina Rediviva, AA I, Kart- och bildarkivet, Uppsala universitetsbibliotek.

deras användning, och bokmagasinen blev det dominerande rumsliga elementet. Det nya byggnadsidealet, magasinsbiblioteket, blev gradvis standard för vetenskapliga bibliotek från mitten av 1800-talet och fram till 1900-talets mitt, vilket i princip innebar att biblioteksbyggnaden i Uppsala var gammaldags redan innan den avslutats, samt att de snabbt överfyllda boksalarna måste anpassas enligt de nya principerna.²⁸ Carolina Rediviva hann, kan man säga, bli omodernt före invigningen, både i fråga om funktionell utformning och arkitektoniska stilideal.

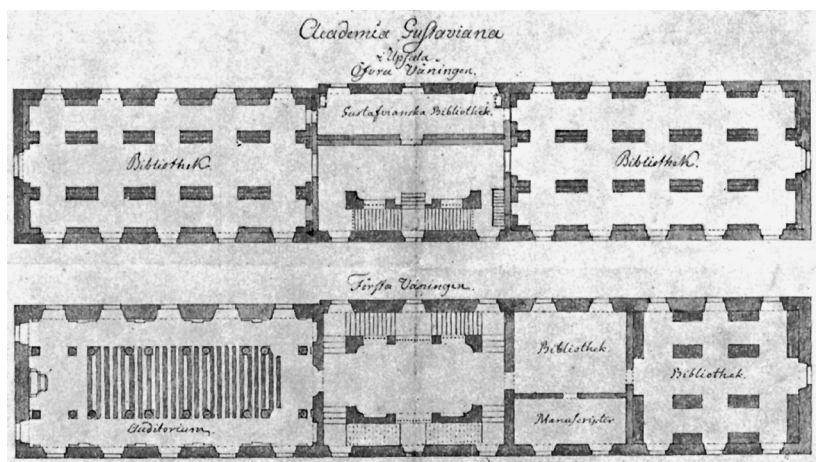
Carl Johan valde 1815 det större av Sundvalls två projekt (ritning II), men innan arbetet kunde påbörjas måste tomten anpassas. Framför allt måste tullhuset, residenstallet och utfartsvägen flyttas från den plats där den nya byggnaden skulle stå. I mars 1816, efter upprepade skrivelser till landshövdingen i detta ärende, var tomten redo för bebyggnad, men i augusti besökte kanslerssekreteraren Magnus Brahe staden på kanslers vägnar för att förklara att arbetet inte skulle påbörjas under året. Möjligen var tomtvalet ännu inte helt avgjort. Vid samma tillfälle besiktigade Brahe nämligen andra tomter, dels den obebyggda platsen vid Oxtorget, dels det Julinschöldska huset, beläget mellan Domkyrkan och Bondkyrkan, vilket 1837 blev katedralskolans nya lokaler.²⁹

Överstelöjtnant Jakob Magnus Nordencreutz hade varit bygglédare för Linneanum i Botaniska trädgården, och utsågs att leda arbetet även med det nya biblioteket. Nordencreutz föreslog inrättandet av en byggnadskommitté, som kom att bestå av rektor, *inspector aerarii* (den ekonomiske inspektorn, vald bland professorerna), akademiräntmästaren, akademibibliotekarie Aurivillius och fysikprofessorn Nordmark.³⁰ Byggnadskommitténs medlemmar skiftade över tid, på ungefär samma sätt som professorerna turades om att inneha rektors-, inspektors- och dekanuppgifter. Eftersom konsistorieprotokollen inte berättar om några val är vi hänvisade till det fåtal närvarolistor för byggnadskommitténs protokoll, som bevarats fram till 1835. Att rektor, räntmästaren, *inspector aerarii*

och bibliotekarien varit självskrivna medlemmar av kommittén verkar rimligt men kan inte beläggas. Av närvarolistorna kan man sluta sig till att tanken kan ha varit att den juridiska, medicinska och filosofiska fakulteten skulle ha varsin representant, samt att de filosofie professorer som deltog har varit humanister i lika stor utsträckning som naturvetare.³¹ Konsistoriet kunde ha ansett att fysiker och matematiker hade sakkunskaper på ingenjörskunskaper på ingenjörskunskaper på ingenjörskunskaper (i synnerhet kunde en sådan tanke ha funnits bakom sammansättningen i arbetsgruppen från 1813 där medlemmarna var bibliotekarien, räntmästaren, en fysiker och en kemist). I fråga om ingenjörskunskaper är det lämpligt att påminna om att ingenjörerna normalt fick sin utbildning i det militära, som exempelvis bygglidaren Nordencreutz.

Grundgrävningen påbörjades i juni 1817 sedan kronprinsen godkänt tomtkarta och stakning. En grundläggningssceremoni hade med största iver planlagts till hösten 1817, men Carl Johans tillämnade besök ställdes in. Carl Johan besökte Uppsala igen 1819, då som innehavare av tronen, för att lägga grundstenen till biblioteket. Byggnaden hade vid det laget hunnit upp till första raden av fönster, men ceremonin ansågs så symboliskt värdefull att den ändå måste äga rum. Vid detta tillfälle lovade kungen att han skulle stödja byggnadsföretaget med 30 000 riksdaler ur sin egen kassa.³²

Sundvall hade 1819 färdigställt de ritningar (nr V) som blev hans sista inom projektet. Huskroppen är längre jämfört med ritningen från 1813, men inte fullt så lång som i de mellanliggande projekten. Mest märkbart är emellertid att proportionerna förändrats och blivit smäckrare. Det omtalade trapphuset har tillkommit och sidoflyglarna finns fortfarande kvar. Ett nytt slags tak bidrar med extra höjd och ljusinsläpp till den stora festsalen, och det har föreslagits att detta säteritak, typiskt för 1600-

Planritning av biblioteket i Gustavianum av P. F. Aurivillius, c:a 1804, avbildad i Ernst Areens "Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria", Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1919. Original i Uppsala universitetskanslers arkiv, Riksarkivet.

talets herrgårdar, skall vara en anspelning på den rivna Carolina Academia. Inuti byggnaden har boksalarna och instrumentrummen förlängts, och fyra mindre rum har lagts till. Fasaden har i den sista versionen, möjligen till följd av påtryckningar från byggnadskommittén, mjukats upp med fler dekorativa element. Fönstren har försetts med omramningar, en rad mezzaninfönster för ytterligare ljusinsläpp har tillkommit, portiken är utsmyckad med kolonner och en balkong med statyer föreställande de fyra fakulteterna. Ovanför den första våningen har Sundvall lagt in en ram texten ”Bibliotheca Carolo Johannæ”, *Carl Johans-biblioteket*, omgiven av medaljonger.³³

I mars 1817 hade Sundvall tillstyrkt valet av byggledare, men tydligen fick han och Nordencreutz samarbetssvårigheter. Protokollen avslöjar att konsistoriet snart såg att de kunde tvingas agera skiljedomare vid eventuella konflikter. I ett principiellt beslut, fattat 1819, anges att universitetet skulle ställa sig på byggledarens sida i det fall han och arkitekten hade skilda meningar.³⁴

När konsistoriet i februari 1821 bad att få de återstående ritningarna (antagligen interiörer) svarade Sundvall med att kritisera Nordencreutz' arbete. I svarsbrevet meddelade Sundvall att de trappor som skulle finnas på huvudbyggnadens gavlar, måste placeras på sidan av respektive port, inte mitt framför den, för att inte hela byggnaden skulle förstöras. Om trapporna redan rests på fel sätt ville Sundvall inte mer befatta sig med projektet. Konsistoriet kunde vid en besiktning konstatera att trapporna inte var byggda enligt Sundvalls direktiv, och grep möjligheten att anställa en ny arkitekt. Sannolikt hade Nordencreutz ”gjort fel” avsiktligt för att framkalla ett avgörande.³⁵ Inte heller är det otänkbart att Sundvall ställde ultimatum i avsikt att slippa ur ett påfrestande samarbete. Den nye arkitekten anställdes 1821 på byggledaren Nordencreutz' initiativ. Carl Johan Hjelm var teaterdekoratör med universitetsbiblioteket som sitt enda väsentliga arkitektuppdrag, och godkändes redan under försommaren av kansler och konsistorium.³⁶

Liksom Sundvall var Hjelm nyklassicist, men hade andra influenser i sitt uttryck. Han dämpade fasadens strama prägel ytterligare, bland annat genom en livfullare färgsättning med gul puts i stället för den grå, men framför allt reviderade han interiörerna, i synnerhet trapphusets och festsalens. Överlag förstärktes det romerska på bekostnad av det grekiska, och både i fasaden och i inredningen blev betoningen av de dekorativa elementen mer kraftfull och skulptural. Exteriörens uppmjukning var emellertid en utveckling som Sundvall själv påbörjat, som med de fakultetsstatyer han placerat på balkongen i sin sista fasadritning. Skillnaderna mellan de båda arkitekterna framträder kanske tydligast i festsalen och trapphuset. Sundvalls interiörer har en eterisk, i trapphuset nästan sakral framtoning, medan Hjelm's inredningar är tungt kroppsliga och mer anlagda på det massivt imponerande.³⁷

Nästa bekymmer – det stora och återkommande – var finansieringen. Efter 105 000 spenderade riksdaler stod bottenvåningen vid 1820-talets början ännu utan tak, och konsistoriet anhöll hos kansler om antingen statliga anslag eller ett lån. Universitetet ville i det senare fallet ställa sin fasta egendom som hypotek. Kronprins Oscar, som efterträtt fadern som universitetskansler, började visserligen bli oroad över att universitetet tagit sig vatten över huvudet med det dyra byggprojektet, men fick kungen med sig. En proposition inlämnades till riksdagen 1823, och trots Ridarhusets avslag beviljades ett lån av 50 000 riksdaler banco. Ständerna krävde i gengäld att professorerna skulle gå i proprieborgen för lånet, alltså stå som personliga borgenärer.³⁸

Byggnaden fick tak 1826 och inredningen kunde ta vid, men under 1828 avstannade arbetet igen. Utifrån Nordencreutz' nya kostnadsberäkning väcktes 1830 förslag i konsistoriet om att begära ytterligare pengar i riksdagen, men förslaget röstades ned. Nordencreutz inkom 1831 med ännu en uppskattning över omkostnaderna, och byggnadskommittén, framför allt Erik Gustaf Geijer, förespråkade ett större lån. Akademi- och läroverksamhetsmästaren Daniel Magnus Schedvin ville inte tillstyrka detta. Han ansåg att universitetet kunde åstadkomma större delen av summan ur sina besparade medel och med försäljningar av hemman. Återstoden kunde täckas genom ett mindre lån, vilket konsistoriet beslutade att be kansler godkänna.³⁹ I mars 1832 biföll Oscar konsistoriets förslag och arbetet kom igång igen efter att ha legat nere under mer än tre år. Murning och stenhuggeri avslutades, byggnaden utrustades med dörrar, fönster och trägolv, och var mot slutet av 1833 så gott som färdigt, enligt Nordencreutz. Kostnaden för återstående inredningsarbeten (festsalen och biblioteksvåningen) uppskattade han till 40 000 riksdaler banco.⁴⁰

Vid riksdagen 1834–1835 lade Kungl. Maj:t en proposition om avskrivning av universitetets lån, vilket varken statsutskottet eller ständerna ville tillstyrka. I synnerhet hördes kritik från bondeståndet för slöseri. I prästeståndets behandling av ärendet understödde universitetets representant, filosofiprofessor Samuel Grubbe, statsutskottets rekommendation att avslå propositionen, men meddelade samtidigt att byggnaden omöjligt kunde färdigställas utan ytterligare stöd. Att han ändå förordade avslag berodde på att han ansåg att det var viktigare med ett årligt statsanslag till universitetets ordinarie verksamhet. I sitt inlägg förklarade Grubbe universitetets behov av ett större bibliotek på säkert avstånd från brandfarlig bebyggelse. Han medgav att byggnaden blivit dyrare än man först trott, men det berodde inte på några grova misstag, som påstått i bondeståndet. En anekdot som återberättas i flera sammanhang tycks härröra från riksdagen: en av bondeståndets ledamöter menade att arkitekten glömt planera för trappa, så att grunden måste rivas och läggas på nytt. Så var det inte, försäkrade Grubbe (och man kan tillägga att utanpåliggande trapphus inte var något nytt påfund, utan tvärtom ett bekant grepp

för både Sundvall och andra arkitekter). Universitetet hade vidare kritiserats för att de byggde nytt när de kunde ha inhyst biblioteket i Uppsala slott. Enligt Grubbe hade detta diskuterats, men slottet, som tjänade som bostad, var olämpligt för bokförvaring på grund av brandrisken. Att utrymma slottet skulle ha medfört stora kostnader för ersättningsbostäder. Resultatet av riksdagsdiskussionerna blev att universitetet beviljades fem års anstånd med lånet. De statsanslag som tilldelades universitetet medförde samtidigt en ökning i bibliotekets andel av anslagen.⁴¹

Universitetet hade redan börjat agera för att göra projektet billigare. I december 1832 hade Nordencreutz inlämnat en formell protest mot att målning och dekoration av bokgalleriet hade överlåtits på ”en ämbetsmålare här i staden”, det vill säga akademisnickaren Jonas Rosenson som var förmånligare att anlita eftersom han hörde till universitetets fasta personal.

Konsistoriet gav till att börja med efter något för Nordencreutz' klagomål, men beslöt i mars 1834 att skjuta upp allt träsnideri-, målnings-, förgyllnings- och bildhuggeriarbete, och endast låta tillverka bokskåp för biblioteksvåningen.⁴² Sundvalls inredning hade varit sparsmakad i ljusa färger, med enkla hyllor och diskret ornamentering. Hjelm's mer slösande interiör var robustare med skulptural utsmyckning och rikt ornerade lister. Men en utarbetad dekor var inte fullt så kostsam som man kan tro. Tidens smak krävde inte dyra material, och prydnaderna fick gärna vara gjutna i gips och målade.

Som båda arkitekterna hade avlidit och även Nordencreutz gick ur tiden 1834, behövde konsistoriet inte längre ta hänsyn till önskemål från någon av dem, och byggnadskommittén samlades i augusti 1835 för en förut-sättningslös diskussion av inredningen. Kommittén bestod då av Schröder, Schedvin, Rosenson, akademiritmästaren Johan Way, löjtnanten vid ingenjörskåren Carl Wilhelm Sternberg, botanikprofessorn Göran Wahlenberg, kemiprofessorn Lars Peter Walmstedt samt dåvarande rektorn, astronomiprofessorn Johan Bredman. På Schröders förslag beslutades nu om en enklare inredning.⁴³

Efter en besiktning av biblioteksvåningen kunde kommittén avge förslag till konsistoriet på en väsentlig förenkling av interiören. Bland annat ville man skjuta upp boaseringen av fönstersmygar och pelare – dels var det dyrt, dels brandfarligt (att fodra fönsternischer med trä har även viss betydelse för isoleringen, men det var inget gångbart argument vid just detta tillfälle). Pelarna skulle i stället kläs med bokhyllor, varigenom man dessutom vann 50 procent mer hyllutrymme. Konsistoriet följde kommitténs förslag och Sternberg fick i uppdrag att utarbeta en ny dekorationsritning, som förelåg i november 1836.⁴⁴

Under de fem följande åren framskred arbetet i långsam takt, rimligen därför att man måste hålla sig inom den årliga budget av 2 000 riksdaler banco, som fanns anvisad på stat. År 1837 meddelades i konsistoriet att

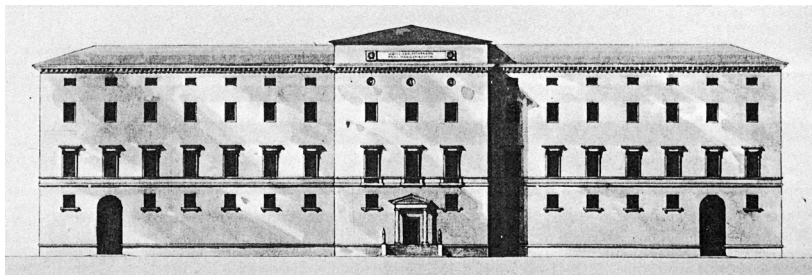
byggnaden fått fuktskador samt beslutades om installering av stuprör och, på Schröders förslag, åskledare. Året därpå lät man sätta upp stenstolpar med kedjor runt planen framför biblioteket för att hindra vägfarande att ställa sina hästar intill bibliotekets väggar. Under åren 1835–41 spenderades 18 731 riksdaler banco på inredningen, mindre än hälften av vad Nordencreutz beräknat – och inräknat stenstolpar och stuprännor.⁴⁵ Men man skall också komma ihåg att när byggnaden 1841 förklarades färdig, var festsalen fortfarande oinredd och hade tegelgolv.

Uppförandet av Carolina Rediviva hade dragit ut på tiden. Det berodde framför allt på att den nya biblioteksbyggnaden var ett dyrt projekt som universitetet bekostade nästan helt på egen hand. Kostnaden för det nya biblioteket uppgick till 313 131 riksdaler banco, varav universitetet fått låna 50 000 och fått 30 000 i gåva av Carl XIV Johan. Lånet slutbetalades 40 år senare, vilket innebär att universitetet stod för c:a 90 procent av kostnaden.⁴⁶

Resultatet blev (bortsett från det ekonomiska) en samlande symbol för universitetet, vilken inte skall underskattas. Arkitektoniskt hade många viljor varit inblandade. Byggnaden bar trots allt Sundvalls signatur, med den öppna boksalen som det centrala elementet i enlighet med traditionell biblioteksplanering.⁴⁷

Museum, monument och bibliotek

Uppgifterna är motstridiga om vilka samlingar det gäller, men det verkar som om man flyttat boksamlingar till den nya byggnaden innan den 1841 ansågs fullständigt färdigbyggd. Redan 1828 placerades en handskriftsamling i ett av den nya byggnadens hörnrum.⁴⁸ Året därpå dog Aurivillius, vilket medförde ett akut förvaringsproblem, eftersom delar av biblioteket förvarades i hans hem. Hans efterlevande krävde nu hyra för universitetets böcker, och man började därför 1830 diskutera uppsättandet av tvärhyllor i Gustavianum för att kunna flytta böckerna tillbaka dit.⁴⁹

C. F. Sundvall, Fasad 1818 (version IV) Ritningar till Carolina Rediviva, AA I, Kart- och bildarkivet, Uppsala universitetsbibliotek.

I ljuset av den allmänna platsbristen måste extra ordinarie bibliotekarien Pehr Wilhelm Afzelius' brev till nyblivne akademibibliotekarien Schröder läsas. Afzelius skriver 1830 att det Augsburgska konstskåpet, det skrymmande, barocktida kuriosakabinett som biblioteket hade i sin vård, borde flyttas från södra boksalen på Gustavianum till slottet: "Konstcabinetet [...] är ett *oting* på Bibliotheket. Med Bibliothekets samlingar i vår instruction kan förnuftigtvis ej menas något annat än Bibliothekets egna Seltenheite, h. e. sällsynta upplagor, manuscr. etc. etc."⁵⁰ Enligt bibliotekets reglemente från 1796, som måste vara den instruktion Afzelius åberopar, ingick det emellertid i biblioteksamanuensens arbetsbeskrivning att visa konstskåpet för besökare, lika väl som manuskriptsamlingar och äldre, rara tryck.⁵¹

Schröder meddelar i ett brev från mitten av augusti 1830 att Gustavianum utrustats med ytterligare hyllor, och det verkar som om böcker flyttades in i båda boksalarna under sommaren. I sina efterlämnade anteckningar anger Schröder även att den svenska historiska litteraturen skall ha flyttats till två av hörnrummen i den nya byggnadens färdigställda nedersta våning. I det nämnda augustibrevet berättar Schröder att riksdagshandlingar och tidningar flyttats till den nya byggnaden, men nämner inget om den svenska historielitteraturen.⁵²

På förslag av Schröder fattade konsistoriet 1834 beslut om att upplåta "et af de öfversta små rummen i Nya Bibliotheks Byggnaden" till de samlingar som filosofiska fakulteten skaffat för att inrätta ett "Historio-Ethnographiskt Museum", samt att flytta handskriftssamlingarna till den nedersta våningen. Den 12 juli hade handskrifter och inkunabler flyttats. Schröder kom efterhand att ansvara för alla universitetets antikvariska samlingar. Han var sedan 1820 prefekt för myntsamlingen, förestod från 1832 universitetets samling av fornsaker (det historio-etnografiska museet), och blev föreståndare för det 1840/41 inrättade konstmuseet.⁵³

I en pm skriven av vice bibliotekarien Carl Johan Fant 1838 uppräknas en mängd av bibliotekets ofullbordade eller ännu inte påbörjade arbetsuppgifter. Bland annat måste inkunablerna katalogiseras, och det var dags att ta itu med flyttningsförberedelser. Inventeringen efter Aurivillius' död hade avbrutits och måste återupptas, en skriftlig plan för flyttning och uppställning av böckerna borde göras samt underställas akademiska konsistoriet. Man måste också försäkra sig om att rummen i den nya byggnaden var fria från fukt, i synnerhet den övre våningen som ännu inte hade vädrats. Fant var tydligen i detta dokument inställd på att behålla uppställningen på Gustavianum, men Schröder måste under de följande åren ha bestämt sig för att den skulle ändras.⁵⁴

När Schröder 1841 meddelade konsistoriet att inredningen var färdig, sade han sig nämligen ha haft god tid att planera såväl flyttning som uppställning av biblioteket. Flyttningen av det återstående biblioteket ägde rum under elva arbetsdagar från den 12 augusti 1841. I bibliotekets entré

tog Schröder emot en strid ström av böcker, vilka med hjälp av nationsvaktmästare ställdes upp alfabetiskt i systematiskt ordnade grupper. Konsistoriet hade bestämt att alla professorer skulle närvara vid flyttningen, vilket också skedde. ”Flera af Akademiens både äldre och yngre lärare äro för det närvarande behjelplice att systematiskt ordna de till deras wetenskaper hörande skrifter”, skrev lokalbladet *Correspondenten* den 3 september 1841.⁵⁵

Schröder meddelade i konsistoriet den 23 augusti att utrymmet i den nya byggnaden skulle vara tillräckligt för lång tid framöver, och att man planerade inredningen i utlåningsrummet. Han hemställde också om att galler sattes för fönstren ”i nedersta våningen der måhända den dyrbaraste delen af bokförrådet förvaras.” Under den följande månaden kunde sedan Schröder fortsätta med uppställning och katalogisering, enligt det system han utarbetat och som skulle användas under mer än ett århundrade. Enligt vad Schröder själv berättat kunde biblioteket öppna ”i vanlig ordning kl. 12” från och med den 10 oktober. Schröders redogörelse för arbetet med organisationen skall dock tas med en nypa salt. De böcker som systematiserades var sådan litteratur som bedömdes vara aktuell – övriga volymer fick stå i samma (o)ordning som rått på Gustavianum.⁵⁶

Undervisningsutrymmena togs i bruk under hösten 1841. Föreläsningarna i fysik kunde äntligen hållas i de nya lokalerna och även professorn i estetik, P. D. A. Atterbom, använde Auditorium Physicum för sina offentliga föreläsningar. Detta varade emellertid inte så länge – läsåret 1842/1843 är det andra och sista som tyder på regelbunden undervisning i fysikauditoriet. Kanske har salen redan då behövts för bokförvaring? Från 1853 anges att astronomie observator Anders Ångström, sedermera professor i fysik, undervisade i Auditorium Physicum, men det är då inte salen i Carolina Rediviva som avses.⁵⁷

Festsalen kom tidigt till användning. En medicine doktorspromotion hölls redan i juni 1835, trots att akademiräntmästare Schedvin reserverade sig mot det eftersom både deltagare och anställd personal kunde befaras vara oaktsamma om de nya lokalerna. Schedvin oroade sig för fönster, trappor och väggar även när dåvarande *inspector musices* Geijer anmälde i konsistoriet att sångerskan Jenny Lind anhållit om att få ge en konsert tillsammans med hovkapellmästaren Johan Fredrik Berwald. Konserten ägde dock rum den 16 juni 1839 och blev en stor succé. Från 1837 hade akademins *musices director* Johan Erik Nordblom givit konserter i salen, möjligen årligen, men han hade även tillgång till stadens andra konsertlokaler – Gustavianum, Orangeriet, Gillet, Domkyrkan och teatern. Studentkåren började ge köruppträdanden från 1845. Flera av tidens musikaliska storheter uppträdde under dessa år i Uppsala, såväl nationella som internationella, och använde emellanåt universitetsbiblioteket som konsertsal.⁵⁸

Carolinakonserterna ägde dock inte rum under den kallaste årstiden, av förklarliga skäl. Byggnaden var inte uppvärmd. Eldning var tillåten endast i expeditions- och arbetsrummen, som låg vid gavlarna av den 75 meter långa byggnaden. Bibliotekets vaktmästare var inte (som exempelvis den botaniska institutionens vaktmästare) betrodde med att elda; enligt reglementet 1796 fick eldning ske endast i närvaro av bibliotekarie. Dessa bestämmelser hade formulerats för ett arbets- och läsrum i Gustavianum som inte heller var så stort, men enligt uppgifter eldade man även i auditoriet i Gustavianum, åtminstone under konserter på 1820-talet,⁵⁹ vilket bör ha spridit någon värme till det övriga huset. Kylan var förvisso svår även i Gustavianum, men den nya byggnaden var större, hade färre eldstäder, och i konsertsalen fanns ingen sådan att tillgå.

Festligheterna i biblioteket kretsade annars kring Carl XIV Johan, som kom till Uppsala för andra gången 1819 och då lade grundstenen till byggnaden. Grundläggningseremonin hade börjat förberedas redan två år tidigare, då konsistoriet fick veta att kronprinsen planerade ett Uppsalabesök under oktober 1817. Rektor skulle arrangera lån av kanoner från Stockholm, man skulle låna mynt från myntkabinettet att lägga under grundstenen, samt låta förfärdiga en kopparplåt med inskription. Uppdraget att föreslå en lämplig inskriptionstext gick till skytteanske professorn Olof Kolmodin.⁶⁰

I oktober godkände konsistoriet Kolmodins text, men det meddelades att prinsen inte skulle komma på utsatt dag. Man beslutade att ändå gravera skylten, och att även låta tillverka en murslev av silver och en silverbelagd hammare av stål, ”på det intet hinder måtte förekomma för denna så högt efterlängtade högtidlighets fullbordan”, som skulle äga rum så fort Carl Johan kunde tänkas ha tid att delta i ceremonin.⁶¹

I juni 1818 lät kronprinsen meddela att det gick bra att fortsätta med byggnadsarbetet utan ceremoni, samt att han kanske kunde väntas till Uppsala nästa höst.⁶² Mycket riktigt meddelades i oktober 1819 att den nu krönte Carl XIV Johan planerade en resa till Uppsala.⁶³ Två dagar efter detta bud var konsistoriet i full färd med detaljplanerna för grundläggningen, som ju samtidigt blev den nye kungens första Uppsalabesök. Universitetet skulle på egen hand bekosta smyckningen av Odinslund och tillsammans med domkyrkan en illumination av den där belägna brunnen ”med lampor och pots au feu”, och man skulle montera ”Transparenter ofvan för Trappan till Nya Byggnaden”.⁶⁴

Kungen anlände tillsammans med sin son Oscar, den nye universitetskanslern, och höll en festbankett på slottet. Efter middagen anordnades en storslagen och effektfull illumination i oktobermörkret, bekostad av akademistat och borgerskap gemensamt. På Stora torget hade man placerat vad som beskrivs som en 40 fot hög kolonn, omslingrad av ljuslågor. De fyra huvudgatorna som utgick från torget var upplysta, liksom Slottsbacken och Odinslund. Kring domkyrkotornen hade lindats ljusgirlinger

och framför ingången till den nya biblioteksbyggnaden hade man rest en stor transparang, en målning på väv eller papper som genomlystes bakifrån. Transparangen återgav fasaden som den skulle se ut i färdigt skick, enligt Sundvalls senaste fasadritning. På ena sidan fanns Carl Johans namnchiffer och på den andra Oscars. Även Gustavianum var smyckat med transparanger. En målning visade bröstbilder av Gustaf II Adolf och Carl X Gustaf, den ene betecknad ”fundator”, grundare, och den andre ”legislator”, lagstiftare. En annan målning avbildade de nio sånggudinnorna.⁶⁵

Följande dag presenterades universitetets lärare och studenter för kungen, och på kvällen gav landshövdingen bal på slottet. Men det var tisdagen den 19 oktober, årsdagen av segern över Napoleon vid Leipzig, som Carl Johan utsett till dagen för grundläggningsceremonin. Mursleven av silver och hammaren med silverinläggningar kom till användning, och under stenen lades exemplar av de svenska mynt som var i bruk samt en kopparplåt med följande inskrift:

Carolus XIV Johannes
Svec. Norveg. Goth. Vandalorumque
Rex Augustissimus
ædis hujus Apollinaris,
Cui
Princeps idem regni successor
Et
Academiae Upsaliensis Cancellarius
locum octo ante annis effatus est,
fundamenta sua mani locavit
die XIX Octobris MDCCCXIX⁶⁶

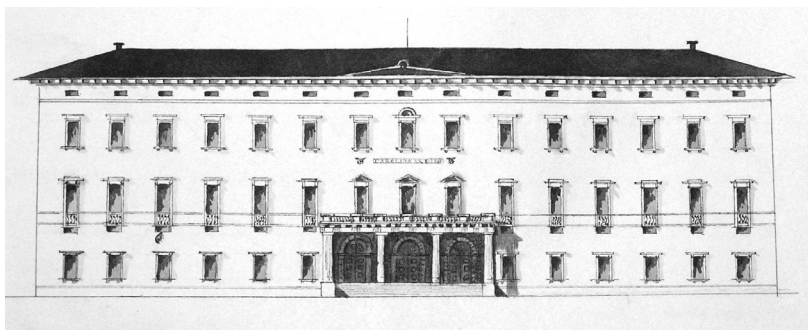
Senare på dagen hölls en kunglig taffel och på kvällen gav man återigen bal, denna gång på Gillet. Följande dag reste de kungliga åter till Stockholm.⁶⁷

Carl Johans gjorde ett tredje besök i Uppsala under försommaren 1834. Som en del i festligheterna gav han en middag för 200 personer i det ännu inte färdigbyggda biblioteket (matlagningen sköttes i två intilliggande hus, posthuset och fru Wibergs gård – senare känd som Geijersgården). Solennitetssalen, som invigdes i och med detta, var ännu inte inredd; golvet bestod fortfarande bara av tegelsten, och läktarna, varifrån ”stadens fruntimmer” skulle få bese festligheterna, måste förses med provisoriska stängsel eftersom man inte hunnit bygga räcken. Dessa festbanketter var länge en maskulin angelägenhet, och liksom de akademiska processionerna något som uppfördes för en publik, för att särskilja universitetet från det övriga samhället. På kvällen efter middagen i solennitetssalen bjöd landshövdingen 400 personer på fest i orangeriet, och studentkåren kom dit och sjöng.⁶⁸

Kungens besök hade, enligt Hans Järta, verkat entusiasmerande på studenterna, och kungen hade också strött diverse ynnestbevis omkring sig. Kemisten Lars Peter Walmstedt och akademiräntmästaren Schedvin utnämndes till Nordstjärneriddare, medicinaren Pehr von Afzelius blev kommandör av Vasaorden och juristen Lars Georg Rabenius adlades. Dessutom instiftades de så kallade Carl Johansstipendierna för filosofie magistrar. Kungen försåg också tre änkor med livstidspension, nämligen Anna Magdalena Haeffner som varit gift med universitetets kapellmästare och *musicus director*; Alida Knös, professorsänka efter orientalisterna Gustaf Knös och som tillsammans med sin dotter Thekla skulle stå värdinna för en av Uppsalas främsta litterära salonger; samt Catharina Margareta Nordencreutz, vars make hade lett byggnadsarbetet med både Linneanum och det nya biblioteket.⁶⁹

Vid mitten av 1820-talet fick biblioteket namnet Carolina Rediviva, också detta en del av Carl Johanshyllningarna. Sundvalls första fasadritningar angav inget namn, men för grundläggningen 1819, när man utgick från den andra uppsättningen av Sundvalls ritningar, planerade man att sätta en transparang framför bibliotekets fasad. På målningen skulle finnas en text hämtad från den senlatinske författaren Ausonius: ”Aeternis signat sua tempora fastis”. Det ursprungliga sammanhanget är en slags bön eller välsignelse inför det nya året, skriven i samband med Ausonii utnämning till romersk konsul. I original lyder raden: ”Hoc capite aeternis signat sua tempora fastis” vilket betyder ”Genom mig [konsul Ausonius] utmärker [Rom] sitt tidevarv i evigt fortgående ämbetsmannalängder”. Citatet får i sin Uppsalaform en dubbelmening: [*Carl Johan*] utmärker sitt tidevarv i regentlängder utan slut eller [*Biblioteket*] utmärker sitt tidevarv med evigt bestående annaler.⁷⁰

Till ritningarna 1819, den sista versionen av biblioteket, hade Sundvall lagt in en ram för bibliotekets namn. Han förutsatte att det skulle kallas *Carl Johans-biblioteket* och lämnade projektet innan namnfrågan hann avgöras. Carl Johan var emellertid ingen vän av den sortens namngivning – Kongl. Frederiks Universitet, Kejsarliga Alexanders Universitetet – varför det blev nödvändigt att agera med större finesse.⁷¹ Universitetet lämnade 1824 sina inskriptionsförslag till den godkännande instansen för sådant, Vitterhetsakademien. De hade utarbetats av en särskilt tillsatt grupp bestående av professorer, varav flera även var ledamöter av Vitterhetsakademien: Sven Themptander (romersk rätt, dåvarande rektor), Olof Kolmodin (Skytteanus), Carl Johan Lundvall (latin), Samuel Ödmann (pastoralteologi), Anders Hultén (dogmatik och moralteologi), Nils Fredrik Biberger (praktisk filosofi), Geijer (historia) och Aurivillius (som förutom akademibibliotekarie var professor i vitterhet). För fasaden föreslogs ”Carolina Rediviva”, *det återupplivade Carolina*. Namnet är dels en anspelning på universitetets gamla huvudbyggnad Academia Carolina som revs 1778, dels på Carl Johans namn – men är naturligtvis en svagare referens

C. J. Bergman, teckning av Carolina Rediviva 1836. Ritningar till Carolina Rediviva, AA I, Kart- och bildarkivet, Uppsala universitetsbibliotek.

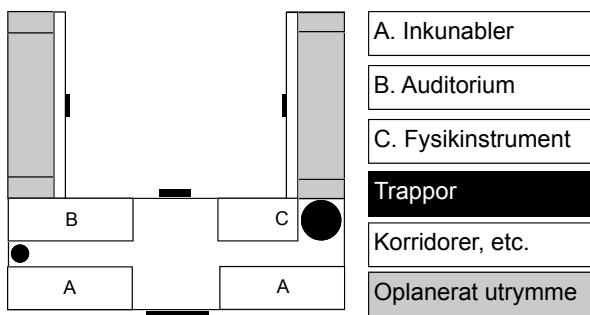
än om byggnaden namngivits *Carl Johans-biblioteket* enligt Sundvalls fasad från 1819. Det nya namnet ses i fasadavbildningen från 1836 av Carl Johan Bergman.⁷²

Att biblioteksbyggnaden hade planerats som ett rojalistiskt monument är uppenbart vid närmare studier av arkitektritningarna. I synnerhet syns det i Sundvalls mest storslagna versioner. I dem hade han ritat en särskild Carl Johanssal med en kungastaty i västra änden och en balkong i den östra, där kungen kunde hälsa akademins och stadens invånare, ja, kanske rentav den uppgående solen. Balkongen följde med till Sundvalls sista version och den färdiga byggnaden, och även om den stora salen inte fick rum i den sista versionen finns detaljritningar av trapphuset med en Carl Johansstaty som blickfång på första trappavsatsen. Carl XIV Johan lovade 1836 att förse biblioteket med en byst av sig själv, vilken högs i Carraramarmor och kunde överlämnas år 1842.⁷³

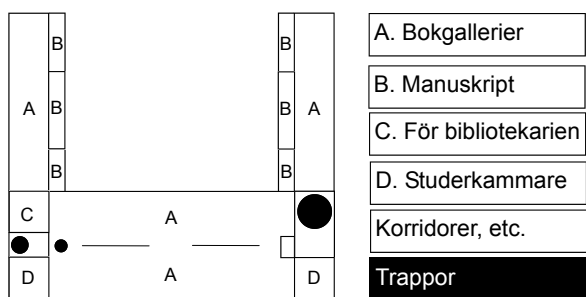
De projekterade rummen

Så långt har vi följt biblioteksbyggnadens tillkomst, med å ena sidan förhandlingar om tomten, byggnadsprojektets ekonomiska förutsättningar och byggnadens funktioner, å andra sidan den ursprunglige arkitektens utbildningsbakgrund, de konsthistoriska aspekterna på hans förslag och något om de övriga inblandade personerna. Sundvall ritade alltså flera versioner av biblioteket, och medan ritningarna I–II och V säkert sågs som möjliga att bygga efter, skall III–IV snarare ses som uppvisningsritningar, skrivbordsprodukter eller tvådimensionella konstverk. Den sista versionen satte tydligast spår i den uppförda byggnaden, men det är givande att studera vägen genom Sundvalls olika förslag fram till den sista versionen.

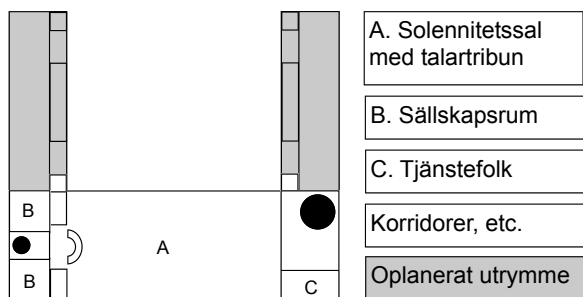
Det första steget i analysen är en genomgång av planritningarna, där jag förenklat och renritat de tre versionerna, samt översatt dem från Sundvalls inte alltid korrekta franska. Alla dessa ritningar visar tre vå-

Version a, bottenvåningen.

Version a, första våningen.

Version a, andra våningen.

ningar: bottenplan, första och andra våningen. Nästa steg är en genomgång av vissa, mer teoretiska, aspekter i arkitekturhistorisk litteratur, och slutsteget en överföring av planritningarna till tillgänglighetsdiagram för jämförelser mellan de tre versionerna.

*

Den första versionen som Sundvall ritade 1813–15 ser inte ut att ha varit mycket mer än utkast, även om den andra ritningen godkändes av kungen. Rummen är (utom i bottenplan) placerade litet för asymmetriskt för att egentligen stämma med Sundvalls estetiska utbildning.

Konsistoriet efterfrågade från början utrymme för boksamlingarna, en festsal, ett rum för Akademiska kapellet, en ritsal och förvaringsutrymme för anatomiska preparat. Vid sidan av dessa officiella önskemål måste ett ytterligare ha nått Sundvalls öron. Bottenplanet (*rez de chaussée*) i hans första ritningar omfattar nämligen utrymmen för undervisning i fysik. Fysikundervisningen hade inga egna lokaler, men däremot en växande samling av instrument, som vid tiden för den nya byggnadens uppförande förvarades i ett rum i konsistoriehuset – där också professor Nordmark höll sina föreläsningar.⁷⁴ Kemiämnet hade sedan mitten av 1700-talet egna lokaler med laboratorier och professorsbostad, botaniken hade hus och trädgård, och astronomiundervisningen bedrevs i det för observationer illa lämpade Celsiusobservatoriet på Svartbäcksgatan.

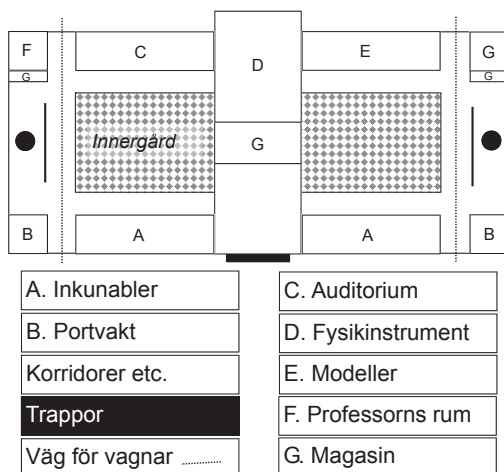
Vidare planerades två gallerier för universitetets samling av inkunabler (*livres du siècle typographique*), de tidigaste tryckta böckerna (i dag brukar man säga böcker tryckta 1450–1500) som skänkts till universitetet genom ärkebiskopen och universitetskanslern Uno von Troils förmedlan åren 1788 och 1792.⁷⁵ Inkunablernas placering i rummen mot fasaden innebär att de hamnade i östläge, vilket enligt den klassiska arkitekturen var det bästa för boksalar – eftersom fönster mot öster innebär morgonsol.⁷⁶

På första våningen (*premier étage*) skulle de egentliga biblioteksutrymmena finnas. Den stora salen delades upp av hyllor längs mittaxeln i ”galleries des livres” och omgavs av små rum för bibliotekarien och, återigen mot öster, studerkammare (*cabinets d'étude*) eller lärum för besökare som ville sitta och läsa. Kamrarna har god tillgång till dagsljus, eftersom de även är placerade mot gaveln.

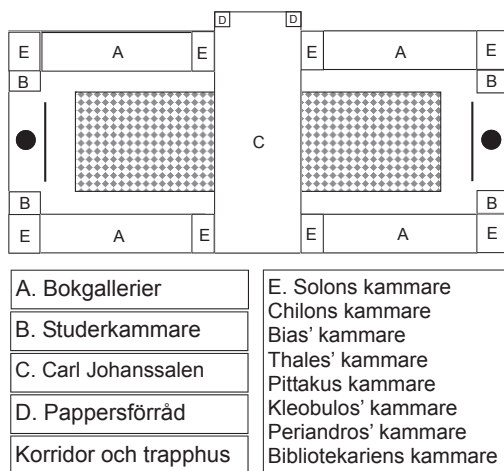
Den andra våningen (*second étage*) var avsedd för högtidligheter av olika slag, med en stor festsal (*salle pour les solennités academiques*), två mindre sällskapsrum (*pour s'assembler*) och ett utrymme för tjänstefolk, som var nödvändigt vid middagar.

*

Den stora versionen var sannolikt ett utslag av vad Sundvall lärt sig hos Jean Augustin Renard. Där hade han ritat fiktiva lasarett och bibliotek i stort format, och haft möjlighet att ta ut svängarna. Om den första versionen inte visade vilka mästerliga bibliotek Sundvall kunde rita, så tog han skadan igen i ritningarna 1815–17. Byggnaden är avsevärt längre och har dessutom fått två huvudlängor sammankopplade med tre flyglar. Bottenvåningens planlösning är schematisk och helt symmetrisk. Fasaden vetter fortfarande mot öster (nederkanten av ritningen), men nu har tre

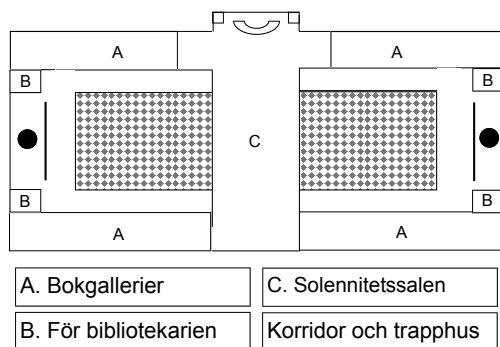
Version b, bottenvåningen.

Version b, första våningen.

ingångar placerats mot flyglarna. De två ytteringångarna vaktas av varsin portvakt (*concierge*), och skulle vara de entréer som användes till vardags. Inkunablerna skall fortfarande förvaras i bottenplanet, och tre magasin har ritats in på våningen.

Fysikundervisningen ges större utrymme än i första versionen. Nu finns inte bara ett auditorium och rum för instrumentsamlingen, utan också en kammare för undervisande professor. Sundvall har även reserverat ett rum för modeller (*salle pour differens models*). Möjligen var det fråga om de

Version b, andra våningen.

ekonomisk-mekaniska modeller som Anders Berch använde i sin undervisning på 1700-talet, men det rimliga är att dessa behöll sitt hemvist i ekonomiska teatern vid Gamla torget. I så fall skulle modellrummet i bibliotekets bottenvåning kanske användas till de modeller som tagits ur den Berchska samlingen för den borgströmska professurens räkning, och vilka hade förvarats separat sedan 1770-talet (eventuellt i *Gustavianum*).⁷⁷

Biblioteksvåningen i den stora versionen har fått tydligare symmetri. De fyra bokgallerierna ligger i husets huvudlängor mot öster och väster, med direkt anslutning till lika många studerkammare. I övrigt är Sundvalls stora biblioteksversion litet gåtfull. Han har reserverat mittflygeln för ett slags Carl Johanstempel (*salle de Charles Jean*), men också ritat in bokhyllor i salen ifråga. Den är alltså inte en högtidssal av samma slag som i våningen ovanför. I salens västra ände skall en staty stå, och motstående vägg har dörrar ut till den balkong som syns i fasadritningarna som hör till version b. Man kan associera till kyrkorummet, som också sträcker sig i öst-västlig riktning.

Vidare har Sundvall mot bokgalleriernas kortändarna ritat in åtta kamrare, vilka enligt planlösningen är avsedda för Greklands sju vise män och akademibibliotekarien. Både den antika allusionen och symmetrin är eleganta: det svenska ämbetet förs samman med klassisk mytologi och historia, samtidigt som antalet rum blir möjligt att placera symmetriskt. Men vad kamrarna skulle användas till framgår inte. Det tycks inte som om det skulle stå statyer i dem. Möjligen skulle bibliotekets personal kunna disponera alla dessa kammare, och därigenom finnas nära till hands för studerkamrarnas och galleriernas besökare, men bibliotekets personal översteg vid 1800-talets början sällan två personer. Rum för bibliotekarien hade Sundvall dessutom ritat in på festvåningen.

Även festvåningen är helt symmetrisk. Festsalen ligger i mittflygeln, bokgallerierna sträcker sig ända ut genom sidoflyglarna och åtföljs av fyra

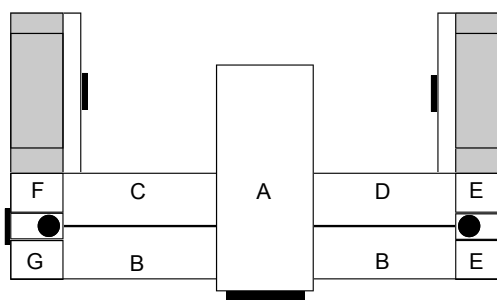
små rum för bibliotekarien. Det funktionella med dessa personalutrymmen är lätt att ifrågasätta. Rummen ligger utspridda och är som sagt avsedda för en mycket liten personalstyrka. Om det finns besökare i bokgallerierna på både biblioteks- och festvåningen är det i princip omöjligt för bibliotekarien att finnas till hands. De rum för tjänstefolk och mindre sällskap, som ingick i den första versionen, är strukna i den stora versionen.

Det som fanns med bara i det stora biblioteket, och som sedan togs bort, var Carl Johanssalen och kamrarna för Greklands sju vise män. I gengäld ritade Sundvall i den sista versionen in utrymmen för studenter, för bibliotekarien och för den personal som behövdes vid stora festligheter, och placerade (i inredningsteckningarna) in en Carl Johansstaty i trapphallen.

*

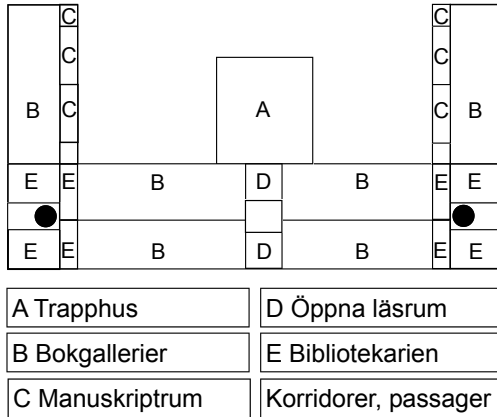
Det sista biblioteket Sundvall ritade gick halvvägs tillbaka till ursprungsformen. Nu tänkte han sig en huslänga med tre flyglar. Den stora mittentrén återställdes, mittflygeln fick rymma trapphus och vestibuler.

Inkunablerna placerades alltjämt i gallerierna mot öster. Bakom dem låg auditoriet och instrumentrummet, och i mindre rum ut mot gavlarna ritade Sundvall in fyra kammare för förvaring av samlingarna av medaljer, mynt och modeller (*cabinets de medailles, d'estampes et modeles*). Universitetets myntkabinettet hade 1787 flyttats från biblioteket i Gustavianum till det mindre konsistoriets rum, och där hölls också föreläsningarna i numismatik. År 1820 utsågs J. H. Schröder till föreståndare för de numismatiska samlingarna.⁷⁸

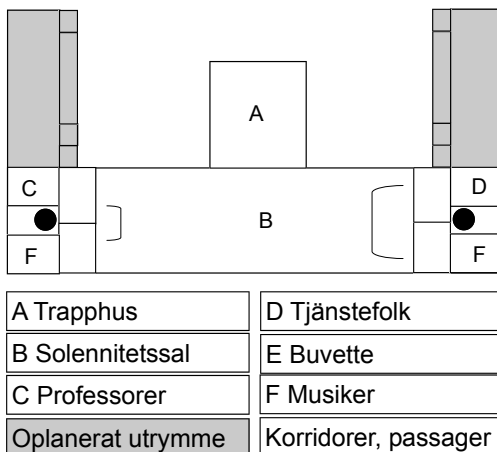
A. Trapphus, foajé	F. Medaljkammare
B. Inkunabler	G. Myntkammare
C. Auditorium	Passager, korridorer
D. Fysikinstrument	Trappor
E. Modeller	Oplanerat utrymme

Version c, bottenvåningen.

Version c, första våningen.

Symmetrin är oklanderlig, både på bottenvåningen och i det plan där de egentliga biblioteksutrymmena finns. Sidoflyglarna inrymmer bokgallerier och rum för manuskript, och mot gavlarna vetter fyra rum ”för bibliotekarien” (*à l’usage du bibliothecaire*), kopplade till fyra intilliggande ”förrum” som på ritningen kallas ”bibliotekariens kammare” (*cabinets du bibliothecaire*). Två studerkammare har placerats på byggnadens mittaxel, dock med mindre goda ljusförhållanden. Den studerkammare som ligger mot fasadväggen har fönster, medan den som ligger mot trapphuset saknar direkt dagsljus. Något hjälper det att båda läskamrarna saknar väggar, de avgränsas av hörnpelare och har i övrigt full in- och

Version c, andra våningen.

utsyn. Vestibulen mellan kamrarna hindrar dem från att bli genomgång mellan bokgallerierna.

Den översta våningen är också helt regelbunden. Solennitetssalen sträcker sig i husets längdriktning, och omges av fyra rum för tjänstefolk och musiker på den ena sidan, fyra rum för professorer och tjänstefolk på den andra sidan. Här har festsalens funktion och de behov som följer därav fått utrymme i ritningen. Musikerna har rum när de inte framträder, tjänstefolket har plats för sig själva, samt för mat och dryck (*buvette*). Att Sundvall inte planerade för något kök i byggnaden är ganska självklart, med tanke på den uppenbara brandrisk det skulle ha inneburit.

De väsentliga likheterna mellan Sundvalls tre versioner talar för att byggnaden, trots sina övriga funktioner (museum, undervisning, firande av akademiska högtider och konserter), främst skall ses som en biblioteksbyggnad, även om konsistorieprotokollen länge, och litet ospecificerat, talade om ”den nya akademiska byggnaden”. Böcker finns på alla våningar i samtliga versioner. Det är också rimligt att anta att de oplanerade flygelvåningarna skulle användas till gallerier och manuskriptrum. Samtliga ritningar räknar med att inkunablerna skall ställas på bottenplanet, och bara i den sista versionen tycks översta våningen befriad från bokgallerier.

Teorier om rum

En byggnads planering, uppförande och användning genomförs vid olika tidpunkter och med intentioner som kan växla. Det är möjligt att anlägga flera olika perspektiv: det konsthistoriska, med fokus på byggnadens form och utsmyckning ut- och invärtes, det komparativt-konsthistoriska som jämför biblioteket med andra byggnader, det bibliotekshistoriska som kan undersöka utvecklingen av olika bibliotekstyper, det vetenskapssociologiska som tar fasta på exempelvis byggnadens organisation av kunskap (samlingarna), och det arkitektursociologiska som studerar relationer mellan de människor som verkar och rör sig i byggnaden, eller byggnadens plats i den omedelbara omgivningen.

Arkitekterna Bill Hillier och Julienne Hanson tar ett teoretiskt grepp på arkitekturen i sin omfattande studie *The social logic of space*. De understryker att arkitektur är ett sätt att strukturera de rumssystem i vilka vi lever och rör oss. Därigenom har arkitekturen ett direkt, snarare än symboliskt, förhållande till socialt liv, då den ger de materiella förutsättningarna för rörelsemönster, möten och undvikanden som är de sociala relationernas fysiska förverkligande. I det avseendet är (tom)rummen som byggnader skapar mer intressanta än byggnadernas ytor, väggarnas utseende och utformning, och det som bör studeras är snarare hur rum *i och kring* byggnader förhåller sig inbördes. I ett större system, som en by eller stad, är byggnader dels rumsligt relaterade till varandra (de uppförs cen-

tralt eller perifert, i närheten av kyrkan, torget eller hamnen etc.), dels definierar de sin relation till varandra genom konceptuella analogier (såsom lika eller olika interiörer). Analysen av en enskild byggnad eller grupp av byggnader kan således bli synnerligen komplex.⁷⁹

Vid mitten av 1800-talet var, enligt vetenskaps- och arkitekturhistorikern Sophie Forgans uppsats i antologin *Making space for science*, intilliggande institutionella byggnader centrala när man argumenterade för situeringen av vetenskapliga anläggningar. Bibliotek, museer och akademier skulle placeras i anslutning till redan befintliga byggnader av kunskaps- eller vetenskaplig karaktär. Arkitekturhistorikern H. M. Crass har kunnat visa att tyska biblioteksbyggnader integrerades i stadsplanen på i huvudsak tre typiska sätt. Universitetsbiblioteket återfinns vanligen i det nära grannskapet av universitetets huvudbyggnad och institutionerna, medan bibliotek i stadscentrum eller i kanten av stadskärnan ofta ligger nära andra offentliga fastigheter. En tredje typ, bibliotek ingående i större komplex, har inte förekommit så ofta, och har i så fall vanligen uppförts under nittonhundratalet.⁸⁰ Här skulle Carolina Rediviva (givetvis förutsatt att Sverige liknar kontinenten i detta avseende) utgöra ett steg mellan det första och det andra integrationssättet, eftersom den, efter flera förslag på tomter i närmare anslutning till universitetets övriga byggnader, kom att uppföras i kanten av stadskärnan och i närheten av landshövdingeresidenset (eller slottet) och posthuset. Så är det verkligen också, utvecklingen i Uppsala liknar både Forgans och Crass' beskrivningar, bortsett från att universitetsbiblioteket inte var den första akademiska byggnaden i området. Under slutet av 1700-talet hade en botanisk trädgård med orangerier, drivhus, professorsbostad och föreläsningssal anlagts i den forna slottsträdgården, alldeles intill Fjärdingstullen. Detta vetenskapskomplex stod färdigt för inflyttning 1805, invigdes 1807 och utgjorde således *tillsammans* med biblioteksbyggnaden en slags murbräcka för universitetets vidare byggenskap utanför de gamla stadsgränserna. Under det sena 1800-talet skulle akademisjukhuset anläggas söder om staden och flera naturvetenskapliga byggnader uppfördes utanför biblioteket, räknat från den forna stadsgränsen.

Arkitekten Thomas A. Markus har skrivit en omfattande bok om byggnaders sociologiska betydelse. I den beskriver han de biblioteksmodeller som funnits: pulpetsystemet där läsaren satt eller stod framför boken, som vilade mot en sluttande yta och ofta var kedjad vid bokhyllan; båssystemet där läsaren satt vid en hylla med böcker som förvarades stående; och väggsystemet med läsplatsen mitt i rummet och böckerna i hyllor längs väggarna. Väggsystemet kom att dominera biblioteksarkitekturen under lång tid, i olika former med rektangulära, ovala eller cirkulära boksalar, och sidogallerier för att utnyttja salarnas fulla höjd.⁸¹ Den öppna boksalen, där böckerna förvarades, lästes och lånades ut av bibliotekets personal, styrde utformningen av byggnaderna till den grad att man talar om den

äldre bibliotekstypen som *salsbibliotek*. Salsbiblioteken uppfördes som monument med betoning av fasaden och övriga synliga delar. Vid 1800-talets början var den självständiga biblioteksbyggnaden en vanligen symmetrisk, palatsliknande och uppenbart betydelsefull anläggning, vars specifika funktion emellertid var svår att sluta sig till utifrån dess yttre form.⁸²

Då bokbestånden blev större ökade behovet av förvaring, det blev svårare att övervaka boksamlingarna, och man måste bryta den gamla direktkontakten mellan hyllor, böcker, personal och besökare. Genombrottet för en ny bibliotekstyp kom med den italienske bibliotekarien Leopoldo della Santas *Della costruzione e del regolamento di una pubblica universale biblioteca* (1816). Han föreslog ett uppdelat bibliotek som även gjorde rumslig åtskillnad mellan tre funktioner: administration, läsning och bokförvaring. Böckerna skulle förvaras i slutna magasin, där utrymmet utnyttjades maximalt genom låg takhöjd eller gallerier, samt tvärhyllor. Allmänheten fick tillträde till särskilda läsesalar, och bibliotekets anställda fick en avskild tjänstemannaavdelning.⁸³

Som följd av bibliotekens uppdelning i distinkta funktioner utvecklades arkitekturen nu i ny riktning och *magasinsbiblioteket* vann terräng mot seklets slut. Administration och offentliga delar separerades från magasinen, vars ökande betydelse också uttrycktes arkitektoniskt genom tätare våningsindelning, markerade magasinsdelar och funktionella fönsterarrangemang. Det nya sättet att bygga bibliotek kan sägas vara etablerat kring 1910. Under en övergångsfas uppfördes emellertid kompromisslösningar där byggnaden behöll slottsfasaden och försågs med en eller flera flyglar på baksidan, präglade av sin funktion att inrymma bokmagasin.⁸⁴

Biblioteksbyggnaden i Uppsala byggdes som ett salsbibliotek i klassisk stil. Exteriören anger inte byggnadens syfte och som framgår av planritningarna avsåg man att förse den med flyglar, främst avsedda för bokförvaring, men flyglarna var inte mer magasinsartade än huvudlängan. Hela byggnaden hade tre höga våningar med gallerier i några av de högsta salarna.⁸⁵ Crass går igenom flera bibliotek som delar vissa av Uppsala-byggnadens särdrag. Pelarportiken – som leder tankarna till nyklassicistiska slott, och liksom i det fallet skall associera till renässanspalats och grekiska tempel – går exempelvis igen i stadsbiblioteket i Frankfurt am Main (1825, även med en trapphusflygel på baksidan) och i Engels universitetsbibliotek i Helsingfors (1840). De fyra fakultetsstatyer som Sundvall under ett stadium planerade för balkongens balustrad återkommer i fasaderna till Bayerische Hof- und Staatsbibliothek i München (1843) och Schinkels biblioteksritningar för Berlin (1835).⁸⁶ I Uppsala realiserades de fyra fakultetsstatyerna på universitetshuset som uppfördes 1879–87.

Byggnader avsedda enbart för boksamlingar var inte de enda som inverkade på biblioteksarkitekturen. Markus har undersökt byggnader som reproducerar kunskap, det vill säga bibliotek, museer, konstmuseer (*art*

galleries), utställningar, lärda institutioner, panoramor etc., framför allt engelska och franska byggnader från upplysningstid till industrialismens genombrottsperiod. Han menar att biblioteket tjänat som en prototyp för museer och konstgallerier, eftersom andra föremål förvarades tillsammans med böckerna. Under 1700- och 1800-talen uppfördes akademier, institut och byggnader för allehanda sällskap, där föreläsningssalar och laboratorier kunde kombineras med modellutställningar, bibliotek och museer.⁸⁷ Men influenserna gick förstås även i motsatt riktning. När Uppsala universitet planerade och uppförde sin biblioteksbyggnad låg kombinationen av bibliotek, museum och föreläsningssal således nära till hands, och i en sådan kontext är det föga förvånande att man (som vi sett) planerade rum för ett fysikauditorium eller kammare för instrument-, mynt- och medaljsamlingar, fast man också kunde opponera sig mot att biblioteket skulle behöva sköta ett kuriosakabinett som det Augsburgska konstskåpet.

Tillgänglighet och rörelse

Magasinsbiblioteken med sina separerade funktioner begränsade tillgängligheten för allmänheten och anpassades för en hierarkisk byråkrati, menar Markus. Övervakningen koncentrerades på besökarna och de böcker som tagits fram (de stängda magasinerna ”skötte sig själva”), och framställandet av kataloger och index utvecklades till en uppgift för specialister.⁸⁸ Att de tidigare biblioteken skulle ha varit mer tillgängliga är dock ett problematiskt antagande. De första protobiblioteken uppstod, enligt Håkan Forssell i essän ”Om verkliga och imaginära bibliotek”, ur templens samlingar av lagtexter, mytologiska berättelser, sånger, ritualer och lärda arbeten. Dessa samlingar ansågs heliga och vaktades av prästerskapet. Forssell hävdar, som jag menar med rätta, att biblioteken till följd av denna religiösa anknytning verkar i en ”stark underliggande tradition av exklusivitet och utestängning”, och utgör ”redskap för att organisera kunskap, likaväl som för att kontrollera och begränsa tillgången till den”.⁸⁹ Markus, som drar linjer till såväl anatomiska teatrar som kuriosakabinett och antikvitetsamlingar, gör tyvärr ingen uttalad koppling till religiösa byggnader – märkligt nog, för vid sidan av tempelbyggnaden torde klostret ligga nära till hands. Här måste anmärkas att även juridiska och ekonomiska arkiv som Forssell nämner mer i förbigående, haft en roll i framväxten av bibliotekens tradition av exklusivitet, som alltså inte bara är religiös.

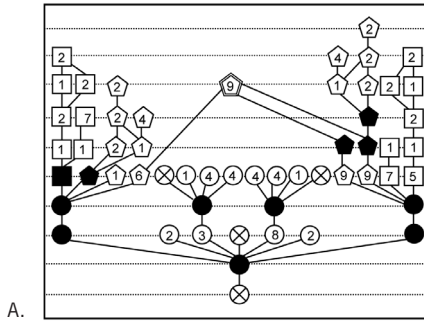
Rummets tillgänglighet är det som enligt Markus avgör dess status. Status och avskildhet sammankopplas, så att exempelvis portvaktsummet nära ingången har lägre status än professors tjänsterum ”långt in” i byggnaden. Det gäller förstås utrymmen knutna till personer med speciella uppgifter, olika slag av invånare, och rimligen finns det också en gräns för otillgängligheten – ett tjänsterum på kallvinden må vara avskilt, någon större exklusivitet eller status signalerar det inte. Låsta dörrar är ett alter-

nativt sätt att skapa otillgänglighet, utan att rummet ifråga måste vara placerat ”långt in”. Härigenom kan man också göra skillnad mellan olika slag av personal – som överbibliotekarie, andrebibliotekarie, amanuens och vaktmästare.

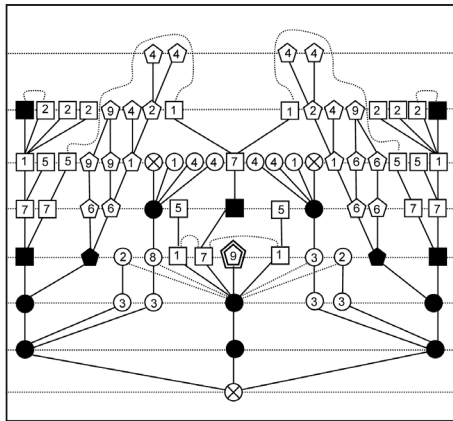
En sådan, Foucaultinspirerad, analys av byggnader skulle handla om tillträde, cirkulation och graden av möjlig övervakning. Den sortens analys passar för planeringsstadiet, som Forgan också påpekar, men byggnaders användning, tillgänglighet och exklusivitet förändras över tid, vilket man bör ha i åtanke.⁹⁰ Vetenskapshistorikern Sven Widmalm vill i sin studie av svenska fysikinstitut tala om en uppdelning i funktionella och sociala sfärer hellre än om avskildhet. Till de olika sociala sfärerna hade man tillträde i kraft av sin akademiska grad och sitt arbete vid institutet. Därutöver delades byggnaden in i vetenskapliga sfärer enligt fysikens huvudavdelningar, och på den ”tekniska nivån” isolerades forskare dels från varandra, dels från studenter på väg till undervisning.⁹¹ ”Status” behöver kanske inte heller alltid handla om det exklusiva tillträdet. Två personer kan äga tillträde till samma utrymme, den ene med egen nyckel och den andre genom att släppas in. Har vaktmästaren då högre status än studenten? Eller hur uttalar man sig om status på den som har tillträde mot betalning genom den stora entrén, jämfört med den som har lön och tillträde via tjänsteingång och baktrappa?

I fråga om det nya universitetsbiblioteket i Uppsala förefaller det lämpligt att tala om funktionella och sociala sfärer. Bottenvåningen med undervisnings- och museifunktioner hörde till de allmänna områdena, dock endast tillgänglig för studenter som följde vissa föreläsningar och för prominenta gäster ledsagade av den som förestod samlingarna. Likaså var konsertsalarna offentliga vid konserter och balar för den som löst biljett, medan de utrymmen för musiker och tjänstefolk som användes vid dessa tillfällen till och med nåddes via egen trappa. De egentliga biblioteksdelarna var de minst offentliga, besöktes i sällskap med bibliotekarien och med större mått av frihet för besökare med högre akademisk rang.

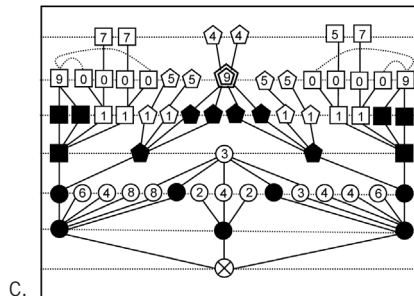
Kategorin ”rum” bestäms enligt Hillier och Hanson av två slags relationer, dels mellan sina ”invånare” (de som kontrollerar utrymmet), dels mellan invånare och ”besökare” (som kan få tillträde till utrymmet). Byggnaden definieras generellt som a) en kunskapsdomän som ordnar kategorier (av människor) i rummet, b) en kontrollomän som upprättar och styr gränser. Tillsammans skapar detta en kontaktyta mellan invånarna som befinner sig i det kategoriserande kunskapsrummet, och besökarna vars relationer till invånarna kontrolleras genom byggnadens gränser.⁹² När den analyserade byggnaden är ett bibliotek kan man tillägga att den också ordnar kategorier av litteratur (ämnen, genrer och publikationssätt), och att det finns såväl invånare som besökare med olika behörighetsnivåer. Här kan man räkna upp bibliotekarier, biblioteksamanuenser och vaktmästare, respektive professorer, studenter och utländska lärda på besök i staden.

A.

B.

C.

a) Sundvalls första version (1811–13)

b) Sundvalls stora version (1815–17)

c) Sundvalls sista version (1819)

⊗ – utomhus. ○ – bottenvåningen. □ – första våningen. ◊ – andra våningen. Solennitetssalen markerad med dubbel kontur. De streckade linjerna mellan utrymmen i versionerna b-c visar att det går att gå direkt mellan rummen. Fyllda figurer: trappor, passage och korridorer. Ofyllda figurer enligt numrering:

1. Bokgalleri	4. Magasin, förråd	7. Lärum
2. Manuskript, inkunabler	5. Bibliotekspersonal	8. Undervisning
3. Andra samlingar	6. Annan personal	9. Festsal, tribuner, sällskapsrum
		0. Övriga utrymmen

Rumsanalys av C. F. Sundvalls tre biblioteksversioner.

Den metod Hillier och Hanson utvecklat (och som Markus och Widmalm använder) översätter planritningen till ett slags diagram som anger hur långt in i byggnaden ett rum ligger, räknat från en given utgångspunkt. Varje rum/utrymme kan tilldelas ett djupvärde, relaterat till det minsta antalet steg från ett givet rum till ett annat, då ett steg definieras som rörelse från ett rum till nästa.⁹³

Man kan välja olika utgångspunkter i en och samma byggnad för att jämföra exempelvis hur nära ingången, kontoret eller verkstaden olika rum är placerade. Det är också möjligt, som i illustrationen, att jämföra olika byggnaders djup i förhållande till entrén, exempelvis hur nära ingången Sundvall placerat festsalen i olika versioner av biblioteksbyggnaden. Varje dörr som passeras markeras med en ny nivå i diagrammen över Sundvalls biblioteksritningar. Passageutrymmen, korridorer och trapphus markeras med fylld svart cirkel och ”utomhus” (eller utanför byggnaden) med cirkel med hårkors.⁹⁴

En rimlig hypotes är att byggnaderna drar gränserna olika för invånare och besökare, och även för olika typer av besökare. Det kan alltså antas att byggnadernas funktionella och sociala sfärer i någon mening också är hierarkiska. Av diagrammen kan vi exempelvis välja följande tre funktioner som fanns inritade i alla versioner: *undervisning* (auditoriet för fysikundervisning), *högtid* (den stora solennitetssalen) och *bokförvaring* (bokgallerier, manuskript och inkunabler), samt jämföra dem sinsemellan.

Om man räknar antalet dörrar man måste passera innan man befinner sig i det aktuella rummet blir resultatet att Sundvall efterhand flyttade festsalen närmare entrén, medan auditoriet först låg nära entrén, och i sista versionen flyttades något längre in. En möjlig tolkning vore att de tidigare ritningarna betonade undervisning framför fest och högtidligheter, och att det sista projektet i viss mån jämställt funktionernas prioritet. Förändringarna i ritningarna är emellertid i detta avseende blygsamma, kanske otillräckliga för några slutsatser, och Sundvalls första bibliotek har på många sätt karaktären av en preliminär skiss snarare än ett förslag.

Däremot kan man säga att auditoriets och festsalens större tillgänglighet, i relation till avståndet till bokgallerier och läsrum, tyder på att det var till auditoriet och festsalen man tänkte sig att de flesta besökarna styrde stegen. Här måste vi ta hänsyn till att auditorium och festsal var större än läsrummen, och att festsalen inte var öppen dagligen, men den mängd besökare som de respektive rummen potentiellt kunde rymma kan jämföras med dessa hänsyn. Festsalen rymde, påstods det, 1 500 personer. Konserter, baler och promotioner ägde rum ett par gånger varje läsår (mitt i vintern kunde man inte använda festsalen). Föreläsningar i fysik hölls fyra gånger i veckan och följdes i bästa fall av mellan tio och 25 studenter, under ett läsår omfattande dryga 25 veckor. Läsrummen kunde användas då biblioteket höll öppet, ett par timmar dagligen, fast de knappast utnyttjades så flitigt.⁹⁵ Ett besök på biblioteket kunde också innebära att

man lånade hem litteratur. Tore Hagström skriver i en uppsats, som bygger på universitetsbibliotekets lånejournaler från 1820-talet, att antalet låntagare per vecka rörde sig kring en person, att nästan alla var universitetslärare och att i snitt åtta titlar per vecka lånades ut.⁹⁶ Under ett år kan vi alltså kanske räkna med mellan 1 000 och 3 000 besökare till festsalen, mellan 1 000 och 2 500 besökare (inte individer, förstås, utan besök) i auditoriet, och 50 besök till bibliotekssalarna, eller om vi räknar generöst, 100.

För att komma till auditoriet behövde man (i ett genomsnitt för alla biblioteksversionerna) öppna $2\frac{1}{3}$ dörrar, för att komma till festsalen $4\frac{2}{3}$. För att komma till något av bokgallerierna öppnade man i snitt från $3\frac{2}{3}$ och upp till $6\frac{2}{5}$ dörrar (utom om man skulle till inkunabelgallerierna). Det var alltså mer angeläget att åhörarna till fysikföreläsningarna kom in utan onödigt besvär och att de inte irrade runt i resten av byggnaden, där de inte hade något ärende. Att festsalens besökare hittade rätt och inte gav sig in i andra rum var också väsentligt, och här kortade Sundvall vägen betydligt i den sista versionen.

I sin stora version har Sundvall förvisso placerat såväl festsalen som Carl Johanssalen bakom bokgallerier och andra små utrymmen, men – som nämnts ovan – detta projekt var antagligen aldrig avsett att uppföras. Ett ytterligare tecken på det är att Sundvall inte ritat in några utrymmen för tjänstefolk i anslutning till festsalen, vilket han gjorde både i den första och den sista versionen. Det betyder att han redan 1813 var införstådd med att personalen behövde utrymme för att evenemangen i festsalen skulle fungera. I den stora byggnaden lät han bli att rita sådana rum, men markerade valgångar där man skulle kunna köra vagnar från husets framsida till dess baksida, och placerade som vi sett in rum för Greklands sju vise män, vilka i storlek motsvarar vad han hade kunnat planera för tjänstefolk.

Bokgallerierna, alltså förvaringen av böcker, låg hela tiden längre in i huset och var inte lika tillgängliga för besökare. En ytterligare aspekt är naturligtvis vilka besökare som betraktades som behöriga – konsertbesökare var inte nödvändigtvis akademiska medborgare. Studenter var naturligtvis akademiker, men jämförelsevis unga sådana. Till biblioteksrummen skulle i första hand de akademiska lärarna och de äldre studenterna ha tillträde. Den lägre graden av tillgänglighet gjorde att bibliotekarien lättare kunde kontrollera vilka som besökte bokgallerierna, vilket också bör vara orsaken till att personalutrymmena vanligen ligger i direkt kontakt med dem – till skillnad från studerkamrarna, som i den sista ritningen placerats i vestibulen på första våningen. Dessutom har kamrarna i den sista versionen ritats in så att åtminstone den ena får dålig belysning. I Sundvalls tidigare versioner ligger studerkamrarna mot byggnadens gavlar och har närliggande fönster, men den funktion som, allt som allt, får minst utrymme är nyttjandet av de förvarade samlingarna, det vill säga läsande och studier.

Att byggnaden inte främst var en plats för läsning blir tydligt även genom de normala öppetiderna, de timmar mitt på dagen då dagsljuset var som starkast, och kan förklaras med att lokalerna på grund av brandrisken länge saknade både uppvärmning och artificiell belysning. Det var med andra ord påfrestande att arbeta i huset och det är begripligt att behovet av läsplatser var litet. Besökarna var alltså få, även om de fanns, lånen något flera – men i princip tillåtna endast för professorer. Studenter måste ännu 1850 förete borgen från en universitetsprofessor eller adjunkt för att få låna hem böcker.⁹⁷ Biblioteket, kan man sammanfatta, var i första hand en plats för uppställning av boksamlingar, inte för att underlätta läsningen av böckerna på plats.

Inkunablernas placering i bottenvåningens bokgallerier visar en ytterligare funktion i tidens bibliotek, vilken knyter an till de traditionella universalbibliotekens samlingar av kartor, jordglober och kuriosas. Enligt Sundvalls sista ritning placerades nämligen inkunablerna i direkt anslutning till de numismatiska samlingarna, fysikinstrumenten och modellerna. Även i ritningen av det stora projektet återfinns inkunablerna någorlunda nära modeller och instrument, men där har Sundvall ännu inte gjort plats för mynt och medaljer. Sammantaget bör detta betyda att bottenvåningen i stor utsträckning var tänkt som museum där universitetet kunde visa upp sina skatter – framför allt de numismatiska samlingarna och de äldsta böckerna.

Att sådana planer fanns hos Uppsalas professorer framgår i ett brev från Schröder till den danske fornforskaren och museimannen C. J. Thomsen,⁹⁸ skrivet för att tacka för ett besök i dennes samlingar. När Schröder skriver – 1830 – har han nyligen utnämnts till akademibibliotekarie. I brevet beskriver han tillståndet vid Uppsala universitet, och menar att man skulle kunna samla ett riktigt vackert fornsaxmuseum om bara de olika, nog så dyrbara, samlingarna kunde placeras tillsammans, vilket han också har för avsikt att göra.⁹⁹

Slutsatser

Biblioteket genomgick under 1800-talet sådana förändringar i både användning och utseende, att vi i dag använder begreppet ”bibliotek” på ett annat sätt än man gjorde tidigare. För att möjliggöra en historisk jämförelse har biblioteksbegreppet här definierats analytiskt som en *samling böcker*; ett *rum eller utrymme* för böcker; olika *funktioner* med koppling till böcker (läsning, förvaring, litteratursökning); en *manifestation av olika värden*, som knyts till böcker, litteratur och kunskap; samt *idealbiblioteket*, den kompletta samlingen/byggnaden etc. Planeringen och uppförandet av Uppsalas universitetsbibliotek, det som blev Carolina Rediviva, har satts i relation till framför allt de rumsliga, funktionella och manifesterande aspekterna. En offentlig byggnad utgör ett ställningstagande, i

planering, placering, utförande och i hur det tas i bruk, och således hör uppsatsens två delar samman på flera nivåer. Den sammanfattande diskussionen kommer därför att växelvis beröra *förverkligandet av projektet* (eller den del där jag lagt historiska, idé-, kultur- och konsthistoriska perspektiv på byggnadens ”tillblivelse”) och *projektet* (där jag lagt vetenskapshistoriska och arkitektursociologiska perspektiv på byggnadens planeringsstadium och närmare studerat bibliotekets primära och sekundära funktioner).

Då det var dags att välja en tomt för ett nytt bibliotek tänkte man sig först att det skulle ligga i omedelbar anslutning till de redan befintliga akademiska byggnaderna, och att man kunde bygga om eller bygga ut någon av dem. Detta låg i linje med den internationella synen på var bibliotek eller ”kunskapsbyggnader” borde uppföras, i sammanhållna akademiska ”komplex” och i Uppsala dessutom samlade kring domkyrkan.

När Carl Johan valde den tomt man sedan byggde på hade emellertid flera olika platser närmare slottet och en av stadens huvudgator redan varit på förslag. Tillsammans med den nyligen uppförda botaniska byggnaden, de senare under 1800-talet anlagda byggnaderna för kemi och fysik, och akademisjukhuset söder om staden, kom biblioteket att medverka i ett universitetets sprängande av stadsgränserna. Även detta hörde till en samtida utveckling. De akademiska byggnaderna uppförande utanför stadens gränser sammanfaller tidsmässigt med det gamla ståndssamhällets upplösning och den allt starkare intellektuella medelklassens framväxt. Kanske kan man till och med se relationen mellan å ena sidan universitetsbiblioteket och den botaniska trädgården, å andra sidan posthuset och landshövdingeresidenset, som en avspegling i stadsbilden av den akademiska jurisdiktionens avskaffande.

Att biblioteket var en akademisk byggnad syntes emellertid inte i det yttre. Liksom sin närmaste granne, Linneanum, var det en nyklassicistisk tempelbyggnad utan referenser till sitt akademiska syfte (också det ett tidstypiskt sätt att hålla samman universitetsarkitekturen). Biblioteket, som även byggdes för att hysa festsal, museum och undervisningssal, var ett klassiskt salsbibliotek. Det betydde att det byggdes upp av långsmala och höga bokgallerier, och att våningarna blev få och höga med höga fönster. Den traditionella biblioteksbyggnaden var populär till slutet av 1800-talet, och även om Leopoldo della Santa presenterade det så kallade magasinsbiblioteket redan 1816 skulle det dröja ett århundrade innan det kunde sägas vara etablerat. Universitetsbibliotekets huvudsaklige arkitekt C. F. Sundvall följde den konstuppfattning han utbildats i (med betoning på symmetri, renässans och antiken) och gjorde vad en arkitekt i karriären kunde förväntas göra, när han ritade en byggnad som förde tankarna till nyklassicistiska slott, renässanspalats och grekiska tempel. Att han aldrig åstadkom riktigt en sådan karriär som man möjligen förväntat av honom är en annan historia.

I förverkligandet av den nya byggnaden spelade Carl XIV Johan en viktig roll. År 1811 avgjorde han tomtrågan som diskuterats i ett par decennier. Ur sitt engagemang i biblioteksprojektet fick Carl Johan publicitet, goodwill och trovärdighet i Uppsala och vid akademien. I gengäld donerade han pengar, medverkade i att universitetet fick statliga lån och anslag. Han deltog i grundläggnings- och invigningsceremonier kring byggnaden, skänkte två statyer av sig själv och en av Carl XII till biblioteket, samt sanktionerade namnförslaget Carolina Rediviva. Härigenom befäste Carl Johan sin nya konungaroll och skrev in den i en karolinsk tradition, garanterades universitetets lojalitet och tacksamhet, och framstod som en vetenskapernas vän och beskyddare.

Byggnaden förklarades vara färdigbyggd 1841, men förefaller ha tagits i bruk redan 1828, då man ställde in en samling handskrifter i ett av hörnrummen. År 1834 bjöd Carl Johan till invigningsbankett, våren därpå höll man en medicine doktorspromotion och från 1837 konserter med orkester och kör. Under augusti 1841 ledde akademibibliotekarien J. H. Schröder transporten av universitetets böcker från Gustavianum till Carolina Rediviva, samt deras, måhända bristfälliga, men trots allt systematiska uppställning. Undervisningen i huset tog sin början under hösten 1841, men tycks ha upphört nästan genast.

Bibliotekens rumsliga utveckling kan studeras i hur tillgängliga de är och har varit, eller i hur de har delats in i funktionella och sociala sfärer. Thomas A. Marcus gör det första genom att utgå från ett Foucaultinspirerat synsätt, som förutsätter att moderna bibliotek utvecklats till att bli mer hierarkiska, otillgängliga och övervaka(n)de än äldre tiders. För den som inte med Marcus vill jämställa status och rumslig avskildhet, har Sven Widmalms uppdelning i funktionella och sociala sfärer större förklaringsvärde eftersom det inte ställer upp svaret som premiss. Uppdelningen belyser dessutom de teman jag redan diskuterat, men från ett annat håll. Vad användes ett specifikt utrymme till, vem hade lov att vara där, samt sammankopplat: till vilka utrymmen var det enkelt att ta sig för de flesta besökare, och vilka utrymmen hade begränsad tillgänglighet? Frågorna leder tillbaka till ingångsproblemet, definitionen av begreppet "bibliotek".

Räknat i antal dörrar flyttade Sundvall festsalen närmare entrén i sina senare biblioteksritningar, medan fysikauditoriet i den sista versionen placerades längre in. Att auditoriet och festsalen låg bakom färre dörrar än bokgallerierna och läsrummen gav dem en relativt större tillgänglighet, och det tyder också på att det var till auditoriet och festsalen man tänkte sig att de flesta besökarna skulle gå. En uppskattning av hur många besökare som under loppet av ett läsår hörde konserter och föreläsningar, jämfört med hur många som besökte byggnadens egentliga biblioteksdelar, tyder på samma sak. Det fanns en systematik inte bara för böckerna i universitetets biblioteksbyggnad, utan också för olika slags invånare och besökare (akademiska/civila, äldre och yngre akademiker, olika tjänste-

kategorier, män/kvinnor, betalande/icke-betalande besökare av högtider, ståndstillhörighet, nationalitet etc.).

Akademibibliotekarien i Uppsala ansvarade för undervisning i *historia litteraria*, i direkt översättning litteraturhistoria men motsvarande snarare vetenskapshistoria och bibliografi. Han var också den som visade universitetets samlingar av äldre skrifter och kuriositeter för besökande, såsom Silverbibeln, det Augsburgska konstskåpet och tidvis även Myntkabinetet. Pehr Fabian Aurivillius var bibliotekarie 1787–1829 och upprätthöll en professur i vitterheten, en slags humanistisk litteraturhistoria med tydlig koppling till det bokliga. Aurivillius strävade efter, och lyckades i stor utsträckning, att befria ämbetet från mer långsökta åligganden, som ansvaret för instrumentsamlingar av olika slag. Det tycks vara så att fysikinstrumenten inte hade någon självklar förvaringsplats, och att även instrument av annat slag, som inte längre fungerade, helt enkelt blev kvar i bibliotekets vård tillsammans med diverse andra kuriosaföremål. Att Aurivillius drev detta som ett angeläget ärende måste framför allt ha berott på utrymmesfrågan under tiden i Gustavianum. Eftersom han hela tiden, intill sin död, satt med i arbetsgruppen för den nya byggnaden borde ett eventuellt motstånd från Aurivillius mot att planera rum för fysikinstrument och myntkabinett ha givit sig till känna under tiden. Aurivillius drev även frågan om pliktleveranser och ville få till stånd ett mer funktionellt system som garanterade universitetsbiblioteket de exemplar det borde få.

Annars var Johan Henric Schröder den som särskilt främjade byggnadens museala funktioner. Han utvecklade explicita museiplaner 1830, även om det skedde i informella sammanhang, och blev efter hand ansvarig för alla universitetets antikvariska samlingar. Han var prefekt för myntkabinetet sedan 1820; som bibliotekarie svarade han från 1830 för inkunabler och handskrifter; han förestod de historisk-etnografiska samlingarna från 1832 och konstsamlingarna från 1841. Mynten och porträtten flyttades visserligen inte till Carolina Rediviva (konstsamlingen hade inte heller varit påtänkt under planeringen av den nya byggnaden), men den förenande faktorn var det antikvariska, historiska och fornsaksintresset. Liksom vitterheten var fornsakerna något som ansågs höra samman med biblioteket, och som åtminstone var tänkbart att föra till bibliotekariens ämbetsansvar.

En biblioteksbyggnad uppförd under 1800-talets första hälft kunde ha flera funktioner: att förvara böcker, ställa ut museala föremål, inrymma undervisning, vara scen för konserter och akademiska ceremonier. Delvis berodde detta förstås, i det aktuella fallet, på att universitetet hade behov av fler undervisningssalar och en stor högtidssal, och att man, när ett byggnadsprojekt verkligen påbörjades, försökte lösa flera av problemen inom samma väggar. Men Carolina Redivivas tillkomsthistoria synliggör att en biblioteksbyggnad kunde omfatta alla dessa funktioner och ändå självklart uppfattas som bibliotek. Det framgår också att funktioner som informations- och litteratursökning, studier eller läsning, inte självklart

sattes främst. Begreppet ”bibliotek” lutade sig mot andra slags kunskapsbyggnader, såsom museer och akademier.

Byggnadens övervägande museala, undervisnings- och representativa funktioner hindrar inte att den betraktades som i första hand en biblioteksbyggnad. Litteratur i form av böcker, inkunabler och handskrifter fanns på alla våningar i samtliga av Sundvalls planerade versioner, fast den sista versionen kanske bara placerade litteratur i de planerade, obygga flyglarna på andra våningen. Begreppet bibliotek skall emellertid uttydas utifrån vad som sagts ovan om universitetsbibliotekets korta öppettider, den vintertida kylan, den bristfälliga belysningen och de få lånen som i princip var tillåtna endast för professorer. Byggnaden som beskrivits i denna uppsats var bara delvis till för att läsa i, även om många lärda givetvis bör ha räknat det som bibliotekets centrala funktion även då.

Byggnaden som undersökts och diskuterats skall alltså uppfattas som ett bibliotek i första hand, men det tidiga 1800-talets bibliotek var mer till för förvaring av böcker än för läsning. Med en sådan utgångspunkt kan litteraturen kopplas direkt till byggnadens museala funktioner. Om böckerna inte så entydigt var bruksföremål blir det enkelt att även betrakta dem som museala objekt. Här finns förbindelser mellan den inledande definitionens olika punkter, boksamlingen i rum, som funktion och manifestation. I dessa förbindelser sökte också det tidiga 1800-talets biblioteksmän en ingång för den museala, historiska och bevarande progression som vi i dag brukar kalla kulturarvet.

Summary

The projected rooms of the Carolina Library. By Hanna Östholm. Between 1811 and 1841, the probably first separate building for an official library in Sweden was erected. The project sprung from the needs of the University library to expand its space for books, but the increasing collection of books was not the only reason for the edifice. The University needed a museum, to house its collections of antiquities, manuscripts, coins and medals; it needed rooms for teaching, i.e. giving lectures and demonstrations of physics, and storing the physics' instruments; as well as for ceremonial purposes such as academic celebrations and musical concerts. Last but not least the building was a monument to the newly elected heir to the Swedish throne, Carl XIV Johan, who as Crown Prince, University Chancellor, and from 1818 King, was an important force in the library project. In the 1820s the building was named ”Carolina Rediviva”, the Carolina Library, a tribute to the King but also a reference to an older academic building, the Academia Carolina, torn down in 1788.

In this essay, the concept of a *library* is defined as 1) a collection of books, 2) a room or space for books, 3) book-related functions, 4) a monument or an expression of values, and 5) the (notion of) the ideal library.

In the first part of the essay, perspectives from traditional history, art history, and intellectual and cultural history have been applied to a study of the carrying out of the project. In the second part, perspectives from history of science and sociology of architecture have been used to focus on the project, including the blueprints, for a closer examination of the building's primary and secondary functions.

The main conclusions of the study are that reading and searching for literature were not seen as primary functions of the building, which still was regarded as a library, however, and, that the quite emphasized functions of museum, teaching and ceremonial actually underlined the consideration of the building as a library. From this followed that the architecture must be carefully planned so that access to concerts, museums or lectures was not confused with access to the book-rooms.

The study closely follows the project of building a multifunctional library, with its financial difficulties, architectural considerations, the library conditions of the time and the different aspects of it being a royal monument.

Noter

1. Håkan Forssell: "Om verkliga och imaginära bibliotek" i Lars Mikael Raattamaa (red.): *Det lysande biblioteket. Katalog* (Stockholm, 1998), 16ff.

2. Se Rolf Lindborg: "Claes Annerstedt" i *Lychnos* (1983), som påpekar att Annerstedt hör till en av Geijers sena lärjungar – "Sveriges historia är dess konungars" – vilket Rolf Torstendahl uppmärksammat i *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, *Studia historica Upsaliensia* 15 (Uppsala, 1964), men inte behandlat närmare.

3. Gert Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomstshistoria" i *I universitetets tjänst. Studier rörande Uppsala universitetsbiblioteks historia*, *Acta Universitatis Upsaliensis: Uppsala University 500 Years* (Uppsala, 1977). Innehållsrika är även Claes Annerstedt: *Uppsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702*, *Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar* 32:2 = n. f. 12:2 (Stockholm, 1894); idem: *Uppsala universitets historia del 3. 1719–1792, vol. 2. Universitetets organisation och verksamhet* (Uppsala, 1914); idem: "Om Karl Johans beröring med Uppsala universitet och besök i Uppsala" i *Karl Johans förbundets handlingar 1915–1918* (Uppsala, 1918); idem: *Förteckning å Uppsala universitetsbiblioteks ledare jämte korta upplysningar rörande deras verksamhet*, Uppsala universitets årsskrift (Upp-

sala, 1921); Ernst Areen: "Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria. En resumé" i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* (Uppsala, 1919); idem: *Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria* 1, diss. (Uppsala, 1925); Gunilla Frick & Anders Åman (red.): *Carolina Rediviva: Byggnadens historia från 1810-talet till 1980-talet* (Uppsala, 1984); Gunilla Frick, Margareta Hornwall & Margareta Lindgren (red.): *Carolina Rediviva: Byggnadens historia från 1810-talet till 1980-talet* (Uppsala, 1986). En användbar bibliografi är Åke Davidsson: *Litteratur om Uppsala universitetsbibliotek och dess samlingar. Bibliografisk förteckning* (Stockholm, 1977 – supplement 1989).

4. Carl Johan Bergman: *Uppsala och dess nejder* 1 (Jönköping, 1842), 144.

5. Carl Johan Bergman (1817–1895) var författare och läroverkslärare i Visby. Han kom som student till Uppsala 1835 och blev 1842 amanuens vid Uppsala universitets konstmuseum (vilket leddes av akademibibliotekarien J. H. Schröder). Bergmans topografiska litteratur behandlade framför allt Gotland, utom den ovan citerade *Uppsala och dess nejder* (1842), utgiven i omarbetning under titeln *Mälarens minnen* (Visby, 1844).

6. Vilma Hodászy Fröberg: *Tystnaden och ljuset. Om bibliotekens arkitektur* (Stockholm, 1998), 72; Samuel E. Bring: "Carolina

Rediviva: Några anteckningar till Uppsala universitetsbiblioteks 300-årsjubileum” i *Ord och Bild* årg. 30 (Stockholm, 1921), 4; Annerstedt: *Uppsala universitetsbiblioteks historia*, passim; idem: *Uppsala universitets historia* 3:1, 419f., 565ff. Arkitekten Härleman gjorde om trapphallen, övervåningens boksalar och mellanvåningen vid 1700-talets mitt, bl.a. flyttades det mindre auditoriet. Annerstedt *Uppsala universitets historia* 3:2, 485; Areen: ”Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria”; Areen: *Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria*, kap. 3–4.

7. Stig Fogelmarck: ”Universitetsbiblioteket i Uppsala”, ”Uppsala universitetsbibliotek”, *Carl Fredrik Adelcrantz. Arkitekt* (Stockholm, 1957), 237–248, 483–485; Göran Alm: ”Carolina Rediviva och Botanicum”, *Svensk klassicism* (Lund, 1986), 68–73; idem: ”Arkitekturen och inredningskonsten” i *Den gustavianska konsten*, Signums svenska konsthistoria (Lund, 1998), 53ff., 57ff., 139ff.; Fröberg: *Tystnaden och ljuset*, 119–122; Areen: ”Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria”, 31ff; idem: *Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria*, 80–101. Kungshögagatan har i dag namnet Nedre Slottsgatan.

8. Jfr Hanna Östholm: ”Linnéminnet” i *Linnéfest och doktorspromotion 23 och 26 maj 2007*, Acta Universitatis Upsaliensis: Skrifter rörande Uppsala universitet B. Inbjudningar 152 (Uppsala, 2007).

9. Bring, 4f.; Margareta Hornwall: ”Biblioteket och byggnaden” i Frick, Hornwall, Lindgren (red.): *Carolina Rediviva* (1986), 74; reseskildraren och biblioteksmanen C. Molbechs samt S. Gestrins beskrivningar från 1800-talets första decennier återges i Tore Hagström: ”Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek som forskningsinstrument under 1820-talet” i *I universitetets tjänst. Studier rörande Uppsala universitetsbiblioteks historia*, Acta Universitatis Upsaliensis: Uppsala University 500 Years (Uppsala, 1977), 90. Gestrins ritningar av den norra (teologiska) och den södra (filosofiska) boksalen finns även avbildade i Åke Davidsson: *Uppsala universitetsbibliotek 1620–1970. En bildkrönika* (Uppsala, 1971). Areen återger planritningar över Gustavianums första och andra våningar, Areen: ”Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria”, 38f.; idem: *Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria*, 102ff.

10. Annerstedt: ”Om Karl Johans beröring med Uppsala universitet”, 19; Areen: ”Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria”, 39; idem: *Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria*, 106f.

11. Bring: ”Carolina Rediviva”, 5; Göran Lindahl: *Universitetsmiljö* (Uppsala, 1957), 88; Göran Alm (1986), 74; Annerstedt: ”Om Karl Johans beröring med Uppsala universitet”, 20; Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomstshistoria”, 57f.; Areen: ”Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria”, 41.

12. Mer om tomtrågan, se Ulf Göranson: ”Uppsala universitet och äganderätten till vissa fastigheter och byggnader för institutionsändamål”, Utredning på uppdrag av Rektorsämbetet, Uppsala april 1993. Om det enstaka momentet om vem som hade ansvar för att flytta uthusen tillhöriga tullstationen, se Hanna Östholm: *Det öppna biblioteket. Carolina Rediviva, Carl XIV Johan och de projekterade rummen*, Stella: Arbetsrapporter 29, Tore Frängsmyr (red.) (Uppsala, 2005).

13. Enligt Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomstshistoria”, 57f., som hänvisar till en avskrift av en skrivelse till kansler 18 januari 1812. Jfr Areen, ”Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria”, 41f.

14. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomstshistoria”, 58ff.; Jan O. M. Karlsson: ”Carl Fredrik Sundvalls fem projekt” i Frick, Hornwall, Lindgren (red.): *Carolina Rediviva* (1986), 22f.; Alm, *Svensk klassicism*, 74ff.; Christian Laine: ”Arkitekten Carl Fredrik Sundvall” i Anders Åman (red.): *Stjernerund i Närke. Slottet och godset* (Stockholm, 2002), 102ff.

15. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomstshistoria”, 59; Laine: ”Arkitekten Carl Fredrik Sundvall”, 107.

16. Laine: ”Arkitekten Carl Fredrik Sundvall”, 107ff.

17. Göran Alm: ”Arkitekturen och inredningskonsten” i *Karl Johanstidens konst*, Signums svenska konsthistoria (Lund, 1999), 42f., 48f.; Laine: ”Arkitekten Carl Fredrik Sundvall”, 112f.

18. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomstshistoria”, 59; Laine: ”Arkitekten Carl Fredrik Sundvall”, 113–118, cit. 118.

19. Laine: ”Arkitekten Carl Fredrik Sundvall”, 111, 116ff.

20. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomstshistoria”, 61ff. (även citaten); Lindahl: *Universitetsmiljö*, 91; Karlsson: ”Carl Fredrik

Sundvalls fem projekt”, 10; Ulrich Lange: ”Genomförandet 1817–41” i Frick, Hornwall, Lindgren (red.): *Carolina Rediviva* (1986), 24.

21. Om fosforisternas medeltidssyn, se Urban Josefsson: *”Det romantiska tidevarvet”. De svenska romantikernas medeltidsuppfattning*, diss. (Uppsala, 2002).

22. Hornwall, ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 64f. Våren 1817 mötte Sundvall ytterligare en motgång, som skulle kunna ses som efterspelet av Hammarskölds och Gerss’ estetiska diskussion. Vid Konstakademiens val av professor i byggnadskonsten efter Olof Tempelman föreslogs nämligen Sundvall, men den nya skolan lanserade den 27 år yngre Fredrik Blom (1781–1853, arkitekt, officer och ingenjör samt elev till Desprez) som motkandidat. Vid omröstningen visade sig göterna vara fler än gustavianerna, och den nyklassicistiska stilen fick se sig besegrad (Laine: ”Arkitekten Carl Fredrik Sundvall”, 113f., som betecknar incidenten som en ”kupp”). R. Josephson: ”Blom, Fredrik” i *Svenskt biografiskt lexikon* (1924–25); Thure Nyman: ”Blom, Fredrik” i Nils Bohman (red.): *Svenska män och kvinnor* 1 (1942). I projektet med biblioteksbyggnaden var det fortfarande Sundvalls ritningar som gällde, men Fredrik Blom kallades in även i arbetet med biblioteksbyggnaden åtminstone från 1819, för utstakning av tomt. § 3 18/9 1819 Akademiska konsistoriets protokoll (AKP), A I:237, Kansliets arkiv, Uppsala universitets arkiv; § 3 7/2 1821 & § 3 22/5 1821 AKP, A I:240.

23. § 4 3/4 1813, § 2 5/4 1813 & § 6 4/6 1813 AKP, A I:224.

24. Fröberg: *Tystnaden och ljuset*, 124; Lange: ”Genomförandet 1817–41”, 24; Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 61, 63; Karlsson: ”Carl Fredrik Sundvalls fem projekt”, passim; ”Ritningar till Carolina Rediviva”, AA I, Kart- och Bildarkivet, Uppsala universitetsbibliotek (UUB).

25. Fröberg: *Tystnaden och ljuset*, 124ff.; Karlsson: ”Carl Fredrik Sundvalls fem projekt”, passim (om Sundvalls orealistiska projekt, se sid. 21); AA I, UUB.

26. Fröberg: *Tystnaden och ljuset*, 123ff.; AA I, UUB. Gustavianumbiblioteket hade ett tjänsterum, som även tjänade som läsesal, och vilket var utrustat med två kakelugnar (de enda i biblioteket). Hagström: ”Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek”, 90 i not, 93.

27. Schröder till Fleming, cit. Hagström, ”Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek”, 91f.

28. Hornwall: ”Biblioteket och byggnaden”, 75.

29. Annerstedt: ”Om Karl Johans beröring med Upsala universitet”, 22f.; Lange: ”Genomförandet 1817–41”, 24; Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 65; Göranson: ”Uppsala universitet och äganderätten till vissa fastigheter”, 89ff.

30. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 67. Bibliotekarien var alltså medlem i byggnadskommittén och hade inflytande över det fortsatta arbetet. Dock inte som Margareta Hornwall menat i ”Biblioteket och byggnaden”, 74, att Aurivillius kunde ha tänkt sig något annat än ett sals- eller universalbibliotek. Även bibliotekarier hade, som Schrödercitaten ovan visar, svårt att föreställa sig någon annan form för biblioteket.

31. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 66f.; Lange: ”Genomförandet 1817–41”, 24ff.; Byggnadskommitténs protokoll med närvarolistor 1817, 1829, 1830, 1831 och 1835, ”Övriga kommittéers protokoll och handlingar, 1. Protokoll och handlingar 1809–1901”, F IX h:1, Kansliets arkiv, Uppsala universitets arkiv.

32. Annerstedt: ”Om Karl Johans beröring med Upsala universitet”, 22ff.; Lange: ”Genomförandet 1817–41”, 24; Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 67f.

33. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 69f.; Karlsson: ”Carl Fredrik Sundvalls fem projekt”, 18ff.

34. Beslutet fattades i samband med att Sundvall presenterade den stadfästa fasaden vid ett möte i byggnadskommittén, som i konsistoriet berättade att de fann den ”mycket vacker och praktfull”. Sundvall hade förklarat att de inre ritningarna sinkats av ”de flere ändringar, som i planen för de inre delarne tid efter annan blifvit gjorde”, ett uttalande som tycks innehålla irritation över att han i alltför hög grad tvingats ta hänsyn till andras åsikter och ändra sina ritningar. § 3 15/6 1819 AKP, A I:236. Jfr Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 70f.

35. § 8 3/3 1821 AKP, A I:240; Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 70f.

36. Hornwall: ”Carolina Redivivas tillkomsthistoria”, 72; Lange: ”Genomförandet 1817–41”, 24.

37. Fröberg: *Tystnaden och ljuset*, 124 ff.; Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 72f.; AA I.

38. Annerstedt: "Om Karl Johans beröring med Upsala universitet", 25f.; Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 73; Areen: "Upsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria", 44.

39. Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 74ff.

40. *Ibid.*, 76, 85.

41. *Ibid.*, 75ff.; Annerstedt: "Om Karl Johans beröring med Upsala universitet", 25f.; *Högvördiga Presteståndets protokoll vid urtima riksdagen år 1834*, vol. 6 (Stockholm, 1834), 420–425.

42. Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 75ff.

43. *Ibid.*, 77ff.

44. *Ibid.*, 80ff.

45. *Ibid.*, 81ff; Claes Annerstedt: "Samlingar till Upsala universitets historia", Avd. II:40–41, Universitetsbiblioteket, Kronologiska excerpter [1740–1824, 1825–1917], U 40:72–73, UUB.

46. Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 85f.; Annerstedt: "Om Karl Johans beröring med Upsala universitet", 25f.; Areen: "Upsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria", 45.

47. Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 86.

48. Schröder mottog tack vare sina kontakter många och stora donationer till universitetsbiblioteket, understryker Ulf Göransson, "Schröder, Johan Henrik" i *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 2001). Artikeln ger en god översikt över Schröders verksamhet vid universitetet. Annerstedt, *Förteckning å Uppsala universitetsbiblioteks ledare*, 26f., berör tidens biblioteksdonationer.

49. Areen: "Upsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria", 44f.; Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 80 ff.; U 40:72–73. Aurivillius hade föreslagit denna lösning åtminstone så tidigt som 1804, återkommit till den 1813 då förslaget antogs (och man dessutom bestämde att extra hyllplan skulle sättas in i befintliga bokskåp) samt utverkat kanslers samtycke vid dennes besök i Uppsala 1816. År 1817 tog han upp frågan om hyresutbetalning i konsistoriet. 23/10 1813 AKP, AI:225, 30/8 1816 AKP, AI:231 & 3/5 1817 AKP, AI:232.

50. Afzelius till Schröder 17/1 1830, cit.

Hagström: "Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek", 92.

51. *Kongl. Maj:ts nädiga bref och instruction rörande vården af academiska biblioteket i Upsala* (Uppsala, 1796), § 28.

52. Hagström: "Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek", 92f; U 40:72–73, UUB. Schröder skriver att den Flemingska donationen placerades i den södra boksalen samma sommar som böcker fördes till den norra boksalen, men universitetet fick inte den Flemingska samlingen förrän 1831. De efterlämnade anteckningarna är därför inte helt trovärdiga som källa.

53. Per Widén: "Uppsala universitets konstmuseum. Ett tidigt museum och dess historia", *Valör. Konstvetenskapliga studier* 2004:2/3 (Uppsala, 2004), 78–86; U 40:72–73, UUB.

54. U 40:72–73, UUB.

55. Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 83f.; U 40:72–73, UUB; *Uppsala Correspondenten* 3/9 1841.

56. U 40:72–73, UUB. Claes Annerstedt, själv överbibliotekarie vid universitetsbiblioteket i Uppsala, och negativt inställd till Schröder, beskriver ett "chaos indigestum" i *Förteckning å Uppsala universitetsbiblioteks ledare jämte korta upplysningar rörande deras verksamhet*, Uppsala universitets årsskrift (Uppsala, 1921), 25f.

57. *Catalogus Praelectionum in Academia Regia Upsaliensi, Publice et Privatim* (Uppsala, 1840–58). Som påpekats ovan ansvarade Schröder för de akademiska samlingarna av mynt, fornsaker och konst.

58. Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 82f.

59. Areen: "Upsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria", 45f.; Hagström: "Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek", 93f.

60. § 2 29/9 1817 AKP, A I:233. Carl Johanskulten kan för övrigt kopplas till den övriga självrepresentation/mediereklam i form av medaljer, målningar, konstföremål och byggnader som ägde rum efter det Bernadotteska tronföljarvalet, se Nils Ekedahl & Mikael Alm: "En dynasti blir till. Medier, myter och makt kring Karl XIV Johan" i *Historisk tidskrift* 124:3 (Stockholm, 2004), 535–539 och Mikael Alm: "Bilderna av Karl XIV Johan" i *Rosendals slott* (Stockholm, 2003), 118–125; Solfrid Söderlind: "Asars och Karlars ättlingar" i *Rosendals slott* (Stockholm, 2003), 236–245.

61. § 2 18/10 1817 AKP, A I:233.

62. § 5 17/6 1818 AKP, A I:235.

63. § 1 4/10 1819 AKP, A I:237.

64. §§ 1–2 6/10 1819 AKP, A I:237.

65. Areen: "När Carl XIV Johan skulle lägga grundstenen till Carolina Rediviva" i *Hela världen: Allt för allas månadshäfte* 3 (Stockholm, 1917), 229–235; Annerstedt (1918), 22ff.; Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 67ff. "Grundare" för att universitetets verksamhet kom igång på nytt under Gustaf II Adolfs regering; "lagstiftare" för att 1655 års konstitutioner stadfästes av Carl X Gustaf.

66. Annerstedt: "Om Karl Johans beröring med Upsala universitet", 24f. *Den 19 oktober 1819/Lade Carl XIV Johan/Svears, norr-mäns, göters och venders/ Vördnadsbjudande konung/Egenhändigt grunden/Till detta Apollons tempell/ Vartill/ Samme furste, rikets arvtugare/ och/ Uppsala universitets kansler/ För åtta år sedan utsåg platsen.*

67. Annerstedt: "Om Karl Johans beröring med Upsala universitet", 25.

68. *Ibid.*, 31f.

69. *Ibid.*, 34. Om Thekla och Alida Knös, se Elisabeth Mansén: *Konsten att förgylla vardagen: Thekla Knös och romantikens Uppsala*, diss. (Lund, 1993).

70. Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 68 + 74 i not, gissar att citatet föreslagits av latinprofessor Carl Johan Lundvall. "Iane, veni: novus anne, veni: renovate veni, Sol/ consulis Ausonii Latiam visure curulem./ Ecquid ab Augusta nunc maiestate secundum/ quod mireris habes? Roma illa domusque Quirini/ et toga purpurei rutilans praetexta senati/ hoc capite aeternis signat sua tempora fastis." *Kom Janus, kom nya år, kom vederkvickta Sol/Att skåda konsul Ausonius' romerska ämbete./ Har du mannen något att beundra, näst den augustinska kejsarprakten?/ Det kända Rom och Quirinens [romarnas el. Romulus'] hemvist [folk]/ Och den strålände senatens rödfärgade, purpurkantade toga/ Genom mig själv utmärker [präglar, betecknar, avbildar] hon [Rom] sitt tidevarv i evigt/fortgående [bestående] ämbetsmannelängder [1. årsvisa förteckningar över konsuler 2. krönikor, annaler]. Decimus Magnus Ausonius: "Precatio Consulis Designati Pridie Kalendas Ianuarias Fascibus Svmptis" i *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis Opuscula*, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Leipzig, 1978), 79.*

71. I ett brev till ståthållaren i Christiania greve Sandels 8/6 1820 förklarade Carl Johan varför han inte ville ha sitt namn knutet till den nya Kongelige Tegneskole som då blev inrättad i Christiania: eftersom han var emot att använda suveränens namn på en institution, som skulle befördra den allmänna bildningen. Fortsättningen lyder i norsk översättning: "Det er denne betragtning som har bevæget mig til at nægte min sanktion paa lovforslaget om indretningen af universitetet i Christiania" – längre fram i brevet säger han att det strider mot "den respekt, man skylder et lands love, så vel som den nationale værdighed, at man giver en sådan indretning navn efter en udenlandsk monark" (norrmännens resolution behöll namnet Det Kongelige Frederiks Universitet som givits det nya universitetet 1812; kungen gav upp sitt motstånd mot namnet 1824, då han sanktionerade en ändrad resolution). Knut Nygaard: *Nordmenns syn på Danmark og danskene i 1814 og de første selvstendighetsår* (Oslo, 1960), 401. Nygaards referens är Yngvar Nielsen, *Grev Sandels' Statholderskab 1818–1827* (Christiania, 1873), 297f. Uppgiften om Carl XIV Johans inställning lämnad av professor John Peter Collett, Forum för Universitetshistoria, Oslo.

72. Lange: "Genomförandet 1817–41", 35; Hornwall: "Carolina Redivivas tillkomsthistoria", 74. Hornwall föreslår att namnet "Carolina Rediviva" varit Lundvalls idé.

73. Karlsson: "Carl Fredrik Sundvalls fem projekt", 20; Annerstedt: "Om Karl Johans beröring med Upsala universitet", 27.

74. Fysikundervisningen (professuren grundad 1750) tycks ha ägt rum i filosofiska fakultetens auditorium i Konsistoriehuset från 1796 då instrumenten flyttades dit. Dessförinnan föreläste Nordmark i Observatoriet, Annerstedt: *Upsala universitets historia* 3:2, 466f., 519. Aurivillius hade kring 1795 börjat agera för att slippa sådant, och i instruktionerna som utfärdades 1796 framgår endast att bibliotekarien skall visa konstkabinetten. Enligt Davidsson (1971) förväntades kring 1804 att bibliotekarien, förutom samlingarna av böcker och diverse konstföremål, skulle sköta om de fysikaliska och astronomiska instrument som förvarades i galleriet mellan boksalarna i Gustavianums övre våning.

75. Annerstedt: *Upsala universitets historia* 3:2, 497.

76. "Item naturae decor erit, si cubiculis et

bybliotheis ab oriente lumina capiuntur... [Also there will be natural seemliness if light is taken from the east for bedrooms and libraries...]" i Pollio Vitruvius: "Liber primus, chapter 2, § 7", *On architecture* (De architectura) 1, tr. Frank Granger, (1931; London & Cambridge, 1962), 30f.

77. Annerstedt: *Uppsala universitets historia* 3:2, 519ff. De borgströmska professorerna undervisade vid tiden för bibliotekets öppnande inte på biblioteket. *Catalogus Praelectionum* (1840–58).

78. Annerstedt: *Uppsala universitets historia* 3:2, 543.

79. Bill Hillier & Julienne Hanson: *The social logic of space* (Cambridge, 1984), ix, 1, 20.

80. Sophie Forgan: "But indifferently lodged...". Perception and place in building for science in Victorian London" i *Making space for science* (1998), 200ff; H. M. Crass: *Bibliotheksbauten des 19. Jahrhunderts in Deutschland: Kunsthistorische und architektonische Gesichtspunkte unter Materialien* (München, 1976), 148f.

81. Thomas A. Markus: *Buildings and power. Freedom and control in the origin of modern building types* (London & New York, 1993), 172ff.

82. Crass: *Bibliotheksbauten*, 99ff, 131ff, 124 f, 148 f.

83. Crass: *Bibliotheksbauten*, 16 och ill. 1; Markus: *Buildings and power*, 175–180; Hornwall: "Biblioteket och byggnaden", 75. Analys av tillgängligheten i Santas bibliotek av Markus: *Buildings and power*, 180. Markus hänvisar till avritning/tolkning i Josef Durm: *Handbuch der Architektur*, 4. Teil, 6. Halbband, 4. Heft: Gebäude für Sammlungen und Ausstellungen (Darmstadt, 1893).

84. Crass: *Bibliotheksbauten*, 16f., 23ff., 124f., 131ff., 148f. + illustrationsbilaga.

85. Följande bygger på fasad- och interiör-ritningarna i AA I, UUB, av vilka flera även avbildats i *Carolina Rediviva* (1984), *Carolina Rediviva* (1986), av Hagström: "Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek" och Areen: "Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria".

86. Crass: *Bibliotheksbauten*, 99ff., 131ff. + ill. 2–13, 17ff.

87. Markus: *Buildings and power*, passim.

88. Markus: *Buildings and power*, 175ff.

89. Forssell: "Om verkliga och imaginära bibliotek", 15.

90. Forgan: "Perception and place", 197f.; Michel Foucault: *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (1975; flera svenska upplagor), passim.

91. Sven Widmalm: *Det öppna laboratoriet. Uppsalafysiken och dess nätverk 1853–1910* (Stockholm, 2001), 292f. Undervisning och forskning fick ungefär lika stort utrymme i byggnaden, även om studenterna var fler.

92. Hillier & Hanson: *The social logic of space*, 15, 146f.

93. Hillier & Hanson: *The social logic of space*, 149 och passim.

94. Av diagrammet framgår om den som rör sig genom byggnaden tar sig till en ny våning, men det har inte lagts till som ett extra steg "bort från" utgångspunkten. Inte heller har jag gjort åtskillnad på paraddörrar, valv och enklare dörrar. Av arkitektprojektet enbart framgår inte om dörrar är låsta eller inte. Det är möjligt att göra detta slags schematiska överblickar på en rad olika sätt, men utrymmet medger naturligtvis inte en genomgång av alla varianter.

95. *Catalogus Praelectionum* (1840–58); *Reglemente för förvaltningen af universitetsbiblioteket i Uppsala* (Uppsala, 1850), 10.

96. Hagström: "Anteckningar om Uppsala universitetsbibliotek", 102, 105f.

97. *Reglemente*, 5, 10–14. Nycklarna förvarades hos akademibibliotekarien, vicebibliotekarien fick ha nycklar till alla bibliotekets samlingar, och biblioteksamanuenserna fick ha nycklar till handskriftsrum och samlingar av disputationer, så länge de skötte sig.

98. Se t.ex. Bengt Hildebrand: *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816–1837*, 2 vol., diss. (Uppsala, 1937)

99. Schröder till Thomsen 29/4 1830, G 263 y, UUB. "Vigge" enligt *Nationalencyklopedin* från fornsvenskans "kil; vigg"; gemens. germ. ord med grundbet. "ngt vasst".

I stjärnans skugga

Johan Kärnfelt

Vetenskapen har alltid hyllat sina hjältar. Newton, Darwin, Einstein och en handfull andra har länge haft en i det närmaste ikonisk status, en status som dessutom kommer till uttryck långt utanför forskarsamfundet. Av svenska naturforskare är det bara Linné som kan mäta sig med dessa. Strax utanför denna krets av giganter placerar sig föremålet för denna artikel, den danske astronomen och adelsmannen Tycho Brahe (1546–1601). Precis som Linné och de andra har han ständigt uppmärksammats genom vetenskapshistoriska studier, biografier, populärvetenskap och inte minst jubileumsfestiviteter där Brahe har firats 1846, 1876, 1901, 1926 och senast 2001.¹

Håller vi oss till svensk astronomi så har Brahe – och trots att han egentligen var dansk – alltid haft en mycket central plats i den egna historieskrivningen. Många astronomer har på olika sätt intresserat sig för honom. De har skrivit om honom, hållit tal över honom och på andra sätt hyllat hans insatser. Ett mycket udda uttryck för denna uppmärksamhet finner vi om vi gräver oss ner i de mer osorterade delarna av lunda astronomen Knut Lundmarks arkiv. Det rör sig om manuskriptet ”I stjärnans skugga” från 1934. Manuskriptet dyker upp i lite olika versioner, bland annat i en översättning till engelska.² Den något sökta men samtidigt välkända titeln anspelar förstås på den nova Brahe upptäckte i november 1572.

När manuskriptet kom till var Knut Lundmark (1889–1958) föreståndare för observatoriet i Lund och väl förankrad både i svensk och i internationell astronomi.³ Forskningsvis var han djupt engagerad i frågan om de så kallade spiralnebulosornas natur och han var en av pionjärerna för uppfattningen att dessa stjärnsystem låg långt utanför vår egen vintergata, och att de var fristående stjärnsystem i egen rätt. Idag kallar vi dem galaxer. Att han med denna bakgrund skrev om Brahe var emellertid inget konstigt. Vid sidan av det vetenskapliga arbetet hade han under hela sin karriär varit djupt engagerad i det populärvetenskapliga arbetet. Dessutom närde han, som vi senare ska se, vetenskapshistoriska intressen och Brahe var en av de gestalter han ständigt återvände till i båda dessa sammanhang. Han hade till exempel varit huvudtalare vid firandet på Ven 1926 då man uppmärksammande att det var 350 år sedan grundläggningen av Brahes kombinerade slott och observatorium Uraniborg, han hade skrivit en rad artiklar om Brahe och dessutom skulle han 1937 bli initiativtagare till Astronomiska sällskapet Tycho Brahe i Lund. Nej, det som är märkligt med nämnda manuskript är inte innehållet, utan dess form. ”I stjärnans skugga” är inget mindre än ett filmmanuskript.

Manuskriptet

Svenska naturforskare med filmmanuskript på sina samveten torde vara lätt räknade – möjligen är Lundmark till och med unik i detta avseende. Många vänder sig förstås till en större publik i olika sammanhang, men att skriva manuskript till en spelfilm är en helt annan sak. Hur bär man sig åt för att dramatisera ett vetenskapligt tankegod? Vad kan överhuvudtaget vara av intresse i ett filmiskt sammanhang? Och vad i hela friden ska kollegorna säga? Lundmark hade uppenbarligen lyckats hantera frågor som dessa, men kanske tvekade han inför sina kollegor. Han hade i olika sammanhang fått utstå mycket kritik för sitt populärvetenskapliga engagemang och det hade flera gånger hindrat honom i hans karriär. Det hade exempelvis använts emot honom av några av de sakkunniga vid tillsättningen av tjänsten i Lund, och han vann den först efter ett tämligen brutalt överklagande.⁴ Det finns inga explicita belägg för att dessa erfarenheter påverkade hans försök i filmens värld, men det är värt att notera att filmprojektet överhuvudtaget inte nämns i korrespondensen med någon av de närmast förtrogna.

Hur kom det sig då att Lundmark började skriva på sitt manuskript? En bakgrund var förstås ett varmt filmintresse. När han under en period arbetade i Amerika besökte han till exempel Metro-Goldwyn-Mayers studio, och under många år förberedde han sig för en större bok som mellan samma pärmar skulle behandla alla sorters stjärnor, däribland filmens.⁵ Mot denna bakgrund är det kanske inte så konstigt att Lundmark reagerade när Svensk Filmindustri (SF) utlyste en manuskriptpristävlan i november 1933.

I utlysningen, som annonseras i en rad dagstidningar, uppmanar man allmänheten att inkomma med filmmanuskript. Ämnesvalet är fritt men handlingen bör vara avpassad för inspelning i Sverige. Man ställer också vissa formella krav och intresserade kan rekvirera en för ändamålet utformad manual liksom ett manuskriptexempel. När inlämningstiden är tillända i mars året därpå kommer en speciell prisnämnd att granska insända manuskript och välja ut de ”*filmatiskt och konstnärligt bästa*”. Dessa kommer sedan att belönas med fem-, tre- respektive tvåtusen kronor, ganska ansevärd summor vid tiden.⁶

Nils Beyer, som arbetade för tävlingssekretariatet, berättar i en liten skrift som redogör för utfallet, att tävlingen kan ses som en försonande gest i en schism mellan SF och Sveriges författarförening. Den senare grupperingen hade anklagat bland annat SF för att missgynna svenska författare, och tävlingen var tänkt att gjuta olja på vågorna. Hur man lyckades med det behöver vi inte gå in på här, utan vi kan i stället konstatera att genomslaget var enastående. Närmare sjuhundra manuskript blev resultatet. Av dessa kom ett drygt hundratal från mer eller mindre professionella kretsar, medan de övriga i första hand härstammade från medel-

klassens yrken. Här fanns till exempel ett trettiotal journalister, nästan lika många lärare respektive affärsmän, en del ämbetsmän och inte mindre än trettiofem akademiker, alla med Lundmark som enda undantag verk-samma utanför universiteten. Kvinnliga författare står bakom 27 % av manuskripten.⁷ Innehållsligt räknar komedier, farser och lustspel 29 %, medan 55 % kan betecknas som skådespel och ytterligare 16 % som tragedier.⁸ I Beyers sammanställning framgår också att manuskripten rymmer 124 utomäktenskapliga barn, 104 triangeldramer, 33 otrohetsaffärer och 20 antydda naken-scener.⁹

Det var alltså i detta sammanhang som Lundmarks manuskript tävlade. Den berättelse han för till torgs får väl närmast betraktas som ett skådespel, själv talar han i sitt synopsis om det som ett "idé-drama". Han menar att det avser att "åskådliggöra en fas av den långa, ännu ej avslutade kampen för utforskandet av världsbild och världsåskådning, en fas i striden av ovanlig intensitet och kraft, nämligen tiden från 1572 till 1609".¹⁰ Brahe och novan spelar här nyckelroller, men så också andra naturfilosofer som speciellt Giordano Bruno. Även Johannes Kepler och Galileo Galilei dyker upp, om än i mindre roller. Det är också Galileis teleskopobservationer som markerar dramats, snarare än berättelsens, slutpunkt. Andra viktiga figurer i handlingen är Tycho's syster Sophie Brahe liksom Rudolf II, kejsare över det tysk-romerska riket och dessutom Brahes mecenat under hans sista år.

Det kan redan nu sägas att Lundmark inte vann något av de tre priserna; han fick inte ens ett av tio hedersomnämmanden.¹¹ Några motive-ringar till detta finns varken i Beyers sammanställning eller i följebreven till manuskriptreturerna, men manuskriptet har en rad svagheter som torde ha diskvalificerat honom redan på ett tidigt stadium.¹² Till att börja med innehåller det många scener som i direkt motsats till tävlingsdirekti-ven skulle ha spelats in utomlands, bland annat i Prag och Paris. Vidare utspelar sig ganska många scener i nattmörker under diverse avsnitt av stjärnhimlen och där de himmelska tilldragelserna dessutom är centrala för scenen. Lundmark föreslog själv att dessa scener skulle spelas in på Planetariet i Stockholm. Men även om detta hade gått att realisera, så torde det tekniskt sett ha varit minst sagt utmanande.¹³ Slutligen, allvar-ligast och lite förvånande, saknar manuskriptet en bärande historia. Berät-telsen består närmast av en lång serie tablåer som rastlöst rör sig från den ena miljön till den andra, och det är därtill inte självklart vad idédrama-tiken utgörs av. Tävlingsjuryn bör alltså ha haft skäl för att lämna Lundmarks bidrag utan pallplats.

Men detta nederlag gör det förstås inte mindre intressant för oss. Ur ett vetenskapshistoriskt perspektiv kan vi till exempel fråga oss vad Lundmark valde att lyfta fram, hur han gestaltade sina figurer och hur han relaterar till den professionella historieskrivningen kring Brahe, Bruno och den vetenskapliga revolutionen. Sen kvarstår frågan om hans motiv. Läger vi

prispengarna, äran och berömmelsen åt sidan, kan vi fortfarande fråga oss varför han gav sig i kast med detta och vad han därmed hoppades uppnå. Innan vi fördjupar oss i det lundmarkska idédramat, ska vi emellertid se något till tidigare forskning som diskuterat forskares insatser i filmindustrin.

Forskare i filmens värld

Filmhistorien är full av forskare med flaxande labbrockar och besynnerliga experimentanordningar. Forskningsvis har en hel del uppmärksamhet ägnats åt dessa mer eller mindre arketypiska representationer av forskaren i spelfilmen. Vetenskapssociologen Peter Weingart och hans kollegor har till exempel i en brett upplagt studie av drygt tvåhundra spelfilmer från 1930-talet och framåt, visat att schablonbilden av forskaren är en vit, medelålders man, att han antingen är godhjärtad men av olika skäl tappat kontrollen över sina skapelser, eller att han är hårdhudad, skrupelfri och att hans arbete ständigt överträder gränsen till det moraliskt acceptabla. I det senare fallet handlar det påfallande ofta om forskning som på ett eller annat sätt manipulerar människan eller livet som sådant, och de forskare som ägnar sig åt detta hör normalt hemma inom fysiken, kemin, medicinen eller psykologin. De mer godhjärtade forskarna är istället exempelvis astronomer, antropologer eller humanister. Weingart understryker att detta inte bara är tomma schabloner, hur fyrkantiga de än kan verka, utan att de också representerar de farhågor och förhoppningar människor knyter till olika vetenskapsområden. Följaktligen uppfattas varken astronomi, antropologi eller humaniora som potentiellt hotfulla.¹⁴

När Lundmark i sitt manuskript försöker ge liv åt naturforskare som Brahe kan man fråga sig i vilken utsträckning han själv kunde frigöra sig från schabloner som dessa. Filmindustrin hade förstås inte kommit så långt när han skrev våren 1934, men figurerna känns igen även från den långt äldre, skönlitterära traditionen.¹⁵ Och även om hans egna erfarenheter från den akademiska världen innebar att han hade förutsättningar att ge en rättvisande och nyanserad bild av forskaren och dennes verksamhet, kräver den dramatiska formen förenklingar och generaliseringar. Därtill kommer det historiska perspektivet. Brahe såväl som de andra karaktärerna ska inte bara iscensättas, utan de ska förmås träda fram på ett sätt som inte inkräktar alltför mycket på de historiska kunskaperna om deras liv och gärning.

Men det finns annan, och i min mening intressantare, forskning kring vetenskap och film som kan ha bäring på Lundmarks manuskript. Den amerikanske genetikern och vetenskapssociologen David A. Kirby har i en serie artiklar diskuterat forskares mer konkreta insatser för filmen, närmare bestämt som konsulter och rådgivare.¹⁶ Kirby visar att företeelsen

har en historia som går tillbaka till filmens barndom. Den tyske raket-experten Hermann Oberth var till exempel konsult vid inspelningen av Fritz Langs *Frau im Mond* (Kvinnan i månen) från 1929.¹⁷ Under speciellt senare decennier har fenomenet blivit allt vanligare, inte bara för att forskarkaraktärer av olika slag allt oftare dyker upp i filmerna, utan också för att tillgodose ett grundläggande filmestetiskt krav på realism. Forskarnas kunskaper om vetenskaplig jargong, om dess metoder och miljöer, liksom deras fackkunskaper från sina specialområden, används för att skapa trovärdighet i dialoger, miljöer och dramaturgi.¹⁸ Vad vore till exempel *Jurassic Park*-filmerna utan insatser från de professionella paleontologer som arbetat med dem?

Men om filmmakarna kan skapa trovärdighet kring sina produktioner genom att anställa vetenskapliga konsulter, vad får då konsulterna själva ut av saken? Kirby identifierar en lång rad motiv. Till de mer personliga hör den ära och berömmelse som möjligen följer med arbetet eller att det helt enkelt är kul att som omväxling jobba med film. Pengar är också ett centralt motiv, och många forskare har kompenserats med forskningsstipendier av olika slag. Men det finns även motiv som knyter direkt tillbaka till den vetenskapliga kunskapsbildningen. Genom sin konsultroll kunde till exempel paleontologen Jack Horner se till att dinosaurierna i *Jurassic Park* skapades i enlighet med hans egna vetenskapliga ståndpunkter. Fåglarnas evolutionära släktskap med dinosaurierna var vetenskapligt sett en kontroversiell fråga när filmen spelades in, men genom att Horner lyckas göra detta till en bärande idé, både i filmens dramaturgi och i hur man iscensatte dinosauriernas rörelsemönster, cementerades tanken åtminstone hos den breda biopubliken.¹⁹ Som filmkonsult har man alltså stora möjligheter att föra ut sina egna tankar och idéer.

De konsulter som Kirby skriver om har normalt kommit in i ett ganska sent skede av filmskapandet, och deras insatser har därmed gjorts i relation till ett utarbetat manuskript, en mer eller mindre färdig filmidé och ett filmteam med regissörer, scenografer och en hel massa andra yrkespersoner. Detta betyder att vetenskapligt grundade uppfattningar inte omedelbart kunde få bäring på filmernas innehåll, utan måste vägas mot en rad andra intressen. Lundmark är här i en något annorlunda position. Även om han erbjuder sig att arbeta som rådgivare vid en eventuell filminspelning, så är han först och främst manusförfattare. Och när han skriver är han inte bunden av ett färdigt format och har därför alla möjligheter att föra ut sina egna idéer. Den andra frågan som ska diskuteras nedan är därmed hur Lundmark förvaltade sitt mynt. Vilka idéer rymmer hans idédrama? I vilken mån ger han sig in på kontroversiella frågor? Och vad gör han i så fall av dem?

Dramat

Det blev som sagt aldrig någon film av Lundmarks manuskript. Låt mig därför börja diskussionen med en kort presentation av det drama som Lundmark gestaltar. Totalt består scenboken av ett drygt femtiotal scener. Dessa kan grupperas i ett antal sviter som bär olika delar av berättelsen (en översikt finns i slutet av artikeln).²⁰

Filmen öppnar med en serie korta tablåer från historisk tid: här ser vi bland annat hur de tre vise männen blickar upp mot Betlehemsstjärnan; hur Attilas arméer tågar under en komet mot Rom; och hur Wilhelm Erövraren landstiger i England under Halleys komet. Syftet med sviten kan föras tillbaka till manuskriptets titel, ”I stjärnans skugga”, och avser att för åskådaren etablera en för berättelsen viktig relation mellan människors förehavanden och skeenden på himlen.

Efter detta förspel börjar berättelsen på Herrevads kloster 1572. Tycho Brahe arbetar med alkemiska experiment i sitt laboratorium, men det vill sig inte, varför han, som den astrolog han också är, går ut för att kontrollera planeternas ställning på himlavalvet. Brahe mönstrar konstellationerna samtidigt som han pratar för sig själv: ”Den fjättrade Andromeda, när kommer den Perseus, som skall befria dig? - - Cassiopeia, stolta himladrottning - - vad, vad?” Anledningen till Brahes förvåning är förstås novan.²¹

När novan blossar upp utvecklas sedan Brahes karaktär i en lång rad scener. Vi blir presenterade för hans tillkommande Kristine, liksom det faktum att hon var sprungen ur ett lägre stånd än hans eget. Vi får följa Brahe till Regensburg där han deltar i kröningen av kejsar Rudolf II och dessutom blir inbjuden att följa det kejsarliga följet till Prag. Och vi får se hur danske kungen Fredrik II, för att försäkra sig om att den redan framstående astronomen och astrologen blir kvar i Danmark, skänker honom Ven som förläning. Med Brahe installerad på Ven fördjupas porträttet. Framförallt får vi bekanta oss med hans sämre sidor och när vi lämnar Brahe vet vi att Christian IV, Fredriks efterträdare, inte är nöjd. Här möter vi för första gången Tychos syster Sophie Brahe och vi får i en kort scen följa henne när hon träffar sin stora kärlek och blivande man Erik Lange.

Här bryts historien om Brahe och vi förflyttas raskt till Paris. I katedern står Giordano Bruno och föreläser. Vi får inte veta så mycket om hans teser, men av publikens reaktioner förstår man att budskapet är ytterst kontroversiellt. Efter föreläsningen möter även Bruno kärleken. En Lady Jane fångas av hans utstrålning när han står försjunken i tankar på en bro i staden. Den nymornade kärleken kontrasteras sedan av ett nytt scenbyte. Vi förflyttas till Venedig och patriciern Giovanni Mocenigos slott. Mocenigo är besviken på att Bruno inte avslöjat alla sina hemligheter för honom och har precis anmält honom till inkquisition. Situationens allvar

understryks genom att Mocenigos älskarinna Loretta tittar i sin ”trollkula” och ser hur ”harmlösa kvinnor” förs bort anklagade för häxeri.²² Därmed ytterligare ett scenbyte.

Sedan tidigare är vi införstådda med att Brahe grovt misskötte sitt uppdrag som länsherre, och när vi nu återvänder till Ven är det för att se hur Uraniborg rivs av ilskna bönder. Brahe har då redan lämnat ön och när vi möter honom igen är det som protegé hos kejsar Rudolf II i Prag. Vi ska fördjupa oss i Lundmarks kejsarporträtt senare, men vi kan redan här avslöja att Brahe konfronteras med en härskare som på grund av en tilltagande sinnesjukdom pendlar mellan uppgivenhet och galenskap. Brahe försöker efter bästa förmåga hantera kejsarens nycker. Bland annat får han i uppdrag att utvinna de hemligheter som kejsaren menar finns nedlagda i ett manuskript av Roger Bacon, speciellt de som har med förstärkning av synförmågan att göra. Brahes tid i Prag ändas sedan med hans död och vi får se hur Johannes Kepler vid hans dödsbädd lovar att fullfölja det astronomiska arbetet.

När Brahe gått till sina fäder, återvänder vi till Sophie som nu reser runt i Europa och letar efter sin älskade, Erik Lange. I en scen får man klart för sig att han kanske inte var den mest trofaste av älskare. Det berättas inte hur hon hittar honom, men scensviten avslutas med ett mycket mollstämt bröllop. Stämningen har ingen självklar förklaring i handlingen, utan får ses som en antydning om att Sophie nog var för god för den opålitlige Lange.

Efter detta dystra bröllop når vi filmens känslomässiga klimax. Vi befinner oss till att börja med i fängelsehålorna under Sankt Angelo-fästningen i Rom där Bruno sitter fängslad. Lady Jane försöker i maskopi med en av fångvaktarna föra honom i säkerhet till England. Den ädelmodige Bruno tvekar länge, men beslutar sig till slut för att acceptera sitt öde i Rom. Senare hör vi honom ståndaktigt stå fast vid sin övertygelse inför storinkvisorn. Han döms till döden och i en lång scen – som vi också ska fördjupa oss i senare – får vi bevittna bränningen på Campo di Fiori.

Med Brunos död har den lundmarkska vetenskapen fått sin martyr och vi vänder därmed åter till Prag och Kejsar Rudolfs hov. Kepler, som nu tagit över Brahes uppgifter, begär att få tillgång till hans instrument för att kunna avsluta arbetet. Kejsaren trilskas. Han är grinig för att Galilei hann före med kikaren – vars konstruktion han menar fanns dold i Baconmanuskriptet – men går till slut med på saken. Samtidigt lämnar han över ett exemplar av Galileis *Siderius Nuncius* (Den himmelske budbäraren) till Kepler. Här träder Kepler ut ur berättelsen och vi förflyttas istället till Italien där vi i några korta scener får se hur Galilei med varierande framgång försöker övertyga universitetsprofessorerna om teleskopets förträfflighet.

Och här är Lundmarks drama till ända. Men det är inte Galilei eller hans motsträviga akademiker som får sista ordet. Det går istället till

filmens damer. I ett efterspel sitter först en åldrad Sophie försjunken över sitt genealogiska verk. Hon faller i sömn och delar av berättelsen återkommer som drömsekvenser. Efter ett scenbyte befinner vi oss därefter i England där Lady Jane frågar en astronom hur det har gått för Galilei efter inkquisitionens dom.

Lady Jane. I veten ju, att jag ej gärna tvivlat på att den nya tiden har kommit, men någon gång har jag dock frågat: Äro vi än där?
Dr Thomas. Ja och nej. För Gud äro ju tusen år som en dag.

Lady Jane drömmer sig bort och ser efterhand hur alla minnesbilder sugts upp av den nya stjärnan. ”Jag kommer - -”.²³

Dramats dramatik

Så vad är det Lundmark vill förmedla med detta idédrama? En bra början har vi i själva titeln – ”I stjärnans skugga”. Detta ska, som redan sagts, tolkas i relation till Brahes arbete med 1572 års nova, men som Lundmark utreder i manuskriptets Synopsis finns även en djupare och mer symbolisk innebörd.

Hela skådespelet handlar, skriver Lundmark, om framväxten av ”en friare och klarare uppfattning av [sic] relationen mellan människa och värld”.²⁴ Det är här Brunos avrättning blir en martyrdom; det är här Brahes slit vid instrumenten liksom alla inslag av alkemi, astrologi och trolldom får sitt sammanhang. Så långt kan berättelsen tolkas i allmänna upplysningstermer. Men Lundmark är ingen vanlig häröld för upplysningens sak. Vissa stråk från den gamla tiden lever enligt hans uppfattning vidare, och bör dessutom så göra:

Ehuru astronomien sedan länge förkastat astrologiens idéer [...], så kvarstår dock en slags *sublimerad astrologisk grundidé*. All fysisk utveckling till trots torde dock kausaliteten komma att stå kvar oanfäktad, *människan är ett med universum*. Relationen mellan människan och universum knytes av himlakropparna. Dessa äro ej bleka, flacka symboler för svindlande avstånd och oerhörda materieanhopningar. De äro ständiga påminnelser om och bevis för världarnas pluralitet och mänskligheternas mångfald.²⁵

Människan är bunden till universum. Även om astrologin fallit för den vetenskapliga rationaliteten återstår denna grundidé. Här möter vi ett kosmiskt patos som går igen i mycket av det som Lundmark skriver. Universum, kosmos, är något mer än stora stenbumlingar och virvlande gasmoln som tumlar runt i tomrummet. Det är i existentiell mening vår bestämning, vår referensram, vårt egentliga ursprung. Några år senare låter han i ett förord detta blomma ut i en närmast panteistisk hållning: ”Det synes mig knappast längre vara ett fantastiskt tankeexperiment att föreställa sig världsalltet såsom ett besjälat väsen, en personlighet, ja, rent av

ett högsta väsen, utan mycket inom nutida forskning pekar faktiskt hän mot denna möjlighet, som ju ej heller är ny, utan sedan århundraden drömd och anad av tänkare och forskare”.²⁶ Det är alltså detta patos Lundmark vill förmedla: Genom sin gudsidé knyts skapelsen och det skapade samman, himlarna får en existentiell dimension, och det är i denna mening vi alltid lever i skuggan av stjärnorna.

Vetenskapshistoria

För Lundmark var astronomihistorien närmast en självklar del av hans professionella arbete som astronom, och filmmanuskriptet är här bara en del av en tämligen omfattande verksamhet som engagerade Lundmark under hela hans liv. Den historiska dimensionen var till att börja med central i den populärvetenskap Lundmark producerade, och en stor del av detta författarskap har astronomihistoriska inslag.²⁷ Viktigare i vårt sammanhang är emellertid att Lundmark även försökte lämna en del originella bidrag till den astronomihistoriska forskningen. Mycket av detta arbete kanaliseras genom Samfundet för astronomisk historieforskning, som Lundmark var med och skapade i Lund 1934, och i viss mån genom Sällskapet Tycho Brahe som han instiftade 1937.²⁸ I ett föredrag för Samfundet deklarerar han den astronomihistoriska forskningens dubbla uppgift: ”Den ena är att skildra astronomiens utveckling i relation till den allmänna kulturutvecklingen och den andra att utreda sådana frågor, där det äldsta astronomiska iakttagelsematerialet kan tagas till användning för att ytterligare fördjupa vår uppfattning angående vissa moderna problem”.²⁹ Även om astronomins kulturhistoriska sidor låg honom varmt om hjärtat, så verkar han ha varit speciellt förtjust i att applicera moderna, astronomiska metoder på historiska data.³⁰

Allt detta sammantaget innebär att Lundmark var långt ifrån någon astronomihistorisk dilettant. Han var mycket väl orienterad både i sekundärlitteraturen och i de historiska källorna. Han besjälades dessutom av historikernas ambition att så noga och rättvisande som möjligt försöka gestalta olika historiska skeenden. Detta kommer även till uttryck i hans filmmanuskript. I inledningen deklarerar han sina utgångspunkter:

I stort sett har författaren kunnat följa det historiska händelseförloppet. Vissa episoder äro givetvis diktade, men sträng hänsyn har tagits till den bakgrund, som de historiska gestalternas kända karaktärer giva till diktningen. Om man sålunda vid läsningen finner Tycho Brahes karaktär avvika från den traditionella, falskt romantiska, så är detta fullt avsiktligt utfört och bygger på resultaten av moderna historiska forskningar.³¹

Om man betraktar den övergripande historiska strukturen i manuskriptet, så är det ingen tvekan om att Lundmark lever upp till sina föresatser. De

olika skeendena i huvudpersonernas liv följer i välkänd ordning, och med vedertaget innehåll. Och även när det gäller rollinnehavarnas karaktärsdrag, känns de mesta igen från historieskrivning. Dikten träder framförallt in i detaljerna, och till några av dessa vänder vi nu.

Porträttet av Brahe

Det är inte självklart vad Lundmark syftar på när han i citatet ovan talar om det ”traditionella, falskt romantiska” Brahe-porträttet. Möjligen tänker han på J. L. E. Dreyers *Tycho Brahe. A picture of scientific life and work in the sixteenth century* (1890). Detta verk var, vid sidan av Pierre Gassendis klassiska *Tychonis Brahei vita* (1654), standardbiografi över Brahe under mer än ett halvsekel, och även om det ger en god bild av Brahes liv och verk, så har det en tendens att romantisera hans gärning. De moderna historiska forskningarna som Lundmark kontrasterar mot den äldre traditionen, torde däremot i första hand utgå från en person i Lundmarks omedelbara närhet, nämligen förste bibliotekarien vid Lunds universitetsbibliotek, Wilhelm Norlind (1895–1982). Norlind – som Lundmark hade närmast daglig kontakt med i hans egenskap av bibliotekarie och som dessutom ingick i kretsen kring det astronomihistoriska sällskapet – ägnade under hela sitt liv sina forskarmödor åt Brahe. Arbetet resulterade i mängder av artiklar, böcker och editioner men också i slutprodukten *Tycho Brahe. En levnadsteckning med nya bidrag belysande hans liv och verk* (1970).³² Även om just detta verk ännu inte påbörjats när Lundmark skrev sitt manus, så fanns många av forskningsresultaten redan att tillgå hos Norlind själv.³³ Granskar man Lundmarks Brahe-porträtt är det uppenbart att han hämtat inspiration hos Norlind.

Men låt oss inte orda mer om detta, utan i stället ge oss i kast med Lundmarks Brahe. Ett drama kan inte ge samma djup i karaktären som en biografi, och Lundmark är därför tvungen att renodla. Det som gör Brahe intressant från början är förstås hans status som framstående astronom med åtminstone ena foten i den kopernikanska traditionen. Men ur ett dramatiskt perspektiv är även hans högadliga bakgrund liksom hans omvittnat hetsiga temperament tacksamt att exploatera. Och det är precis vad Lundmark gör. Vi kommer in i handlingen några dagar efter novans framträdande. Scenen är återigen Herrevads slottspark. Brahe förbereder kvällens observationer samtidigt som han samspråkar med sin morbror Sten Bille:

Sten Bille. Det är en stor upptäckt du gjort, men du synes dock ej glad.

T.B. Hur kan jag vara! Har jag ej förnummit från Tyskland, att stjärnan syntes redan fem dagar tidigare än här.³⁴

Sten Bille. Nå?

T.B. Kunne I dock tänka Eder – av formän [kuskar] och annat gement folk.

Sten Bille. Men ett Guds under skall väl också skådas av alla hans skapade kreatur?

T.B. (upprört) Betyder då börden intet, betyder det alls intet, om man kan läsa Guds rådslag i stjärnorna?

Sten Bille. Jo, men det mäktar du även och skall nu så göra. (ler för sig själv; börjar ett lågmält samtal med en av de tillstädeskomna)³⁵

Samtidigt har en ung och ”levnadslustig” adelsman anslutit sig till sällskapet. Denne kan inte låta bli att göra narr av sin kusin och Brahe brusar upp. Ynglingen lämnar hastigt sällskapet tillsammans med en kollega:

Ung adelsman. Nå, Tycho är sig lik. Kunde äga något mera av humoris och av ett lustigt sinnelag. När han miste sin näsa,

Kollega. (kollega höjer varnande fingret) Sch!

Ung adelsman. var det ej en lapprisak, den med Mandrup Parsbjerg.

Kollega. Fullkomligt! Hans temperament tillhör det koleriska slaget, men säkert skall han djupt tränga in i denna himmelska konst, som nu fångat hans håg. Ars longa [konsten är lång]. Du tänker blott på vita nostra brevis est [vårt liv är kort].³⁶

I dessa två replikväxlingar grundläggs den Brahe-karaktär som sedan utvecklas i manuskriptet. Om vi börjar från slutet, så väljer Lundmark, till skillnad från en mer romantiserande historieskrivning, att lyfta fram Brahes koleriska sida. Han brusar lätt upp och genom referensen till näsincidenten förstår vi att han inte tvekar att ta till våld.³⁷ Men samtidigt kopplas Brahes lynnighet till hans insatser inom astronomin. Hans läggning gör honom måhända socialt opålitlig, men den innebär också ett sinnelag som ger honom förutsättningar att tränga på djupet i vetenskapen.³⁸ I sammanhanget kan vi notera att även om steget inte tas fullt ut, så tangerar Lundmark en vanlig forskartyp inom filmens värld: den galne vetenskapsmannen.

Lundmarks Brahe är emellertid mer sammansatt än så. I dialogen med Sten Bille markeras den feodala samhällsordning som var Brahes vardag. Tillhörde man en högadlig familj stod man i alla avseenden över det enkla folket. Detta tema broderas ytterligare i en del andra scener: Ett av de vanligaste epiteten om Brahe är att han var en bondeplågare som for hårt fram med de bönder som var honom underställda på Ven. Lundmark låter detta skymta fram i en scen där dvärgen Jeppe föreslår att Brahe ska blidka de ursinniga bönderna med mängder av öl, och senare i en scen där bonden Rasmus Pedersen, som drivit process mot Brahe, till slut vunnit och släpps ur fångenskapen.³⁹ Pedersen är senare med och river Urani-borg.

Den kyliga, okänsliga och brutala överhet som dessa scener vill frammana, kontrasteras sedan genom Brahes relation med bonddottern Kristine. Det är här som Lundmarks Brahe blir till människa av kött och blod:

T. B. Det var gott, att du kom och ville möta mig, min kära.
Kristine. Jag kunde ej annat, junker, men klandrade min goda moder mig, att jag gick.
T. B. Varför då?
Kristine. Det kunnen I väl tänka Eder.
T. B. Nej, intet alls. Jag ämnar dock taga dig till mitt äkta viv.
Kristine. Detta är ju omöjligt, det veten I, Junker!

De två stannar upp. Brahe drar Kristine till sig och kysser henne:

T. B. Är jag ej dig kär alltfort?
Kristine. Jo, det veten I. Ej skall jag glömma Eder, men vid Er sida får jag ej vandra.
T. B. Jo, du får och du skall. Än gäller vår urgamla danska lag. När parterna samtycka, är äktenskapet fullbordat. När du tager nycklarna över mitt hus, är du husfru och hustru inför värden och inför Gud.⁴⁰

Även denna dialog har sin förankring i historiska fakta. Klart är att Kristine (eller Kirsten Jørgensdatter som hon egentligen hette) var av enkelt ursprung, men det finns indicier som pekar på att hon snarare var prästdotter än bonddotter. Klart är att det var mycket vanligt att adelsmän tog sig älskarinnor ur de lägre stånden. Det som däremot gjorde Brahe unik var att han inte gifte sig inom sitt stånd. Han förblev henne trogen till sin död, och när äktenskapet ifrågasattes återopade han precis som i dialogen en urgammal dansk lag. Denna innebar att både äktenskapet och barnen var legitima, men att hans ättelägg aldrig kunde få adlig status.⁴¹

Porträttet av Rudolf

En av de mest intressanta av Lundmarks karaktärer är kejsar Rudolf II (1552–1612) och kanske också den mest tacksamma att utforska. Kejsaren – som precis som Brahe gärna flydde de mer världsliga sidorna av de kejsarliga plikterna – var en mecenat för de sköna konsterna, vetenskapen och inte minst alkemin. Vid Rudolfs hov rörde sig framstående astronomer, astrologer, naturhistoriker men också mystiker och alkemister. Vid sidan av en enastående konstsamling hade Rudolf en stor samling mekaniska apparater, en djurpark med exotiska djur och ett kuriosakabinett med allsköns mystiska, magiska och religiösa föremål. Dessutom led han av återkommande depressioner, som tidvis gjorde honom skygg, inåtvänd eller ibland aggressiv och utåtagerande. Precis som i porträttet av Brahe är det dessa yttre kännetecken Lundmark tar fasta på.⁴²

I manuskriptet, som i den verkliga världen, får Brahe en första skymt av kejsaren vid dennes kröning i Regensburg 1575. Långt senare och efter att situationen i Danmark blivit alltmer problematisk lyckas Brahe ordna en inbjudan och i förlängningen en anställning vid hovet i Prag. I manuskriptet är det här kejsaren stiger fram i helfigur. I den första scenen i en

ganska lång svit är Brahe redan anställd, och Rudolf har precis beordrat fram ett pergament ur ett lönnskåp:

Rudolf II. Detta är en hemlig skrift. Säges ha tillhört Roger Bacon, du vet. Han var större i magien än du.

T. B. (rör på sig men säger intet)

Rudolf II. Vad? Heliga Madonna! Du tror mig ej. Vad var det du sade?

T. B. Ers Kejsrerliga Majestät, jag tror Er, och jag sade intet alls.

Rudolf II. Men jag hörde ju, att du sa något; hur skulle jag ha kunnat höra det då, om du intet sagt. (ändrar sinnelag snabbt) Men du ångrar dig förstås. Du har min förlåtelse.

T. B. (böjer sig stumt)

Rudolf II. Emellertid, Roger Bacon visste, hur man skulle förbättra ögat. Han kunde se föremål långt borta så tydligt som de, vi se nära, och han såg atomer också. – Du skall tolka denna skrift! Hemligheterna äro där.

T. B. Majestät – men om jag ej kan?

Rudolf II. (drar sin värja till hälften)⁴³

Vi kan börja med att notera kejsarens förvirrade sinnestillstånd. Detta tillstånd – som alltså torde ha historisk grund – förstärks sedan i den fortsatta händelseutvecklingen. I dramaturgin ger den förstås karaktär åt kejsargestalten, men medför också att den tidigare ganska osympatiska Brahe, genom att bli hunsad och betvingad av sin överman, förvandlas till en mer tilltalande figur.

Intressant är också det hemliga Bacon-manuskript som kejsaren stoltserar med. Den verkliga förlagan till detta manuskript är Bacons *Opus Majus* (1267, tryckt 1897) där han bland mycket annat diskuterar förstoringsglasets funktion och där det dessutom finns några passager som snuddar vid principen för teleskopet, det vill säga en kombination av två linser.⁴⁴ Lundmark är, som framgår av hans inledning, väl medveten om att han töjer på historiska fakta när han antyder att Bacon uppfann teleskopet, men han försvarar sig med att ”en så stor uppfinning såsom konstruktionen av det första teleskopet, icke kommer med ens utan ’ligger i luften’”.⁴⁵

Relationen mellan Brahe och kejsaren utvecklas sedan efter redan antydda linjer. Det är inte Brahes astronomiska arbete som hamnar i fokus, utan snarare hans insatser inom astrologin. Temat utvecklas i några långa scener och tar sin början med att Brahes utlägger novans världsliga betydelse för kejsaren. Han spår att en ”mäktig härskare och befriare” ska komma från Norden och att Prag kanske kommer att falla.⁴⁶ Kejsaren brusar förstås upp igen, men nu låter sig Brahe inte bekommas; självsäkert säger han att det är Gud som talar genom stjärnan, och över Gud råder inte ens kejsaren. Rudolf backar tillfälligt undan, men vänder snart åter. Samtidigt som han smädar Brahes utseende, speciellt näsan som han menar äcklar honom, tillkallar han förstärkning genom Johannes Kepler och kabbalisten rabbi Loew.

Verklighetens Judah Loew ben Bezalel (c. 1520–1609) var en judisk filosof och mystiker verksam som rabbi vid församlingen i Prag. Mest känd torde han vara för Golem, den mansfigur som han enligt myten skapade av lera för att försvara den judiska stadsdelen mot kejsarens utrensningar.⁴⁷ Lundmark spinner förstås på detta, men också på att det är känt att Loew fick en eller ett par audienser hos kejsaren och att de sannolikt rörde magin. I manuskriptet faller det på Loews lott att visa att Brahes förutsägelser är felaktiga. Kejsaren befäller fram en kristallkula och beordrar Loew att använda den. Men Loew tvekar och kejsaren blir rosenrasande:

Rudolf II. Herr Rabbi – vad, judesvin, du vägrar! Perco Madonna [sic]! Mitt folk har inspekterat Gettot – var själv med – det är obehagligt där med dessa fördömda judar – tänk på hur lätt elden kommer upp där! Det vore obehagligt för mig att döma judarna, men Kejsaren är rättvis och måste vara det. Kejsaren är rättvis och om Praha brinner, äro de skyldiga.⁴⁸

Loew kan förstås inte värja sig mot detta hot. Han går fram till kristallkulan, uttalar några besvärjelser samtidigt som sällskapet samlas runtomkring. Ackompanjerat av Trollruna från Rangströms Strindbergssymfoni börjar scener från det trettioåriga kriget träda fram. Prag stormas av svenska trupper (1648) och slottet Hradschin plundras. Visionen fullbordas genom att blod rinner ner i Moldaus vatten till ”ett myller av välfödda blodiglar”.⁴⁹ Scenen avslutas sedan med att en ytterligt förvirrad Rudolf först får besked om att han själv går en naturlig död till mötes, och sedan läxar upp Brahe för att han inte kunnat läsa detta ur stjärnorna.

Med kejsaren åter försjunken i sitt Bacon-manuskript lämnar vi Prag och Brahe för Paris och manuskriptets andra huvudrollsinnehavare. Där Brahe fått representera det vetenskapliga framsteget, faller det på Giordano Brunos lott att ge liv åt det moraliska. Som vi ska se är det egentligen Bruno som är berättelsens centralfigur.

Porträttet av Bruno

Giordano Bruno (1548–1600) stiger in i Lundmarks historia samtidigt som molnen börjar hopa sig över Ven. Bondeprotesterna är en del av scenografin, så också den nye kung Christians IV:s växande irritation. Dessutom har Lundmark etablerat motsättningarna mellan katoliker och protestanter genom ett mord på en protestantisk präst som predikat mot papisterna i samband med Jacob VI:s besök på Ven 1590.⁵⁰ Vi förstår att det stundar mörka tider. Det är mot denna fond som Lundmarks Bruno iscensätts. Efter en föreläsning står han försjunken i tankar på Pont d’Arcole i Paris. Han har precis hävdat några ytterst kontroversiella teser;

bland annat har han förnekat den traditionella dualismen mellan kropp och själ. Lady Jane och väninnan Beatrice stannar upp när de ser hur Brunos blick följer dem:

Giordano Bruno. Skönhetens värld, stjärnornas värld!

Lady Jane. (till väninnan) Beatrice, såg du ljuset?

Beatrice. Nej, vad för ljus?

Lady Jane. Omkring mannen, som betraktade oss. Det lyste ett sällsamt, ja, himmelskt ljus omkring den mannen – jag vill lära känna honom.⁵¹

Denna Lady Jane Anglesey har vad jag vet ingen historisk grund.⁵² Det är däremot ganska uppenbart att Lundmark spinner på en passage ur Brunos *Askonsmåltiden* där han talar om de engelska kvinnor han mött under en resa 1583–1585 som sina muser:

Det är således till er jag talar, ni graciösa, älskvärda, mjuka, lena, unga, sköna och utsökta varelser med blonda lockar, vita kinder, rosiga anleten, fylliga läppar, gudomliga ögon, bröst av emalj och hjärtan av diamant. Tack vare er kan jag frambringa så många tankar i mitt sinne, samla så många känslor i min själ, alstra så många lidelser i mitt liv, fylla mina ögon med tårar, pressa suckar ur mitt bröst och få flammor att slå upp ur mitt hjärta. Till er, Englands muser, säger jag: Inspirera mig, viska till mig, egga mig, låt mig brinna, låt mig smälta, fyll mig med sav och låt mig inte träda fram med ett litet känsligt, inkrökt, kort och knapphändigt epigram utan med en bred och rik flod av prosa, lång, forsande och stark! Låt mina strömmar flöda, inte från ett tunt litet vassrör utan från en vid kanal!⁵³

Denna poetiska beskrivning stämmer väl in på den karaktär Lundmark ger till sin Lady Jane. Men till skillnad från de erotiska undertoner Bruno ger uttryck för, låter Lundmark deras förhållande utvecklas till en mer platonsk affär.

Efter den omtalade scenen på Pont d'Arcole dröjer det ganska länge innan dramat återvänder till Bruno och Lady Jane. Brahe har hunnit både utvandra och avlida innan vi återser dem (vilket alltså innebär att Lundmark vänder på kronologin).⁵⁴ Bruno är nu fångslad i fästningen S:t Angelo i Rom. Först möter vi fångvaktaren och hans son, och där klargörs det att sonen, till skillnad från fadern, är mycket sympatiskt inställd till Bruno. Senare är det sonen som i hemlighet låter en förklädd Lady Jane besöka Bruno i hans cell. Jane berättar om sina planer; Bruno ska byta kläder med fångvaktarens son, och sedan smyga ut och tillsammans med Jane lämna fästningen för en väntande båt som ska ta dem från Ostia utanför Rom till Englands kust. Men Bruno, fortfarande chockad av det oväntade besöket, tvekar.

Giordano Bruno. Nej, jag kan ej. Du kan ej fullt förstå, vad ditt besök betyder. Du kommer som den eviga stjärna du är, du slår upp portarna till friheten, livet, allt, och ändå [...].⁵⁵

Denna tvekan får kraft genom en inre syn som förflyttar Bruno till England en varm augustikväll. Det är oklart om han burit med sig denna sedan deras första möte eller om den kommer till honom just i stunden. Hur som helst ser han Jane promenera i sin trädgård. Hon går honom till mötes men något håller honom tillbaka. Kameran zoomar in Janes ögon, som kommer allt närmare och som gradvis förvandlas till stjärnhopar. Bruno, som tidigare fallit i Janes armar av chocken, vaknar till liv igen. Nu har han fattat sig beslut:

Giordano Bruno. Ögon, ögon - - - Guds klaraste stjärnor, hur ha ni ej lyst över mig.

Lady Jane. Så kom!

Giordano Bruno. Du måste förstå det – jag måste stanna. Du vet, hur en värld vrider sig i kval. *En* måste dö för att alla skola leva. Sviker jag nu, skola sekler förrinna, nya blodströmmar framforsa, namnlösa kval genomlidas, innan befrielsen kommer. [/] Nej, Jane, jag stannar, du går, men du kommer igen. Vi skola bli ett med varandra, med världen, med alltet.⁵⁶

Här förväntar man sig förstås att Jane ska börja argumentera, gråta eller åtminstone se beklämd ut, men upptagen som han är med Brunos martyrskap slarvar Lundmark bort Janes reaktioner. Utan större åthävor säger hon bara att hon går och att hon ska besöka Mocenigo, Brunos angivare, på vägen hem. ”Jag reser sedan till England, där skall jag vänta den nya dagens gryning, och där skall jag leva för din sak, och så kommer jag till dig”.⁵⁷

Det som sedan utspelas på Campo di Fiori kan betraktas som en världslig konkretion av det själsliga drama som redan förts till sin slutpunkt i fångelsehålan under S:t Angelo. Kulisserna känns igen från liknande scener i många andra filmer: kättarbålet förbereds, folket samlas, barnen leker, borgarfruarna ”tjattrar och skrocka”. Till slut anländer inkvisitionsprocessionen. När alla intagit sina platser frågar överinkvisitorn Bruno en sista gång om han är villig att återta sina teser. Bruno avböjer lika resolut som tidigare, varmed inkvisitorn beordrar sin sekreterare att läsa upp domen. Tidigare under scenen har kameran fokuserat på Brunos nervösa händer, men när han därefter leds upp på bålet får vi se hans ansikte som nu ”upplyses av en himmelsk frid”. Bålet tänds på, flammorna och röken virvlar runt hans kropp. Med händerna knäppta yttrar Bruno sina sista ord:

Giordano Bruno. En kommande tid skall visa, var sanningen - - -
Barnröst. Varför bränner man upp honom moder?

Giordano Bruno. Pater peccavit [sic]. I dina händer befaller jag min ande.⁵⁸

Så här har vi alltså Lundmarks Bruno. Ståndaktig, upphöjd, övermänsklig – i en senare scen låter han Lady Jane tala om honom som ”en ny Kristus” – tar han sitt straff för att frälsa människor under kommande sekel.⁵⁹ Men med Bruno i Kristusgestalt måste dramat förstås ha sin Judas. Rollen som ”the bad guy” besätts emellertid inte av den inkvition som torterar, dömer och avrättar Bruno, utan snarare av patriciern Giovanni Mocenigo som i dramat, precis som i verkligheten, lockade Bruno tillbaka till Italien och som senare angav honom.⁶⁰ Lundmark kan inte låta honom försvinna ostraffad ut ur historien, vilket han förstås gjorde i verkligheten. När Bruno avrättats tar Lady Jane därför saken i egna händer. Hon söker upp honom och berättar att avsikten egentligen är att döda honom, men att hon nöjer sig med att uttala en förbannelse: ”Som jag nu släcker detta ljus, så är din själ härmed slocknad. När du, olycklige, ser tecknet i skyn, Giordano Brunos stjärna tänd, då upphör också din kropp att finnas till”.⁶¹ Senare får vi se hur Mocenigos upptäcker en nova i Svanens stjärnbild och skräckslagen kastar sig utför ett stup.⁶²

Bruno spelar alltså en mycket central roll i Lundmarks drama; som tidigare sagts är det han, snarare än Brahe, som har den egentliga huvudrollen. Tillskapad i gränslandet mellan det jordiska och det himmelska, och med tanke på relationen till Lady Jane, själens längtan och köttets lustar, blir Bruno till en symbol för en mänsklighet som transcenderar det världsliga. Lundmark förklarar sig i inledningen: ”I Giordano Bruno möta vi en av mänsklighetens eviga följeslagare, stor och gripande ej blott genom sin för alla tider bestående filosofiska insats utan även genom sin strålande martyrdom, som mer än någonting annat markerar ingången till en ny tid med en friare och klarare uppfattning av relationen mellan människa och värld”.⁶³

Men här måste man fråga sig vart Lundmarks uttalat historiska ambitioner tagit vägen. Som vi sett var han mycket kritisk till alla romantiserande Brahe-porträtt, men vad gäller Bruno har han uppenbarligen glömt att leva som han lär. När han skildrar Brahe bygger han i stor utsträckning på vetenskapshistorikernas resultat, både vad gäller tilldragelser i Brahes liv och de ord han lägger i hans mun, men Brunos gestalt har inte samma förankring.⁶⁴ Någon Lady Jane står till exempel inte att finna i litteraturen; så ej heller något fritagningsförsök. Lundmarks Bruno är alltså betydligt friare gestaltad än hans Brahe. Detta hänger sannolikt ihop med Brunos roll i dramat. Brahe får förvisso betydligt större utrymme och dramat presenteras i relation till hans gärning, men det är Bruno som är Lundmarks egentliga språkrör. Och som språkrör fungerar han inte om han historiseras alltför långt. Ska Lundmark kunna nå ut med sitt budskap måste Bruno dansa efter hans egen pipa.

Porträttet av Sophie

Återstår därmed manuskriptets mest svårfångade figur, Sophie Brahe (1556–1643), Tycho's syster. Svårfångad därför att Sophies historia tillhör en av de komponenter i manuskriptet som skapar dess röriga intryck. Den är inte integrerad i den överordnande berättelsen och den känns i det närmaste påklistrad. Om Lundmark hade strukit bort Sophies scener, så hade dramat vunnit väsentligt i följsamhet och klarhet.

Vad gör hon då där? Med tanke på manuskriptets övergripande tematik skulle en förklaring kunna vara hennes vetenskapliga meriter. Brahe själv hyllade i ett berömt brev sin systers intellektuella färdigheter och enastående lärdom, något som han också hade fog för.⁶⁵ Sophie, som ibland hjälpte sin broder med hans observationer, var väl bevandrad i astronomi, botanik, kemi och läkekonst, speciellt den paracelsiska, hon behärskade astrologin och upprättade precis som sin bror mängder av horoskop, men framförallt var hon framstående inom genealogin och lämnade bland annat efter sig ett niohundrasidigt manuskript som skildrar sextio adelsätters historia.⁶⁶

För att knyta tillbaka till den tidigare diskussionen om forskare i spelfilm, öppnar denna bakgrund dramaturgiska möjligheter. Även kvinnliga forskare är återkommande figurer i filmens värld, och precis som sina manliga kollegor har de skapats kring ett antal schabloner. Sociologen Eva Flicker har identifierat sex sådana – den gamla jungfrun ("the old maid"), den manliga kvinnan, den naiva experten, den onda ränksmiderskan, den ensamma hjältinnan och dottern eller assistenten (till den manlige forskaren) – och av dessa är det kanske den sista som ligger närmast till hands.⁶⁷ Lundmark skulle förstås kunna spinna på hennes vetenskapliga insatser och skildra Sophie som Tycho's förtroliga och assistent – vilket skulle svara ganska väl mot historiska omständigheter – men han väljer en helt annan väg.

I sitt synopsis understryker Lundmark att Sophie Brahe "intager en bemärkt plats i historien om hur kvinnan tillkämpat sig en erkänd plats vid mannens sida inom lärdom och forskning".⁶⁸ Men av detta konstaterande syns inte mycket i manuskriptet. Sophies vetenskapliga kompetens skyntar förvisso – hennes kärlek för Lange väcks när hon vårdar honom för en huvudskada, och det är sin stora genealogi hon arbetar med i manuskriptets slutvinjett – men därutöver, och för att tala med Flicker, marginaliserar Lundmark hennes arbete.⁶⁹ Det är istället hennes relation med adelsmannen och alkemisten Erik Lange (1553–1613) som fascinerar honom; det är den historien han väljer att berätta. Tonfallet är känslösamt och närmar sig pekoralen. I en tysk småstad som Lange precis har lämnat, åser hon till exempel gråtande och på avstånd hur två prostituerade börjar slåss om vem som har hans gunst.⁷⁰ Och i en senare scen som skildrar deras bröllop återkommer ett liknande känsloläge:

Stämningen på bröllopet är mycket tryckt. Fåfånga försök göras av ett par av gästerna för att muntra upp de andra. Bruden och brudgummen komma ett ögonblick för sig själva.

Sophia Brahe. (svärmiskt och extaliskt [sic]) Min Titan, du ser dock ej lycklig ut. Felas dig något?

Erik Lange. (likgiltigt och blaserat) Känner mig trött.

Sophia Brahe rycker till, kämpar med gråten, går till fru Thage Tott [svärdottern] och börjar ett forcerat samtal.⁷¹

Lundmarks Sophie reduceras alltså till en sorts kärlekens hjältinginna. Tålmodigt inväntar hon sin otrogne Lange, sammanbitet blundar hon för alla hans tillkortakommanden, ståndaktigt håller hon tillbaka gråten på det mollstämnda bröllopet. Hennes karaktär kan sammanfattas i en av hennes repliker: ”Man rår inte över sitt hjärta”.⁷² I detta avseende påminner hon om Lady Jane – skillnaden är förstås att föremålet för Sophies kärlek inte spelar i samma upphöjda division och att Lady Jane har en tydlig roll i dramatiken.

Delar av Sophies berättelse har historisk grund – exempelvis att Lange var besatt av alkemin och skuldsatt upp över öronen efter en mångårig jakt på guld och de vises sten, att han ständigt var på resande fot och att Sophie själv gav sig ut i Europa för att leta efter honom, och att deras senare äktenskap präglades av stora ekonomiska svårigheter och till och med armod – men annat är uppenbarligen diktat. Mötet med de prostituerade är förstås dikt, så också att Lundmark låter Sophie resa till Prag för att söka upp sin bror, bara för att finna honom död. I verkligheten var hon flera gånger på väg till brodern i Prag men tvingades av olika skäl vända varje gång. Hon kom alltså aldrig till Prag och när hon fick beskedet om hans bortgång befann hon sig i Rostock.⁷³

Återstår därmed att säga något om källorna till denna del av historien. En formulering i samband med bröllopet avslöjar att Lundmark sannolikt läst ett av Sophies brev där hon till en vän och över många sidor beklagar sig över sina trasiga bröllopskläder och över parets ekonomiska svårigheter.⁷⁴ Men söker man sig vidare visar det sig att viktiga delar av Sophies historia har en helt annan grund: Lundmarks kärlekshistoria är – de prostituerade och själva bröllopet oräknade – hämtad direkt från Birger Mörnars historiska roman *Fru Brahe till Erichsholm* (1899). Lundmark har förvisso kortat och justerat replikerna något, men det är ingen tvekan om att detta är källan.⁷⁵

Avslutning

Hur ska vi då värdera Lundmarks prestation? Även om manuskriptet har en del övrigt att önska, så är det med tanke på att det var hans första och enda försök i genren imponerande. Han lyckas ge liv och trovärdighet åt de flesta av sina karaktärer och på det hela taget förmår han att leva upp

till sina historiska ambitioner. I båda dessa avseenden håller emellertid de delar av dramat som rör Tycho Brahes öden och äventyr betydligt högre kvalitet än de övriga. Braheporträttet är det mest träffsäkra, nyanserade och genomförda och han skildras utan att framställningen förfaller till enkla schabloner. Här bidrar kejsarfiguren – som däremot är tämligen enkelspårigt skildrad – kreativt till berättelsens dynamik. Kanske är det just den historiska ambitionen som hindrar Lundmark från att stöpa Brahe i någon av filmens traditionella forskarschabloner. Det går helt enkelt inte att göra honom till en galen vetenskapsman om man samtidigt ska upprätthålla den historiska trovärdigheten. Men om detta är en riktig tolkning kan detsamma knappast sägas om Lundmarks Bruno. Brunoporträttet är betydligt friare i förhållande till historiska omständigheter och Lundmark har i stor utsträckning diktat honom efter eget huvud. Resultatet blir som vi sett en romantiserad övermänniska, en Jesus-figur, med dålig förankring och med vacklande trovärdighet.

På liknande sätt förhåller det sig med dramats kvinnliga roller. Lady Jane – som är diktad från början till slut – karaktäriseras av sin upphöjda kärlek till Bruno. Det är kärleken som driver henne till fritagningsförsöket; det är kärleken som gör att hon kommer att vänta till livets slut på att få återförenas med sin tillkommande. På samma sätt är det kärleken som, om än i en mer profan form, driver Sophie Brahe till sitt självuppoftande sökande efter Lange. Som vi sett har detta historisk grund, men vi har också noterat hur Lundmark skapar sin Sophie genom att bortse från andra viktiga sidor av hennes historiska person. Även hon reduceras till ett stort hjärta. I Sophies fall blir detta speciellt anmärkningsvärt eftersom hon saknar en given funktion i den övergripande berättelsen. Lady Jane är däremot central för dramat. Som en vredgad Nemesis-gestalt är det hon som uttalar den förbannelse som vedergäller Brunos död och som skapar moralisk upprättelse i Lundmarks universum.

Utöver huvudrollsinnehavarna finns det ytterligare en viktig aktör i dramat som ovan bara har berörts indirekt, nämligen den astronomiska vetenskapen som sådan. Som bör ha framgått är manuskriptet bemängt av astronomiska kulisser av allahanda slag – här finns en rad observatorier med astronomer spejandes mot himlen, här finns instrument som kvadranter och mot slutet teleskop, himlaobjekt som olycksbådande kometer, novor i långa rader, stjärnor som gnistra och glimma – men så mycket mer är det inte. De insatser som bidragit till att Brahe, Bruno och de andra har en självklar plats i vetenskapshistorien framträder bara antydningssvis i Lundmarks berättelse. Man får till exempel inte veta varför Brahes nova var speciell, vilken koppling Bruno har till astronomin, eller ens varför Galileis teleskopobservationer var sensationella. Lundmark verkar helt enkelt förutsätta att den tilltänkta publiken redan har dessa kunskaper inhämtade. Men givet vad jag uppfattar som dramats huvudsakliga budskap är detta helt följdriktigt.

”I stjärnans skugga” har inte ambitionen att popularisera ett stycke astronomihistoria. Givetvis vill Lundmark skapa intresse för sin vetenskap, men inte i termer av de kunskaper om världsalltet som den producerat. Istället vill Lundmark skildra astronomiska strävanden som ett led i något mycket större. Det centrala budskapet tycks vara att astronomin är anorlunda. Den producerar kanske inga nyttiga rön, men till skillnad från andra vetenskaper sätter den människan i direkt förbindelse med skapelsen och i förlängningen med skaparen. Eller som Lundmarks Kepler uttrycker det i en av de sista scenerna: ”Nu är världsskalet brustet, nu skåda vi ut mot Guds hela värld, nu går astronomiens konst mot den största av epoker”.⁷⁶ För Lundmark är det vetenskapliga, eller rättare sagt astronomiska, framsteget tätt knutet till ett moraliskt framsteg. Och att genom inkräkthet, dogmatism eller maktspråk hindra denna utveckling blir därmed att gå emot skaparens avsikter, att hindra människan från att uppnå sin bestämning.

Mot denna bakgrund står det klart att i Lundmarks värld har astronomer eller naturfilosofer som Brahe, Bruno och förstas Lundmark själv, en mycket central och privilegierad position; som ett sorts kosmiskt prästerskap är det deras uppgift att studera, analysera och tolka olika tilldragelser på himlen för att sedan sprida ordet till dem som vill lyssna. När intresset sedan är väckt, när förbindelsen är upprättad, finns himlavalvet där att beskåda för vem som så önskar. Vi kan alla gå ut en mörk vinternatt och vända en kikare mot Plejaderna, Orionnebulosan eller Andromedagalaxen, och själva konstatera att våra liv utspelas i stjärnornas skugga.⁷⁷

Summary

In the shadow of the star. By Johan Kärnfeldt. The aim of this article is to introduce and discuss a little known film manuscript written by the Swedish astronomer and popularizer of science Knut Lundmark (1889–1958). The manuscript was Lundmark’s contribution to a competition announced by the Swedish Film Industry (SF) 1933. The manuscript did not receive an award, was never filmed and today lies forgotten in the Knut Lundmark archive at Lund University Library. The archive also holds an English translation, which Lundmark, without success, tried to persuade the Hollywood film producer Cecil B. DeMille to accept.

The topic of the manuscript deals with a short period in the history of astronomy, from Tycho Brahe’s discovery of the nova in Cassiopeia 1572 to Galileo Galilei’s first use of the telescope for astronomical observations in 1609. In his synopsis Lundmark declares that the drama tries to capture the development of ”a freer and clearer conception of the relation between man and world”. To this end the drama centers on the leading characters Tycho Brahe and Giordano Bruno. Secondary roles are played

by Emperor Rudolph II, Brahe's patron during his last years, his sister Sophie Brahe, chasing across Europe to catch her lover Erik Lange, and the fictional Lady Jane Anglesey, who tries to free Bruno from his imprisonment in Rome.

After presenting the storyline, the article discusses the main characters in some detail. Two separate themes are in focus. Firstly, and in connection with contemporary research done on archetypical depictions of scientists in fictional film, the issue is how Lundmark has created his characters. And secondly, how did he handle his explicit ambition to be true to scholarly work done within the history of science, an area in which he was well versed. In the case of Brahe, Lundmark's historical ambitions prevented him from an archetypical representation and the portrait is actually well founded and of some nuance. Lundmark's Bruno, on the other hand, is rather the opposite. Historical circumstances are played down and Bruno is cast as a Saviour and self-sacrificing martyr of science. The same can be said of the other characters. Emperor Rudolph shares many features with the "mad scientist", and the activities of the two ladies are entirely governed by their feelings for their men.

Scenbok

Scen 1: 1	Förspel	I ett antal korta tablåer får vi bevittna himmelska tilldragelser i historisk tid. Magerna skådar till exempel Betlehemsstjärnan; Attilas härar tågar under en stor komet.
Scen 2–6: 2–11	Tycho Brahe och novan	Brahe introduceras i sitt alkemiska laboratorium på Herevads kloster 1572. Han upptäcker novan. Senare etableras både hans brusiga temperament och hans kärlek till bonddottern Kristine. Sviten avslutas med att Brahe föreläser på universitetet i Köpenhamn.
Scen 7–8: 12–15	Brahe i Regensburg	Sviten inleds med Kejsar Rudolf II:s krönings-tåg. Senare möter Brahe kejsarens livläkare Thaddeus Hagecius som försöker få Brahe att följa sällskapet till Prag. Brahe avböjer. Innan de skiljs åt ger Hagecius ett manuskript av Kopernikus till Brahe.
Scen 9–11: 16–20	Förläningen på Ven	Den danske kungen Fredrik II får veta att Brahe har planer på att ge sig av utomlands. För att behålla honom i landet upprättar kungen förläningen på Ven. Sviten avslutas med att Brahe, tillsammans med Kristine och sin syster Sophie, lämnar ön efter en rekognoseringsstur 1576.

Scen 12–14: 21–24	Uraniborg	Vi flyttar fram i tiden och Brahe är installerad i sitt slott på Ven. Dvärgen Jeppe introduceras. En kurir kommer från kungen med önskan om ett horoskop för den nyfödde tronföljaren. Brahes tjurskallighet förstärks genom en scen där han nåtts av besked om att ytterligare en ny nova siktats som han själv inte har sett. För sitt inre ser Brahe hur kinesiska astronomer observerar den.
Scen 15–17: 25–28	Reformatio- nen	Jacob VI av Skottland besöker Ven 1590. Församlingsprästen håller en protestantiskt anstruken predikan. När prästen senare på kvällen lämnar festligheterna på Uraniborg, följer någon ur kungens följe efter honom. Prästen mördas på väg hem.
Scen 18–19: 29–30	Sophie och Erik Lange	Sophie möter för första gången Lange. Hon är kunnig i läkekonsten och han är skadad efter en strid. Tycke uppstår. Lange kan emellertid inte slå sig till ro utan berättar att han måste resa till Kejsaren i Prag.
Scen 20–22: 31–33	Brahes sämre sidor	Här visas hur Brahe missköter sig. Ett fartyg går på grund för att han inte har skickat bränsle till fyren; den nya kungen Christian IV är irriterad för att han inte sköter det ålagda underhållet av Roskilde kyrka.
Scen 23–25: 34–38	Giordano Bruno	Giordano Bruno introduceras genom en föreläsning i Paris. Senare möter Bruno kärleken i Lady Jane. Orosmoln finns emellertid vid horisonten. Giovanni Mocenigo har anmält honom till inkquisitionen som straff för att han inte lärt ut sina hemligheter. Hans älskarinna Loretta tittar i kristallkulan och ser bland annat hur fem kvinnor som försökt skåda sitt öde döms som häxor.
Scen 26–28: 39–42	Uraniborg rivs	Christian IV besöker Uraniborg 1592. Brahe skänker kungen en stjärnglob. Bonden Rasmus Pedersen släpps ur Brahes fångenskap och en domare meddelar att han har fått rätt i tvisten mot Brahe. I nästa scen har Brahe lämnat landet, och Pedersen är med och river Uraniborg 1600.
Scen 29–31: 43–52	Hos Rudolf II i Prag	Brahe är nu anställd hos kejsaren och i en första scen lär vi känna dennes vresige temperament och begynnande sinnesjukdom. Brahe får i uppgift att tolka kejsarens ögonsten, ett manuskript av Roger Bacon. Senare

		vill Rudolf höra om sin framtid och Brahe tolkar novan som ett järtecken om Nordens resning och hur Prag stormas 1648. Men Rudolf är inte nöjd. Han tillkallar kabbalisten rabbi Loew och Johannes Kepler. Loew tvingas använda sin kristallkula där vi bland annat får se Prags fall.
Scen 32–35: 53–58	Sophies resor och Brahes död	Sophie reser runt i Europa och letar efter Lange. Samtidigt står Kepler vid Brahes dödsbädd och lovar att fullfölja dennes arbete. Senare söker Sophie upp sin bror men får veta att han är död och begravnen. Hon beger sig till graven där hon möter en blomsterförsäljerska.
Scen 36–39: 59–62	Sophies bröllop	Sophie hjälper blomsterförsäljerskan som insjuknat att sälja blommor. En riddare dyker upp vid ståndet och visar sig vara hennes son Thage. De reser hem tillsammans. Sophie hittar tillslut Lange och sviten avslutas 1602 med ett tämligen mollstämt bröllop.
Scen 40–41: 63–70	Fritagnings- försök	Bruno är fången på fästningen S:t Angelo. Fångvaktarna – far och son – grälar om Brunos karaktär. Senare iscensätter sonen och Lady Jane ett rymningsförsök. Jane vill ta Bruno med sig till England. Bruno tvekar men beslutar sig för att acceptera sitt öde i Rom.
Scen 42–46: 71–81	Bruno avrättas	Inför storinkvisitorn vägrar Bruno att ta tillbaka sina teser. Han förs senare till Campo di Fiori där han bränns på bål 1600. Sviten avslutas hos Mocenigo. Lady Jane har kommit för att döda honom, men uttalar istället en förbannelse där hon menar att hans liv kommer ända med ett tecken i skyn. Tecknet kommer senare med en nova i Svanen och Mocenigo kastar sig utför ett stup.
Scen 47–49: 82–89	Kepler och kejsar Rudolf	Kepler begär tillstånd att få bruka Brahes instrument. Rudolf vill inte lämna ut dem då Kepler inte lyckats finna teleskopets hemlighet i Bacon-manuskript. Senare får vi se hur Kepler observerar en nova i Ormbäraren 1604. Novans uppdykande innebär att Kejseren faller till föga och iordningställer ett observatorium till Kepler. Rudolf lämnar sedan över ett exemplar av Galileis <i>Siderius Nuncius</i> .

Scen 50–52: 90–92	Galilei och kikaren	Venedig 1609. Galilei demonstrerar kikaren för rådherrarna som låter sig imponeras. Senare visar han instrumentet för professorerna vid universitetet i Padua men utan framgång. De tror honom inte eller vägra helt enkelt att pröva det.
Scen 53–54 93–96	Efterspel	Långt senare, 1641, sitter en åldrad Sophie och skriver på ett genealogiskt verk. Hon faller i sömn. I drömmen blandas Langes otrohetsaffärer med broderns historia. Vi förflyttas därefter till England där Lady Jane samspråkar med en engelsk astronom. Han berättar om domen mot Galilei. Lady Jane frågar sig om den nya tiden är kommen.

Noter

1. Gustav Holmberg: *Till minne av Tycho Brahe* (Stockholm, 2001).
2. Grundtexten finns i en handskriven och inbunden version i "I stjärnans skugga" i Osorterat material. En renskriven version, och det dokument jag arbetat med här, finns i "I stjärnans skugga. Ett filmmanuskript" i Manuskript 7. En engelsk översättning finns i "In the shadow of the star, MS for a film" i Osorterat material. Allt i Knut Lundmarks arkiv, LUB.
3. Om Lundmark se vidare Anita Sundman: *Den befriade himlen. Ett porträtt av Knut Lundmark* (Stockholm, 1988); Gustav Holmberg: *Reaching for the stars. Studies in the history of Swedish stellar and nebular astronomy* (Lund, 1999) och Johan Kärnfelt: *Allt mellan himmel och jord. Knut Lundmark, astronomin och den publika kunskapsbildningen* (Göteborg, 2009), kapitel 1 och 128ff.
4. Jag har diskuterat detta tema utförligt i Johan Kärnfelt: *Till stjärnorna. Studier i populärastronomins vetenskapshistoria under tidigt svenskt 1900-tal* (Göteborg, 2004), kapitel 6.
5. Metro-Goldwyn-Mayer studios (Victor Sjöström) till Knut Lundmark, den 11 november och den 8 december 1929, i Knut Lundmarks arkiv, LUB. Lundmark hann aldrig påbörja "Boken om stjärnorna", utan den finns bara bevarad i arkivet som en mycket omfattande klipp- och excerptsamling.
6. "AB Svensk Filmindustris manuskriptpristävlan" i *Dagens Nyheter*, den 20 november 1933. Manualen finns återgiven i Nils Beyer: "Ett litet ABC angående spörsmålet, hur man ställer upp ett filmscenario" i *700 berättelser söka sin filmregissör* (Stockholm, 1935).
7. *Ibid*, 17.
8. *Ibid*, 24.
9. *Ibid*, 43ff.
10. Knut Lundmark: *I stjärnans skugga. Ett filmmanuskript*, 1.
11. Förstapriset gick till kandidat Folke Mellvig för "Men tåget går...", andrapriset till regissör Carlo Keil-Möller för "Violin" och tredjepriset till lektor Allan Bergstrand, för "Final". Beyer: *700 berättelser söka sin filmregissör*, 14. Lundmark gav sig emellertid inte med detta. Han översatte manuskriptet till engelska och skickade det till den amerikanske producenten och Hollywood-regissören Cecil B. DeMille (1881–1959). DeMille hade regisserat en rad storfiler, ofta med biblisk tematik, och mest känd är han kanske för *De tio budorden*. Dessutom var han aktiv amatörastronom. Men detta hjälpte inte och manuskriptet refuserades vänligen men bestämt. Cecil B. DeMille Production Inc. till Knut Lundmark, den 10 maj 1937, i Knut Lundmarks arkiv, LUB.
12. SF:s manuskriptpristävlands sekretariat (Nils Beyer) till Knut Lundmark, den 25 augusti 1934 och den 13 februari 1935, båda i Knut Lundmarks arkiv, LUB.
13. Lundmark: "Synopsis" i *I stjärnans skugga*, 14.

14. Peter Weingart, Claudia Muhl & Petra Pansegrau: "Of power maniacs and unethical geniuses. Science and scientists in fiction film" i *Public understanding of science* 12:3 (2003). Jämför också Spencer R. Weart: *Nuclear fear. A history of images* (Cambridge, Mass., 1988); Andrew Tudor: *Monsters and mad scientists. A cultural history of the horror movie* (Oxford, 1989); Eva Flicker: "Between brains and breasts – women scientists in fiction film. On the marginalization and sexualization of scientific competence" i *Public understanding of science* 12:3 (2003).

15. Se vidare Roslynn Doris Haynes: *From Faust to Strangelove. Representations of the scientist in western literature* (Baltimore, 1994).

16. David A. Kirby: "Science consultants, fictional films, and scientific practice" i *Social studies of science*, 33 (2003); David A. Kirby: "Scientist on the set. Science consultants and the communication of science in visual fiction" i *Public understanding of science*, 12:3 (2003); "Science advisors, representation, and Hollywood films" i *Molecular interventions* 3 (2003).

17. David A. Kirby: "Scientist on the set", 265f. Jämför också tabell 1 i David A. Kirby: "Science consultants, fictional films, and scientific practice", 258.

18. David A. Kirby: "Scientist on the set", 264.

19. David A. Kirby: "Science consultants, fictional films, and scientific practice", 252ff.

20. I tävlingsinstruktionerna sägs att författarna bör numrera sina scener. Lundmark har valt att inte göra det, vilket försvarar hanteringen här. Jag använder därför en scenlista som jag själv har upprättat och då med utgångspunkt i att varje scen börjar på ny sida. Detta är inte glasklart i alla lägen varför jag också ger sidhänvisningar. Scenen där Giordano Bruno bränns på bål i Rom anges till exempel som Scen 43: 72–74. Det ska också sägas att i det följande har alla understrykningar ersatts med kursiv.

21. Scen 2–5: 2–8. Citatet från Scen 3: 4. Brahes replik syftar här på de antika myter som är kopplade till de olika stjärnbilderna. Den fåfänga drottning Cassiopeia, gift med kung Cepheus, förargade Neriderna, Poseidons döttrar, genom att skryta om sin skönhet. Som straff skickade Poseidon ett sjömonster som hemsökte kungariket och fångade och fjättrade kungaparets dotter Andromeda vid en klippa på en strand. När Perseus flög

hem i sina bevingade sandaler efter att ha döda gorgonen Medusa, fick han syn på Andromeda. Han dödade sjömonstret och befriade Andromeda. Cassiopeia, Cepheus, Perseus och sjömonstret (Cetus, eller Valfisken) liksom Andromeda själv har alla stjärnbilder uppkallade efter sig.

22. Scen 25: 37–38.

23. Citaten från Scen 54: 95 respektive 96.

24. Synopsis, 5.

25. Synopsis, 6.

26. Förord till R. G. Aiken et al: *Den stora planen. Ordning och intelligens i naturen* (Stockholm, 1935), 8.

27. Här kan vi till exempel nämna praktverket *Nya himlar. Från stjärnkunskapens gryning till vintergatornas vintergata* (Stockholm, 1943). Men också när han fördjupade sig i den dynamiska forskningsfronten tog han allt som oftast stöd i historiska exposéer. Ett bra exempel finns i Knut Lundmark: "Nuttida astronomiska jätteverk. Miss Annie Cannons klassifikation av 220 000 stjärnors spektra utkommen i dagarna", i *Göteborgs Handels och Sjöfarts-Tidning*, den 16 november 1918. Något förvånande, men samtidigt typiskt för sin upphovsman, anmäler han här ett astronomiskt tabellverk. Cannons arbete presenteras i relation till en lång tradition där inte mindre än tjugo forskare passerar revy.

28. Av protokollet från Samfundets konstituerande sammanträde framgår att Lundmark hade sekreterarposten. Närvarande förutom Lundmark själv var astronomerna Per Collinder, John Ohlsson och Björn Sverner, filologen och runologen Sigurd Agrell, folklivsforskaren Sven Liljebäck, överbibliotekarien och Brahe-kännaren Wilhelm Norlind och arkitekten Theodor Wählin. *Protokoll fört vid Samfundet för astronomisk historieforsknings sammanträde*, den 4 maj 1934, i Knut Lundmarks arkiv: Sällskap och föreningar. I allmänhet verkar George Sarton ande ha svävat över Samfundet och ett uttryck för detta är det kartotek om fyratusen kort som man påbörjade 1936 och som skulle katalogisera alla astronomiska ämnen i Sartons *An introduction to the history of science*. Se vidare *Protokoll fört vid Samfundet för astronomisk historieforsknings sammanträde*, den 30 oktober respektive den 21 november 1936, i Knut Lundmarks arkiv: Sällskap och föreningar. Det finns också en del korrespondens mellan Sarton och Lundmark bevarad. Sarton tackar till exempel för att han blivit

invald som hedersmedlem (George Sarton till Knut Lundmark, den 26 april 1936), men därutöver rör korrespondensen främst bytest-exemplar av Samfundets skriftserie *Historical notes and papers* (1935–1954).

29. *Bilaga No 1 till protokoll den 13 mars 1936*: ”Referat av Knut Lundmarks föredrag över pre-tychoniska novae och deras bidrag till våra dagars forskning angående kataklysmatiska och explosionsstjärnor” i Knut Lundmarks arkiv: Sällskap och föreningar: Samfundet för astronomisk historieforskning.

30. Se till exempel Knut Lundmark: ”Suspected new stars recorded in old chronicles and among recent meridian observation”, i *Publications of the astronomical society of the Pacific* 33 (1921) och Knut Lundmark: ”Tycho Brahe och astrofysiken” i *Nordisk astronomisk tidsskrift* 11 (1930). Här kan vi också nämna några av Lundmarks många bidrag till *Historical notes and papers*, exempelvis *On Demokritos’ conception of the Milky Way* (nr 2, 1935) och *Two early conceptions concerning the earth’s hanging free in space* (nr 3, 1937). Av Samfundets protokoll framgår att Lundmark påbörjade ett större projekt där man med hjälp av historiska källor skulle etablera stjärnkartor för olika epoker. Dessa kartor kunde man sedan använda för att beräkna stjärnornas egenrörelser. Se vidare *Protokoll fört vid Samfundet för Astronomisk Historieforskningssammanträde 21 nov 1936*, i Knut Lundmarks arkiv: Sällskap och föreningar: Samfundet för astronomisk historieforskning.

31. Synopsis, 1f.

32. Norlinds biografi har fortfarande hög status inom Brahe-forskningen. Den moderna standardbiografin finns emellertid i Victor E. Thoren: *The lord of Uraniborg. A biography of Tycho Brahe* (Cambridge, 1990).

33. Det ska noteras att även om den bevarade brevväxlingen mellan Lundmark och Norlind är tämligen omfattande, så rör den så gott som uteslutande tjänsteärenden, det vill säga bokbeställningar eller återlämningskrav. Diskussionen om Brahe torde alltså ha förts i andra former.

34. Detta förhållande har så vitt jag kunnat utröna ingen historisk grund. Däremot är det välkänt att Brahe upprördes över en del astrologiska tolkningar av novan som senare nådde honom via den tyska bokmarknaden.

35. Scen 4: 6.

36. Scen 4: 8.

37. Vetenskapshistoriker har ägnat oerhörda mödor åt att utreda omständigheterna kring Brahes skadade näsa. Man vet att detta går tillbaka på en duell med nämnde Parsbjerg i Rostock 1566, men det har länge varit oklart hur skadad Brahe verkligen blev. Tidigare trodde man att han förlorat hela nästippen – något som även Lundmark spinner på – men efter en gravöppning 1901 stod det klart att det snarare handlade om ett rejält jack i näsryggen. Se vidare Norlind, 22 och Thoren, 22f.

38. Norlinds historieskrivning fördjupar sig inte nämnvärt i Brahes karaktär. Ett känsligt och nyanserat porträtt finns däremot hos Thoren. Thoren visar här hur Brahe inte klarade av de plikter och de sociala krav som hans adelsstatus innebar, och hur han under hela sitt liv strävade efter en position där han kunde undvika dem. Detta i kombination med en väldokumenterad lynnighet och ett bitvis svårartat högmod utgående både från hans position inom dansk högadel och från hans insatser inom astronomin, bidrog sannolikt till att han med tiden gjorde sig omöjlig i Danmark.

39. Scen 20: 31 respektive Scen 27: 41.

40. Scen 5: 9–10.

41. Se vidare Thoren, 45ff.

42. Robert John Weston Evans: *Rudolf II and his world. A study in intellectual history* (London, 1997, 2:a upplagan).

43. Scen 29: 43.

44. Om Bacon och teleskopet, se vidare Henry C. King: *The history of the telescope* (London, 1955), 27.

45. Synopsis, 4.

46. Scen 30: 45.

47. Se vidare Byron L. Sherwin: *Mystical theology and social dissent. The life and works of Judah Loew of Prague* (East Brunswick, 1982).

48. Scen 31: 49. Uttrycket ”Perco Madonna” verkar vara en felskrivning av ”Porca Madonna”, vilket är en vanlig svordom i italienskan och fritt översatt betyder ungefär griskärring.

49. Scen 31: 51.

50. Scen 17: 27–28.

51. Scen 24: 35.

52. Det finns däremot en adlig familj med detta namn. Efter slaget vid Waterloo blev Henry William Paget (1768–1854) adlad som den förste markisen av Anglesey. En av hans döttrar hette dessutom Jane och det är möjligt

att Lundmark hämtar namnet från henne.

53. Giordano Bruno: *Askonsmåltiden* (1584; Stockholm, 1994), 51.

54. Den historiske Bruno avrättades 1600 medan Brahe gick bort 1601. Det verkar lite märkligt att Lundmark har gjort ett så flagrant misstag. Man får intrycket av att han i ett sent skede flyttat runt en del scener, och helt enkelt missat detta. Ett visst stöd för saken finns i inledningen där han skriver: ”Ej heller har författaren ännu kunnat komma till en definitiv uppfattning om den lämpliga ordningsföljden i vissa fall”. Synopsis, 14.

55. Scen 41: 66.

56. Scen 41: 69.

57. Ibid.

58. Scen 43: 74. Vi kan notera att Lundmark inte skriver det sedvanliga *pater peccavi*, fader, jag har syndat, utan just *pater peccavit*, vilket närmast kan översättas med fadern (i meningen pappan) har syndat. Det är möjligt att detta är avsiktligt och syftar på barnets replik men sannolikt, och med tanke på den följande frasen, är det blott ett skrivfel. Tack till Bo Lindberg som har hjälpt mig att redan ut latin.

59. Scen 45: 77.

60. J. Lewis McIntyre: *Giordano Bruno* (New York, 1903), 72ff.

61. Scen 45: 77.

62. Scen 46: 79–81. Den nova Lundmark anspelar på har den vetenskapliga beteckningen Nova P *Cygni* och visade sig den 8 augusti 1600 i stjärnbilden Svanen (*Cygnus*).

63. Synopsis, 5.

64. Jag har inte kunna belägga några definitiva källor, men Lundmarks romantiserande Brunoporträtt har mycket gemensamt med andan i Johan Bergmans populärt hållna *Giordano Bruno. En tankefrihetens martyr* (Stockholm, 1907). Kanske har han även hämtat detaljer, liksom en del repliker, från J. Lewis McIntyres betydligt nyktrare och fortfarande läsvärda *Giordano Bruno* (Stockholm, 1903). McIntyre gör till exempel en poäng av Brunos förtjusning i engelska kvinnor (41f).

65. Brevet finns återgivet i sin helhet i Peter Zeeberg: *Tycho Brahes 'Urania Titania'. Et digt om Sophie Brahe* (Köpenhamn, 1994), 171ff. Zeebergs mycket eleganta analys finns på 32ff. Bokens huvudnummer är Tycho Brahes långa dikt om systemens längtan efter Lange. Titeln anspelar på de smeknamn – Urania och Titan – som Sophie och Lange hade i familjen.

66. Ibid. Jämför också John Robert Christianson: *On Tycho's island. Tycho Brahe and his assistants, 1570–1601* (New York, 2000), 258ff.

67. Eva Flicker: ”Between brains and breasts – women scientists in fiction film. On the marginalization and sexualisation of scientific competence”, i *Public understanding of science* 12:3 (2003).

68. Synopsis, 3.

69. Scen 18–19: 29–30 respektive Scen 53: 93–94.

70. Scen 32: 53–54.

71. Scen 39: 62.

72. Scen 32: 54.

73. Thoren, 454f.

74. I brevet, som publicerades första gången i *Danske Magazin* (1747), talar hon om att gästbudet efter bröllopet bevestades av ”Siu Herremend og Siu Fruer”, en fras som Lundmark använder (Scen 39: 62). Brevet finns också återgivet i Peter Zeeberg: *Tycho Brahes 'Urania Titania'*.

75. Ett exempel är scenen när Sophie får reda på att brodern dött. Den skildras över några sidor i Birger Mörner: *Fru Brahe till Erichsholm. En legend* (Stockholm, 1899), 73f. I Lundmarks manuskript återfinns tilldragelsen som Scen 34–35: 57–58.

76. Scen 49: 89.

77. Avslutningsvis vill jag rikta ett varmt tack till mina kollegor Kaj Johansson och Gert Magnusson liksom till redaktionens bägge anonyma granskare. Era många synpunkter på manuskriptet har varit av avgörande betydelse både för textens utformning och för dess innehåll.

En ros är en ros är en ros

Konstruktionen av nordisk kvinno- och genusforskning

Ulla Manns

Gertrude Stein myntade sentensen ”En ros är en ros är en ros” på tidigt 1910-tal. Hon avsåg att belysa hur vissa fenomen är det man säger att de är, därför att de sägs vara just det. Det passar för en beskrivning av det nordiska i det sammanhang som här ska diskuteras: hur föreställningar om det nordiska finns och skapar ideologiska och vetenskapliga rum, det vill säga gemenskaper i 1980-talets kvinnoforskningsmiljöer i de nordiska länderna.¹ I artikeln argumenterar jag för att det nordiska sammanhanget i hög grad uppfattades som en given plats att samarbeta i med likasinnade feminister, utan ett utan närmare eller reflekterat innehåll.² Nordiskt samarbete stärktes överhuvudtaget under 1970-talet. Detta skedde inte bara inom sociala rörelser, utan också i ett större politiskt sammanhang. Samarbetsorgan i regionen som Nordiska ministerrådet gav exempelvis snabbt finansiellt och idémässigt stöd åt kvinnoforskningen. Det bidrog till att förstärka redan vedertagna uppfattningar om Norden som ett naturligt samarbetsfält, istället för uppfattningar om det gemensamma skandinaviska eller det särskilda nationella.³

Syftet med denna artikel är att analysera förekomsten av föreställningar om det gemensamma nordiska i 1980-talets kvinnoforskning i de nordiska länderna. Detta är något som inte är nämnvärt manifest i källmaterial från tiden men som ändå framstår som ett givet politiskt och vetenskapligt sammanhang att agera i. Angreppssättet, att försöka fånga uttryck för detta flyktiga nordiska och därefter dekonstruera det, är valt för att erhålla en djupare förståelse av det ideologiska rum som jag menar att 1970- och 80-talens kvinnoforskning skapade genom sin rörelsebase-erade verksamhet och organisationsform. Det är det kunskapspolitiska och identitetsskapande rummet, det vill säga det handlingsutrymme som fanns, som kommer att uppmärksammas.⁴ Centrala frågor är vilka som anses och anser sig höra hemma i kvinnoforskningen samt vilka områdens av kvinnors liv och erfarenheter som studeras. Symbolanvändning liksom användningen av och innehållet i vissa kulturella uttryck som exempelvis sånger, bilder, bokomslag, titlar och bruket av slagord bidrar, förutom sedvanligt källmaterial som rapporter, artiklar, antologier et cetera, till analysen. Nationella eller disciplinära skillnader kommer inte att diskuteras närmare. Det handlar således om att på ett övergripande plan greppa det feministiska rum som skapades av kvinnoforskarna själva, att

närmare granska hur detta rum verkade gentemot olika grupper och forskningsområden och i förlängningen relaterade till olika strategier. Studien stannar vid det tidiga 1990-talet då flera omfattande förändringar skedde med relevans för forskningsfältet. Förändringarna är av teoretisk och universitetsmässigt infrastrukturell art: poststrukturalismens genomslag i nordisk humaniora och samhällsvetenskap samt en nästintill genomförd institutionalisering av kvinnoforskningen i nordisk universitetsmiljö, som vid denna tid gradvis började byta beteckning till genusforskning/könsforskning. 1990-talet markerar mer generellt ingången till det nya Europa med ett expanderande EU, östblockets fall och därmed förändrade samarbeten, regionbildningar, förändrad migrationspolitik, med mera.

Norden är, skriver *Nationalencyklopedin*, ett samlingsnamn för ett antal länder i norra Europa: Sverige, Finland, Norge, Island och Danmark (inklusive Färöarna).⁵ Samlingsnamnet har skapats ur en anda av samhörighet vad gäller likartad kulturell och språklig bakgrund, historia, politiska erfarenheter och geografisk närhet. Därtill nämns flera konkreta åtgärder vidtagna för att underlätta mobilitet inom gemenskapen, såsom passfrihet och en gemensam arbetsmarknad. Beskrivningen är lätt att ta till sig. Den känns bekant för flertalet och det framstår som rimligt att närliggande länder som sedan länge inte varit i krig med varandra inte bara har ett utvecklat samarbete utan också anser sig ha gemensamma historiska och kulturella knypunkter. Men samtidigt är det enkelt att hitta ett antal vagheter i presentationen som ruckar stabiliteten i beskrivningen och snarare får den att framstå som en föreställning om samhörighet som i mycket överskrider faktiska förhållanden. Den språkliga gemenskapen är lätt att ifrågasätta (finska tillhör som bekant en helt annan språkgrupp än de övriga nordiska språken), likaså den geografiska närheten. Ligger Island verkligen närmare de Skandinaviska länderna och Finland än exempelvis Estland? Varför nämns inte autonoma territorier som Åland, Grönland eller Sápmi (Sameland, som sträcker sig över norra delarna av Norge, Sverige, Finland och Ryssland)? Vad gäller politik och historiska erfarenheter skiljer sig länderna åt. Därtill är handlingsutrymmet inom Norden ingalunda lika för alla dess medborgare. Att före Schengenavtalet 1995 åka mellan Danmark och Sverige, det vill säga inom Norden, utan pass var betydligt enklare för en vit nordbo än en person med mörkare hudfärg.⁶

Forskare har påpekat att det nordiska, som ett kulturellt och politiskt rum, egentligen inte är en byggnad vars murbruk är den delade historien och kulturen utan en ganska pragmatisk konstruktion som består av ett antal nationella byggstenar. Metaforen och den pragmatiska grunden är viktiga att hålla i minnet och kontrastera mot *Nationalencyklopedins* enklare och mer naturaliserade beskrivning där Norden framställs som de nordiska länder som ingår i Norden. Men efter de geopolitiska omvälv-

ningarna i Europa under sent 1980-tal och med utvecklingen av samarbetet inom ramarna för Europeiska unionen (Unionsfördraget 1993) har den europeiska kartan ritats om, nya gränser uppkommit liksom nya eller åtminstone annorlunda föreställningar om regionala gemensamheter. Sammantaget har förändringarna påverkat såväl uppfattningar om som arbeten inom regionen Norden.⁷ Under 1970- och 80-talet tedde sig dock det nordiska i mångt och mycket som en icke-ifrågasatt grund för samarbete mellan såväl gräsrotsrörelser som myndigheter och politiska organ.

Kvinnoforskning

Kvinnoforskningen var ett av 1970-talets nya vetenskapsfält med kanske mest uttalat emancipatoriskt syfte. Fältet organiserades och krävde plats på universiteten nästintill samtidigt, under slutet av 1970-talet i Norge, Danmark, Island och Sverige. I Finland organiserades kvinnoforskningen något senare, en bit in på 1980-talet.⁸ Fältet krävde snabbt att självt få bestämma benämning på området. Kvinnoforskning var den term som föredrogs före såväl jämställdhets- som könsrollsforskning.⁹ Förledet kvinno- visade kopplingen till den sociala rörelse som var grunden, kvinnorörelsen. Nordisk kvinnorörelse kom först senare, en bit in på 1980-talet, att börja använda termen feminism. På 1970-talet uppfattades ordet feminism som alltför hopkopplat med amerikansk radikalfeminism, som många ansåg vara för långt ifrån den vänsterideologi som var grunden i tidens nyare kvinnorörelsegrupper och i den tidiga kvinnoforskningen.¹⁰ Idag är fältet etablerat i hela Norden. Även om variationer finns vad gäller utbildningsutbud, finansiering, forskningsinriktning et cetera, är det i dag ett forskningsområde och en egen universitetsdisciplin bland andra humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. I Sverige omfattades ämnet, idag allmänt under beteckningen genusvetenskap, av Högskoleverkets utvärderingsverksamhet och gavs i slutrapporten 2007 goda vitsord, inte minst för sin höga kvalitet på undervisningen och sina många internationella kontakter. Ett ämne som inte alltid har betraktats som rumsrent fick därmed ett slags godkändstämpel från akademins tillsynsmyndighet.¹¹ Drygt trettio år från starten finns ett omfattande genusvetenskapligt forskningsfält i Norden, därtill grundutbildning, masters- och forskarutbildning i ämnet. Nordiska forskarskolor, flera vetenskapliga tidskrifter, koordinationsverksamhet med mera, finns vid sidan av ett ökat erkännande av genusforskning inom etablerade ämnen som exempelvis historia, litteraturvetenskap och statsvetenskap.¹²

Rörelsens rum: en orientering

I denna artikel är det uppfattningar om det nordiska som studeras, hur det nordiska som en idémässig gemenskap och ett politiskt/feministiskt

handlingsutrymme tagit sig uttryck i den nordiska kvinnoforskningsmiljön, under perioden från sent 1970-tal fram till slutet av 1980-talet.¹³ I källmaterialet är det nordiska ingalunda något som enskilda individer med automatik har ett aktivt eller uttalat förhållningssätt till. Ambitionen är inte heller att fånga enskilda aktörers förhållande till det nordiska som en intellektuell, politisk eller vetenskaplig gemenskap. Senare tids forskning om 1970-talets kvinnorörelse i Norden har framgångsrikt tillämpat ett perspektiv på sociala rörelser hämtat ur Ron Eyermans och Andrew Jamisons forskning om kunskapsökande. Rörelseperspektivet är behjälpligt också i analysen av hur den tidiga kvinnoforskningen hanterade det kvinnorörelsearv som så explicit hänvisades till i tidiga texter. Precis som i kvinnorörelsen kan det socialistiska feministiska projektet sägas ha dominerat. Det manifesterar sig i en rad publikationer. Många aktivister vittnar om hur de från kvinnorörelsen kom in i kvinnoforskningen, hur de helt enkelt bar med sig sitt engagemang in i akademien.¹⁴ Det kvinnokulturella projektet levde kvar i så måtto att kvinnoforskningens olika publikationer och aktioner ofta innehöll kulturinslag av politisk art: även här var symbolanvändningen rik och lekfull (man kunde exempelvis ömsom använda det mer neutrala kvinnomärket, ömsom förse märket med en knuten hand så att kamp markerades). I publikationer var det vanligt med bilder och dikter, och vid möten, konferenser och symposier sjöng man sånger.¹⁵ Frånvaron av lesbisk forskning under kvinnoforskningens första decennier är vidare en pendang till den mer perifera plats som den lesbiska feminismen intog i 1970-talets kvinnorörelse.¹⁶ Inspirerad av senare tids forskning om sociala rörelser, kunskapsproduktion och interna makthierarkier har således fokus riktats mot det rum, det politiska och kunskapsproducerande utrymme som utmejslades av kvinnoforskarna.¹⁷ Detta har skett mot bakgrund av de senaste årens inomfeministiska diskussioner om hur makt och kön analyseras. Frågan om vilka "vi" kvinno- eller genusforskare är och vad kvinno/genusforskning "är" och bör koncentrera sig på, visar att det utrymme och den utgångspunkt som kvinnoforskningen skapade på sent 1970-tal idag långtifrån diskuteras unisont. Fler röster tar sig ton och detta uppfattas ibland som om fältet är i gungning. Detta nutida debattläge har i hög grad lockat mig till att analysera hur diskussioner om "vi:et" kom till uttryck under de första decennierna i den nordiska kvinnoforskningen.

Det är således rummet, handlingsutrymmet för aktörerna och för feministiskt kunskapande som står i centrum för studien, snarare än kunskaps-teoretiska frågor, utvecklingen av teoretiska perspektiv och ämnets institutionalisering. Jag kommer att presentera studien i två steg. Först ges en översikt över de många gemensamma initiativ som togs inom en uttalat nordisk ram. Därefter presenteras en tolkning av karaktären på kvinnoforskningen, så som den kommit till uttryck i publikationer som kvinnovetenskapliga tidskrifter, antologier, konferensrapporter och monogra-

fier. Studien är av tentativ, prövande karaktär och bör därför läsas som ett försök att metodmässigt greppa framväxten av ett universitetsämne från ett socialt rörelseperspektiv med särskild hänsyn tagen till rumska-pande och interna hierarkier. Men först något om mig själv vis à vis studieobjektet.

Jag själv i rörelsen, två minnen

När jag började fundera på förändringen inom nordisk kvinno- och genusforskning aktualiserades snart två minnen som stannat kvar under arbetets gång. Minnena har sannolikt dykt upp på grund av de många diskussioner om interna maktordningar inom både feminismen som rörelse och som teoribildning, som förts de senaste tio åren.¹⁸ Minnena rör frågan jag söker svar på: i vilken utsträckning och hur den tidiga kvinnoforskningen har utgjort ett rum, ett utrymme för de som sökt sig dit och vad föreställningar om det nordiska i detta sammanhang inneburit.

Stockholm, mitten av 1980-talet: jag bevisar ett av mina första kvinno-forskningsseminarier. Eftersom de var så få gick vi som var medlemmar i Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning i Stockholm på de flesta. Jag var nybliven medlem och hade oroat mig för att inte anses vara legitim som medlem, jag var ju student och inte forskare. Men jag mottogs med öppna armar; jo då det fanns fler studenter, en hette Lena Gemzöe och var filosof och antropolog. Hon hade skrivit en c-uppsats om olika teorier om kvinnoförtryckets orsaker.¹⁹ Minnet av seminariet har stannat kvar. För första gången sedan jag flyttade till Stockholm kände jag mig riktigt hemma. Efteråt var jag glad och upprymd. Detta var mitt kvinno-rörelsesammanhang! Under mina två år i Stockholm hade jag sökt mig till flera andra sammanhang men varken känt mig välkommen eller hemma. Det fanns ingen riktig agenda i dessa, tyckte jag, och de andra kvinnorna såg ut att vara helt ointresserade av mig. Här välkomnades jag snabbt och glatt som ännu en kraft i arbetet. Att det verkade vara högt i tak glädde mig särskilt. I det stora seminarierummet i en kommunal föreningslokal nere på stan satt nu många slags kvinnor. De såg ut på en massa olika sätt: olika åldrar, olika klasstillhörighet, inte alla var svenska, en del var pif-figa och välklädda, en del avsiktligt provokativt klädda, andra lade inte vikt vid klädsel alls såg det ut som. Brokigheten passade mig både därför att jag fick plats med min stil, min ålder och min koppling till övriga delar av det liv en 25-åring som jag levde, men också för att det kändes som om innehållet och målet: det anti-patriarkala (och vänsterbaserade) kunskaps-sökandet så självklart stod i centrum. Suget efter mer kunskap var stor och glädjen över att vara många likaså.

Ett femtontal år senare var jag i Örebro. Det var december år 2000 och Sekretariatet för genusforskning (som startades 1998) arrangerade konferensen ”Svensk genusforskning i världen: globala perspektiv i svensk

genusforskning och svensk genusforskning i ett globalt perspektiv”. Alla inlägg handlade inte om den svenska kvinnoforskningens obenägenhet att se betydelsen av etnicitet, men det är uteslutande de diskussionerna som stannat kvar i minnet. Det blev snabbt en ganska obehaglig stämning i plenum. En blandning av skam, genans och ilska märktes bland de av oss som kände sig lite orättvist anklagade. Vi var ju justa feminister som inte ville förtrycka, tvärtom strävade vi efter en generell lösning på förtrycket av kvinnor världen över. Forskare med bakgrund i andra kulturer försökte gång på gång förklara hur exkluderade de ofta kände sig i den svenska universitetsmiljön, inte bara innehållsmässigt utan rent fysiskt och socialt på seminarier, i kafferummen, på institutionsutflykter, i studentkretsar och liknande. Att forskarna inte längre oproblematiserat slöt upp kring en och samma tro på ett universellt formulerat emancipationsmål var tydligt. Nu kom röster som krävde att höras, som hade synpunkter på inomfeministiska forskningsfrågor, som kritiserade tidigare analyser av makt och kön. Många på konferensen upplevde kritiken som onödigt hård och lite väl kritiskt hållen.²⁰

Jag kommer ihåg min glädje över att äntligen ha funnit en plats, ett ideologiskt rörelsebaserat kunskapsrum i det första exemplet, och sorgen och frustrationen i det andra. Många i Örebro var faktiskt frustrerade, fast på olika sätt. Vi ville vara ett enat vi, vi ville kämpa tillsammans. Men när inomfeministisk kritik fanns, uppstod frågan hur den skulle hanteras. Samtidigt som några var skamsna över situationen och ansåg att kritikerna hade rätt, minns jag en påtaglig irritation i luften. Varför denna ilska som läckte ut från forskare som ansåg att svensk kvinno- och kvinnoforskning inte var nämnvärt mindre rasistisk än många andra miljöer? Var det inte lite av en överdrift? Andra var arga och besvikna på det oförstående, ja rent av ointresse som visades för att ta tag i den interna kritik av det genusvetenskapliga fältet som framfördes. En fruktbar inomfeministisk diskussion visade sig snabbt vara svår att föra. En orsak var valet av ord, ord att benämna. Att tala om Sverige som ett rasifierat samhälle väckte exempelvis reaktioner. Det förekom i ett av konferensens uppmärksammade bidrag. Sociologen Diana Mulinari höll i plenum ett inlägg som publicerades under rubriken: ”Race/ethnicity in a 'Nordic' context: a reflexion from the Swedish borderlands” är en genomgång av hur etnicitet behandlats i svensk genusforskning. Mulinari beskriver hur olika initiativ tagits genom åren för att diskutera frånvaron av problematisering av etnicitet och rasifiering i skapandet av kön i Norden. Tystnad, skriver hon, tystnad var vad som mötte försöken, år efter år.²¹

Konferensen i Örebro var mitt första möte med en konfrontation som denna, en inomfeministisk vetenskaplig diskussion som orsakade obehag och skam hos många. När jag idag forskar om kvinnoforskningens framväxt gör jag det i ljuset av egna minnen och akademisk skolning, men också utifrån min position som lektor i genusvetenskap (med historisk

inriktning). I ämnet genusvetenskap tar vi del av och undervisar om de inomfeministiska konflikterna, varför det inte förefallit märkligt eller ”orättvist” mot fältets pionjärer att fokusera rumskapandet på det kritiska sätt jag nu gör.²² Att en emancipatorisk forskning rör blott vetenskapliga frågor är en chimär och inget som kvinnoforskarna försvarade under de första årens vetenskapskritik. För vem, varför och hur forskning skulle bedrivas gavs tvärtom hög prioritet. Som ett led i tolkningen och förståelsen av händelserna bad jag två av de medverkande kommentera konferensen. De har tillsammans bidragit till att initiera såväl diskussioner om etnicitet som behovet av intersektionella perspektiv som nödvändiga i förståelsen av förtryck och underordning, inte minst av kvinnor. Den ena forskaren, ekonomhistorikern Paulina de los Reyes, kommer endast vagt ihåg händelserna vid konferensen. För henne har andra tillfällen lämnat kraftigare spår i minnet. Hon nämner särskilt ett nationellt möte för kvinno- och genushistoriker som anordnades i Stockholm 1997. Där presenterade hon tankar kring historikerfältets obenägenhet att problematisera etnicitet i forskning om arbete och kvinnor, det i särklass vanligaste ämnet för dåtidens kvinno- och genushistoriker. Föredraget väckte obehag, berättar de los Reyes, liksom artikeln som följde därefter.²³ För Diana Mulinari blev konferensen ett obehagligt möte men samtidigt början på ett produktivt samarbete med forskare hon inte tidigare haft kontakt med.²⁴

Varför denna situering ges utrymme, stammar dels ur mitt flitiga läsande av postkoloniala forskare som Michel-Rolf Trouillot och Homi Bhabha, dels för att jag som idé- eller i detta fall snarare lärdomshistoriker flertalet gånger fått frågor om hur jag ämnar förhålla mig till att jag nu forskar om något jag är en del av.²⁵ Trouillot och Bhabha använder sig båda av situering som en ingång för läsaren och ett sätt att klargöra egna utgångspunkter. Homi Bhabha talar kort om sin uppväxt som Parsi i hinduiska Mumbai, vilket för mig var en nyhet och därför fungerar som ett klargörande av författarens specifika intresse för platsens betydelse för kulturella normer. Michel-Rolf Trouillot arbetar på ett något annat sätt. Varje kapitel i boken *Silencing the past* inleds med en längre minnesbild.²⁶ Även den väcker och förklarar mitt eget intresse för Trouillots lite anorlunda val av fokus på historien: den tystade, osynliggjorda historien som inte berättats och därmed inte finns i historisk bemärkelse.

Få genusforskare, särskilt inte historiker, har fram till idag använt sig av situering i sin forskning. Men när historikern Gro Hagemann publicerade en samling äldre artiklar gjorde hon det på ett sätt som i hög grad minner om de ovan nämnda forskarna. I *Feminisme og historieskrivning*, diskuterar hon sin egen och det genushistoriska fältets utveckling i termer av en reseskildring. I introduktionen ”Inntrykk frå en resa” skriver Hagemann att historia: ”er etterpåkløkskapens fortellinger”. Detta, fortsätter hon, ”er et av hermeneutikkens grunnpoeng og for så vidt elementær

innsikt for alle som arbeider seriøst med historie”.²⁷ Uttalandet är på intet sätt nytt för mången historiker men Hagemann understryker att detta inte enbart är specifikt för emancipatoriska forskningsområden, utan elementa för god forskning och därmed underförstått ett ofrånkomligt led i forskningsprocessen. Hon går vidare på ett sätt som länkar resonemang-
et till de postkoloniala positionerna ovan. Historieforskningen har blivit mer mångfasetterad i det att fler delar av mänsklig samvaro blivit utforskade, skriver hon. Samtidigt har historiker mist något av illusionen kring tron på forskningen som ett rekonstruktionsprojekt i stadig utveckling mot en mer och mer fullkomlig bild av det förgångna. ”Fortiden i all sin mangfoldighet kan ikke rekonstrueres slik den faktisk var for fortidens mennesker. Det er historikerne som fortolker og gir fortiden mening; dermed inneholder faget i tillegg till rekonstruksjon også viktige elementer av konstruksjon”.²⁸ I mitt fall handlar det om en historia som jag delvis varit och alltså är en del av.

Det nordiska samarbetet

Idag lyfts ofta kvinnoforskningens tillkomst och utveckling fram som ett synkront, feministiskt kunskapsprojekt inom Nordens gränser. Det omtalas gärna som något specifikt regionalt sett, något som kraftigt bidragit till den höga kvalitet nordisk kvinno- och genusforskning sägs ha.²⁹ Samtida presentationer är något mindre lyriska och betonar istället andra aspekter med av nordiska samarbetet, nämligen betydelsen av att vara så många fler sett till hela det nordiska sammanhanget. Många forskare var ju ensamma om sin inriktning vid respektive ämnen eller lärosäten. Därtill underströk flera forskare den strategiska nyttan av nordiskt samarbete, som trots vissa nationella skillnader ökade möjligheterna att nå det gemensamma övergripande målet.³⁰ I tidiga presentationer av kvinnoforskarna själva understryks det emancipatoriska syftet med forskningen och organiseringen av forskarna på ett likartat sätt. Sällan, nästintill aldrig problematiseras eller konkretiseras vad det nordiska skulle vara eller utgöra utöver likartade feministiska rötter, gemensam emancipationsagenda och strategisk nytta. Det nordiska sammanhanget framstår som ett väl upparbetat, bekant och därtill effektivt sätt att arbeta aktivistiskt på.³¹ Det nordiska beskrivs således mestadels som ett samarbete mellan grupper i ett närliggande geografiskt område, ett regionalt samarbete på en föreställd delad ideologisk botten. Eventuella problem med ett regionalt samarbete för forskningens innehåll, ideologiska och/eller vetenskapliga oenigheter diskuterades emellertid inte, med få undantag. Istället framgår att det var en tid av uppbyggnad, mobilisering, hårt och ofta arrogant motstånd från en etablerad universitetsmiljö och massor av ideellt arbete. Vanligt i sociala rörelser är att sådana faser bjuder till ökat samarbete som indirekt manar till färre interna bråk. Eventuella skiljelinjer, skilda åsikter

eller eventuella konfliktpunkter skjuts i bakgrunden för strategiska och i detta fall infrastrukturella vinster, som statligt och nordiskt politiskt stöd till främjande av kvinno- och jämställdhetsforskning, något som ibland benämnts som ”harde støtter”.³² I en tillbakablickande kommentar är Nina Lykke, dansk forskare idag professor vid Tema Genus vid Linköpings universitet, en av de få som betonar det nordiska som ”ett görande”. Det nordiska är, menar hon, en pågående konstruktion och innebär ett regionalt och rörelsemässigt rumskapande. Mitt problem med begreppet ”det nordiska”, skriver Lykke, är dess essentialistiska tradition. Men:

[s]om feminist kan jeg selvsagt ikke identificere mig med hverken 1700-tallets imperialistiske nordisme eller med den senere national-romaniske essentialistiske konstruktion af en nordisk folkekarakter med vikingerne, Odin og Thor som varemærke.³³

”Vi och dom”-skapandet vidmakthålls genom ett oproblematiserat användande av det nordiska, menar hon, och pläderar istället för ett ökat samarbete med europeisk kvinno- och genusforskning.³⁴

En lång rad nordiska samarbeten initierades inom kvinnoforskningen de första decennierna. Detta kom att institutionaliseras under tidigt 1990-tal med inrättande av en nordisk koordinator 1991–1995 och NIKK: Nordisk institutt for kvinne- og kjønnsforskning hösten 1995. Även den engelskspråkiga tidskriften *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 1993 och starten av Nordisk forening for kvinne- og kjønnsforskning 1994 visar hur det nordiska samarbetet förstärktes under tidigt 1990-tal.³⁵ En fullständig översikt över samtliga samarbeten är inte möjlig att göra. Några exempel skall ges, i syfte att ge en uppfattning om dynamiken i den snabba och omfattande mobiliseringen av olika krafter i syfte att stödja och utveckla ett nytt, vetenskapskritiskt och emancipatoriskt forskningsområde.

Under de första åren är de nordiska kvinnovetenskapliga tidskrifterna, liksom föreningsblad från kvinnovetningsföreningar, fulla med notiser som informerar om nordiska seminarier, konferenser, symposier et cetera av tvärvetenskaplig art. Där finns notiser om möten och nätverkande inom enskilda discipliner som teologi, konst, historia, statsvetenskap med mera. Intrycket är att tilltalet helt enkelt var nordiskt, man talade till en krets utanför den nationella.³⁶ Flera discipliner, inom vilka kvinnoforskningen växte sig särskilt stark, började redan på sent 1970-tal ett regelbundet nätverkande: statsvetenskap, historia och litteraturvetenskap. Det gigantiska projektet ”Nordisk kvinnolitteraturhistoria” är ett resultat av ett långvarigt samarbete mellan de nordiska litteraturforskarna (fem volymer utgavs åren 1993–98). *Cappelens kvinnehistorie*, (1992–93, tre volymer) samt projektet ”Kvindens arbejde i familie og samfund i de nordiske lande 1870–1970” är andra exempel. ”Det nordiske samarbejde muliggør projekter, er ellers ikke ville være realistisk”, menar Bente Rosenbeck i en översikt.³⁷

Även organiseringen och uppbyggandet av informationskanaler underlättades av det nordiska sammanhanget. Det första nordiska kvinnohistoriska mötet hölls i Oslo 1983 och har sedan dess hållits cirka vart tredje år i något av de nordiska länderna (senast i Reykjavik, augusti 2008). Detta hade föregåtts av speciella sessioner vid nordiska historikermöten sedan sent 1970-tal. Statsvetarna började också mobiliseras på 1970-talet. Ett temanummer om kön och politik gavs 1974 ut i den danska statsvetenskapliga tidskriften *Politica*. Inom NOPSAs Nordic Political Science Association har regelbundet sessioner på temat politik och kön hållits sedan tidigt 1980-tal. Andra nordiska nätverk och föreningar är Nordisk kvinnorett, som startades redan 1974, och Nordiskt nätverk för kriminologer vars första seminarium 1976 hade inriktning mot våld mot kvinnor, prostitution och kvinnliga fångar. Nämnas bör också konferensen Bygga och bo på kvinnors villkor, i Kungälv 1979, som ledde till att forskargruppen ”Det nya vardagslivet” etablerades. Ett nordiskt informationsnätverk byggdes därtill upp vid sidan av nationella sådana. *Kvinnoforskning: Nordiska informationskällor* från 1991 är ett sådant, som således existerade långt före internetbaserade sökmöjligheter.³⁸

Från kvinnoforskningshåll betonas vikten av Nordiskt sommaruniversitet (NSU), även om nationella nätverk och seminarier var betydelsefulla – som i Sverige där Karin Westman Bergs könsrollsseminarier samlade såväl äldre könsrollsforskare som yngre forskare och kvinnopolitiska aktivister, inte minst kommande centralgestalter inom Grupp 8.³⁹ 1971 startade studiekretsen ”Kvindeundertrykkelsens specifikke karakter under kapitalismen”, först i kvinnorörelseregi med träff i Finland, därefter som en regelrätt krets i NSUs regi. I samband med detta hölls 1972 ett symposium i Danmark till vilket brittiska Juliet Mitchell, etablerad feminist-socialist och kvinnoforskare, bjöds in. Många aktiva i NSU återfinns på flera håll i tidiga kvinnoforskningspublikationer och hade i likhet med Mitchell sina rötter i 1970-talets vänsterradikala kvinnorörelse. Signe Arnfred och Karen Syberg redigerade den av NSU utgivna skriften *Kvindsituation og kvindebevægelse under kapitalismen* (1974). I den ingår en rad skribenter som kom att verka i den tidiga kvinnoforskningen i Norden, exempelvis Birte Siim, Anita Göransson, Margot Bengtsson, Irene Iversen och Drude Dahlerup. NSU utgjorde enligt redaktörerna ett utmärkt forum med blandningen av vetenskap och politik. Den nordiska konstruktionen av NSU kommenteras däremot inte.⁴⁰ Tidigt, redan 1981, organiserade sig forskare i föreningen Nordisk Forum for kvindeforskning i Norden. Tvärvetenskapliga konferenser ordnades av Forum 1981 och 1988. 1983 äskades medel från Nordiskt Ministerråd (NM) av en nordisk grupp kvinnoforskare.⁴¹ Vid Oslo-mötet 1983 togs initiativ till att skapa en nordisk koordinatortjänst.⁴²

Från statligt och mellanstatligt håll togs flera initiativ till nordiskt samarbete i syfte att förbättra jämställdheten inom högre utbildning och till

stöd för forskning om kvinnor. NM var, och är alltjämt, en stor tillskyndare av åtgärder för att stärka kvinno- och genusforskning inom det nordiska området. Redan nämnda NIKK startades exempelvis med hjälp av NM, liksom NIKKs föregångare, den nordiska koordinatortjänsten 1991–1995. NM stod också bakom finansieringen av boken *Det uferdige demokratiet: kvinnor i nordisk politikk*, en publikation som ofta lyfts fram som en betydelsefull insats och resultatet av ett nordiskt samarbete. Boken gavs ut redan 1983 och översattes snart till engelska.⁴³ Den stammade i sin tur ur ett nordiskt nätverk av statsvetare: Kvinder i politikk. NM finansierade även andra tidiga kvinnoforskningsprojekt på nordisk bas, om likalön, könsarbetsdelningen på arbetsmarknaden, organisering och planläggning av vardagslivet med mera.⁴⁴ Nordiska forskningsråd tog förhållandevis snabbt initiativ till att stärka kvinnoforskningen. NOS-H: Nordisk samarbejdsnævn for humanistisk forskning anordnade 1979 en konferens i Oslo i syfte att diskutera metod- och teorifrågor inom kvinnoforskningen. Ett annat syfte sades vara att underlätta nordiska kontakter inom fältet. Tio år senare följdes detta upp med ytterligare en konferens, denna gång i Helsingfors. Vid detta tillfälle framfördes förslag om ett nordiskt forskningsinstitut.⁴⁵

Mycket skedde således vetenskapligt, rörelsemässigt och från statligt, nordiskt politikhåll för att under gemensam nordisk flagg stärka och utveckla ett nytt vetenskapligt område som samtidigt möttes av skepsis och öppet motstånd från universiteten.

Kvinnorummet

Att säga ”vi” var en politisk handling. Att söka det som enade, det som var det lika var som att bryta igenom ett tabu – det tabu som sade att kvinnor och män inte får ha skilda intressen. Och vi var på jakt efter kvinnors *gemensamma* intressen, gemensamma upplevelser, gemensamma erfarenheter, oavsett klass, etnicitet, plats på jorden eller på arbetsmarknaden. [...] Vi var i färd med att söka forma ett slagkraftigt, politiskt enande ”vi” – vi som i ”kvinnor”.⁴⁶

Orden är Yvonne Hirdmans, den i ett nordiskt sammanhang kända och teoretiskt viktiga svenska professorn i historia, publicerade 2008 i en vänskrift till kollegan Christina Florin. Det är en tillbakablick som väl fångar 1970-talets kvinnovetenskapliga utgångspunkter och dess ständiga brottande med socialistisk, marxistisk maktteori i det övergripande mål man gång på gång klargjorde: att söka kunskap och utmejsla en plats i kunskapsproduktionen som ledde till att underordningen av kvinnor generellt sett upphörde.⁴⁷ Ambitionen liksom tron på kvinnosolidaritet speglar väl tidens situation, i Norden men också internationellt även om kopplingen till marxismen och vänsterrörelsen var betydligt starkare här än i många andra västländer.⁴⁸ Tron på ett specifikt kvinnoalternativ, som

överskred sociala skillnader och ordningar som klass, etnicitet och sexualitet, var stor även internationellt. Slagord som ”Sisterhood is global” och ”Det personliga är politiskt” låg i hög grad till grund för sökandet efter universella förklaringar till kvinnoförtrycket.

Den inomvetenskapliga kritik som hörs idag rör fältets ointresse för att tillräckligt problematisera kategorin kvinnor, att inte vilja se hur olika maktordningar samverkar i konstruktionen av ojämlikhet, underordning och diskriminering. Kritiken är i hög grad formulerad inom forskartraditioner som utgår från postkoloniala, postmarxistiska och queerteoretiska perspektiv. Det synsätt som kritiseras är det som manar uteslutande ser till kategorin kön, det vill säga hur genus skapas utifrån föreställningar om kvinnligt och manligt utan att betydelser av rasifiering, stigmatisering av det som faller utanför en heterosexuell samhällsordning och klass samtidigt uppmärksammas. Kritik mot fokus på sociala kategorier förs också fram. Forskare menar att kategorierna upprätthåller själva essentialiseringen av människor, kategorierna adderas som vore de singulära och naturaliserade. Istället betonas positionen i den aktuella situationen, hur människor vid olika tillfällen befinner sig i olika subjektspositioner som innebär att maktordningar arbetar på olika sätt i olika situationer. Diskussionen har kanske förts mest explicit på svensk botten. Yvonne Hirdman, en av huvudaktörerna i introduktionen av begreppet genus i Norden har i senare texter reflekterat kring förändringen inom forskningsfältet vad gäller synen på kön och makt. Dagens intersektionella teorier och framför allt ett kritiskt queerperspektiv har inneburit att den inomfeministiska teoridiskussionen blivit inflammerad, skriver hon. Queerteori och intersektionalitet gör att ”den vetenskapliga insikten inte blir bättre, den blir bara mer mystifierad, mer teoretiskt råddig”.⁴⁹ Påståendet är intressant eftersom kritiken mot nya strömningar sällan görs explicit i den nordiska debatten. Vanligare är att den framkommer i bisatser och muntliga uttalanden. Det inflammerade ligger, menar jag, i att kritiken kommer inifrån och innebär att enigheten, det gemensamma emancipationsprojektet, inte framstår som lika enhetligt och därmed mobiliserande som tidigare.

En annan forskare, även hon verksam i Sverige men tongivande i ett övergripande nordiskt sammanhang, är litteraturprofessorn Ebba Witt-Brattström. Hon har vid flera tillfällen under 2000-talet utfärdat varningar för ett genusteoretiskt resonemang som belyser kön utifrån ett socialkonstruktivistiskt perspektiv. Att inte uppvärdera och utgå från kategorin kvinnor som just kön riskerar att kasta ut barnet med badvatten. Det är queerteori som Witt-Brattström framför allt vänder sig emot. Den heterosexuella normen tillskrivs i dagens genusteorier en alltför avgörande betydelse för konstruktionen av kön, menar hon. Det innebär att det specifikt kvinnliga, de kvinnliga erfarenheterna som den tidiga kvinnoforskningen sökt uppvärdera och omforma till politiska redskap åter förpassas till historiens och politikens skräphög. Förändringsarbetet blir

förgäves och genusforskningen har blivit kontraproduktiv, givet det mål Witt-Brattström har och också menar att genusforskningen och kvinnorörelsen unisont borde ha.⁵⁰

Reaktionen, som Hirdman och Witt-Brattström här får illustrera, är belysande ur ett historiskt perspektiv. Den visar att något upplevs som annorlunda än tidigare. Det nordiska kvinno(forsknings)rummet verkar ha förändrats. Forskare som varit aktiva på området länge ger uttryck för oro. I ett internationellt sammanhang där rummet är betydligt mer mångfasetterat har andra teoretiska hållningar hörts. En av fältets tongivande forskare, också i ett nordiskt sammanhang, är den amerikanska vetenskaps-teoretikern Sandra Harding. Hon menade redan på 1980-talet att det vore vansinne att försöka vidmakthålla teoretiskt slimmade förklaringar på komplicerade fenomen. Bättre vore att hålla den intellektuella dörren öppen och kämpa vidare trots bitvisa motsägelser eller otydligheter. Gayatri Chakravorty Spivak, känd som såväl postkolonial teoretiker som den stora introduktören av Jacques Derrida i den angloamerikanska världen, intar en liknande hållning och gjorde så redan under den period som denna artikel behandlar. Intersektionalitetstänkandets kanske främsta frontfigur, Kimberlé Crenshaw, betonar även hon vikten av att hålla öppet för flera teorier och angreppssätt även om det kan vara svårt att se hur allt kan knytas samman. I en värld där makt konstrueras med hjälp av olika interagerande sociala ordningar och kategorier måste analyserna av makt också vara mångfasetterade, skriver hon.⁵¹

Den diskussion som bröt ut efter Nina Lykkes artikel 2003 om intersektionalitet som ett fruktbart perspektiv i genusteoretisk forskning aktualiserade frågor som såväl Hirdman som Witt-Brattström berört om än i annat tonläge. Lykke menade att även om man vävde in fler maktordningar än kön i analyser av makt och handlingsutrymmen var det viktigt att genusforskarna prioriterade och rangordnade kön högst, före exempelvis etnicitet eller klass. I botten av debatten låg samma fråga och skvalpade: huruvida kvinnoförtrycket kan ses som "grundläggande" eller inte. Frågan om huruvida andra maktordningar spelar en lika eller i värsta fall en mer avgörande och mer "grundläggande" roll för sociala skillnader och ojämlikhet blev en teoretisk, men också politisk fråga som aktualiserades, oavsett Nina Lykkes intentioner med artikeln.⁵² Yvonne Hirdman tar mer explicit upp frågan om kvinnoförtrycket som det mest grundläggande i genusanalytiskt tänkande på 1980-talet. Hon skriver att kön existerar i klass, den då på 1970-talet helt dominerande sociala kategorin att analysera makt i, och även före klass. Allt kan studeras genusanalytiskt. Vad som inte aktualiseras i detta tänkande - som bottnar i en mer traditionell feministisk patriarkatsteori - är det som intersektionalitetsforskare poängterar: att se att kön konstrueras med hjälp av andra sociala kategorier samtidigt som andra kategorier vilar på könade uppfattningar. Hirdman (med flera) pekar här på en implicit fara:

Att använda ett begrepp som intersektionalitet *kan* då ses som en ny form för ett gammalt innehåll: att inte utgå från kvinnounderordningen som ett empiriskt faktum, utan att kräva att den återigen ska beläggas. Att återigen skapa andra 'vi:n' som kräver sin teoretiska tribut.⁵³

Detta är en av flera tolkningar av intersektionalitet, som aktualiserar det provokativa och svåra i att blottlägga och analysera maktmekanismer som är politiskt omtvistade. En annan tolkning är att intersektionalitet tvingar forskare att se hur kön, klass och andra sociala kategorier samverkar i förtrycksstrukturer, internalisering av förtryck et cetera, i ett skapande av "vi" och "de andra", i skapande och upprätthållanden av inklusioner och exklusioner. Det vill säga, fokus flyttas från grupper (identitetsbaserad analys) till maktstrukturer, maktordningar och subjekspositioner.⁵⁴ Men detta är diskussioner som idag förs i Norden, och som inte aktualiserades under 1980-talet. Denna typ av diskussioner fick helt enkelt inte plats i en tid och ett feministiskt rum där "kvinnors" plats i kunskapandet, i akademien och i politiken skulle utmejslas av just kvinnor som kategori.

Till gagn för kvinnor

Även om markeringar om nationella och disciplinära skillnader förekommer i tidiga beskrivningar av kvinno- och genusforskningen i de nordiska länderna, dominerar berättelsen om ett gemensamt feministiskt förändringsprojekt. Nordiska kvinnoforskare var en entitet, ett gemensamt politiskt och forskningsmässigt "vi". I första numret av tidskriften *NORA* 1993 tas det gemensamma upp på ett sätt som visar att man ännu inte reflekterade nämnvärt över detta "vi". Fokus låg snarare på distinktionen mellan (nordiska) kvinnors formella rättigheter och reella möjligheter i nordiska demokratier och sociala välfärdssystem. Så här skrev de första redaktörerna, Harriet Bjerrum Nielsen och Torill Steinfeld:

The Nordic countries have been termed 'laboratories of equal rights policy', with reference to the lifestyle of Nordic women, their high level of education, their sexual emancipation, their employment rate and, not least, their political activity and positions. [...] Viewed from the outside, such phenomena support the supposition that the Nordic countries are models of successful application of policies of gender and social equality. Viewed from the inside, the enthusiasm has been somewhat more moderate, as our consciousness about the difference between formal rights and women's everyday lives is sharpened, and certainly also because the welfare state not only fulfils needs but also promotes a radicalization of them.⁵⁵

I en skiss 2001 över den nordiska kvinnoforskningen kommenterar Solveig Bergman utvecklingen mer problematiserat:

Medan 1970-talets forskning utgick från att avmakt och omsorgsansvar förenar kvinnor och karakteriserar kvinnligheten, ifrågasätts självklarheten i sådana generaliseringar idag. Det har blivit svårare att tala på "alla" kvinnors vägnar.⁵⁶

Bergman fortsätter resonemanget: trots att forskningen i Norden balanserat mellan att belysa kvinnors underordning i samhället och kvinnors aktörskap, har ändå: "forskningen länge dominerats av den erfarenhetsvärld som råder bland utbildade, vita, heterosexuella medelklasskvinnor. Den nordiska kvinnoforskningen har [...] varit förvånansvärt oberörd framför allt av kritiken från etniska och kulturella minoriteter".⁵⁷

Vilken karaktär hade 1980-talets kvinnoforskning i de nordiska länderna? Någon närmare genomgång från varje land är inte möjlig att göra här, däremot kan något fångas genom de tidiga tidskrifterna, antologierna och beskrivningarna av vad kvinnoforskning var. Slående är hur allmänt hållna tidiga presentationerna av det nya fältet var vad gäller områdets gränser, teorier och metodingångar. Den kritiska hållningen till kunskapssökande och vetenskap, till tvärvetenskaplighet och det emancipatoriska syftet (det så kallade kvinnoperspektivet) betonades och med få undantag fördes inomvetenskapliga diskussioner om detta övergripande projekt.⁵⁸ Närmare utredningar om vetenskapliga gränser, hur man lämpligen söker kunskap eller hanterar vetenskapliga redskap som ska gagna kvinnor som grupp preciserades sällan. Som Sandra Harding snart konstaterade: kvinnoforskningen inrymde ofta omedvetet flera vetenskapliga hållningar som omfattade en empiristisk hållning (att göra vetenskapen sannare), en ståndpunktsteoretisk hållning och en mer postmodern, kunskapsrelativistisk hållning. Gemensam var dock strävan att göra världen bättre.⁵⁹ För Nordens del kom den poststrukturalistiska vändningen först kring mitten av 1980-talet.⁶⁰ 1987 översattes Hardings artikel "Instabiliteten i den feministiska teoribildningens analytiska kategorier" och publicerades i svenska *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. Artikelns gav eko i forskarvärlden, uppfattningarna om huruvida poststrukturalismen ökade eller minskade möjligheten att förändra sociala och politiska villkor för kvinnor debatterades vida.⁶¹

Först under senare delen av 1980-talet började interna diskussioner och skilda uppfattningar i vetenskapliga frågor göra sig gällande på allvar. Det avgörande för det övergripande förändringsprojektet den första tiden var att etablera, utveckla och ge legitimitet åt ett nytt vetenskapligt fält. Det innebar att man samfällt försökte skapa ett utrymme för detta kunskapssökande inom universitetens ramar. Till detta kom ambitionen att samla kvinnliga akademiker för att förbättra deras villkor inom akademien i stort.⁶² Min tolkning är att konsekvenserna av mobiliseringen som social rörelse innebar att fältet undvek (medvetet eller ej) inomfeministiska konfliktfyllda diskussioner om lämpliga sätt att vetenskapligt feministiskt, även

om åsikterna gick isär. Denna undvikande strategi bidrog lite paradoxalt till att både skapa öppenhet för och exkludering av viss typ av forskning. Öppenheten visade sig främst i frånvaron av kritiska diskussioner av kvinnoforskning. Kvalitativt mindre väl utförd forskning förbigicks snarare med tystnad, recenserades inte eller ledde till motartiklar. Frånvaron av kritiska eller negativa recensioner i de nordiska kvinnovetenskapliga tidskrifterna är slående, även om konflikter fanns. Tidskrifterna var inte bara ett skyltfönster utåt, mot vetenskapssamhället i stort. De blev också viktiga platser för feministiskt kunskapande och systerskap. De blev som Beatrice Halsaa skriver om norska *Nytt om kvinneforskning*: ”en lagun, et harmonisk rom, i en forskningsverden som ofte ble opplevd som vanskelig” för kvinnoforskarna.⁶³ Varför skulle man bråka där?

Inte heller var polemik som kunde vara teoriutvecklande särskilt framträdande. Tystnad var istället vad som uppstod, det vill säga locket lades på av strategiska skäl. Detta skapade i sin tur exkludering eftersom tystnaden inte gav legitimitet åt den forskning som ogillades. Inte heller bidrog tystnaden till att vidareutveckla komplexa vetenskapsfrågor. För svensk del är det egentligen först när poststrukturalism och det hirdmanska genussystemet diskuterades som inomfeministiska teoriskillnader börjar märkas på allvar.⁶⁴ Teoretiskt och metodologiskt synes alltså fältet ha uppmuntrat till bredd, en följd av tvärvetenskapligheten och den feministiska grunden. En eklektisk hållning odlades med fokus på huvudproblematiken: att utveckla sätt att vetenskap som både var vetenskapligt solida och kunde leda till en revidering av en hittills snedvriden och otillräcklig kunskapsmassa. Första tiden präglades i hög grad av kritiska granskningar av och diskussioner om i vilken utsträckning existerande teoribildningar var användbara. Klarhet rådde om att man i många fall måste starta från grunden och utveckla nya angreppssätt, teorier och metoder.⁶⁵ Detta krävde både plats på universiteten och resurser till forskning. I den norska antologin *Kvinnekunnskap* från 1976 skriver författarna:

Kvinneforskningen representerer et korrektiv til den tidligere mannsdominerte og mannsentrerte forskning. Den bærer løfter om erkjennelsemessige nydannelser av grenseoverskridende eller revolusjonerende karakter. Dette beror på at gamle forklaringsmønstre som ikke forklarer kvinners liv og situasjon, kan komme på vikende front, til fordel for mer omfattende teorier som også fanger inn kvinner.⁶⁶

Det breda fältet

En rörelsebaserad, feministisk bredd värnades, även om flera tidiga texter tydligt markerar att kvinnoforskningen specifikt var en del av en socialistisk rörelse.⁶⁷ Ser vi till de empiriska studier som utfördes och vilka forskare som samlades under kvinnoforskningens flagg, ter sig fältet betydligt

mer heterogent och brett än dagens kritik om teoretisk insnävning och kanonbildning ger intryck av. Det förefaller snarare vara så, att den bredd som från början fanns var ett resultat av vilka forskningsinriktningar de aktiva kvinnoforskarna hade. Det fanns inget på förhand givet innehåll eller teoretisk riktning som premierades. Alla som hade ett så kallat kvinnoperspektiv (det vill säga ett problematiserande och reflekterande kunskapsökande om kvinnors villkor och erfarenheter i historia och samtid) var välkomna.⁶⁸ Forskning om arbete, arbetsliv, arbetsdelning, politik, juridik, sociala villkor samt om kvinnor i historien och i litteraturen (områden som vanligen nämns som utmärkande för nordisk kvinnoforskning under perioden) stod sida vid sida med områden som boendeforskning, arkitektur, stadsplanering och kvinnors villkor i andra delar av världen. Nationella skillnader fanns givetvis. Inom kvinnohistoria förefaller intresset för sexualitet och kropp ha varit större i Danmark än exempelvis i Sverige och Norge där arbetsliv och ekonomi var betydligt mer dominerande.⁶⁹

Några exempel som visar bredden skall lämnas. De bör betraktas mot den betydligt större forskningen om arbete, livsvillkor, arbetsdelning, politiska rättigheter och samtida villkor i de nordiska länderna. Tidigt fanns exempelvis försök att inom kvinnovetenskapen filosofera kring kropp, sexualitet och kvinnofrigörelse som Nina Karin Monsen gjorde i den norska antologin *Kvinneskunnskap* från 1975.⁷⁰ Intresset för kontinental filosofi och kropp/kvinnlighet presenteras i flera artiklar i den rapport som Norges Allmenvitenskapelige forskningsråd, NAVF, gav ut 1987. I *Kjønn og makt: teoretiske perspektiver* återfinns artiklar om kunskap och fallisk makt, om existensialismen vis à vis Simone de Beauvoir, liksom artiklar om religion och så kallad häxkonst. Ytterligare exempel är konferensrapporten *Familjenormer – familjereformer* som föreningen Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning i Stockholm gav ut 1985. Där behandlas familj, boende och könsrelationer ur ett brett perspektiv som omfattade familjen både som samhällsinstitution och i relation till kvinnlig sexualitet, definitioner av familj/hushåll ur ett socialt perspektiv och bostads- och stadsplanering. En avdelning behandlade särskilt männens roll i familjen, ett tema som under tidigt 1980-tal sällan var uppe till diskussion.⁷¹ I norska *Nytt om kvinneforskning* skriver man redan 1978 om betydelsen av feministisk pedagogik, presenterade seminariet ”Women in Africa and Development Assistance” till vilket Fatima Mernissi (från Mohammed V-universitetet i Rabat, Marocko) och Zenebework Tadesse (generalsekreterare i AAWORD: Association of African Women for Research and Development) bjöd in. Tidskriften lyfter fram deras påpekande om hur viktigt det var att inkludera afrikanska kvinnor i arbetet med såväl planläggning, genomförande som utvärdering av biståndsprojekt, ”et krav som fra øvrig gikk igjen i svært mange inlegg”. Samma år skriver man om jordreformer och kvinnors villkor i Peru och året därpå

om indisk kvinnoforskning.⁷² Även om den teoretiska utvecklingen således inte tog fart var den empiriska bredden i nordisk kvinnoforskning betydligt större än ett fokus på nordiska kvinnors samtids- och historiska villkor. Men att heterogena teorier om förtryck och kvinnors olika villkor inte sköt fart visar att empiriska insikter om skillnader mellan kvinnor inte befruktades av de samtida kvinnopolitiska diskussioner som redan pågick. För detta var uppenbarligen inte kvinnoforskningsrummet stort nog. Men homogeniteten i nordisk kvinnoforskning skall inte överdrivas. Stor empirisk bredd fanns, ett slags empirisk heterogenitet, som relativiserar bilden av nordisk kvinnoforskning som särdeles präglad av arbetslivs- och statsinriktad forskning. Bredd fanns men inkluderade inte teoretisk mångfald.

Det fanns ett slags ”gräv-där-du-står”-mentalitet som utmärkte de första åren på 1980-talet. Fältet kvinnoforskning välkomnade i princip samtliga som ville forska om kvinnor, kvinnors villkor och erfarenheter med någon slags emancipatorisk ambition. De som samlades och därmed var med om att bygga upp det nya forskningsområdet bidrog, oavsett position och tyngd inom fältet, till att skapa detsamma. Några vetenskapliga gränsvakter, som bevakade fältets empiriska och teoretiska innehåll förefaller inte ha funnits. Även om det på ledarplats eller i introduktioner till antologier ofta deklarerades att kvinnoforskningen syftade till stora förändringar politiskt, välkomnades alla som ville vara med. Publikationen från det nordisk-nederländska mötet 1975 utgör ett gott exempel på detta. Där samlades vänsteraktivistiska feminister tillsammans med etablerade könsrollsforskare. Detsamma skedde i *Kvinnovetenskaplig tidskrifts* första årgångar, inte minst det allra första numret 1980. Detta ska bedömas gentemot de skarpa distinktioner som gjordes av fältets ledande aktörer mellan kvinnoforskning och jämställdhetsforskning. Kvinnoforskningen beskrevs som revolutionär, fokuserad på maktfrågor och en del av kvinnorörelsens socialistiska inriktning. Jämställdhetsforskningen sades motsvara ”kvinnorörelsens borgerligt demokratiska inriktning”, oftast kvantitativt inriktad, ”dvs. eftersträvar i första hand lika antal män och kvinnor på varje nivå i den samhällsliga hierarkin”. Kvinnoforskningen åter ”utgör en *infallsvinkel* på varje forskningsområde. Objektet behöver då naturligtvis inte vara kvinnor”.⁷³ Mycket riktigt kom snart teoretiska utvecklingar av könsbegreppet och hur kvinnors och mäns villkor kunde analyseras på ett mer sofistikerat sätt; genus som analytisk kategori var i antågande.

”Vi” kvinnor och genus

Även om den empiriska bredden var större än berättelser om den nordiska kvinnoforskningens karaktär gjort gällande, kvarstår frågan: hur öppet var det kvinnoforskningsrum som skapades under 1980-talet? Ytterligare två aspekter av rumskapandet skall diskuteras: den nordiska

förståelsen av genus samt frånvaron av lesbiska studier i den nordiska kvinnoforskningsmiljön. Detta skall behandlas helt kort i syfte att visa hur kategorin ”kvinnor” och forskningsrummet helt enkelt var snävare och mer exkluderande än som gjordes gällande.⁷⁴

Det var en önskan om att upphäva kvinnoförtrycket globalt och generellt sett, som var den feministiska grund som kvinnoforskningen vilade på. Man värnade om alla kvinnor och det fanns, precis som i den samtida kvinnorörelsen, få diskussioner om förtryckets varierande mekanismer. Klass och kön var de kategorier man i huvudsak laborerade med, om än på delvis skilda vis. Empiriska studier eller teoridiskussioner som rörde sexualiteten som social institution, heterosexualitetens obligatorium, rasifieringen av samhället, etnicitet, migrationserfarenheter i relation till konstruktionen av kvinnlighet eller kön, liksom konstruktionen av män och manlighet, möter sällan forskare som tar del av de första decenniernas källmaterial. Hur kom det sig att den tidiga nordiska kvinnoforskningen i sin strävan och djupt kända önskan att förbättra kvinnors villkor inte tog in något av de många utländska diskussioner om kön vis á vis andra sociala kategorier och maktordningar som exempelvis debatterna kring feministisk ståndpunktsteori genererade? Ibland ges intrycket att problematiseringar av feminismens etnocentrism, oflekterade vithetsnormer, heterosexuella dominans och medelklassbas kommit först under sent 1990-tal, i och med intersektionalitetsdiskussionerna och det queerteoretiska genomslaget. En blick på internationella publikationer visar att så inte är fallet. Diskussionerna pågick redan, dock inte i Norden.

Antologin *All the women are white, all the blacks are men, but some of us are brave. Black women studies* publicerades exempelvis redan 1982, antologin *This bridge called my back. Writings by radical women of color året* därpå. Fler exempel är Adrienne Richs artikel i SIGNS (en av de tidiga kvinnovetenskapliga amerikanska tidskrifterna) ”Compulsory heterosexuality and lesbian existence” som gavs ut 1980. Internationellt fördes diskussioner om kolonialismens inflytande på kunskap, vetenskap och identitet. Gayatri Chakravorty Spivak publicerade tillsammans med många andra idag välbekanta postkoloniala teoretiker centrala texter som först långt senare började införlivas i kvinno- och genusvetenskapliga diskussioner i Norden. Spivaks ”Can the subaltern speak!” exempelvis, publicerades 1988 och genererade en uppsjö av diskussioner.⁷⁵ Det bör uppmärksammas att det framför allt har varit de forskare som varit kritiska mot den nordiska teoribildningens homogena karaktär som introducerat och diskuterat dessa tidiga men i Norden inte uppmärksammade röster. Kritiken rör den centrala frågan i både den tidiga kvinno- och i dagens genusforskning: förståelsen av kön och makt, av genus som analytisk kategori. Olika försök till teoretiserande har funnits, men under 1970- och 80-talet var uppenbarligen en klassfokuserad förståelse den dominerande om vi ser till fältet som helhet. Heterosexualitetens roll för konstruktionen

av kön är påtagligt frånvarande i de resonemang som ledande kvinnoforskare förde under 1980-talets mitt, när tänkandet kring genus introducerades i Norden. Detta är särskilt märkligt eftersom såväl Yvonne Hirdman som Joan W. Scott, de som framför allt kom att slå igenom, båda refererar till och vilar tungt på antropologen Gayle Rubins tänkande. Vad Rubin gjorde var att betona vikten av att se både till hur kön och sexualitet organiseras i samhällen och hur sexualiteten styrs i en heterosexuell riktning (det vill säga inom en heterosexuell samhällsorganisering).⁷⁶

Ser vi till fältets relation till forskning om lesbiskhet, samkönade relationer etcetera blir frånvaron av detta område slående. Mycket få studier gjordes under de första decennierna. Idag, när queerteoretiska studier är talrika, är situationen betydligt annorlunda. Konstruktionen av kön förstås vanligen som ihopkopplad med konstruktionen av sexualitet och analyseras mot en heterosexuell samhällsnorm.⁷⁷ Att så lite forskning bedrevs på fältet på 1980-talet är intressant eftersom många i den tidiga kvinnoforskningen levde som öppet homo- och/eller bisexuella.⁷⁸ När *KVT* gjorde ett temanummer om lesbiskhet 1985 sågs det som banbrytande och kontroversiellt, även om reaktioner på numret lät vänta på sig. Precis som uppmaningar att gå vidare i teoretiska utredningar om etnicitetens betydelse för kvinnoförtryck möttes av tystnad, blev detta vad som också mötte försök att föra upp heterosexualitetens betydelse för skillnader mellan kvinnor. I *KVT* talade man därtill öppet om att homofobi var något som existerade inom kvinnoforskningen, men inte heller det föranledde kommentarer eller reaktioner. Eva Borgström, som vid den tiden var tidskriftens redaktionssekreterare, beskriver detta som ett slags ”oinformerat ointresse”. Hon förklarar att man helt enkelt inte visste och heller inte ville sätta sig in i frågor rörande obligatorisk heterosexualitet, som Adrienne Rich kallar det.⁷⁹ Fem år senare togs temat återigen upp i *KVT*. Den finlandsvenska forskaren Marianne Liljeström, liksom den amerikanska forskaren Jaqueline Zita, behandlar båda frånvaron av problematisering av den institutionaliserade heterosexualiteten i tidens kvinnoforskning.⁸⁰ Även i detta nummer diskuterade redaktionen frånvaron av nordisk forskning på området. Man lyfte därtill fram den reflektion som Karin Widerberg gjort i ett tidigare nummer: att en överblick av nordisk kvinnoforskning gav intryck av att kvinnor enbart arbetat. Sexualitet ingick enligt henne inte i analyser av kvinnors villkor och förtryckande maktordningar. I intervjuer med kvinnoforskare aktiva på 1980-talet stärks bilden av att forskning om homosexualitet, liksom heterosexualitet som en normgivande samhällsinstitution i stort, inte rymdes inom fältet. Det uppfattades varken som intressanta eller angelägna områden att forska kring. Det var inte heller, menar Borgström, helt passande att forska om lesbiskhet. Det blev för personligt, det fanns en outtalad gräns om vilka delar av det personliga som kunde vara politiska.⁸¹ Förutom enstaka studier, som den danska etnologen Karin Lützens, hade såväl empiriska

studier som teoretiserande om sexualitet svårt att införlivas i diskussioner om och analyser av kvinnoförtryckets orsaker och upprätthållande.⁸² Nordiska konferenser eller gemensamma publikationer kring homo- eller bisexualitet anordnades först under 1990-talet, när queerteoretiskt tänkande började vinna terräng i regionen. Lesbiska studier var inte ett existerande delfält inom nordisk kvinnoforskning och även om försök att samla lesbiska kvinnoforskare förekom resulterade det inte i en uppblomstring av fältet.⁸³ Kort sagt, inom den nordiska kvinnoforskningen utvecklades inte det som i den angloamerikanska världen benämns som gay- and lesbian studies.

Vad hände?

Även om forskning om kvinno- och genusforskningens förändring ännu är i sin linda bör den brittiska forskaren Clare Hemmings påpekande hållas i minnet. Ofta presenteras utvecklingen linjärt. Beskrivningen tenderar att förenkla och homogenisera en etablering av fältet som inte ger rättvisa åt den brokighet som funnits. Ofta, menar Hemmings, berättas antingen historien om en utveckling från uppblomstring och kraft till gradvis förfall, eller snarare förflockning, i och med ett poststrukturalistiskt vetenskapande. Eller så berättas historien om en utveckling från en mer eller mindre rudimentär, förenklad patriarkatsteoretiskt baserad forskning till en mer sofistikerad och teoretiskt avancerad forskning som närmar sig pudelns kärna: mekanismerna i könspräglade maktordningar. Detsamma gäller den nordiska kvinno- och genusforskningen. Tendensen att antingen skissera den ena typen av utveckling eller den andra synes vila på historienarrativa grunder parat med det faktum att fältet alltså är lite utforskat.⁸⁴

Även min presentation kan uppfattas som linjär, inom ramen för berättelsen om en gradvis utveckling mot allt mer sofistikerade analyser. Syftet har emellertid varit att fokusera rummet, det vetenskapliga och ideologiska rum som kvinnoforskningen innebar och att problematisera det. Vilka rymdes och välkomnades där, vilka områden blomstrade i detta rum? Det andra jag hoppas ha åstadkommit är att visa den empiriska bredd som fanns i den tidiga kvinnoforskningen och som inte avsatte nämnvärda spår i feministisk teorikanon. Även den bredden har med rummet att göra. Många rymdes i rummet som en plats att verka på, samtidigt rymdes vissa typer av tänkande inte i rummet som handlingsutrymme betraktat. Kanske är detta det som utgjorde det nordiska och kanske är det även ett rörelsespecifikt fenomen, en brokig blandning av såväl öppenhet som slutenhet. Bredden i den tidiga nordiska kvinnoforskningen ska emellertid inte överdrivas, men den var betydligt större än vad som sögs upp i samnordisk statlig politik och som arrangerades i namn av nordiska möten, konferenser, publikationer etcetera.

Feministiska gränsvakter

Thomas Gieryn har fäst forskningens uppmärksamhet på vetenskapens gränsvakter, detta i arbeten som rör naturvetenskapens hantering av vad som uppfattas som vetenskapligt.⁸⁵ Har den nordiska kvinnoforskningen som rörelse betraktat haft gränsvakter? Egentligen är inte perspektivet särskilt lämpligt för den period som behandlas här. Det är först under 1990-talet som ämnet institutionaliserats till regelrätta akademiska inrättningar i större omfattning. Det är också under 1990-talet som universitetsämnet genusvetenskap börjat etableras. Men bildligt talat, i metaforiska termer: har kvinnoforskningen haft sina gränsvakter? Både ja och nej, är ett tentativt svar. Ja, vissa ansågs inte ha ett "kvinnoperspektiv", det vill säga en emancipatorisk, kritisk och feministisk bas i sin forskning. Dit hörde forskning som visserligen handlade om kvinnor (exempelvis gynekologi) men som inte kopplade forskningen till maktförhållanden mellan könen eller till konstruktionen av kön, som vi idag skulle formulera saken. En blick på "det oinformerade ointresset" (för att återigen tala med Eva Borgström) vad gäller kritiska perspektiv på sexualitetens organisering och betydelse för makt och kön, för samkönade relationer och påbud kring heterosexualitet, visar att dessa områden inte blomstrade som exempelvis forskning om kvinnor och den nordiska välfärdsstaten, kvinnorepresentation i politiken, arbetsdelning mm. Även kritiken från etnicitetsforskare, att fältet enbart bemötte deras kritik och uppmaningar till inomfeministisk diskussion med tystnad, pekar på detsamma: det fanns gränsvakter även om de snarare agerade utifrån en omedveten politisk, rörelsebaserad agenda i syfte att skapa en kollektiv identitet av "kvinnoforskare". Gränsvakterna utgjordes snarare av outtalade normer, gränser i kvinnoforskningsrummet, upprätthållna på ett kollektivt plan. De gränser som fanns bottnade därtill i den starka koppling som fanns till den socialistiska kvinnorörelse som kvinnoforskningen stammade ur, en koppling som den lesbiska feminismen förvisso också hade men som även där möttes av förbiseende.⁸⁶

Samtidigt fanns en bredd och en öppenhet på feministisk rörelsemässig botten. Trots den uttalade vänsterprägel kamperade kvinnoforskare ihop med såväl jämställdhetsforskare som könsrollsforskare. Det var sannolikt ett samarbete som fungerade på grund av att alla var mobiliserade kring samma ingångskrav: att ge plats åt kvinnor samt utveckla och etablera ett nytt fält i akademien. Eftersom polemik och interna vetenskapliga och feministiska konfliktpunkter undveks kunde bredden behållas. Rummet var stort och många gavs utrymme att verka däri. Men bara så länge själva rummet inte ifrågasattes som ett gemensamt, välkomnande kvinno- rum öppet för alla intresserade. Precis som i alla sociala rörelser fanns en politisk agenda som inte var helt manifest, inte minst vetenskapligt, men som stundtals ifrågasattes. Den interna kritik eller snarare försök till in-

omfeministisk vetenskaplig debatt som gjordes medförde att en viktig och för många avgörande fråga ställdes på sin spets, nämligen den om villkoren för medverkan. Den frågan hörde samman med idéer och ideal om hur sociala rörelser kan arbeta samman. Chantal Mouffe menar att demokrati inte kan uppnås genom total konsensus utan måste inrymma vissa mått av konflikt. Annars blir demokratin oavvisligen förtryckande.⁸⁷ Detta var inte ett ideal som dominerade inom den tidiga nordiska kvinnoforskningen. I tider av mobilisering och motgångar var interna, känsliga diskussioner inte lämpliga att föra. Fokus låg på enighet, att mobilisera krafter och skapa en kollektiv identitet åt och legitimitet för en ny grupp: kvinnoforskare. Utifrån detta menar jag att en vetenskaplig kultur samfällt skapades inom det nordiska kvinnoforskningsrummet. Detta rum uppmuntrade inte till interna diskussioner. Strategin, medveten eller ej, förefaller i historiens ljus ha varit framgångsrik. Fältet är idag förhållandevis väletablerat (om än stundtals ifrågasatt), genusvetenskap är ett av många ämnen inom samhällsvetenskaplig/humanistisk fakultet, teorier och empiriska studier synes blomstra.

Den öppna famnen för alla och envar som skrev under på kraven att utveckla forskning om och för kvinnor samt att förbättra kvinnliga akademikers villkor, innebar att kvinnoforskningen inte bara utgjorde ett utrymme att verka i. Det blev en plats att finna sig till rätta på, en oas som Beatrix Halsaa kallade det. På så sätt kunde kvinnoforskningen av personer som inte egentligen forskade med kvinnoperspektiv betraktas som en social plats. Där kunde man vila, hämta kraft från likasinnade och skapa sociala nätverk. Samtidigt uppfattades kvinnoforskningen av dem som försökte verka inom rummet, men utifrån tankar som inte alltid gick helt i linje med den kollektiva kvinnoemancipatoriska strävan, som ett vetenskapligt och politiskt rum med outtalade normer, blinda fläckar och ibland även uttalad ovilja att problematisera egna utgångspunkter. Detta uppfattades som en likhet med den ”male-biased”, det vill säga manligt snedvidna, vetenskap man stångades mot.⁸⁸

En ros är en ros

Det nordiska i nordisk kvinnoforskning under åren 1975–1990: vad kan man säga om det? Det framstår både som något oreflekterat till sitt innehåll och som en upparbetad tradition och erfarenhet av politiskt och feministiskt samarbete. En forskningsmiljö skapades som inte riktigt gav lika stor jordmån åt samtliga områden inom fältet, detta trots önskemål och olika gruppers intressen. Normer och maningar om feministisk enighet gjorde att mångfalden av teoretiska eller empiriska ingångar inte utvecklades. Snarare verkar brokigheten ha minskat med åren. Vi vet att de olika nordiska ländernas förhållande till den så kallade statsfeminismen varit olika och därmed skapat olika starka band till statlig politik, vilket

styrkt forskningen inte minst genom finansiering. Norge och Sverige sägs vara de nordiska kvinnoforskningsmiljöer med starkast band till statsfeminismen, medan Danmarks kvinnoforskning beskrivs som starkare knuten till den feministiskt mer radikala kvinnorörelsen under 1970-talet. Norsk och svensk samhällsvetenskaplig kvinnoforskning intog en prominent plats på fältet. Anita Göransson menar att den svenska kvinnoforskningens organisering underifrån är speciell i förhållande till övriga nordiska länder.⁸⁹

Så vad har då det nordiska varit i nordisk kvinnoforskning? En föreställd gemenskap, en självklarhet så självklar att den inte ens kunde diskuteras, en black om foten som hindrat kreativt feministiskt tänkande? Svaren är givetvis många beroende på hur generaliserande man vill vara i svaret. Mitt svar här är att den tradition av feministiskt rörelsebaserat samarbete som länge präglat Norden satte kraftiga spår i den tidiga kvinnoforskningen. Nordiskt samarbete tedde sig självklart. Därtill förhöll sig många relativt okritiska till de nordiska jämställdhetssatsningarna som, trots sin reformistiska karaktär, gynnade emancipationsprojektet. Detta är tydligt jämfört med dagens betydligt mer omilda diskussioner om jämställdhet, välfärdsstaten och dess rasifierade och heterosexualiserande normer. Omedvetet synes ett nordiskt kvinnoforskningsrum ha funnits som inte riktigt diskuterats förrän på senare år när röster inifrån dels pekar på dolda normer och förväntningar, dels inte känner sig lika bekväma med de nordiska sammanhangen. Det är inte längre (om det ens någonsin varit så) uteslutande finländare och islänningar som klagar över den imaginära och språkliga nordiska gemenskapen. Nu höjs fler röster, inom och mellan länderna. Vi förstår inte vad ni säger! Förstår ni vad vi säger?

Summary

A rose is a rose is a rose. The social construction of Nordic Women's and Gender Studies, 1975–1990. By Ulla Manns. Gertrud Stein's witty expression "A rose is a rose is a rose" suits well to cast a light on how images of the Nordic area was created and functioned in Women's and Gender Studies in the Nordic countries (Denmark, Norway, Sweden, Finland, Iceland and the Faroe Islands) during the first dynamic years, from the late 1970s until 1990. The Nordic area was to a large extent regarded as a suitable framework to work within, largely for historical and feminist reasons. Besides its strategical advantages, the meaning of "the Nordic area" was by and large unproblematized in terms of its cognitive and political content. The article focuses on the feminist and scholarly space which Women's Studies carved out in Academia, mobilizing hundreds of scholars, students and others into supporting its aims: to develop and establish a new critical field of research in order to improve women's conditions and put an end to women's oppression.

The article makes a tentative analysis of the space which Women's Studies constituted, focusing on explicit discussions of "the Nordic area" and actions taking place under its label, as well as the notable lack of problematization of the very meaning of this area as a shared cultural and historical community. Particular attention is paid to what happened when gender as a category for analysis was introduced in the 1980s and the implications of the absence of lesbian studies. Attention is also paid to efforts made to raise internal discussions regarding theoretical canonization, as well as the lack of studies of same-sex relations, heterosexuality as a social norm, and ethnicity. Today, debates about such issues are more common and also heated, often within debates about the usefulness of perspectives from intersectional points of view, queer theory and post-colonial studies. Present debates show that the field has undergone large changes and become diversified, both regarding theory and whose voices are to be heard within feminist spaces.

Noter

1. Gertrud Steins formulering var från början lite annorlunda: Rose is a rose is a rose, i poemet "Sacret Emilie" från 1913 (i samlingen *Geography and place* från 1922). Rose refererade till en kvinna. Först senare använde Stein den andra formuleringen på det sätt som avses i denna artikel, nämligen som något självrefererande.

2. Artikeln utgör en fristående del i forskningsprojektet "Translating and Constructing Gender Studies in the Nordic Region 1975–2005" där även Ulrika Dahl, Södertörns högskola och Marianne Liljeström, Åbo universitet ingår.

3. Nordiska Ministerrådet startades 1971 inom Nordiska rådet.

4. Här görs en distinktion mellan plats, i bemärkelse det sociala rummet, och rum, det kunskapande, politiska och intellektuella utrymmet/handlingsutrymmet. Se Ulla Manns: "Rörelsens rum. Det lesbiska i nordisk kvinnoforskning" i Maria Sjöberg & Yvonne Swanström (red.): *Att göra historia. Vänbok till Christina Florin* (Stockholm, 2008). Liknande distinktion gör även i Doreen Massey: *Space, place, and gender* (Oxford, 1994) samt Berit Larsson: *Agonistisk feminism och folklig mobilisering* (Göteborg, 2009), 144 samt 72ff. Talet om en eventuell skandinavisk gemenskap lyser med sin frånvaro i källmaterialet trots att det mestadels är de tre skandinaviska länderna Danmark, Norge och Sve-

rige som dominerar kvinnoforskningsscenen under perioden.

5. *Nationalencyklopedin* (NE), uppslagsord "Norden". I vissa beskrivningar nämns även de så kallade autonoma områdena. Då inkluderas vid sidan av Färöarna även Grönland och Åland. Se Solveig Bergman: "Solveig's corner" i *NORA: Nordic journal of women's studies* 1 (1993), 65. I likhet med NE trycker Bergman på historiska, språkliga och kulturella likheter mellan länderna samt den långa traditionen av nordiskt samarbete inom såväl kvinno- och genusforskningen som kvinnorörelsen.

6. Syftet med Schengenavtalet, vars bestämmelser började tillämpas 1995, är att underlätta för människor att röra sig inom området som omfattades av avtalet. Island och Norge är inte medlemmar i EU men har undertecknat ett samarbetsavtal. www.migrationsverket.se/infomaterial/om_eu/schengen. De autonoma territorierna nämns dock på Nordiska rådets hemsida, av NIKK och andra nordiska organ. Sápmi förekommer däremot inte i de korta beskrivningarna av Norden. Om Sápmi se sametingets webbsida www.samer.se samt länsstyrelsen i Norrbotten: www.fjallen.nu.

7. Bo Stråth & Øystein Sørensen: "Introduction. The cultural construction of Norden" i Stråth & Sørensen (eds.): *The cultural construction of Norden* (Oslo, 1997). Pau-

lina de los Reyes har visat hur perioden efter 1989 präglas av en hårdare ekonomisk politik som missgynnat invandrad arbetskraft i Norden, inte minst i Sverige, ”Folkhemmets paradoxer: Genus och etnicitet i den svenska modellen” i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* (KVT) 2 (2000). Perioden 1973–1989 präglades, skriver hon, av jämställdhetsivrande och internationell solidaritet. Stora grupper av politiska flyktingar från såväl Latinamerika, som Mellanöstern och Afrika kom till Sverige och flera av de nordiska länderna. De erfor ett annat politiskt och ekonomiskt klimat än de som kom till Norden efter 1989 då en ny flyktingpolitik sjösattes genom det så kallade Luciabeslutet. Det innebar att enbart konventionsflyktingar (som hamnade under FN-konventionens definition av politiskt flyktingskap) skulle beviljas arbets- och uppehållstillstånd. Beslutet upphörde 1993 men markerar, enligt de los Reyes, ”slutet för solidaritetens tidevarv i Sverige”, 40.

8. Solveig Bergman: ”Organisering av kvinno- och könsforskning i Norden” i Solveig Bergman (red.): *Satsningar och samarbete. Nordisk kvinno- och könsforskning under 20 år* (Oslo, 2000), 32ff, se även Liisa Husu: ”Om kvinnoforskningens situation i Finland” samt Nina Nordgren: ”Organisationer för kvinnliga forskare i Finland” båda i *Organisering av jämställdhets/kvinnoforskning i Norden. Rapport från Nordiska Ministerrådets konferens den 8–10 november 1983 på Lejonaldals slott i Bro, Sverige* (Köpenhamn, 1984).

9. *Forskning om jämställdhet* (Stockholm, 1978), UHÄ-rapport 22. Se även Karin Widerberg: ”Har kvinnoforskning med jämställdhetspolitik att göra?” i KVT 3 (1986). Där skriver hon: ”...för oss kvinnoforskare spelade det [rätten att själv välja beteckning] en stor roll. Kvinnoforskningen var vår, den handlade om oss som kvinnor, vi stod i centrum. Och nu upplevde vi att man försökte ta den ifrån oss och göra den till något annat som de skulle få inflytande och kontroll över (allt är inte jämställdhetsforskning...)”, 36 samt Kerstin Alnebratt: *Meningen med genusvetenskap: Så som den framträder i forskningspolitiska texter 1970–2000* (Göteborg, 2009).

10. Om benämningen se Beatrice Halsaa: ”Norsk kvinne- och könsforskning – med tidskriften som prisme” i *Tidskrift för samfunnsforskning* 47:2 (2006); Bente Rosen-

beck: ”En lang tradition for samarbejde. Nordisk kvinde- og kønsforskning i et historisk og aktuelt perspektiv” i *Satsningar och samarbete...*; Ulla Manns: ”På två ben i akademien. Om den tidiga kvinnoforskningens projekt” i Monica Einarsson m fl. (red.): *Blad till Bladh. Vänbok till Christine* (Stockholm, 2006). Om kopplingen till kvinnorörelsen se Drude Dahlerup: *Rödströmperne. Den danske Rödströmpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970–1985*, 2 vol. (Köpenhamn, 1998); Emma Isaksson: *Kvinnokamp. Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm, 2007); Anna Nordenstam: ”Ett barfotauniversitet – Karin Westman Bergs könsrollsseminarium pionjärdag 1967–68” i KVT 4 (2005).

11. *Utvärdering av ämnet genusvetenskap vid svenska universitet och högskolor*, HSU Rapportserie 2007:17 R. I Sverige är beteckningen genusforskning mer eller mindre enhetlig, i Norge och Danmark talar man om könsforskning. I Finland används alltjämt beteckningen kvinnoforskning, vid sidan av den ibland förekommande beteckningen genusforskning. Källa: www.nikk.uio.no/oversikter/norden. Se även Karen Sjøstrup: ”Könsforskningens historie i Norge og Danmark set fra et dansk perspektiv” i *Tidskrift for kjønnsforskning* 1 (2008), 81 om svenskans ”genus”.

12. Utvecklingen och situationen vad gäller utbildning i genusvetenskap skiljer sig något åt inom de nordiska länderna, inte minst efter den period som undersöks här. Se Sjøstrup: ”Könsforskningens historie”, 77f; Solveig Bergman: ”A bird’s eye on women’s studies in the Nordic Countries – Summary in English” i *Satsningar och samarbete...* Genusforskningens genomslag och betydelse i andra vetenskapliga discipliner än genusvetenskap är svårt att få kunskap om, se bland annat kommentar i HSVs slutrapport: *Utvärdering av ämnet genusvetenskap...*

13. Epistemologiska och vetenskapsteoretiska förändringar samt kvinnoforskningens relation till samtida forskningspolitik undersöks av Mia Liinason samt Kerstin Alnebratt, doktorander i genusvetenskap i Lund respektive Göteborg. Det stora projektet med en nordisk kvinnolitteraturhistoria skriver doktoranden Maria M. Berglund, litteraturvetenskap i Karlstad, om.

14. Anita Göransson, Anna Lena Lindberg & Karen Davis: ”Från redaktionen” i

KVT 1 (1980); Anne-Birte Ravn m.fl.: *Kvindeforskning i Danmark* (Aalborg, 1978); Tordis Støren & Tone Schou Wetlesen: *Kvinnekunnskap. En artikkelsamling om kvinners situasjon i mannssamfunnet* (Oslo, 1976); Intervjuer med Drude Dahlerup, februari 2009, Kari Melby, 18 augusti 2008, Eva Borgström, 23 november 2007, Birgitte Posing, 19 augusti 2008.

15. Se den nordiska kvinnoforskningens olika tidskrifter, där såväl bilder som dikter var vanliga: *Forum for Kvindeforskning*, *Nytt om kvinneforskning* samt KVT. Den finska tidskriften *Naistentutkimus* startar först 1988. 1981, dvs. ett år efter starten, deklarerade KVTs redaktion att de introducerade en ny och tuffare vinjett för krönikedelen som tydligt anslöt det revolutionära draget i kvinnoforskningen: Nosen, en busig och glad figur med lång spetsig nos, designad av konstnären Ewy Palm. Nosen var, som man skrev, ”fast besluten att sticka näsan i ALLT” i KVT 2 (1981), 88. Vid ett danskt kvinnoforskningsseminarium 1978 var de kvinnokulturella inslagen flera. Där dansade man, spelade upp sketcher och sjöng kvinnokampssånger. Se Drude Dahlerup: ”Danskt kvindeforskningsseminari 24–27. april 1978” i *Nytt om kvinneforskning* 4 (1978), 18f. Även vid Kvinnouniversitetet 1982 i Umeå hade det kvinnokulturella inslaget en framträdande plats. Bland annat sjöngs sången ”Gråt intel – forska”. Texten, författad av Elina Juusola-Halonen, finns publicerad i boken Evan Ananson m fl. (red.): *Rapport från Kvinnouniversitetet. Vetenskap, patriarkat och makt* (1983).

16. Se vidare Manns: ”Rörelsens rum”.

17. Ron Eyerman & Andrew Jamison: *Sociala rörelser i en ny tid* (Lund, 1991/2005); Isaksson: *Kvinnokamp*; Hanna Hallgren: *När lesbiska blev kvinnor. Lesbiskfeministiska kvinnors diskursproduktion rörande kön, sexualitet, kropp och identitet under 1970- och 1980-talen i Sverige* (Göteborg, 2008); Margareta Lindholm & Arne Nilsson: *En annan stad. Kvinnligt och manligt homoliv 1950–1980* (Göteborg, 2002); Anne Enke: *Finding the movement. Sexuality, contested space, and feminist activism* (Durham, 2007). I den svenska översättningen av Eyerman och Jamisons studie har ett kapitel lagts till, i vilket författarna påpekar att just kvinno- och genusforskningen torde vara ett lämpligt empiriskt studieobjekt utifrån deras perspektiv.

18. I ett nordiskt sammanhang har Diana Mulinari, Irene Molina och Paulina de los Reyes varit viktiga, dels var för sig, dels tillsammans. De introducerade tidigt postkoloniala teoretiker och relaterade dem till en mer inomnordisk marxistiskt grundad syn på strukturer, makt och sociala villkor. Se publikationer som *Maktens (o)lika förklänader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige. En festskrift till Wukko Knocke* (Stockholm, 2002), som alla tre var redaktörer för. De los Reyes och Mulinari har också publicerat *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap* (Lund, 2005).

19. Lena Gemzöe, idag disputerad antropolog, har bland annat skrivit boken *Feminism* (Stockholm, 2002), som används flitigt i grundutbildningen på mången genusvetenskaplig kurs.

20. Jfr hägkomster av Yvonne Hirdman: ”Straight? – tankar i tre akter” i hennes *Gösta och genusordningen* (Stockholm, 2007) och hennes: ”Han och hon och dom – frågor i tidens töcken” i *Att göra historia* (Stockholm, 2008) samt temanumret ”Min vei til kvinneforskning” i *Kvinneforskning* 1 (1999) där en rad norska forskare berättar: Beatrice Halsaa, Jorun Solheim, Kjell R. Soleim, Merete Lie & Harriet Bjerrum Nielsen. Under publikation är en svensk antologi där tidiga kvinnoforskare berättar sin egen forskningshistoria, Christina Florin, Kirsti Niskanen & Yvonne Svanström (red.).

21. Diana Mulinari: ”Race/ethnicity in a ”Nordic” context: a reflexion from the Swedish borderlands” i *Svensk genusforskning i världen: globala perspektiv i svensk genusforskning och svensk genusforskning i ett globalt perspektiv* (Göteborg, 2001), 14.

22. Kommentaren kan tyckas överflödig, men faktum är att jag flera gånger själv erfårit och blivit åskådare till hur forskare som diskuterar oviljan att ta upp inomfeministiska frågor utifrån vissa (läs queerteoretiska och intersektionella) ansatser mött förvånansvärt hårt och stundtals mycket känslomässigt motstånd.

23. Intervju, Paulina de los Reyes 19 mars 2009. Se hennes artikel ”Det problematiska systemskapet. Om ’svenskerhet’ och ’invandrar-skap’ inom svensk genushistorisk forskning” i *Historisk tidskrift* 118 (1998).

24. Intervju, Diana Mulinari, 16 april 2009.

25. Detta kan exempelvis jämföras med att liknande frågor inte ställts mig när jag skrivit om idéhistoria, trots att jag både har doktorsgrad och docentur i ämnet. I avslaget från Vetenskapsrådet på en ansökan om en universitetshistorisk studie av den svenska genusforskningen sades ett av skälen till avslaget vara att jag inte diskuterat hur jag vetenskapligt skulle hantera min egen roll till forskningsobjektet. Sällan ses liknande diskussioner i andra vetenskaps- eller universitetshistoriska studier, dvs. hur vi ämnar hantera det faktum att vi skriver om akademien och forskningen, något vi alla är en del av.

26. Michel-Rolph Trouillot: *Silencing the past. Power and the production of history* (Boston, 1995); Homi K. Bhabha: *The location of culture* (London, 1994).

27. Gro Hagemann: *Feminisme og historieskrivning. Inntrykk fra en reise* (Oslo, 2003), 11.

28. Ibid., 12.

29. Frida Eeg-Henriksen: "Hva er NIKK? Bakgrunn og utfordringer ved begynnelsen av år 2000" i *Satsninger og samarbeide...*, 41. Se liknande presentationer från Nordisk Forum, Solveig Bergman (red.): *Women's studies and research on women in the Nordic countries* (Åbo, 1991) samt *Kvinneforskning i Norden 1988* (Oslo, 1988).

30. Danska statsvetaren Drude Dahlerup, idag professor i statsvetenskap vid Stockholms universitet, säger exempelvis: "Jeg kunne icke have overlevet på statskundskab uden det nordiske netværk!", intervju februari 2009.

31. Rosenbeck, "En lang tradition..." i *Satsninger og samarbeide...* (2000). Se även Beatrice Halsaa: "Finns det en nordisk feminism och en nordisk kvinno/genusforskning? Det norska svaret" i Renée Frangeur (red.): *Gråt gärna – men forska. Rapport från konferensen 6–7 mars 2001 om kvinnorörelse och kvinno/genusforskning* (Linköping, 2001).

32. Se vidare Manns: "På två ben i akademien". Centrala källtexter som dels klargör det ideologiska anslaget, dels betydelsen av strategiska vinster med ett nordiskt samarbete är *Kvinnorna är hälften. Om kvinnoforskningen och de kvinnliga forskarna vid universiteten* (Stockholm, 1984) samt *Organisering av ...* som är en rapport från Nordiska ministerrådets konferens i Bro, Sverige, 8–10 november 1983. I KVT 1984 finns två

längre kommentarer till konferensen, se nr 1, 66 och nr 4, 59f. "Harde" (dvs finansiellt) respektive "bløte" och "integreert støtter" var en distinktion som myntades av den norska litteraturvetaren Åse Hjort Lervik: "Offentlig støtte til kvinneforskning i Norge, Sverige og Danmark" i *Organisering av ...* Integreerat stöd beskrivs som stöd utan direktiv om specifikt innehåll och uppfattades således inte som styrt eller villkorat. Det är de två förra begreppen som kom att florera i den samtida kvinno/genusforskningspolitiska diskussionen. Se Alnebratt: *Meningen med genusvetenskap*.

33. Nina Lykke: "Finns det en nordisk feminism och en nordisk kvinno/genusforskning? Det danska svaret" i *Gråt gärna – men forska*, 79.

34. Det europeiska samarbetet har ökat sedan mitten av 1990-talet, se vidare Ulrika Dahl, kommande arbete.

35. Rosenbeck: "En lang tradition..." i *Satsninger og samarbeide...*, 8f., Solveig Bergman: "Finns det en nordisk feminism och en nordisk kvinno/genusforskning?" i *Gråt gärna – men forska*, 67, Halsaa: "Finns det en nordisk..." i *Gråt gärna – men forska*, 71. Underrubriken på NIKK har också ändrats, sedan 2008 är den: Nordisk institutt for kunnskap om kjønn.

36. Se särskilt de första årgångarna av såväl norska *Nytt om kvinneforskning* (start 1977), danska *Forum for kvindeforskning* (start 1981) som svenska KVT (start 1980). Även de svenska Forumföreningarna hade medlemsblad som ger samma intryck.

37. Se kommande avhandling av Maria M. Berglund, litteraturvetenskap, Karlstad universitet, om litteraturhistorien. Övriga uppgifter hämtade från Rosenbeck: "En lang tradition...", 9f. samt not 50–56, 17f.

38. Halsaa: "Finns det en nordisk..." i *Gråt gärna – men forska!*, 73, Rosenbeck (2000), not 56, 18.

39. Nordenstam: "Ett barfotauniversitet".

40. Signe Arnfred & Karen Syberg: *Kvindesituation og kvindebevægelse under kapitalismen* (Köpenhamn, 1974), 8. 1979 startade ytterligare en relevant krets: Kvinnorörelse och kvinno/genusforskning", uppgift hämtad från Rosenbeck: "En lang tradition..." i *Satsninger og samarbeide...*, not 33, 15.

41. "Skrivelse från Nordiskt Forum för kvinno/genusforskning", bil. 5 (1984) i *Organisering av...* Gruppen bestod av Anita Dahlberg

(Sverige), Nina Nordgren (Finland), Åse Hiort-Lervik (Norge) och Aina Schiøtz (Danmark). Se även *Kvinneforskning i Norden*, utg. av Nordisk Forum (broschyr, 1988) samt *Women's studies and research on women in the Nordic countries*. Ytterligare ett Nordiskt Forum hölls i Åbo 1994.

42. Rosenbeck: "En lang tradition..." i *Satsningar och samarbete...*, 8.

43. Antologin redigerades av ledande kvinnoforskare inom statsvetenskap vid denna tid: Elina Haavio Mannila, Drude Dahlerup, Maud Eduards. Se Halsaa: "Finns det en nordisk...", 71, samt Christina Bergqvist: "Finns det en nordisk feminism och en nordisk kvinno/genusforskning? Det svenska svaret" i *Gråt gärna – men forska*, 69.

44. Se vidare Halsaa: "Finns det en nordisk..." i *Satsningar och samarbete...* för en fullständig presentation av dessa och andra projekt som NM stödde, 73, not 6, 75.

45. Rosenbeck: "En lang tradition..." i *Satsningar och samarbete...*, 9.

46. Hirdman: "Han och hon och dom" i *Att göra historia*, 39.

47. Hirdman pekar på några av de ideologiska och teoretiska farorna med fokus på det gemensamma för alla kvinnor, nämligen det hon kallar särartens fälla, *ibid.* 40. I många tidiga presentationer av kvinnoforskningens mål förklarar det övergripande målet: att upphäva kvinnoförtrycket för alla kvinnor. Detta innebar att man oavsett avsikt tonade ned skillnader mellan kvinnor. Se tidiga publikationer där det nordiska kvinnoemacipatoriska samarbetet på (socialistisk) kvinnorörelsegrund är påtagligt, exempelvis *Kvindsituation og kvindebevægelse under kapitalismen* (1974); Ragnhild Silfwerbrandten Cate, Tine Govaart Halkes & Madelon de Swart (red.): *Feminology. Proceedings of the Dutch-Scandinavian symposium on the development and the significance of interdisciplinary research into woman's position in society in the past and at present*, (Nijmegen, 1975); *Kvinnekunnskap* (1976); *Kvindeforskning i Danmark* (1978); Karin Westman Berg (red.): *Gråt inte- forska! Kvinnovetenskapliga studier* (Stockholm, 1979); *Kvinneforskning i de humanistiske fag: konferenserapport. Nordisk konference avholdt på Hurdalsjøen hotell, Norge, 7. – 10 mai 1979*, (Oslo, 1979); Anita Göransson, Anna Lena Lindberg & Karen Davis: "Från redaktioner" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1 (1980);

Else Larsen: "Om förhållandet mellan kvinnorörelsen och kvinnoforskningen" i *KVT* 4 (1981); Ulla Broman (idag Holm) (red.): *Metoder och problem i kvinnoforskningen. Rapport från seminarium i Göteborg 14–15/3 1981*, arrangerat av Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning i Göteborg i samarbete med Göteborgs folkhögskola (Göteborg, 1982) samt *Rapport från kvinnouniversitetet* (1983).

48. Rosenbeck: "En lang tradition..." i *Satsningar och samarbete...*, Nina Lykke: *Könsforskning – en guide till feministisk teori, metodologi og skrift* (Köpenhamn, 2008).

49. Hirdman: "Straight? – tankar i tre akter", 160.

50. I polemik mot dagens läge skriver Witt-Brattström: "Framtidens kvinna ska skapas utan kunskap om gårdagens. Dagens genusdiskussion behärskas av en teoribildning som strider mot både alldaglig och historisk erfarenhet: extremkonstruktivismen. Som värst fungerar den som Stalins ideolog Lysenkos teorier: påbjuder en osann verklighetsuppfattning, nödvändig för att visionen om den förestående förvandlingen av människan ska bli trovärdig. Om genusvetenskapen vill ha en framtid måste den gå i närkamp med sin lysenkoism. Jag tror inte på den könlösa människan, och det gjorde inte mormor heller". Ebba Witt-Brattström: "Nej tack till feministiskt kvinnohat" i *Bang* 1 (2006), 75. Liknande uttalanden finns i dennes: "Lessing svär i feministkyrkan", *Dagens nyheter* 8 december (2007), kulturdelen.

51. Sandra Harding: *The science question in feminism* (Ithaca, 1986); Gayatri Chakravorty Spivak, intervju i Catharina Eriksson, Maria Eriksson Baaz & Håkan Thörn (red.): *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället* (Nora, 1999); Kimberlé Crenshaw: "Mapping the margins. Intersectionality, identity politics, and violence against women of color" i Linda Martín Alcoff & Eduardo Mendieta (red.): *Identities. Race, class, gender, and nationality* (Malden, 2003).

52. Ordet grundläggande sätts avsiktligt inom citationstecken eftersom det näst intill aldrig klargörs vad grundläggande betyder i resonemang om kön och makt.

53. Hirdman: "Han och hon och dom" i *Att göra historia*, 39. Debatten kring inter-

sektionaltitet: Nina Lykke: "Intersektionaltitet – ett användbart begrepp för genusforskningen" i *KVT* 1 (2003); Nina Lykke: "Mångfaldsfeminism inte detsamma som trendig politik" i *KVT* 3–4 (2003); Nina Lykke: "Nya perspektiv på intersektionaltitet: problem och möjligheter" i idem *2/3* 2005; Paulina de los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari: "Intersektionaltitet som teoretisk ram vs. mångfaldsperspektivets tomma retorik" i *KVT* 3–4 (2000) samt Camilla Carbin och Sofie Tornhill: "Intersektionaltitet – ett oanvändbart begrepp?" i *KVT* 3 (2004). Samma fråga aktualiseras i Hirdman: "Han och hon och dom" i *Att göra historia*, se särskilt 156ff, 171. Hon menar att kategorin kvinnor och kategorin homosexuella inte befinner sig på samma "nivå". Med det avses samma nivå av ofrånkomlighet eftersom "[u]nderordningens källor är olika, 159. Kvinnoförtrycket som "det mest grundläggande" återkommer i många resonemang och presentationer under den undersökta perioden. Se exempelvis Maud Eduards i *Forskning om jämställdhet* (1978), 17.

54. Crenshaw: "Mapping the margins"; Sara Ahmed: "A phenomenology of whiteness" i *Feminist Theory* 8:2 (2007).

55. Harriet Bjerrum Nielsen & Torill Steinfeld: "Editorial" i *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 1 (1993).

56. Bergman: "Finns det en nordisk ..." i *Gråt gärna – men forska*, 67.

57. Ibid.

58. En av de få interna debatterna rörde maktperspektivet och dess konsekvenser för strävan att lyfta fram kvinnors liv och erfarenheter. Polerna i diskussionerna rörde sig mellan så kallad värdighetsforskning och eländesforskning. Medan den första anklagades för att inte i tillräcklig grad beakta strukturellt förtryck och ojämlikhet i analyserna, kritiserades den senare för att inte lyfta fram enskilda aktörers handlingsutrymmen. Ett annat exempel från senare delen av 1980-talet är när Harriet Bjerrum Nielsen menar att kvinnoforskningen ägnat för stort intresse åt förtryckets strukturella orsaker och förbisetat ojämlikhetens reproduktion på en psykologisk nivå, Halsaa: "Norsk kvinne- og kjønnsforskning ...", 251ff. Ytterligare ett exempel är diskussionen mellan historikerna Maria Sjöberg och Gudrun Andersson i *Historisk tidskrift* 3 (1993), samt 3 (1997) rörande genusystemets användbarhet för ana-

lyser av kvinnors villkor och makt under tidigmodern tid.

59. Harding: *The science question in feminism*. Se särskilt första kapitlet "From the woman question in science to the science question in feminism". Nordiska exempel på de många tidiga presentationerna av kvinnoforskningens inriktning som belyser ovanstående är: *Kvinnemekunnskap* (1976); *Kvindeforskning i Danmark* (1978); *Kvindeforskning i de humanistiske fag* (1979); Karin Westman Berg: "Kvinnoforskningsteori" i Karin Westman Berg (red.): *Gråt inte – forska!*; ledare i *KVT* 1 (1980); *Metoder och problem i kvinnoforskningen* (1982); *Rapport från kvinnouniversitetet* (1983).

60. Se Claudia Lindén: "Feministisk teori-reception inom litteraturvetenskapen" samt Roddy Nilsson: "Foucault, historien och historikern" båda i *Lychmos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 2008.

61. *KVT* 2–3 (1997), temanumret var Feministisk kunskapsteori. Se exempelvis diskussionerna inom nordisk kvinnohistoria. De flesta publicerades i *KVT*. De nordiska kvinnohistoriska diskussionerna kring genusystemet finns samlade i Christina Ericsson (red.): *Genus i historisk forskning* (Lund, 1993). Se även temanumret i tidskriften *Häftan för kritiska studier* 2 (2000), där den norska historikern Gro Hagemann tillsammans med den svenske historikern Klas Åmark bidrar med ett långt inlägg om genusystemet utifrån Hirdman och dess möjligheter att fånga in historiska aktörer. Se Lindén om debatterna inom litteraturvetenskap som i högre grad rörde frågan essentialism-konstruktivism.

62. Manns: "På två ben i akademien".

63. Halsaa: Norsk kvinne- og kjønnsforskning...", 251. *Nytt om kvinneforskning* gav därtill redan 1988 ut ett temanummer på temat konflikter. Konflikter inom kvinnoforskningen behandlades betydligt mindre i Sverige och inte i centrala kvinnoforsknings- eller genusvetenskapliga tidskrifter. Istället tas temat upp i *Häftan för kritiska studier* 2 (2000), och i tidskriften *Bang* 1 (2006). Konflikten inom norsk kvinnorätt tas kort upp av Halsaa, 250f.

64. Manns: "På två ben i akademien".

65. Otaliga antologier publicerades såväl nordiskt som internationellt i vilka olika teorier kritiskt granskades ur feministisk synvinkel. Se exempelvis Lydia Sargent (red.):

Women and revolution. A discussion of the unhappy marriage of Marxism and feminism (Boston, 1981); Hillevi Ganetz, Evy Gunnarsson & Anita Göransson (red.): *Feminism och marxism. En förälskelse med förhinder* (Stockholm, 1986); Mary Lyndon Shanley & Carole Pateman (eds.): *Feminist interpretations and political theory* (Cambridge, 1991); Ellen Kennedy & Susan Mendus (red.): *Women in Western political philosophy. Kant to Nietzsche* (New York, 1987).

66. *Kvinnekunnskap* (1976), 12f.

67. Se den breda samling av kvinnoforskare, könsrollsforskare och jämställdhetsforskare i publikationer som *Feminology* (1975); *Gråt inte! Forska* (1979) där man ömsom talar i termer av könsrollsforskning, ömsom i termer av kvinnoforskning och kvinnoperspektiv. De första numren av KVT, *Forum för kvindeforskning* och *Nytt om kvinneforskning* är på samma sätt breda rent kvinnopolitiskt/feministiskt sett.

68. Påfallande sällan utvecklas resonemang om vad detta så kallade kvinnoperspektiv rent vetenskapligt var.

69. Ann-Catrin Östman & Sølve Songer: "The agrarian past and the writing of Nordic women's history in the 1980's", under publ. i *Women's history review*; Marianne Liljeström: "Kvinnohistorisk forskning i Norden. Om historiografi och problemorientering" i *Fra kvinnehistorie til kjønnshistorie?*, Rapport III, rapport från Det 22. nordiske historikermøte (Oslo, 1994) samt Kari Melbys förord i samma rapport. Se även konferensrapporterna från de tre första nordiska kvinnohistorikermötena 1983, 1986 och 1989.

70. NIKK-skriften *Satsningar och samarbete...* (2000) där Rosenbecks artikel ingår.

71. Ett undantag på svensk mark var pedagogen Lars Jalmert, som både sedan start var medlem i Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning i Stockholm och tidigt orienterade forskningen mot maskulinitet, manlighet och faderskap.

72. Citat: *Nytt om kvinneforskning* 5 (1978), 21.

73. Ledaren i KVT 1 (1980), 5; *Feminology, Forskning om jämställdhet*. Se även *Kvinneforskning i de humanistiske fag*, där man överbryggar skillnaderna genom att helt enkelt definiera kvinnoforskning som ett samlingsbegrepp för "all forskning som tar opp problemer med særlig betydning for kvin-

ner...", 12. Detta kan jämföras med rapporten *Kvindeforskning i Danmark* som väljer kvinnokampsmärket i rött på omslaget, dvs. kvinnomärket med en knuten revolutionär hand. Att all könsrollsforskning i Norden inte var sådan bekräftas av Jenny Leontine Olssons kommande avhandling, idéhistoria, Stockholms universitet. Se även Anita Göransson i vänboken till Gunhild Kyle.

74. Resonemanget bygger på Manns: "Rörelsens rum" i *Att göra historia*.

75. Se Stephen Morton: *Gayatri Chakravorty Spivak* (London, 2003), kap. 3 och 4.

76. Se Yvonne Hirdmans olika presentationer, särskilt de första: "Makt och kön" i *Maktbegreppet* (red.) Olof Petterson (Stockholm, 1987) samt "Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning" i KVT 3 (1987). Joan W. Scott, amerikansk värenommerad historiker, blev tillsammans med Hirdman den stora introduktören av genusbegreppet. Se hennes artikel "Gender: A useful category of historical analysis" i *The American historical review* 5 (1986). Den ingår i hennes bok *Gender and the politics of history* från 1988, som haft stort inflytande på det genusteoretiska tänkandet i Norden. Se vidare Ulla Manns & Ann-Cathrine Östman: "The Uses of Joan Scott. Concepts and theories in Nordic studies of gender and work in the 1990's", paper vid konferensen *Labouring feminism and feminist working-class history in Europe and beyond*, 28–32 Augusti (Stockholm, 2008). Se Gemzöe: *Feminism*, 76–95 för en koncis presentation av Rubin.

77. Sara Edenheim: "The queer disappearance of Butler" i *Lychnos* 2008.

78. Se Manns: "Rörelsens rum..." i *Att göra historia* där ett längre resonemang om det lesbiska i den tidiga nordiska kvinnoforskningen finns.

79. KVT 3, 4 (1985). Intervju, Eva Borgström 23 november 2007. Detta bekräftar även andra intervjuer på temat. Intervju, Ellen Mortensen, 22 maj 2008 samt intervju, Abby Peterson, 25 augusti 2008.

80. Marianne Liljeström: "Institutionaliserad heterosexualitet och undersökningen av könssystem" samt Jacquelyn Zita: "Feministisk forskning om sexualitet – idag och i framtiden", båda i KVT 4 1990. Se även Liljeström: "Kvinnohistorisk forskning..." i *Fra kvinnehistorie til kjønnshistorie?*.

81. Manns: "Rörelsens rum..." i *Att göra*

historia samt intervju, Eva Borgström 23 november 2007.

82. Karin Lützens artikel ”Den normala onormala kvinnan” i *KVT* 4 (1985) var en av tre från nordiskt håll som fanns att tillgå när numret om lesbiskhet skulle produceras. Eva Borgström berättar hur svårt det var att finna forskare som kunde bidra med artiklar till numret. Fältet, menar Borgström, existerade knappt inom nordisk kvinnoforskning. Kunskapandet kring detta pågick istället utanför akademien. Intervju, Eva Borgström, 23 november 2007.

83. Initiativ att samla forskare kring lesbiskhet och samla lesbiska forskare gjordes bland annat av Karin Lindeqvist på 1980-talet men resulterade inte i någon organisering. *lambda nordica: tidskrift för homosexualitetsforskning* startade först 1989. Den danska historikern Bente Rosenbeck har i samtal påpekat att lesbiska forskare hellre sökte sig till kontinenten för kontakt än till nordiska kollegor. Det var där forskning och nätverkande kring homo- och bisexualitet fanns. Däremot fanns utbyggda nätverk och kontakter på nordisk basis i den lesbiska kvinnorörelsen. Se Lindholm & Nilsson: *En annan stad*, 259.

84. Clare Hemmings: ”Telling feminist stories” i *Feminist Theory* 2 (2005). Se även Mia Liinasson, avhandlingsarbete.

85. Thomas F. Gieryn: *Cultural boundaries*

of science: credibility on the line (Chicago, 1999).

86. Lindholm & Nilsson: *En annan stad*, Isaksson: *Kvinnokamp*, Hallgren: *När lesbiska blev kvinnor*.

87. Larsson: *Agonistiskt feminism* analyserar detta i relation till feminism, se särskilt 212ff.

88. Male-biased vetenskap var ett uttryck som ofta förekom under 1980-talet. Med detta avsågs en oreflekterad vetenskap och kunskapsproduktion som inte beaktade det faktum att vetenskapen ditintills producerats av män i en helt manlig miljö. För en av mina informanter, professor emerita i historia Eva Österberg utgjorde kvinnoforskningen en betydelsefull social plats även om hon på 1970- och 80-talet inte var aktiv i själva området kvinnoforskning. Intervju med Eva Österberg, 16 april 2009. Om kvinnoforskningens normer intervju med Diana Mulinari, 16 april 2009.

89. Anita Göransson: ”Fältet, strategierna och framtiden” i *KVT* 3–4 (1989), 7. Detta nummer var ett nordiskt temanummer om 1990-talets framtida utmaningar. Sjøstrup: ”Kønsforskningens historie...”, 80ff. Närheten till statsfeminismen har, menar Sjøstrup, inte enbart inneburit nackdelar utan tvärtom, gjort att norsk och svensk kvinno- och genusforskning haft större inverkan på statlig politik, 81ff.

Minnesord

Med *Rolf Lindborg* (1931–2009) har en forskare med en högst personlig profil i svensk idé- och lärdomshistoria gått bort. Han tillhörde de Uppsalastudenter som kom till det då litet udda ämnet just vid övergången mellan två professorsepoker. Johan Nordström, en gång den karismatiska grundaren av ämnet som självständig disciplin i Sverige, hade nu bitter och outgrundlig förskansat sig med sin ensamhet i sitt stora forskarrum på universitetsbiblioteket. Docent Sten Lindroth, snart hans efterträdare, hade med en rad medryckande föreläsningar vårterminen 1953 givit ämnet en nystart. Snart skymtade man Rolf bakom ett skrivbord belamrat med knöliga pergamentband från 1600-talet. Där satte han sig in i den moderna filosofi som introducerades av Descartes, dess bakgrund och öden. För Sveriges del betydde de stora uppgörelserna mellan den nya filosofins anhängare och den rådande skolastiken genombrottet för den nya vetenskapen och en vägröjare för vår naturvetenskaps uppblomstring under frihetstiden. För att skildra detta krävdes stor självständighet. Rolf brukade berätta att när han försiktigt frågade professor Nordström till råds, hur man egentligen började med en sådan forskningsuppgift, blev svaret: ”Börja från början”. Något nedstämd riktade han då samma fråga till Sten Lindroth, men svaret blev nästan lika kort: ”Ta Europa först och Sverige sen.” Med detta stöd i bagaget skrev Rolf sin lysande avhandling ”Descartes i Uppsala”, fortfarande ständigt återropad av alla idéhistoriker som behandlar barockens idéliv. Avhandlingen gav honom lätteligen docentkompetens, och han flyttade senare till Lund, där han blev sitt ämnes förste företrädare, småningom med professors namn.

Inom vetenskapshistorien har ibland frågan ställts varför den vetenskapliga revolutionen som banade väg för upplysningens idéer inte inträffade tidigare. I privata samtal upprepade Rolf Lindborg ofta att den intressanta frågan är varför den alls inträffade. I sin forskning ville han söka sig tillbaka till den västerländska kulturens källsprång. Han fascinerades av de stora gestalterna i idéhistorien och grep sig frejdigt an deras studium. Från Thomas ab Aquino, över Pico della Mirandola, Copernicus, Descartes och La Mettrie till Örsted och de svenska storheterna Viktor Rydberg och Bengt Lidforss sträcker sig hans lärdomshistoriska författarskap, alltid intressant, välformulerat och till största delen tillgängligt för den kunskapsökande allmänheten. Från Descartes problemformuleringar kring kunskapens väsen, materia och ande, själ och kropp, arv och miljö, tro och vetande, tycker man sig skönja en linje i Rolf Lindborgs sökande bakåt till skolastikens främsta företrädare, över renässansfilosofin till upplysningsmaterialismen, den romantiskt influerade världsbilden hos fysikern Örsted och till hur frågorna ställdes från motsatta utgångspunk-

ter hos idealisten Rydberg och materialisten Lidforss. Originaltexterna stod alltid i centrum för hans undersökningar – ibland gjorde han utgåvor i översättning av dem, alltid prövade han grundligt deras innebörd i deras rätta tidssammanhang.

I Bengt Lidforss såg han nog länge sin närmaste själsfrände. Läsarna av *Sydsvenska Dagbladet* kunde glädja sig åt en lång rad artiklar och inlägg i ett friare tonläge än det enbart vetenskapliga.

Han levde med i de stora tankar han granskade och hittade nog sitt livs mening i sitt vetenskapliga arbete mer än i något annat.

Gunnar Eriksson, Tore Frängsmyr & Erik Lindborg

Avhandlingsrecensioner

Från kungligt galleri till nationellt museum

Per Widén: *Från kungligt galleri till nationellt museum. Aktörer, praktik och argument i svensk konstmuseal diskurs ca 1814–1845*. Hedemora: Gidlunds, 2009. 286 s. ISBN 978-91-7844-767-1.

På 1844–45 års riksdag fattades beslut om att inrätta ett svenskt Nationalmuseum. Beslutet fattades med mycket knapp majoritet i ett förstärkt statsutskott, efter att borgar- och bondestånden röstat ned det förslag som stöddes av adel och präster. Per Widéns avhandling handlar om vägen fram till detta beslut, från 1814 till 1845. Genom att studera aktörer, praktik och argument som förekom i diskussionen om ett nationellt konstmuseum vill han belysa tillkomsten av institutionen Nationalmuseum som början på en statlig kulturpolitik.

Avhandlingen är i huvudsak disponerad kring undertitelnens begrepp ”aktörer”, ”praktik” och ”argument”. Efter ett inledande kapitel som presenterar syfte, frågeställningar och forskningsläge följer ett bakgrundskapitel som skisserar utvecklingen av offentliga och i någon mening tillgängliga konstmuseer i Europa under 1700-talet, samt vilka möjligheter som fanns att se konst i Karl Johantidens Sverige. Bland de europeiska föregångarna framhålls bland andra Museo Pio-Clementino i Rom, Glyptotheket och Pinacotheket i München och Louvren i Paris, alla grundade på furstliga eller påvliga samlingar. Här framstår National Gallery i London som ett särfall, eftersom det utgick från en privat samling som köpts in av staten i samband med omfattande debatter i parlamentet. På svensk mark fanns i första hand Kongl. museum, Konstakademiens utställningar, samt kyrkor och privat-samlingar, de senare dock tillgängliga främst för dem som hade både resemöjligheter och rekommendationer. I kapitlet lägger Widén viss tonvikt vid hur samlingar organiseras och hängs – ett tema som återkommer i avhandlingens senare delar.

I kapitel tre går Widén igenom de aktörer i museifrågan, som han identifierat genom att studera pressmaterial, riksdagsdebatter, föreningsverksamhet och brevsamlingar. Det rör sig

om cirka trettio personer, med en inre krets av sju personer: Gustaf Anckarsvärd, Axel Nyström, Fredrik Boije, Hugo Hamilton, Lars Jakob von Röök, Johan Way och Johan Henrik Schröder. Dessa aktörer har konstintresset gemensamt samt vissa egenskaper och erfarenheter. De är män och tillhör samhällets övre skikt i fråga om välstånd, utbildning och samhällsposition. Många av dem delar erfarenheter av officerskap, Rom-vistelser och hovliv, och flera är ledamöter i Konstakademien. En överväldigande majoritet av dem är med och grundar Stockholms allmänna konstförening 1832 – något som Widén tolkar som ett sätt att bilda opinion för ett konstmuseum.

Opinionsbildning anges som huvudsyftet för de olika verksamheter som beskrivs i det fjärde, och mest omfattande, kapitlet om konstmuseifrågans ”praktik”. Hit hör förutom föreningsbildande också konstpedagogiskt arbete som artiklar och utgivning av planschverk, men tyngdpunkten ligger på olika utställnings- och museiprojekt under perioden. Konstföreningens utställningar skall ha haft som syfte att väcka konstintresset, medan Uppsala universitetets samlingar skulle främja ungdomens estetiska bildning, åtminstone i teorin. Kongl. museum med dess gradvis avtagande fokus på antik skulptur till förmån för måleri, planerna för ett ”nationellt porträttgalleri” på Gripsholm, Karl Johans projekterade museum på Rosendal och Fredrik Scholanders förslag till en museibygnad 1843 ger en bild av hur museifrågans aktörer – på olika sätt inblandade i dessa projekt – föreställde sig ett nationalmuseum.

I det femte kapitlet går Widén igenom debatterna som fördes i riksdagen mellan 1817 och 1845. Han urskiljer huvudsakligen tre kategorier argument: bildning, manifestation (nationell ära och kungahusets självhävdelse) och nytta (konstnärsutbildning och ekonomisk utveckling). Motargumenten karaktäriseras som ekonomiska snarare än principiella. En viktig diskussion rör frågan om nationalmuseets syfte och vem det egentligen var tänkt för. Widén menar att museet verkligen riktade sig till ”envar”, men ser överklass och borgerskap som den huvudsakliga målgruppen och

vill inte tolka museet som ett uppfostringsmedel för folket. I det sjätte och sista kapitlet summerar Widén avhandlingens slutsatser och skisserar vägen från 1845 års beslut till Nationalmuseumbyggnadens invigning 1866.

Widén rör sig i ett företrädesvis konsthistoriskt landskap och förhåller sig i första hand till den ganska omfattande forskning som producerats om Nationalmuseum självt och dess föregångare, samt till litteratur om andra europeiska konstmuseer. Som övergripande ram använder han sig av ett "aktörsperspektiv", och därtill för han fram Jürgen Habermas' begrepp "borgerlig offentlighet" som ett verktyg för att beskriva samhällsutvecklingen under det tidiga 1800-talet. Här tar han också upp begreppet "rojalistisk officialitet" som Henrik Björck använder i sin studie av Svenska Industriföreningens utställningar under samma period. Dessutom använder han ett antal begrepp som han själv karakteriserar som anakronistiska: kulturarv, konstpedagogik och opinionsbildning.

Förenklat kan avhandlingen sägas driva två teser. Den första går ut på att det, framför allt mot slutet av perioden, rådde en bred enighet om att ett konstmuseum borde inrättas, vilket bland annat avspeglas i att tidningsdebatten i frågan är gles. Ett besläktat antagande rör opinionsbildning: de artiklar och böcker om konst som kommer ut under perioden och de utställningar och museiprojekt som arrangeras eller planeras, kan enligt Widén kopplas till museifrågans "aktörers" ansträngningar att få till stånd ett nationellt konstmuseum. Den andra tesen rör museets syfte och målgrupp. Widén menar att museet riktade sig till alla och att dess syfte var att förmedla bildning i närmast nyhumanistisk bemärkelse, snarare än att uppfostra folket eller främja ekonomisk nytta. Här vänder han sig mot de senaste decenniernas Foucault-inspirerade forskning om museer – ett exempel är Maria Görts' avhandling om *Akademisk konstsyn i Sverige under senare delen av 1800-talet* – och menar att eventuella disciplinerande aspekter av Nationalmuseum knappast står att finna förrän mot artonhundratalets slut.

Det första antagandet genomsyrar hela avhandlingen. Nationalmuseum är inte bara föremålet för själva boken, utan antas vara målet med alla de "praktiker" som avhandlingens aktörer engagerar sig i. Avhandlingens drivs av ett slags underliggande teleologi där varje artikel om konst eller museer blir ett

inlägg i frågan, och där varje utställning eller planerat museum blir en förövning för hur ett nationellt konstmuseum skall inrättas. I sin granskning av pressen framhåller Widén att det visserligen endast publicerades ett fåtal artiklar som faktiskt argumenterade för ett nytt konstmuseum, men detta tolkar han som att behovet av ett konstmuseum betraktades som så självklart att det inte behövde artikuleras. Allmänna Konstföreningen framstår i detta perspektiv som en renodlad lobbyorganisation och dess utställningar under 1830- och 40-talen som praktiska exempel på ordning och innehåll för ett nationellt konstmuseum.

Att Konstföreningens utställningar fortsätter långt efter att Nationalmuseum både har inrättats och byggts diskuteras dock inte. Parallellt som Svenska Industriföreningen vars statsunderstödda utställningar under samma period och i samma lokaler orsakade många hetsiga riksdagsdiskussioner om statens ansvar för bildning och ekonomi lyser också med sin frånvaro, trots referenser till Henrik Björcks uppsats i ämnet.

Avsnittet som beskriver Karl XIV Johans olika försök att skapa legitimitet genom konst är ett av avhandlingens mest intressanta. Grips-holms slott hade redan en ansenlig samling porträtt, och under 1820-talet organiserades samlingen av Adolf Ludvig Stjerneld i syfte att väcka patriotiska känslor och att förankra Karl XIV Johan i den svenska regentlängden. Ett annat exempel är det konstmuseum på Rosendal som planerades av Karl XIV Johan, ritades av Fredrik Blom, men aldrig kom att slutföras. Målet med museet skall ha varit tvåfaldigt: att härbärgera målningar från statens samlingar, samt att skapa ett rum för konstnären Bengt Fogelbergs monumentala skulptur "Oden". Enligt Bloms ritningar skulle skulpturen placeras i en rotunda omgiven av fyra kungastatyer – Karl X, XI, XII och XIII – som pekade vägen mot Oden, en symbol för näste Karl i ordningen, Karl XIV Johan själv.

Widén relaterar de kungliga museiplanerna till riksdagsdebatterna i nationalmuseifrågan. En nedröstad motion 1828 antas utgöra startskottet för kungens projekt för ett kungligt museum på Rosendal. (Samma händelse ses på ett annat ställe som anledningen till att Allmänna Konstföreningen bildades för att verka för ett nationellt, i motsats till kungligt, konstmuseum). På liknande sätt tolkas tystna-

den i museifrågan under 1830-talet som att alla inblandade accepterade Rosendalsmuseet som ett alternativ till ett statligt finansierat museum. Det öppnar för en potentiellt mycket intressant diskussion om förhållandet mellan kungligt, statligt och offentligt – eller rörelsen från kungligt till nationellt som det uttrycks i avhandlingens titel. Men denna diskussion förs utan hänvisning till det offentlighetsbegrepp som aviserats i avhandlingens inledning, eller till det ”sprängfulla tomrummet”, för att använda Torkel Janssons uttryck, mellan ett kungligt mecenatsystem och ett borgerligt föreningssamhälle. Paralleller till andra kulturinstitutioner i gränslandet mellan kungligt och statligt, som teatrar och bibliotek saknas liksom hänvisningar till den explicita diskussion om offentlighet och opinion som fördes i tidens tidningar och tidskrifter, och som studerats av ett flertal forskare inom flera discipliner.

En diskussion av paralleller och alternativ försvåras av det grundläggande antagandet att all verksamhet som studeras syftade till att inrätta ett nationellt konstmuseum. Dramats aktörer är definierade utifrån denna målsättning. Kungen finns, trots att han onekligen agerar i frågan, inte med bland de aktörer som presenteras i avhandlingens tredje kapitel; det gör inte heller riksdagsmän ur bondeståndet som uttalar sig i frågan eller museets förväntade besökare. ”Aktör” syftar i Widéns framställning på en individ som verkar för ett nationalmuseum – den som agerar *mot* ett museum eller strävar mot något annat mål får inte plats i kategorin.

Avhandlingens båda teser ställs på sin spets i Widéns diskussion av riksdagsdebatterna i bokens femte och sjätte kapitel. Riksdagsdebatterna om Nationalmuseum har studerats förut: i flera av de många verk om Nationalmuseums historia som producerats till invigningar och jubileer sedan 1866, i den nämnda avhandlingen av Maria Görts, och inte minst i statsvetaren Carl Arvid Hesslers grundliga genomgång i monografen *Staten och konsten i Sverige*. Widén framhåller Hessler som en bra introduktion till riksdagens behandling av frågan, men drar andra slutsatser av materialet.

I Widéns framställning saknas det även i riksdagen något egentligt motstånd mot tanken på ett nationellt konstmuseum. Däremot är det många som ifrågasätter kostnaden för ett sådant projekt. Widén kontrasterar här den

svenska debatten mot situationen i Storbritannien inför inrättandet av National Gallery. I det brittiska parlamentet diskuterade man om det över huvud taget var statens uppgift att hålla sig med konstmuseer, medan Widén saknar detta slags ”principiella” argument i den svenska riksdagsdebatten. Här skiljer han sig från Görts och framför allt från Hessler, som ser en stark symbolisk betydelse i museifrågan. Frågan om ett statligt museum och dess finansiering, var en skattefråga och därmed nära sammanbunden med representationsfrågan. Både bonde- och borgarståndet opponerade sig kraftigt mot förslaget att på deras bekostnad – eftersom de, till skillnad från adel och präster, betalade skatt – bygga ett museum som huvudstadens skattebefriade klasser skulle få njuta av. I stället ville man lägga pengar på kanalbyggen, nödhjälp och inte minst folkundervisning.

De skilda tolkningarna av riksdagsdebatten beror delvis på vad man betraktar som ett ”principiellt” argument. Gunnar Richardson, en av dem som har studerat det senare 1800-talets riksdagsdebatt i termer av just kulturpolitik, har framhåvt att diskussionen ofta fördes med hänvisning till anslag, och att det ofta är svårt att genomskäda motiven för olika ställningstaganden. Jag menar att motståndet mot ett nationalmuseum i borgar- och framför allt bondeståndet är alltför tydligt och utförligt för att inte karaktäriseras som ”principiellt”.

Men detta är också en fråga om hur man drar gränserna för sin frågeställning. Ett ämne som hade förtjänat en mer framträdande plats i diskussionen av riksdagsdebatterna är folkundervisningsfrågan. Den framhövdes i bonde- och borgarståndens som mer akut än museet, och Widén tar upp den i framställningen av riksdagsdebattens ”motargument”. Men folkundervisningsfrågan är mer än bara ett argument mot Nationalmuseum. Den rör många av avhandlingens centrala teman: bildningsideal, statens eventuella ansvar för bildningsfrågor, vem de statliga initiativen på området riktar sig till. Den tog stor plats i pressen och inte bara i riksdagen – där den för övrigt engagerade bland annat Carl Henrik Anckarsvärd, riddarhusopponent, förespråkare för en allmän folkskola, aktiv debattör i frågan om representationsreformer och inte minst bror till Gustaf Anckarsvärd i Widéns inre krets av aktörer i nationalmuseifrågan.

I folkundervisningsfrågan framgår mångfal-

den i de bildningsbegrepp som diskuterades under 1830- och 40-talen. Här blir det också tydligt att frågan om vem som var målet för bildningssträvandena var mycket nära sammanbunden med frågan om vem som skulle betala för dem. I detta perspektiv hade det knappast varit möjligt att hävda något annat än att Nationalmuseum var till för "envar", eftersom det inte var ridderskapet eller prästerna som skulle betala för det. Widén hävdar visserligen att det nyhumanistiska bildningssideal han spårar bland museiivrarna tänktes omfatta alla klasser, men det resonemanget hade återigen kunnat berikas av folkundervisningsfrågan, där diskussionen om skilda skolor, skilda bildningsbegrepp och skilda målgrupper är central.

Detta snäva fokus och det otydliga förhåll-

ningssättet till begrepp och tidigare forskning är en stor begränsning i Per Widéns avhandling. Dock ger den flera inblickar i tidens olika konstmuseiplaner och de män som var inblandade i dem. Beskrivningen av hovkontakternas betydelse och hur kungamaktens klivna inställning till sitt eventuella ansvar i museifrågan kommer till uttryck i olika museiprojekt är intressant, särskilt analysen av de "dynastiska historierna" på Gripsholm och Rosendal. Det sena 1800-talets museer och kulturpolitik har fått mer uppmärksamhet än seklets första hälft, och även om det är lätt att gå ned sig i ursprungsträsket är Widéns ambition att studera tillkomsten av ett nationellt konstmuseum i Sverige under perioden 1814–1845 som början på en statlig kulturpolitik välkommen.

Jenny Beckman

Bilsamhället

Per Lundin: *Bilsamhället. Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige*. Stockholm: Stockholmia Förlag, 2008. 406 s. ISBN 91-7031-200-7, inb.

När Sverige blev modernt var det med bilen som anförare. När mycket annat fortfarande släpade efter och bar spår av det rurala och förmoderna, kom bilen som en moderniserande kraft, inte bara inom svensk industri utan också i samhället och politiken i stort. Per Lundin, teknikhistoriker vid KTH, tecknar i sin avhandling mötet mellan bil, politik och planering under efterkrigstiden. Hans viktigaste slutsats är att bilsamhället förkroppsligade det moderna, och att framväxten av bilsamhället – ett samhälle där bilen fick forma stadsplanering, bostadsbyggande och i förlängningen sociala relationer – inte i första hand var resultatet av ett politiskt val, utan av en envis och pådrivande expertis, som formulerade problem, handlingsalternativ och slutliga val. Expertisen i sin tur bar fram ideal som ofta formats i andra sammanhang än det svenska, sammanhang i vilka bilen redan etablerats som en stark samhällelig kraft, främst USA.

Per Lundins avhandling beskriver framväxten av det svenska bilsamhället i två akter, var och en med sina huvudaktörer och sin huvudsakliga handling. Historierna är därutöver olika, den ena bär teknokratins prägel, medan

den andra till synes är relaterad till välfärdsstatens och de mjuka behovens politik. Den första handlar om parkeringens organisering och trängseln i stadskärnorna. Den andra handlar om trafiksäkerhet och stadsplanering. Var för sig utvecklades de i skilda politiska och organisatoriska sammanhang. I det ena fallet var Sverige idéimportör – det var den amerikanska erfarenheten som stod modell för parkeringsplaneringen. I det andra fallet var Sverige i hög grad idéexportör, och blev något av trafiksäkerhetens laboratorium, med spridning vida omkring i världen. I bägge fallen var det expertisen som var pådrivande, i alla fall om man får tro Lundin. Det var experter som definierade problemen och som satte politiken och samhällslivet i övrigt på spåret.

Det kanske tydligaste exemplet på denna expertledda process gällde parkeringen, akt ett i avhandlingen. De svenska städerna ansågs – på mer eller mindre säker empirisk grund – vara igenkorkade, vilket krävde någon form av samlad insats. Gatuparkeringen i stor skala ansågs störa den rörliga trafiken, huvudmålet i ett alltmer motoriserat samhälle. Den stora frågan gällde vägledning och normer för utbyggnaden av parkeringsplatser, en fråga som behandlades i den så kallade Parkeringsutredningen (som inte var någon statlig utredning utan hade en mindre officiell karaktär). Frågan var till att börja med hur hög biltäthet

man skulle räkna med. I avsaknad av stabila siffror från Sverige – en omöjlighet eftersom bilismen fortfarande var begränsad – höll planerarna tillgodo med amerikanska beräkningar, som också fick en kraftfull spridning; normerna samlades i en skrift som trycktes i 10 000 exemplar, och som till synes lästes girigt och okritiskt i de kommunala planeringssammanhang där bilismen och parkeringsproblemen pockade på snabba lösningar. Effekten blev en massiv utbyggnad av parkeringen, först i form av fastighetsanknuten parkering och senare, i ett accelererat stadium i form av parkeringshusen. Dessa kom sedan att prägla städerna på sitt alldeles särskilda sätt. Några av saneringspolitikens främsta och kanske mest avskräckande uttryck är just dessa parkeringshus, praktiska men med en okänslig inplacering i stadsbilden.

Trafiksäkerhetsutvecklingen hade en något annorlunda karaktär, mer präglad av den mjuka staten och värden förknippade med trygghet och säkerhet. Dödstalen i svensk trafik var betydande när bilismen började slå igenom, och en rimlig balans mellan bil och samhälle tycktes ligga långt borta. Även här spelade expertisen en betydande roll; denna gång inte så mycket ingenjörerna som arkitekter och stadsplanerare. Lundin visar att expertisrollen här var sammansatt, och det fanns många som ville exploatera intresset för trafiksäkerheten. Lundin fäster dock störst uppmärksamhet kring den så kallade Scaft-gruppen, en akademiskt baserad gruppering med stor inflytande över stads- och trafikplanering. Scaft-gruppens primära betydelse ligger i tanken om trafikseparering, att skilja trafikslagen åt och att skapa trygghet och säkerhet för olika trafikslag. Detta arbete kröntes i en rapport som fick vid spridning, *Scaft 1968*. Arbetet fick extra draghjälp av högertrafikreformen, som lade grunden för stor aktivism inom trafiksäkerhetsområdet. En god tanke kan tyckas ha legat till grund för detta arbete, men den blev samtidigt en döbelnsmedicin för staden, eftersom det var bilen som var grunden och den som präglade idén om trafiksäkerhet. Bilen kom först och separerades från andra trafikslag. Den fullt utbyggda tanken på trafiksäkerheten i form av trafikseparering mötte därför starkt motstånd i stadsplaneringen, eftersom en ”trafiksäkerhetsmaskin” radikalt skulle stöpa om stadskärnorna. Tanken fick därför sitt kraftigaste genomslag i planeringen av nya bostadsområden och boendemiljöer,

många av dem förknippade kanske inte främst med trafiksäkerhet utan snarare med isolering och social segregation (Hallunda, Norsborg, Ålidhem med flera).

Boken avslutas med det sena 1960-talet, präglad av en sorts utplaning av planeringsoptimismen, där man gått från att se bilen som otvetydigt god till en mer skeptisk attityd, också bland planeringskoryféerna. Men på något sätt var det för sent, det gick inte att stoppa utvecklingen som nu hade satt djupa materiella spår i städerna och deras ”kranskommuner”, och dessutom fått fäste hos de lokala planerarna. Skadan var redan skedd.

Det skall direkt sägas att Lundins avhandling håller hög klass. Den är gedigen i sin materialbehandling, den är driven av frågor och perspektiv snarare än materialtillgång, och den bärs upp av något så pass ovanligt som patos och engagemang. Teoretiskt är boken ambitiös, och täcker in vida fält, från expertis över policyutformning, regelutformning, teknikdynamik till genusrelationer.

Styrkan i Lundins framställning ligger i den breda belysningen – man får både en bred och en smal framställning – bredden i att i stort sett hela trafikplaneringen behandlas, smalt därför att Lundin tar sig an parkeringsutredningens och Scaft-rapportens utveckling på detaljnivå. Överhuvudtaget är förmågan att växla mellan högt och lågt, allmänt och specifikt, imponerande. Det finns dock vissa nackdelar förknippade med den stora bredden, eftersom de empiriska beläggen inte alltid räcker till för att fylla ut den ambitiösa teoretiska ramen. Ambitionen att skapa en vid belysning av trafikplaneringens ideologiska grunder och praktiska genomförande leder till en del empiriska genvägar eftersom en hel del av de frågor Lundin ställer inte enkelt går att besvara. Han famnar brett, och kan därför inte gå riktigt på djupet i alla aspekter.

Lundin driver med emfas ett expertcenterat perspektiv på bilsamhällets framväxt – det är experterna som burit fram bilsamhället, inte i de stora ideologiska laddade stegen utan i de många små. Här kunde Lundin med fördel ha anslutit sig till den policyanalytiska tradition som just i staten, och i de statliga tjänstemännen (och experterna), såg inte enbart en Weberiansk tjänsteande utan en aktiv och pådrivande aktör. På så sätt hade experterna blivit litet enklare att förstå; nu blir deras agerande ibland svårförståeligt, med en närmast destruktiv udd emellanåt, medan deras roll

nog snarast var formad av samtidens idéer och ideal. Hade samma experter levat trettio-fyrtio år tidigare, hade de antagligen med samma nit tagit sig an industrialiseringens och urbaniseringens problem. I efterkrigstiden hamnade de i ett sammanhang av växande välstånd och accelererande privatkonsumtion, som – tillsammans med ökad industrikoncentration och utbyggnad av den offentliga sektorn – satte städerna under hård press. Nyckeln till att lösa dessa motsättningar hette planering, planering i syftet att förenkla för den konsumerande medborgaren, den som njöt av ett stigande välstånd och ständigt växande reallön. ”Real-lönesocialismen”, förkroppsligad av LO och SAP, kunde därför se bilen som ett uttryck för framsteg och utveckling, på samma sätt som de borgerliga intressena kunde se den som ett uttryck för kapitalismens välsignelser och den fria medborgarens behov och önsningar.

Lundin vill betona betydelsen av regler och experternas bejakande av regelstyrning snarare än av omdöme. Materialet är härvidlag litet motspänstigt. Expertrollerna framstår annars som ganska blandade. I fallet med parkeringsplaneringen var de starkt drivna av teknokratiska ideal, närmast lite besatta av att sätta upp grandiosa mål och sedan låta dem slå igenom rakt av. Trafiksäkerhetsexperten framstår som mer vildvuxen, nästan litet bohemisk och inte på samma sätt driven av exakthet. Lundin får här litet svårare med distinktionen mellan regler och omdöme, eftersom Scaft-gruppen verkade inom en tradition där just omdömet hölls högt. Det gällde för övrigt också parkeringsplaneringen, där det var avnämarna snarare än experterna som mest frenetiskt drev tanken på regler. Expertisen värnade här – åtminstone i retoriken – det nyanserade bruket av just omdöme.

Även om perspektiven är många, sannolikt alltför många, i Lundins teoriarsenal, är det ändå litet anmärkningsvärt att ett perspektiv saknas, nämligen det materialistiska. Bilsamhället som utopi är nämligen en mötespunkt mellan olika ekonomiska intressen. Transportindustrins tunga betydelse kan knappast utelämnas som åtminstone en rambetingelse för hela idén om ett motoriserat samhälle. Likaså visar han att handelskapitalet faktiskt stretade emot, när trafiksäkerheten och parkeringsplaneringen på ett alltför krävande sätt tvingade fram åtaganden av fastighetsägare och näringsidkare. Gösta Bohman, på den tiden vd för Stockholms Handelskammare, figurerar paradoxalt

nog som en av motkrafterna till expertisen, främst av praktiskt-pragmatiska orsaker.

En viktig poäng i Lundins analys är den frånvarande politiken – det var, som han skriver, närmast så att politiken tog emot experternas förslag. Det är rimligt att ge Lundin rätt i att politiken spelade en underordnad roll, tafatt inför den nya tekniken. Det fanns länge inga direkta politiska misshälligheter, utan ”alla” bejakade idén om det bilburna framsteget. Här är Lundin något viktigt på spåret eftersom detta förhållningssätt till ny teknik inte är unikt, utan experterna tar gärna på sig rollen att förklara, medan politiken vill vara modern och därför också är positiv till de nya möjligheterna. Samtidigt kan man inte bortse från att bilens passage ovanligt väl in i den tillväxtpolitik och välfärdsmodell som Sverige utvecklade under efterkrigstiden. Politiken må ha varit passiv i detaljerna, men de stora dragen var redan utmejslade när experterna tog vid och fyllde i de finare linjerna om parkering och trafiksäkerhet.

Lundins avhandling har ett, för att bruka ett slitet begrepp, kritiskt perspektiv. Han syns ordentligt i texten, och tvekar inte att bedöma och värdera, snarare än att enbart referera. Ett exempel kan illustrera tekniken:

”Satt i ett större sammanhang var de väg- och planeringstekniska experternas dröm om bilsamhället ett uttryck för den ohöjda utvecklingsoptimismen och obekymrade tekniktron under efterkrigstidens första decennier.” (s 28)

Häri ligger mycket av bokens styrka och fräschör – den tar ställning. Samtidigt innebär den vida ramen och de många frågeställningarna till att göra studien något mer vildvuxen än vad den hade behövt vara. Den hade blivit ännu bättre med en mindre komplex och sammansatt teoretisk apparat och en tydligare inriktning mot en eller ett par frågekomplex. Att Per Lundin förmår levandegöra ett till synes dött empiriskt material och locka fram intressanta analyser ur utredningsrapporter är emellertid otvetydigt. Hans avhandling är mycket teoretiskt ambitiös, och med en alldeles särskild förmåga att levandegöra viktiga – men sällan belysta – bitar av svensk efterkrigshistoria. Han lämnar därmed ett centralt bidrag till förståelsen av efterkrigstidens sammanflätning av sociala, politiska och ekonomiska mål, och experternas pådrivande roll i moderniseringen av det svenska samhället.

Mats Benner

Ödets teater

Andreas Hellerstedt: *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*. Lund: Nordic Academic Press, 2009. 255 s. ISBN 978-91-7155-819-0.

Andreas Hellerstedts avhandling *Ödets teater* ägnas ett hittills till största delen outforskat problemområde. Författaren granskar vilka teologiska och filosofiska diskurser som präglade föreställningar om ödet samt hur dessa föreställningar i samtiden användes för att skapa mening i livet. Avhandlingen rör sig därmed i skärningspunkten mellan flera olika ämnen, i synnerhet mellan historia, teologi, filosofi och psykologi. 1700-talets idéhistoriska och teologiska föreställningar om ödet relateras till de politiska, militära och samhällseliga utvecklingarna under perioden.

I arbetets inledande kapitel diskuterar författaren begreppen *försyn*, *öde* och *lycka* som han subsumerar under överbegreppet ödesföreställningar. *Försyn*, *öde* och *lycka* har sin motsvarighet i latinets *providentia*, *fatum* och *fortuna*. Författaren påpekar vidare att det fanns en viss hierarkisk ordning mellan begreppen, där *försyn/providentia* var överordnad både ödet och lyckan.

Ämnet speglas gentemot både den internationella och den svenska forskningen. Undersökningen anknyter bland annat till Gerhard Oestreichs tes om den nystoiska filosofins avgörande betydelse för framväxten av de tidigmoderna staterna, till Iiro Kajantos syn på teodicéfrågan samt till nyare svensk forskning om 1600- och 1700-talet, däribland Nils Ekedahls arbete *Det svenska Israel* som belyser den svenska historien med hjälp av konfessionaliseringsparadigmet.

Hellerstedt har använt sig av dissertationer, dagböcker, likpredikningar, brev och memoarer samt de skillingtryck i Kungl. biblioteket som rör "missdådare" för att kunna belysa ämnet med ett relevant urval av källor. Texterna har hittills enbart i liten utsträckning beaktats av den historiska forskningen och i ännu mindre grad studerats med hänsyn till avhandlingens problemställning.

Avhandlingen hämtar sin metodiska inspiration ur det som författaren kallar för "traditionell idéhistorisk forskning", vilken kombineras med historisk antropologi. Ledstjärnor för det antropologiska angreppssättet är Keith Thomas, Jaques Le Goff och Clifford Geertz.

Undersökningsdelens första kapitel ägnas åt "De rörliga tingens ordning", det vill säga framför allt förhållandet mellan en allsmäktig Gud och föreställningarna om ödet. Problemet som angrips här är först och främst den av Kajanto formulerade tesen att ödet används som ett svar på teodicéproblemet: "*Fortuna* kunde vara en "nödvändighet som finns Guden [...] *fortuna* fungerade som en syndabock." (36) För att granska Kajantos tes ges en närmare beskrivning av Augustinus' och Boethius' lära om försynen och ödet. Augustinus höll strikt fast vid Guds allsmäktighet och avvisade därför bestämt tanken på att *fatum* kunde vara en "nödvändighet som finns oberoende av Gud och människan" (41). *Fortuna* blev således ett begrepp som människan använde för de dolda orsakerna, som i slutändan ändå var determinerade av Guds allvetande försyn. Boethius skulle senare utveckla en mera specifik lära om försynen och ödet, som hävdade att försynen var Guds allomfattande, överordnade plan, medan ödet var tingens ordning respektive planens aktuella genomförande i världen. Ödet var således underordnat försynen och samtidigt skilt från denna.

Fortunagestalten uppfattades som en mänsklig konstruktion för att kunna förstå Guds dolda verkan. I enlighet med Augustinus hävdade Boethius att det människan uppfattade som olycka oftast var Guds försyn som styrde världen till det goda och att ondskan var en frånvaro av det goda.

Försyn och *fortuna* definierades i Sverige i 1700-talets början med hjälp av den aristoteliska föreställningen om världens styrelse genom finala orsaker. *Fortuna* var bara ett kaos i ögonen på människan, som inte hade möjligheten att se den bakomliggande dolda ordningen. "Gud däremot förutser allt", ansågs det, ingenting skedde i världen utan Guds vilja (49). Boethius' tanke om en *providentia* som är skild från *fatum* recipierades också ur en konfessionell synvinkel. Henning Johann Gerdes hävdade i polemik mot kalvinisterna att Guds försyn alltid var oföränderlig medan ödet kunde gå sina egna vägar för att fullfölja Guds plan.

Föreställningen om ödet och lyckan måste dessutom ses sammanlänkad med kristen moralfilosofi. Mot bakgrund av det stora nordiska krigets utveckling visar Hellerstedt att

fortunas bedrägliga gestalt – som antingen lycka eller olycka – hade en undervisande och fostrande funktion för människan: i alla motgångar borde hon ändå förlita sig på Guds outgrundliga vägar.

Utifrån det material som undersöks i detta kapitel drar Hellerstedt slutsatsen att *fortuna* alltid var sammanlänkad med Guds *providentia* som försynens verktyg. *Fortunas* betydelse måste ses i ett pedagogiskt sammanhang som i sin tur var knutet till den kristna samhällsynen och etiken. Ödesföreställningar användes alltså inte som en enkel lösning av teodicéproblemet, de hade inte funktionen av ”syndabock”, som Kajanto hävdade.

Avhandlingens andra kapitel exemplifierar hur teorin om försynen och ödet tillämpades för att förklara händelserna under det stora nordiska kriget. Genom en granskning av olika dissertationer, predikningar, dagboksanteckningar och framför allt genom en noggrann läsning av Henning Johann Gerdes *Theatrum Fati Svecici* illustreras hur ödet blev till ett begrepp som skapade mening på ett individuellt och kollektivt plan. Ödesföreställningar i Sverige relaterades igen till det antika och det kristna arvet men speglades nu även i ljuset av den moderna filosofin. Anknöt de svenska författarna till Newton, som påstod att Gud kunde intervensera genom att ”dra upp urverket då och då”? Eller följde man Leibniz och Wolff, som hävdade att världen var en fulländad, av Gud skapad harmoni där alla potentiella ingripanden skulle vara ett avkall på Guds allsmäktighet? Källmaterialet visar att de olika författare som tematiserade Sveriges öden under det stora nordiska kriget liksom Leibniz anknöt till en i slutändan traditionell kristen världsbild. Man utgick från att ”Guds rättvisa och vackra ordning regerar världen” med hjälp av ”försynens stora plan” (66). Gerdes avvisade dock Leibniz’ tankar såsom deterministiska då de enligt honom negligerade Guds och människans frihet. Med Leibniz’ uppfattning riskerade synden och *felix culpa* att på samma sätt som hos katolikerna betraktas som en nödvändighet i Guds fullkomliga värld.

Hellerstedt har därmed etablerat två diskurser som blir avgörande för argumentationen i studiens fortsättning: frågan om ödet och människans fria vilja respektive lyckans negation – olyckans del i Guds skapelse. Som han visar finns det i källmaterialet en långtgående konsensus om att ödet uttrycksformer som

lycka och olycka ingick i Guds försyn. Särskilt olyckan värderades som ett syndastraff för individen eller kollektivet. Teodicéproblemet löstes i överensstämmelse med den sedan Augustinus använda argumentationen, att Gud som det högsta goda aldrig kan vara orsaken till det onda. Det är snarare människans böjelse till synden som påkallar Guds syndastraff och det som människan upplever som olycka. Därmed är det i slutändan inte Gud som är upphov till det onda utan människan som handlar mot Guds försyn. Således var folkets synder inte bara orsaken till de militära motgångarna utan även till det enväldiga statsskicket. Enligt Gerdes’ år 1725 publicerade *Theatrum fati* var enväldets tyranni ett straff över det folk som hade begått synden att göra Karl XII till Gud (104). Därmed kunde Gerdes å ena sidan – åtminstone delvis – friskriva Karl XII från anklagelsen att vara en tyrann, å andra sidan rättfärdiga övergången till frihetstidens statsskick.

”I synnerhet förenades världslig moralfilosofi och politisk filosofi med en biblisk historiesyn”, sammanfattar Hellerstedt i kapitlets avslutning (106). Han tillägger att den kristna stoicismen, som Gerdes exempelvis formulerade i mottot ”Svecia agnosce fata”, inte enbart hade sin plats i det privata utan också i det kollektiva och politiska minnet (106f).

Möjligen har svaret på den huvudfråga som ställs i avhandlingens tredje kapitel redan givits i det andra: Redan uppfattningen att individen eller kollektivet kunde göra det onda och straffas borde därför – om Gud nu inte var det ondas upphov – vara en fingervisning om att människan hade en aktiv möjlighet att begå synd. Det som Hellerstedt så långt tagit upp i sin studie leder alltså organiskt över till frågan om människans fria vilja. Med anknytning till arbetets tema exemplifierar han hur den lutherska viljeläran – som å ena sidan utgick från en trålbunden vilja gentemot Guds nådeverk men å andra sidan hävdade att det existerade en frihet till yttre handlingar – tog gestalt i Sverige före och efter år 1700. Återigen är författarens huvudvittne Gerdes, som hävdade att ”varken yrke eller äkta stånd är ödesbestämt” (112). I denna formulering rymdes på det världsliga planet en tydlig handlingsfrihet för människan. Vidare ger Hellerstedt exempel på hur tidens ödesföreställningar avgränsades genom anknytning till den lutherska tappningen av Augustinus viljelära.

Hur klassiska förebilder, framför allt Alex-

ander den store, användes i Sverige granskas i de följande avsnitten. En omtänksam här-förare eller konung – i detta sammanhang kan erinras om parallelliseringen mellan Alexander och Karl XII – kännetecknades av försiktigt umgänge med lyckan. Lyckan kunde alltså vändas eller åtminstone påverkas genom *prudentia* och framför allt genom den heroiska dygden. Fortuna med sina kvinnliga egenskaper var obeständig, hon kunde till och med vara grym. Även i detta avseende ser Hellerstedt ”ett slags syntes mellan kristet och klas-siskt”. Detta åskådliggörs med Christian Groots dissertation *Faber suae fortunae* som framlades i Uppsala 1713. Den gudfruktige och försiktige, den som hade både *eruditio* och *doctrina* och dessutom mötte *fortunae* spel med stoiskt lugn hade lättast att vinna *fortunae* gunst (148).

Avhandlingens avslutande undersöknings-kapitel har titeln ”Att kryssa mellan Scylla och Charybdis”, vilket anspelar på de farliga odju-ren i Odysseen. De används här som en meta-for för hur svårt det var att hitta rätt och hur lätt att hamna fel. Diskussionen har hittills visat att ödesföreställningarna i Sverige före år 1700 och under det stora nordiska kriget till allra största delen harmonierade med den samhälleligt vedertagna lutherska teologin och även med universitetsfilosofin. Detta avslu-tande kapitel ägnas alltså frågan hurvida det existerade heterodoxa föreställningar kring ödet, i synnerhet fatalism: ”Antingen gör man sig skyldig till en deterministisk övertro på försynen – som stoikernas tro på en oundvik-lig orsakskedja – eller till en materialistisk ’Epicureismus’ – då man tror att allt beror av en blind slump.” (170)

Det var framför allt i fält som en folklig fatalism eller defaitism kunde skönjas. Döden på slagfältet kunde uppfattas som ett förutbe-stämt öde. Just med hänsyn till krigets faror kunde även tankar om en blind slump yttras. Men även här lyckas Hellerstedt belägga att dessa föreställningar inte legitimerades av uni-versitetsfilosofin eller teologin.

Avhandlingens undersökningsdel avslutas med en fråga som länge har sysselsatt forsk-ningen om Karl XII: Var den svenske kungen fatalist? I det avsnitt som sysslar med Karl XII:s inställning till ödet formuleras möjligen avhandlingens essens: ”Ödet hade sin plats i den kristna världsbilden” och ödesföreställning-arna ”stod inte i konflikt med den etablerade religionen” (193f). Även hos Karl XII var ödet

alltid underställt religionen. Kungen kunde lika lite som andra människor frigöra sig från den grundläggande skapelseordningen. Män-niskan borde utöva sin fria vilja och kungen skulle helst möta ödet med sina kristliga dyg-der, främst ståndaktighet och manlighet.

Andreas Hellerstedt visar i sin avhandling att han har den för humanistisk och i syn-nerhet historisk forskning avgörande förmå-gan att kunna källkritiskt granska ett mate-rial och relatera det till kända historiska fakta och vetenskapliga teorier. Han beforskar ett material som sällan har granskats närmare och som aldrig har belysts med hänsyn till avhand-lingens centrala frågeställningar. Av särskild betydelse är länken mellan teorin om lyckan och dess praktiska tillämpning. I detta sam-manhang måste urvalet av källmaterial, som bland annat omfattar brev, memoarer och likpredikningar, anses särskilt passande.

Avhandlingens tvärvetenskapliga karaktär gör att författaren måste styra sitt skepp mel-lan skarpa klippor och han hamnar därför stundom i farvatten vars djup möjligen kunde ha lodats djupare. Men i slutändan styr han skeppet säkert i hamn och kan formulera håll-bara resultat. Jag vill särskilt framhäva det tvärvetenskapliga angreppssättet som en av avhandlingens stora styrkor och därtill fram-hålla att författaren genom sina språkkunskaper kan ge god underbyggnad åt sina teser. Utan gedigna kunskaper i latin och tyska hade det varit i det närmaste omöjligt att hantera källmaterialet.

Det beror antagligen på avhandlingens tvär-vetenskapliga karaktär att det ibland tydligt framgår att dispositionen har vållat författaren åtskilligt huvudbry. Det är ingalunda självklart i vilken ända man skall börja när man ställs inför uppgiften att granska ödesföreställning- ar i Sverige. Hellerstedt tvingas därför rätt ofta att upprepa sådant som sagts tidigare och de olika kapitlens avgränsningar är inte så själv-klara som de i början verkar vara. Detta gör att läsaren ibland hade velat upplysas redan på ett tidigare stadium om ett ämnes innebo-ende problematik, exempelvis om den luther-ska viljeläran eller tidens idéhistoriska och filosofiska strömningar. Avhandlingens vid ett första ögonkast rätt röriga upplägg beror dock inte på författarens oförmåga att ordna sina tankar, utan är snarast en platonisk avbild som återspeglar själva ämnets spretighet.

Att den värld vi lever i bara är en avbild av det högsta, en ofullkomlig approximation, var

en alltigenom vedertagen övertygelse under tidigmodern tid. Detta kan vara nyttigt att bära i minnet när man har uppgiften att verka som *advocatus diaboli*: Det finns ingen fullkomlighet i denna värld. Således vore det överraskande om avhandlingen inte skulle ha drabbats av det mänskliga livets ofullkomlighet och missöden. Några stickprov i källmaterialet och den citerade litteraturen visar att det finns en rad mindre avskriftsfel, dock inga som förvanskar citatens andemening. Även om sådana fel må vara beklagliga är de tyvärr forskarens dagliga bröd. Den som aldrig har gjort liknande misstag skall därför kasta den första stenen!

Några tyngre kritikpunkter skall här i stället anföras: Jag är tveksam till om den skiljelinje som Hellerstedt drar mellan filosofi och teologi verkligen är meningsfull. Redan Nya Testamentet är i mångt och mycket påverkat såväl av det judiska arvet som av den klassiska hellenistiska traditionen. Ännu svårare blir det att skilja mellan teologi och filosofi från och med Augustinus' tid. Även den tidigmoderna lutherska teologin som Hellerstedt har granskat i sitt arbete harmonierade i stora stycken med det klassiskt antika och det kristna kulturarvet. Mot bakgrund av Philipp Melanchthons epokgörande kommentar till Aristoteles' nikomakiska etik är det dessutom mycket tveksamt om man verkligen kan skilja mellan "världslig moralfilosofi och politisk filosofi med en biblisk historiesyn" (106). Att *providentia* presenteras som ett filosofiskt begrepp (17) exkluderar frågan huruvida gammaltestamentliga föreställningar om försynen (hebr. *pequdâ*) har påverkat ödesföreställningar under en tid (i övrigt korrekt framställd) som i hög grad formats av en gammaltestamentlig historiesyn. Möjligen hade det varit motiverat att tydligare markera huruvida de bägge motsatsparen världslig-religiös samt filosofi-teologi använts som diakrona eller som synkrona historiska parametrar.

Hellerstedt har försökt att täcka in den relevanta svenska forskningen på området. Det hade dock varit önskvärt om han hade kunnat fullfölja arbetets tvärvetenskapliga intention även med hänsyn till litteraturanvändningen. Exempelvis hade artiklarna om den fria viljan och om synergism i *Theologische Realenzyklopädie* sannolikt bidragit till en mer flytande framställning av den lutherska viljeläran.

Ett exempel där en bredare litteraturinsamling skulle ha befrämjat arbetet är diskursen

om den heroiska dygden, som tas upp i avhandlingens tredje och fjärde kapitel. Risto Saarinsens år 2001 publicerade artikel "Die heroische Tugend in der protestantischen Ethik. Von Melanchthon bis zu den Anfängen der finnischen Universität Turku" hade inte bara bidragit till en fylligare beskrivning av den teologiska bakgrunden utan också tillfört undersökningen ett bättre källunderlag. Saarinen använder sig bland annat av Michael Wexionius' skrifter, som även Hellerstedt hänvisar till (116), och han nämner en rad andra dissertationer som tillkom under 1600-talets slut vid akademien i Åbo. De kunde därför ha varit intressanta för behandlingen av den heroiska dygden. Med hänsyn till diskursen om den heroiska dygden hade dessutom en diskussion av Lars Gustafssons studie *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur* (1956) varit till hjälp.

Med hänsyn till frågan om heterodoxa ödesföreställningar hade det varit intressant att veta huruvida sådana figurerade i den radikalpietistiska tolkning av Karl XII i vilken man utgick från att den svenske kungen faktiskt var den återkomne Messias. Denna bild – som bland annat fanns i Sverige – har ibland tagits upp av forskningen och hade enligt min uppfattning bidragit både till en djupare förståelse av Karl XII:s heroism och till frågan om fatalism. I detta sammanhang hade de dessutom kunnat exemplifiera mera ingående folkliga föreställningar och deras tendens att bli heterodoxa.

Trots den här framförda kritiken finns mycket att hämta ur arbetet, inte minst tack vare det tvärvetenskapliga upplägget. Ett exempel är beskrivningen av hur en kristen stoicism påverkade inte bara det politiska tänkandet utan också den mer privata livstolkningen. Även den dubbelhet som fanns i den lutherska teologins syn på överheten tematiseras på ett mycket intressant sätt. Å ena sidan visas hur den – i enlighet med den i dag oftast kolporterade bilden – kunde bidra till att stödja det etablerade statsskicket. Å den andra sidan framgår att utifrån luthersk teologi kunde även en mycket hård kritik mot överheten formuleras. Gerdes framställde till exempel enväldet som en perversion av Guds vilja, vilket påkallade syndastraff i form av Karl XII:s tyranni (exempelvis 89, 103). Naturligtvis hade Hellerstedt även kunnat anförda den negativa syn på överheten som formulerades av Luther,

Bugenhagen, Melanchthon, Selnecker med flera, men att han kan belägga att det fanns olika synsätt på överhetens legitimitet och gärningar är redan det ett mycket viktigt resultat.

En mycket viktig del av arbetet ägnas den lutherska viljeläran. Hellerstedt kan genomgående påvisa att det ansågs finnas en samverkan mellan Guds och människans vilja i världsliga frågor. Han hävdar vidare att detta åter speglade tidens vedertagna lutherska lära. Detta är ingenting jag vill eller kan bestrida, men jag har ändå en misstanke om att Hellerstedt egentligen inte har fattat räckvidden av denna argumentation. Att beskriva Guds och människans vilja i världsliga frågor med begreppet ”samverkan” skulle ha varit otänkbart för en strikt ortodox lutherdom. Det av Melanchthon använda begreppet *cooperari* (samverka) hade orsakat hårda dogmatiska strider och slutligen gett upphov till konkordieboken (som för övrigt omnämns i Sveriges Kyrkolag 1686 som en av den svenska kyrkans grundläggande bekännelseskrifter). Hellerstedts presentation av viljelärans utformning omkring år 1700 stämmer väl överens med vad andra forskare har formulerat med hänsyn till tolkningen av den lutherska viljeläran under 1600-talet, men den är knappast en beskrivning av en ”ortodox” viljelära i konkordiebokens anda utan en produktiv omgestaltning av denna i en mera synergistisk riktning. Därmed visar han faktiskt att den lutherska teologin omkring år 1700 hade övergett tyd-

liga ortodoxa ståndpunkter, även om en normativ text som Sveriges Kyrkolag förmedlar i mångt och mycket den motsatta bilden. Det storslagna med Hellerstedts avhandling är därmed att han – även om han själv aldrig fastslår detta – kan belägga att ortodoxin var mindre ortodox än vi vanligtvis tror!

Avhandlingen har inspirerat mig som teolog i många avseenden, till exempel när det gäller teodicéfrågan, viljeläran eller staters öden. Jag har också kommit att inse att Melanchthons teologi inte var uträknad ännu omkring år 1700. Även om det finns många andra idéhistoriska utvecklingslinjer som ligger mellan Melanchthons tid och den i avhandlingen undersökta perioden finns det skäl att mer ingående undersöka påverkan från hans viljelära och moralfilosofi på teologin i Sverige under tidigmodern tid.

Detta är bara ett exempel av många på den inspiration som jag har fått av arbetet. Även en mera politisk inriktad historiker eller en filosof kommer att ha användning av resultaten, exempelvis i de delar som sysslar med Karl XII eller Gerdes’ ställningstaganden mot nya filosofiska strömningar. Avhandlingen är ett betydelsefullt inlägg som väsentligt berikar diskussionen om Sveriges idéhistoria under tidigmodern tid.

[Oppositionen skedde på en mindre disputationsupplaga som i enskildheter kan skilja sig från den utgivna boken.]

Otfried Czaika

God vetenskap

Rangnar Nilsson: *God vetenskap. Hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 2009. 421 s. ISBN 978-91-7346-638-7.

Föreliggande avhandling bygger på sakkunnigutlåtanden, en på många sätt dubbelbottnad genre. Dels handlar den om etablerade experters bedömning av de blivande experternas insatser. Dels om elaka såväl som uppmuntrande formuleringar som i fler fall än ett har förstört liv, men också skapat odödlighet. Med en offensiv vändning skulle man kunna säga att sakkunnigutlåtanden utgör det aka-

demiska bigotteriets höjdpunkt, den lärda skenheligheten förtextligad. För bakom masken av världsfrånvändhet med höga och uppoffrande ideal som objektivitet, originalitet och störst av dem alla, sanning, bakom den masken visar sakkunnigutlåtanden, och ännu mer de överklaganden som de ibland genererar, att forskare också har högst mänskliga drag när de inte längtar efter mer högtravande ting än visitkort med en fin och uppfordrande titel, trygga anställningsvillkor och, inte minst, högre lön. Den här dubbelheten gör att det är något skamligt med sakkunnigutlåtanden. Vissa hävdar nog att dessa utlåtanden tillhör det akademiska kolportaget, litteratur som inte bör spridas eftersom det bara skapar miss-

sämja och skvaller. Andra betraktar dem som akademisk porr, något som man läser i smyg för att sedan gömma under pulpeten.

Alla dessa karaktäriseringar till trots är det alltså ändå just en mängd sakkunnigutlåtanden som utförligt behandlas i Rangnar Nilssons avhandling *God vetenskap*, inte mindre än 52 stycken från andra halvan av 1900-talet. Att i en enda studie, dessutom en doktorsavhandling, analysera ett så omfattande material är naturligtvis en bedrift i sig. Men avhandlingens syfte är inte att gotta sig elakheter eller sylvass kritik. Istället är det att undersöka hur forskares *vetenskapsuppfattningar*, det vill säga deras perspektiv, ambitioner och bedömningsgrunder, varierar mellan olika ämnen och över tid samt hur de kan kopplas till olika förutsättningar som i sin tur samverkar med en allmän *vetenskapssyn* hos andra än forskare och vad den kan användas till (15–16 & 23). Här är det förändringar mellan 1960 och 1990 som står i centrum liksom skillnader i vetenskapsuppfattningar mellan ämnena statsvetenskap, litteraturämnet och fysik. För att analysera vetenskapssyn har Nilsson också undersökt de förutsättningar som ges för tillsättningen av professorer genom universitets- och högskole regleringar under samma tid och tidigare.

Vetenskapsuppfattningar från 1960 har undersökts genom ett urval av sakkunnigutlåtanden tio år före och efter detta årtal, alltså de som skrivits mellan 1950 och 1970. Från tiden kring 1990 finns det så många fler utlåtanden att det här har bedömts som tillräckligt att undersöka material mellan 1985 och 1995. Till detta har av praktiska skäl kommit en geografisk avgränsning, att endast undersöka tillsättningsärenden i Uppsala och Göteborg.

Sakkunniginstitutionen tillkom under 1800-talet som ett försvar för vetenskapssamfundets oberoende och för en oväldig värdering av sökande till lärartjänster. Så småningom kom de sakkunnigas utlåtanden att betraktas som den enskilt viktigaste faktorn för ett tillsättningsbeslut. Under hela 1900-talet bestod sedan sakkunniginstitutionen vid tillsättning av professorer och många andra lärartjänster vid läroverk, högskolor, seminarier och universitet, även om detaljutformningen varierade över tid. Exempelvis tillkom från 1975 tjänsteförslagsnämnder för att skynda på handläggningen. Just de utdragna handläggningstiderna på grund av det digra arbetet det ofta innebar att skriva noggranna utlåtanden var en tydlig

nackdel som inte alltid uppvägs den legitimitet sakkunniginstitutionen gav en viss rekrytering framför en annan. I alla händelser visar Nilsson i avhandlingens andra kapitel att sakkunniginstitutionen hade en fortsatt legitimerande funktion under 1900-talets senare del då universitetsväsendet växte och decentraliserades liksom under 1960-talets ökade politisering av den högre utbildningen och forskningen (102).

Efter en genomgång av sakkunniginstitutionens historiska utveckling följer en redogörelse för utvecklingen av ämnena statsvetenskap, litteraturforskning och fysik från andra världskriget fram till 1990-talet. Här konstateras att statsvetenskapen växte under hela perioden som en följd av framväxten av ett modernt välfärdssamhälle. Inom fältet undersöktes samtidigt en allt mer varierande flora av samhällsfenomen förutom svensk politisk organisation, exempelvis massmedia och internationell politik. Det handlar här om forskningsinsatser som är väl integrerade med ett internationellt forskarsamfund. När det gäller litteraturforskningen konstateras att den i sin tur i mångt och mycket byggde på behovet av lärare i det svenska skolsystemet liksom framväxten av ett bibliotekssystem. Även här går det att observera breddade perspektiv med allt fler undersökningsområden som dramatik, litteratursociologi med mera, liksom ett allt starkare fokus på samtidslitteratur. En debatt om ämnets identitet under 1960-talet, om spänningen mellan litteraturhistoria och litteraturkritik, bidrog också till att litteraturhistorieämnet transformerades till litteraturvetenskap (120–121). Fysiken hade en stark ställning redan efter andra världskriget genom en koppling till skolämnet samt även viss betydelse för delar av näringslivet. Här var tillväxten överlägsen den inom statsvetenskap och litteraturforskning. Även intresset för energiförsörjningsfrågor, läs atomvapens omvandling till kärnkraft, var en bidragande orsak till ämnets starka ställning. Till detta kom en allmän uppvärdering av naturvetenskap i allmänhet. Det fick till följd att fysiken i början av 1990-talet var väl förankrad internationellt och hade en stor bredd.

I avhandlingens fjärde kapitel presenteras en modell där utvalda markörer används för att extrahera ämnesspecifika drag ur olika sakkunnigbedömningar (140). Tanken är att dessa drag kan användas för att teckna forskares vetenskapsuppfattningar. I modellen

finns två analysnivåer. För det första *aspekter* som är det som bedöms i sakkunnigutlåtanden, exempelvis elementen i forskningsprocessen, resultat, insatser för kunskapsspridning, forskningsprestation som helhet, men även forskaren själv. För det andra *egenskaper* som är värderande karaktärsdrag som används för att tillskriva olika insatser meritvärde (142). Genom att identifiera aspekter och egenskaper i olika sakkunnigutlåtanden identifieras markörer för god forskning som sedan används för att bestämma de sakkunnigas vetenskapsuppfattningar.

I de följande tre kapitlen redovisas kännetecken för god statsvetenskap, god litteraturforskning respektive god fysik. Inom statsvetenskapen är det framför allt metoden i forskningsprocessen som framhålls som en viktig aspekt. En annan uppmärksammas aspekt är teori och här skönjs ett ökat intresse från 1960 till åren omkring 1990. Sammanfattningsvis framhålls att kvantitativa studier på stora materialmängder med hjälp av statistiska metoder blir mer dominerande under den senare perioden. När det gäller litteraturforskningen konstateras att materialet, studieobjektet, är den viktigaste aspekten med en allt bredare syn på vad det kan bestå av. Till detta kommer att intresset för teori ökade markant från den äldre till den senare perioden. Även beträffande resultaten märks en förändrad syn, från beskrivningar som ”bevisade” eller ”slutgiltiga” framställs resultaten som ”tillfredsställande” eller ” trovärdiga”. När det slutligen gäller fysiken konstaterar Nilsson en förskjutning från teori- och metodaspekter till uppläggning och problem. Också här märks ett förändrat språkbruk från karaktäriseringar som ”upptäckter”, ”förklaringar” eller ”bevis” till ”bidrag”, ”förståelse” och ”tolkningar”. Under den senare perioden framhålls även i större utsträckning forskningsledning som positivt.

I det följande kapitlet, det åttonde, jämförs olika aspekter som framkommit i de olika ämnena och resonemangen leder vidare till karaktäriseringar av vetenskapsuppfattningar inom de olika ämnena. Här noterar Nilsson intressant nog att sakkunnigutlåtanden inom statsvetenskapen sällan berör extern-akademiska förhållanden trots att ämnets problemformuleringar under 1900-talets andra hälft alltmer fokuserades på samtida förhållanden och fenomen och trots att ämnet motiverades av utbildning av olika slags tjänstemän (313–

314). Inom litteraturforskningen påvisar Nilsson på motsvarande sätt hur den traditionsförvaltande ambitionen som märks i benämningen litteraturhistoria med tiden får stå tillbaka för en mer samtidsinriktad kartläggande och analyserande inriktning med ett större utsnitt av svenskspråkig litteratur som studieobjekt. Denna förskjutning förklarar hon med att litteraturämnets betydelse för utbildningen av skol- och gymnasielärare försvagades (322). Att fysiken i sin tur har stort fokus på problemområde och forskningsinriktning vill Nilsson förstå i ljuset av att ämnet växte kraftigt under hela 1900-talets senare del och därmed kom att differentieras i olika inriktningar. Av den anledningen blev det viktigt för de sakkunniga att noga undersöka och ta ställning till om de problem som en sökande behandlat låg inom ämnesbeskrivningen för den sökta tjänsten. Genom differentiering blev fysiken även tidigare internationaliserad eftersom de med liknande forskningsintresse, både sakkunniga och sökande, söktes utomlands inom ett ämnesområde där materialet och studieobjektet är universellt på ett annat sätt än inom statsvetenskap eller litteraturforskning. Här sammanför Nilsson ett intresse för resultaten inom fysikforskningen med efterfrågan från externa intressenter som till skillnad från utlåtanden inom statsvetenskapen faktiskt blir omnämnda inom fysiken (327).

I slutkapitlet vidgar Nilsson vyerna och resonerar utifrån sina resultat om skillnader och utvecklingslinjer. Här kan en alltmer instrumentell kunskapssyn liksom ett ökat beroende av ett internationellt forskarsamfund märkas i sakkunnigutlåtandena såväl som att de sakkunniga får en allt mer internationell sammansättning, åtminstone inom fysiken. Till detta kommer förändrade publiceringsstrategier med ökad andel kollektiv forskning i forskarlag. I ett sådant sammanhang går den traditionella enväldiga professorn som styr sin institution med järnhand ingen särskilt ljus framtid till mötes. Istället för att som tidigare ha varit en viktig angelägenhet för det nationella vetenskapsamfundet inom ett visst etablerat ämnesområde betyder utgången av tjänstetillsättningar alltmer för arbetet vid olika institutioner. Kanske är det i den insikten som sakkunniginstitutionen till slut går sitt öde till mötes. I en tid som präglas av kvalitetsindikatorer som antal publicerade artiklar i tidskrifter registrerade på ”Web of Science” och bibliometriskt fälnormaliserade citering-

ar blir sakkunniginstitutionen ett allt mer jagat villebråd.

När det gäller det formella kan det konstateras att citaten är korrekta och att de småskavanker som finns inte på något sätt stör tillförlitligheten. På samma sätt visar sig tolkningarna vara väl avvägda vid en översiktlig genomgång. Möjligen går det att anmärka på en ibland väl tung och i vissa passager något svårforcerad språkdräkt. Till fördelen hör dock att formuleringarna är precisa och sällan är öppna för alternativa tolkningar.

Mer allvarligt är däremot att Nilsson inte redovisar hur hon identifierat de professors tillsättningar som behandlas. Sådana ärenden kan nämligen lokaliseras på flera olika sätt, exempelvis genom diarieregister, installationer eller statskalendrar. På disputationen framkom att Nilsson arbetat på flera olika sätt, men att hon inledningsvis utgått från förteckningar över *installandi*. Det är onekligen en viktig ledtråd för den som vill följa i hennes spår.

Dispositionen känns aningen ineffektiv med omtagningar som när mycket från de empiriska kapitlen återkommer i det åttonde kapitlet liksom en del resonemang från kapitel två återkommer i slutkapitlet. Här kunde kanske beskrivningen av de tre ämnenas utveckling under efterkrigstiden i kapitel tre delas upp och fördelas på de tre empiriska kapitlena där analyserna av sakkunnigutlåtandena finns. På så sätt skulle läsaren inte behöva ta sig igenom nästan halva avhandlingen innan man äntligen kommer till empirin.

Nilsson definierar vidare vetenskapsuppfattning som något som forskare själva står för. Men när definitioner som innehåller subjekt hanteras bör det klart och tydligt diskuteras vilka som innefattas och vilka som inte gör det. Är till exempel en tjänstledig professor som arbetar med en statlig utredning en forskare eller inte? Går det att ibland vara forskare och ibland inte? Frågor som dessa behandlas tyvärr inte i framställningen. När sakkunnigmaterialen diskuteras som källor för vetenskapsuppfattningar hävdar Nilsson att ämneskolleger inte var den primära målgruppen (25). Men formellt kan det visst ha funnits en och annan ämneskollega i de beslutande organ som sakkunnigutlåtandena är skrivna för som lärarkollegium eller senare tjänsteförslagsnämnder. Och informellt kan absolut ämneskolleger ha varit den primära målgruppen.

Så långt avhandlingens utgångspunkter. När det gäller forskningslägesbeskrivningen (45–

49) kunde den kanske ha byggts ut ytterligare. Varför refereras exempelvis inte Håkan Gunneriussons avhandling *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957* (2002) som åtminstone delvis handlar om hur vetenskapsuppfattningar bland historiker uttryckts även om historikerna själva mer än deras utlåtanden står i centrum. Ett annat exempel är Anna Tunlids *Årftlighets gränser. Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken* (2005) som inte bara utgår från sakkunnigutlåtanden, utan också handlar om vetenskapsuppfattningar i den mening som Nilsson lägger i begreppet.

Denna litteratur tycker jag kommer närmare analyser av vetenskapsuppfattningar och deras förhållande till vetenskapssyn än många av de verk som refereras i Nilssons forskningslägesbeskrivning. Även om det, som Nilsson mycket riktigt påpekar, inte finns många studier där humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap analyseras med ett samlat grepp tycker jag alltså att det som ändå finns rörande olika ämnes- och vetenskapsområden kunde ha diskuterats utförligare. Dessutom skulle en jämförelse kunna ha gjorts mellan till exempel Gunneriusson och Tunlid samt refererade studier av Anna Larsson, Per Wisselgren och Sven Widmalm för att ge indikationer på vilka skillnader och likheter mellan vetenskapsuppfattningar inom olika vetenskapsområden som ändå kan skönjas i olika verk. Poängen med en sådan forskningslägesbeskrivning skulle vara att det då blir tydligare vilka bidrag som Nilsson lämnar och som inte tidigare varit kända liksom vilka fördelar som kan finnas med att samlat studera humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap.

Till detta kommer avsaknaden av en del internationell litteratur som bland annat utgår från peer-review systemet, exempelvis Stephen Cole, *Making science. Between nature and society* (1992), som hade kunnat utnyttjas mer. Visserligen nämns *Peerless science* (1990), men hur resultaten från denna studie förhåller sig till Nilssons egna diskuteras egentligen inte. Här finns också en intressant aspekt av sakkunnigmaterialen som inte behandlas, nämligen att offentligt tillgängliga sakkunnigutlåtanden är en förhållandevis unik svensk företeelse, något som hade kunnat framhållas som ytterligare ett argument för att använda just detta material.

Det andra kapitlet om det svenska befordringsväsendets utveckling formar sig till en

lyckad framställning om sakkunniginstitutionens förändringar från 1800-talet fram till 1900-talets slut. Trots detta blir diskussionen om vetenskapssyn – alltså uppfattningar om vetenskap hos andra än forskare – ganska rudimentär, vilket står i skarp kontrast till det utrymme som senare ägnas åt att diskutera vetenskapsuppfattningar – det vill säga forskarnas uppfattningar – samt de sakkunnigutlåtanden som används för att komma åt dem. Vetenskapssyn spelar med andra ord en undanskymd roll i jämförelse med vetenskapsuppfattning både i de empiriska genomgångarna och i diskussionerna om avgränsningar, materialhantering och så vidare.

Ett exempel på avhandlingens fokus på material som speglar vetenskapsuppfattningar är den modell som Nilsson utvecklat för att extrahera ämnesspecifika drag ur olika sakkunnigbedömningar. Genom att den präglas av ett samhällsvetenskapligt analysätt sticker den av lite i jämförelse med hur idéhistoriker i allmänhet bearbetar källmaterial. Och även om modellen innehåller både aspekter och egenskaper är det framför allt aspekterna som hamnar i förgrunden på samma sätt som vetenskapsuppfattningar ägnas större intresse än vetenskapssyn. I stort sett hela kapitel fyra och de följande empiriska kapitlen är disponerade med utgångspunkt i aspekterna, vilket gör att obalansen i behandlingen av vetenskapsuppfattningar och vetenskapssyn återskapas även för aspekter och egenskaper. (Aspekterna hade dessutom gärna fått sammanställas i en tabell för bättre översiktlighet).

Och även om det uttryckligen framhålls i avhandlingen att modellen används för kvalitativ analys är det svårt att frigöra sig från tanken att den ändå är skapad för kvantitativa jämförelser. Misstanken stärks i det åttonde kapitlet där det i karaktäriseringarna av sakkunnigutlåtandenas innehåll förekommer formuleringar som ”i särskilt hög grad”, ”väldigt vanliga” och ”betydligt mer uppmärksamhet” (284–285 och på flera ställen), vilka alla tyder på att det har bedrivits kvantitativa jämförelser, låt vara av impressionistiskt slag mer än noggranna genomräkningar av olika ord och uttryck. Därmed riskerar materialhanteringen att hamna mittemellan en kvantitativ samhällsvetenskaplig analys där materialet tömts på nerv och spänning samt en tolkande kvalitativ där förståelse söks i den specifika historiska situationen med resultatet att källorna varken blir hackade eller malda.

Till detta kommer att Nilsson visserligen anger att förekomster av markörer för god vetenskap bestäms relativt (45, 139 & 155) de olika ämnena och perioderna som studeras. Här görs dock ingen närmare beskrivning av hur relativiseringen gått till. Exempelvis kunde det vara rimligt att föra resonemang om hur ofta olika individuella sakkunniga bedömt olika individuella sökande eftersom en sakkunnig som bedömer en sökande flera gånger tenderar att luta sig mot tidigare bedömningar med vissa tillägg. (Däremot framgår av en förtjänstfull bilaga hur många sakkunniga det handlar om och hur många sökande det varit i de enskilda ärendena). En genomräkning visar att det är mycket stor skillnad på antalet unika omdömen i statsvetenskapens tidiga period, 25 stycken, jämfört med den senare, 255 stycken. På samma sätt gäller inom litteraturämnet att den tidigare perioden innehåller 88 unika omdömen jämfört med den senares 187. Trots att markörerna för god vetenskap jämförts relativt är det inte möjligt för läsaren att avgöra om en faktor tio faktiskt använts i jämförelserna mellan statsvetenskapens perioder och en faktor två för litteraturämnet. Inte heller diskuteras detta problem mer utförligt.

Modellens osäkerhet till trots måste den samtidigt framhållas som välfunnen eftersom den möjliggör jämförelser mellan markörer för god vetenskap inte bara över tid utan faktiskt också mellan ämnen från så vitt skilda vetenskapsområden som humaniora och naturvetenskap, ett onekligen knepigt problem. Det innebär att sakkunnigutlåtanden kommer till forskningens gagn på ett nyskapande och originellt sätt. Dessutom undviker Nilsson förtjänstfullt att hemfalla åt konspiratoriska resonemang och se svågerpolitik i varje uttalande, vilket annars är ganska lätt i den här typen av material. Endast i några få citat skymtar vissa sakkunnigutlåtandens mårgfullhet.

Vad som dock förbigås med denna metod och modell är den hårda kamp som faktiskt genomgående förts om vad god vetenskap är. Hade inte bara sakkunnigutlåtanden hamnat under Nilssons lupp, utan även de besvär, överklaganden och skrivpåminnelser som ibland förekommer liksom diskussionsprotokoll i organ som fakultetskollegier, hade även de som hävdade alternativa synsätt kommit till tals. Man måste naturligtvis ha respekt för att Nilsson inte har givit sig i kast med det utan istället satsat på en bredare studie med inte mindre

än 52 sakkunnigutlåtanden. Samtidig hadde det nok varit på sin plats med en kommentar om detta, att de aspekter och egenskaper som studeras i detta sakkunnigmaterial kanske inte hade uppvisat samma tydliga tendenser om hon även hade tagit hänsyn till annat beslutsunderlag. Att det bakom kulisserna faktiskt har pågått ett krig om vad som är god vetenskap där till exempel traditionalister kunde stå mot nytänkare. Här anfördes visserligen debatten om relationerna mellan litteraturhistoria och litteraturkritik i början av 1960-talet. Däremot nämns inte med ett ord motsvarande dagspressdebatt när det gällde den svenska fysikforskningens inriktning 1990–91.

När det gäller slutsatserna är kopplingarna mellan vetenskapsuppfattningar och utomvetenskapliga villkor och identifierad vetenskapssyn ibland svaga i och med att de utslutande bygger på observerad samvariation. Tolkningarna av vetenskapsuppfattningar i sakkunnigutlåtanden som utslag av utomvetenskapliga villkor, i synnerhet förändringar mellan de två perioderna som undersökts, borde ha omgärdats med fler alternativ. Här saknas, i mitt tycke, en mer prövande inställning.

Nilsson har gjort något nytt och intressant när hon jämför vetenskapsuppfattningar inom olika vetenskapsområden i en och samma studie och med likartad metod. Det är en i högsta grad intressant ansats som också är originell, förmodligen inte bara för att arbetsinsatsen är avskräckande. Det är alltså ett djärt företag som hon har givit sig in på, något som måste applåderas och uppmuntras. Här har visserligen framförts en del förslag om mer kritiska diskussioner rörande utgångspunkter, materialhantering, begreppsanvändning liksom resultatredovisning. Detta får dock inte stå i vägen för ett positivt slutomdöme som inte bara är resultatet av Nilssons noggrannhet och ett väl genomfört empiriskt arbete med ett mycket stort källmaterial. Ännu viktigare är att Nilsson, genom egen metodutveckling faktiskt lyckats med något för forskningen mycket värdefullt och i positiv mening egensinnigt, att jämföra vetenskapsuppfattningar mellan ämnen som representerar vitt skilda vetenskapsområden. Till detta kommer att hon även kopplar dessa till en mer allmän vetenskapssyn. Hon har i sin avhandling helt enkelt gått i land med ett ambitiöst och vittomfamnande syfte.

Thomas Kaiserfeld

Arbetslösa i rörelse

Ulf Andréasson: *Arbetslösa i rörelse. Organisationssträvanden och politisk kamp inom arbetslöshetsrörelsen i Sverige 1920–34*. Heddemora: Gidlunds, 2008. 288 s. ISBN 978-91-7844-748-0.

Tema for Ulf Andréassons doktoravhandling er organiseringen av arbeidsløse i egne foreninger i mellomkrigstidens Sverige. Den er først og fremst en organisasjonshistorisk studie. Og fokus er i stor grad rettet mot politiske sider ved de samme foreningene. Det handler mye om hvordan de både forholdt seg til og selv ble berørt av 1920-årenes politiske stridigheter innenfor arbeiderbevegelsen. Samtidig har analysen som mål å forstå organiseringen av de arbeidsløse i en vid sosial og samfunnsmessig kontekst. I forklaringene av hvordan de arbeidsløse handlet som organiserte aktører, legges det vekt på sosiale forhold, og ikke minst sosialpsykologiske virkninger av arbeidsløsheten.

Avhandlingen består av to hoveddeler, etter et innledningskapittel som presenterer temaet,

tidligere forskning, problemstillinger, perspektiv og kildemateriale. Første hoveddel tar for seg rammene for det som skjedde, og de sosiale og økonomiske forutsetningene for framveksten av en "rørelse" av arbeidsløse. Her får leseren god oversikt over både arbeidsløshetens utvikling og arbeiderbevegelsens forhold til arbeidsløsheten, både i Sverige og andre land. Andre hoveddel tar for seg bevegelsens handlinger, strategier, hva den gjorde, hvorfor, og debattene om hva den burde gjøre – og ikke. Mye plass vies her også til hvilken politikk partiene i arbeiderbevegelsen førte overfor de arbeidsløses foreninger. Så sterk vekt legges det på dette at det i tittelen på avhandlingen i stedet for "politisk kamp *inom* arbetslöshetsrörelsen" nesten like gjerne kunne ha stått "kamp *om*".

Slike ord i tittelen på en avhandling kan ofte være verdt å tenke over litt mer. Fokuset er ikke bare rettet mot "strävande" med organisering, men også mot "kamp". Når undersøkelsens avgrensning i tid settes til 1934, begrun-

nes det med at de arbeidsløses foreninger etter da ble borte som *aktive* foreninger. De eksisterte også etter dette som foreninger, men ble da passive, og mindre interessante som objekter for politisk maktkamp mellom ulike retninger på venstresiden. Kanskje har fokuset på ”kamp” her vært med på å lukke undersøkelsen litt for tidlig i tid. For hvis foreningene fortsatt eksisterte etter 1934, kunne det vært interessant å få vite litt mer også om hva de da fremdeles kan ha betydd både for de arbeidsløse og for myndighetene og partiene – selv om de ikke lenger var tema for politisk kamp (de fleste foreninger vi i dag er med i, er vi også passive medlemmer i, uten at det nødvendigvis gjør dem ubetydelige).

Andréasson har i sitt prosjekt gjort et viktig pionerarbeid med å klarlegge og systematisere bildet av de arbeidsløses foreninger i Sverige i perioden. Han gir en grundig og godt strukturert presentasjon av bevegelsen, basert på et omfattende og sammensatt kildemateriale fra hele landet. Her bare noen små smakebiter på hva leseren får vite: Foreninger av arbeidsløse lot seg spore opp på over 200 steder i Sverige i perioden. Ikke alle disse var aktive hele tiden, og noen var typiske lokale ad hoc-tiltak. Dette gjør også kartleggingen noe usikker. I tillegg til foreninger av arbeidsløse fantes noen ”nødhjelpsarbeiderforeninger” (arbeidere ansatt i offentlige prosjekter som ble satt i gang for å øke sysselsettingen). Disse er her holdt utenfor undersøkelsen, blant annet fordi de lignet mer på vanlige fagforeninger.

Medlemstallene i foreningene varierte, folk kom og gikk, fordi det å være uten arbeid for de fleste ikke bare var midlertidig, men noe de ønsket seg ut av fortest mulig (og hvem vil formalisere sitt medlemskap i en gruppe en helst ikke vil være med i?). Dette var trolig også med på å svekke bevegelsen som kollektiv, i alle fall som fellesskap basert på langsiktig tilhørighet. Til tross for dette ble arbeidsløshetsbevegelsen omfattende: En arbeidsløshetskonferanse i 1933 samlet delegater for 43 000 arbeidsløse i hele Sverige, og forfatteren anslår at over 100 000 mennesker en eller annen gang i perioden var med i en arbeidsløses forening. Når en vurderer slike tall, må en huske at dette var en periode med en gigantisk arbeidsløshet, og at majoriteten av de som var uten arbeid aldri var medlem av noen forening for arbeidsløse.

Hvordan lar avhandlingen seg plassere forskningshistorisk? Selv om forfatteren i løpet av

sin prosjektid har vært knyttet både til Chalmers i Göteborg og Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm, og er utdannet ingeniør, er avhandlingen verken teknologihistorisk eller preget av noe sterkt fokus på teknologiens betydning for de arbeidsløse. Skal avhandlingen plasseres innen en bestemt forskningstradisjon, må det være arbeiderbevegelsens historie. Og som sådan må den kunne sees som et sent men velkomment tilskudd til en forskning som hadde sin storhetstid på 1970-talet, og som i mange år nå har vært mindre aktiv. Som bidrag til arbeiderbevegelsens historie må avhandlingen likevel også kunne sies i større grad å bekrefte en tradisjon, enn å fornye den (fornyelsen ligger mer på valg av tema). Her er analysen rettet inn mot organisering og politikk, med sterkt fokus på politisk kamp, hvor forklaringene søkes i sosiale forhold. Også på en annen måte kan avhandlingen leses som barn av 1970-tallets ”historie nedenfra”, for framstillingen er tydelig preget av sympati og solidarisering med de som ble rammet av krise.

Dette kan sees som ledd i Andréassons erklærte program om å ville skrive historie på en måte som tar fortidsmenneskenes måter å se verden på, på alvor. Han vil ikke presse vår tids begreper ”på fortida”, men heller skrive ”historien framlengs”. I dag er det lett å problematisere dette ut fra det prinsipielle synet at alle historikere beskriver fortida sett fra sin egen tid, altså i et ”baklengs”-perspektiv. Dette trenger ikke å stå i motsetning til det å vise respekt for fortidens mennesker og meninger (å respektere andres tenkemåter er ikke det samme som å gjøre dem til sine egne). Og som denne avhandlingen viser, var heller ikke de arbeidsløse en homogen gruppe, verken sosialt eller i måter å tenke på om seg selv og sine interesse. Og hvordan skrive historien på deres premisser, når premissene varierte også i datiden? Dessuten er vel de grundigst presenterte aktørene i denne avhandlingen egentlig mer de aktive i LO enn de ”vanlige” arbeidsløse. Skulle livet og erfaringene til de arbeidsløse selv, som individer og gruppe(r), ha kommet tydeligere fram, burde det også i større grad vært brukt kilder som kunne vist bedre hvordan de selv opplevde å være uten arbeid (for eksempel er det grunn til å tro at det var tema i mange av de arbeiderminnene som ble samlet inn i 1950-årene).

Når vi først er inne på hvilke ”premisser” vi som historikere bygger våre analyser på, er

det i en studie innenfor arbeiderbevegelsens historie nærliggende å spørre hva bevegelsens egne begreper har betydning for det bildet som gis. I innledningen (28) reflekterer forfatteren over begrepet "arbeidsløs". I mellomkrigstiden ble arbeidsløsheten for mange såpass permanent og langvarig at det i mindre grad enn ellers ble opplevd som tilfeldige avbrudd i en normaltilværelse som arbeider. Det gjorde trolig også at begrepet "arbeidsløs" ble mindre selvsagt ensbetydende med å være uten lønnsarbeid. En stor del av arbeidsløsheten var på denne tiden demografisk betinget, av store barnekull fra årene før første verdenskrig som nå meldte seg til arbeid, og i mange tilfeller ble gående i flere år etter at de ble voksne, uten å få erfaring seg selv som lønnsarbeidere. Det kan ha gjort det mindre selvsagt for en del av dem også at det var lønnsarbeidere de skulle og ville bli (mange arbeidsløse drømte heller om å starte for seg selv, for eksempel med egen jord). Forfatteren er selv inne på at dette for mange arbeidsløse kan ha gjort arbeidernes organisasjoner mindre selvsagte å føle tilhørighet til. Likevel får vi ikke noe grundig forsøk på å historisere begrepet "arbeidsløs". I praksis omtales de arbeidsløses interesser her, som i mye annen historieskriving, som om det var arbeiderbevegelsen de *naturlig* hørte hjemme i (39). Da blir begrepet "arbeidsløs" = uten lønnsarbeid lett like ahistorisk som det begrepet "arbeidsløs" = fattig som forfatteren kritiserer.

Siden den politiske kampen om de arbeidsløse her er et hovedtema, og vi befinner oss i 1920-årene, blir spørsmålet om revolusjon viktig. På ett vis avslører økonomiske kriser mer åpenlyst enn ellers hvordan kapitalismen fungerer dårlig. Samtidig svekker kriser og arbeidsløshet ofte nettopp de samfunnsgruppene som kunne vært motivert for å delta i en samfunnsomveltning. Her blir de sosialpsykologiske teoriene om hvordan arbeidsløshet avlet defaitisme og handlingslamming, trekt inn som viktige forklaringer. Disse resonnementene får her i stor grad hvile på gamle og kjente undersøkelser fra andre land av hvordan arbeidsløshet virket inn på de arbeidsløses forhold til politisk aktivitet og organisering (blandt andet Marienthal-studien fra Østerrike, og studier fra Greenwich i England og New Haven i USA). Et kildegrunnlag for å kunne gjøre noen systematisk sammenligning av disse studiene med svenske forhold, er her ikke opparbeidet. Slutningene blir derfor i stor

grad basert på en logikk som sier at de arbeidsløse i Sverige heller ikke gjorde opprør eller revolusjon, og (dermed?) på grunn av de samme sosialpsykologiske årsakene.

Andre steder i avhandlingen trekkes den reformistiske politikken inn som forklaring, ved at den virket effektivt til å dempe sosial uro og opprør. Her blir bildet noe forvirrende: var det slik at de arbeidsløse likevel sto for en motstandsvilje – som det måtte en effektiv sosialdemokratisk reformpolitikk til for å dempe? Eller var de arbeidsløse av sosialpsykologiske grunner såpass motstandshemmet i utgangspunktet, at ingen revolusjonære agitatorer kunne klart å mobilisere dem? Ja takk, begge deler, er trolig her en kortversjon av det svaret som kan leses ut av avhandlingen. Selvsagt er det lov å operere med flere årsaker til at noe skjedde. Men en noe mer systematisk refleksjon omkring egne forklaringer, og hvordan ulike teorier lar seg kombinere, kunne her bidratt til å kaste nytt lys ikke bare over de arbeidsløses historie, men over grunnleggende spørsmål i arbeiderbevegelsens historiografi.

Ikke bare var de arbeidsløses forhold til politikk og samfunn preget av paradokser og dilemmaer. Også for arbeiderbevegelsen og særlig LO var det vanskelig å vite hvordan de skulle forholde seg til massene av arbeidsløse. På ett vis var det et problem at de arbeidsløse dannet egne organisasjoner uavhengig av fagforeningene. De burde gjøre det innenfor fagbevegelsen. Samtidig var fagbevegelsen en organisasjon for folk med arbeid. Og særlig for de mange som nå gikk arbeidsløse i årevis uten noen gang å ha vært verken i lønnet arbeid, eller medlem i en fagforening, kunne det være vanskelig å finne en plass i den bevegelsen. LO prøvde her flere løsninger. En var å anerkjenne arbeidsløses foreninger som bare tillot LO-medlemmer å være med. En annen var å nyrekruttere arbeidsløse til LO via nettopp arbeidsløses foreninger. LO's forhold til de arbeidsløse var altså utpreget ambivalent: de arbeidsløse hadde LO's støtte – i alle fall sympati, men bare når det de gjorde, ikke var i strid med interessene til de som allerede hadde arbeid. LO ville hindre arbeidsløse i å fungere som lønstrykkere ved å ta arbeid for lønn under tariff. Samtidig vegret LO seg mot å støtte arbeidsløse som ville blokkere nødhjelpsarbeid som nettopp var betalt under vanlige avtaler. I alle fall vegret LO seg mot å betale streiketøtte til arbeidsløse som ville gjennomføre slik blokade.

LO ville altså gjerne ha de arbeidsløse med seg, men helst uten å støtte dem fullt ut i deres egen sak. Spillet omkring slike problemer og dilemmaer får Andréasson godt fram i sin avhandling. Han får også godt fram hvordan det utover 1920-årene skjedde endringer i LO's strategier. Et vendepunkt var her konflikten ved Ulricehamnsbanen i 1928, hvor den statlige Arbeidsløshetskommisjonen hadde kommandert ut arbeidsløse til å utføre arbeid for et privat selskap, til lønn under avtale. Det kunne ikke LO godta. Et annet forhold som fra slutten av 1920-årene medvirket til at LO innså mer enn før at de "måtte" gjøre noe aktivt for de arbeidsløse, var faren for at fascistiske bevegelser her som i andre land kunne appellere til de arbeidsløse. I samme fase viste også kommunistene sterkere vilje til å mobilisere de arbeidsløse for sin politikk. For sosialdemokratene var det mye som nå talte for at de burde inkludere de arbeidsløse mer aktivt både i sin politikk og sine organisasjoner. Og det skjedde i årene etter 1930.

Etter et par tiår med lite aktiv historisk forskning om både arbeidsliv og arbeiderbevegelse er det godt å få en slik avhandling. Ikke bare bidrar den til å løfte fram et tema som etter 1970-årenes arbeiderhistoriebølge ble liggende påfallende uutforsket. Den får også fram hvordan viktige spørsmål i fellet kaller på videre forskning. Fordi dette er en avhandling som beveger seg innenfor et stort og komplekst problemfelt, og prøver å ta mange sider ved de arbeidsløses organisering med i sitt bilde, må den etterlate seg flere spørsmål ubesvart. Her ligger mye som det kan være både historisk interessant og høyst relevant for vår egen tid å lage nye prosjekter om. Når avhandlingen handler om krise og arbeidsløshet, dreier det seg om samfunnsproblemer og livserfaringer som i vår nye konjunktursituasjon fra 2008 kan komme til å bli aktuelle å lære noe av for flere enn vi helst vil tro. Andréassons tema er mer aktuelt enn det har vært noen gang siden den perioden Andréasson skriver om.

Ingar Kaldal

Myt og manipulation

Anna Ohlsson: *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968–1973*. Stockholm studies in history of ideas no. 7. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, 2008. 309 s. ISBN 978-91-85445-94-3.

Myt om manipulation är en avhandling om några omvälvande år runt 1970, en tid när psykiatrin ifrågasattes och kritiserades såväl inifrån, av psykiatrer själva och av patienter, och utifrån, av representanter för andra discipliner, av politiskt engagerade debattörer, av filmare, författare med flera. Samhället kunde utmålas som "sjukt" och psykiatrin som ett medel att oskadliggöra och anpassa obekväma människor. Avhandlingen belyser en dramatisk tid i psykiatris historia och utgör samtidigt en breddning av forskningen om det radikala 1968 och åren närmast efter. "1968" var studentrevolt, solidaritet med befrielseströrelser, ett socialistiskt och ett begynnande feministiskt engagemang, men rymde även en skarp vårdkritik – av kriminalvård, narkomanvård och, vilket står i fokus här, mentalvården.

Avhandlingens syfte är att för det första analysera så kallad radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt mellan 1968 och 1973. Frågor Ohlsson ställer är: Vilka var den radikala kritikens sammanhang, aktörer och argument? Hur kopplades psykiatridiskussionen till andra samhällsdiskussioner? Vad ansågs vara de största problemen med psykiatrin, och vilka var lösningarna? Handlade debatten om psykiatrin eller egentligen om något annat och i så fall vad? För det andra finns här ett analytiskt syfte: att klassificera och karakterisera psykiatrikritiken, den kritik som ofta fått gå under namnet antipsykiatri. Ohlsson problematiserar redan i inledningen termen antipsykiatri, och inför istället termerna radikal respektive reformistisk psykiatrikritik.

Ett område Ohlsson inte undersöker men som hon lyfter fram och visar på behovet av att studera närmare är om och i så fall hur 1960- och 70-talets psykiatrikritik banade väg för vårdens organisatoriska utveckling; nedläggningen av de stora mentalsjukhusen, satsningen på sektorisering och öppenvård. Avhandlingen rör alltså inte psykiatris praktik utan den idédebatt som föregick omorganiseringen.

Ohlsson placerar sin avhandling i gränslandet mellan psykiatri- och medicinshistoria och en mer allmän idéhistoria. Hon beskriver sitt arbete som en vandring mellan text och kontext. Texter analyseras utifrån manifest såväl som latent innehåll. De valda kontexterna är två: dels 1960-talets ideologiska och politiska radikaliserings, och dels psykiatriens historia i Sverige. Ohlsson resonerar även kring hur en offentlig debatt definieras och menar att hennes studie, till skillnad från longitudinella och kvantitativa, är kvalitativa, idé- och argumentationsanalytisk och rör en i tid avgränsad debatt.

Analysen av debatten avgränsas till åren 1968–1973 och i en tidslinje visas på händelser, företeelser, utredningar och publiceringen av för avhandlingen centrala texter. Några av dessa namn och skeenden diskuterades ofta i tiden och fokuseras därför särskilt i avhandlingen: den svenska receptionen av den skotske psykiatern Ronald David Laings idéer, sociologen Kaj Håkansons avhandling *Psykisk sjukdom*, den så kallade sociopatutredningen och Mentalhälsokampanjen.

Källmaterialet utgörs av offentligt material såsom debattböcker, tidnings- och tidskriftsartiklar, utredningar, film, skönlitteratur med mera, och av arkivmaterial rörande sociopatutredningen. Ohlsson har även gjort några intervjuer liksom tagit del av R. D. Laings arkiv på universitetsbiblioteket i Glasgow.

Efter en diskussion om den mångtydiga termen antipsykiatri väljer Ohlsson istället att utgå från sociologen Tommy Svenssons distinktioner ”revolutionär eller radikal” respektive ”reformistisk” psykiatrikritik och utvecklar dem vidare. Ohlssons fokus är den radikala psykiatrikritiken vilken definieras som:

Kritisk till mentalsjukhus och till vad som uppfattas som traditionell psykiatri

Skepsis mot psykodynamiska perspektiv, socialpsykiatri, mentalhygien, samhällspsykiatri, sektorisering

Kritisk mot att alltför beteenden dras in i en psykiatrisk referensram

Begreppet psykisk sjukdom är problematiskt på olika sätt (en etikett, en myt, teoretiskt illa konstruerat)

Psykiatri kan lätt fungera som ett instrument för social kontroll

Kritisk till att vad som uppfattas som samhälleliga problem genom insatser från psy-

kiatri och psykoterapi görs till individuella problem

Ifrågasätter psykiatriens framsteg och successiva humanisering

Fokuserar psykiatriens problem (47)

Den reformistiska psykiatrikritiken som alltså inte står i fokus men som i sammanhanget behöver definieras sägs förhålla sig relativt oproblematiskt till begreppet psykisk sjukdom, vara kritisk till mentalsjukhus och traditionell psykiatri, positiv till psykodynamiska perspektiv, socialpsykiatri, och framhålla psykiatriens möjligheter.

I bakgrundskapitlet ”Psykiatri i förändring” tas avstamp i mentalsjukvårdsdelegationen som tillsattes 1955 och vars slutbetänkande *Mentalsjukvården: Planering och organisation* (SOU 1958:38) publicerades 1958. Till skillnad från flera andra och tidigare framställningar om den svenska psykiatrien som modern och relativt upplyst så var mentalsjukvårdsdelegationen kritisk. Den föreslog bland annat en utbyggnad av öppenvården, satsning på förebyggande åtgärder, en organisatorisk samordning mellan mentalsjukvård och kroppsjukvård, en ökad användning av psykoterapi, och överhuvudtaget en ökad satsning på ett enligt delegationen eftersatt område.

1967 övertog landstingen huvudmannskapet för psykiatri från staten. Året efter, 1968, utkom antologin *Modern svensk psykiatri*. Boken är intressant då den enligt Ohlsson följde i spåren från tidigare framställningar om psykiatri i vilka framsteg och modernitet betonades. Även i denna bok betonades behovet av mer öppenvård och en integrering med övrig vård. Det var psykiatriens praktik och organisation som primärt behandlades, inte frågor om vad som utgör psykisk sjukdom. När frågan tangerades framkom att man utgick från psykisk sjukdom som biologiskt orsakad, eller ”psykobiologisk”. Antologin *Modern svensk psykiatri* blev snabbt föräldrad och återopades sällan under 1970-talet då tongångarna i debatten blev helt andra. Den psykiatrikritik som framförts sedan tidigt 1960-tal av bland andra Laing och Szasz noterades aldrig i antologin. Slutsatsen om Mentalsjukvårdsdelegationens slutbetänkande 1958 och boken *Modern svensk psykiatri* 1968 är att de kan räknas till den reformistiska kritiken av psykiatrien.

Här redogörs kort även för några aspekter

av organiseringen av den psykiatriska vården. Förslag lades fram om sektorisering av psykiatri vilket resulterade i det så kallade Nacka-projektet 1974–80. Nytt var bildandet av patient- eller brukarorganisationer. RMH, Riksorganisationen för mental hälsa, bildades 1967 med läkaren och psykiatern Curt Åmark som första ordförande. Organisationen bytte 1972 namn till Riksförbundet för social och mental hälsa, RSMH, och stod tillsammans med andra så kallade R-förbund bakom utgivningen av *Pockettidningen R*.

I kapitlet ”Psykiatri utmanas” behandlas 68-radikaliseringen i stort liksom politiseringen av psykiatridebatten. ”Riv den svenska psykiatri – klassamhällets stöttepelare” stod att läsa på en demonstrants plakat, kanske tillspsat men ändå tidstypiskt. Det var vid denna tid som den radikala psykiatrikritiken på allvar börjar höras i Sverige, och med den fick debatten ett annat fokus. Om kritiker tidigare främst påtalat brister i vård och organisation så hävdades nu att psykiatri i sig är problematisk och potentiellt repressiv. Stor debatt och kritik och även en del missförstånd väckte psykiatern Gösta Hardings ord om vietnamdemonstranterns trassliga barndom. Läkaren/psykiatern som auktoritet utmanades. Fora för den nya kritiken var pocketböcker, kulturtidskrifter, kultursidor, facktidskrifter, *Medicinska föreningens tidskrift*, men psykiatri diskuteras även i film, teater, litteratur och konst.

Utifrån ett miljöterapeutiskt perspektiv fick idén om terapeutiska samhällen större uppmärksamhet i Sverige. Ohlsson tar även upp Laing med fleras Kingsley Hall i London – ibland kallad anti-institution – där man sökte upplösa gränserna mellan patienter och terapeuter. Men även terapeutiska samhällen kunde kritiseras som endast en mjukare form av maktutövning. Begreppet diagnostisk kultur användes i debatten för att visa på hur allt en patient sa eller gjorde tolkades som sjukdomsuttryck, att man på detta sätt fråntog patienten möjlighet till kritik och ifrågasättanden och att detta skulle ses som en form av social kontroll.

”I’m mad about R. D. Laing” – så kunde det stå på bildekaler i Storbritannien på 70-talet. Kapitel tre ägnas den i tiden centrala skotske psykiatern R. D. Laing (1927–1989). Ohlsson summerar Laings idéer men fokuserar främst på receptionen i Sverige av böckerna *The Divided Self* (1960) vilken utkom på

svenska 1968 som *Det kluvna jaget*, och *The Politics of Experience* (1967), *Upplevelse – Beteende* (1969). Laing översattes till svenska tidigare än andra internationella och kritiska storheter, och genomslaget för Laing måste i Sverige betecknas som stort i kultur- och samhällsdebatt under perioden 1968–1973. Därefter dalade intresset tämligen snabbt.

Schizofreni var ett huvudsakligt intresseområde för Laing, men som Ohlsson visar gav han under sin levnad något skiftande svar på frågan om vad schizofreni är. Till Laings idéer hör psykoson som lidande men också en möjlig väg till pånyttfödelse och ett autentiskt liv – ett så kallat existentiellt genombrott. Att möta patienten som en person, som ett subjekt, var centralt, liksom att se henne som relationell och i ett socialt sammanhang. Den amerikanske antropologen Gregory Batesons begrepp double-bind, dubbelbindning, blev något av ett nyckelbegrepp.

I Sverige introducerades och intervjuades Laing 1968 i *BLM, Bonniers Litterära Magasin*, en artikel som sedan kom att uppmärksammas på andra håll. En som skrev om Laing, intresserat men också kritiskt, var psykiatern Clarence Blomqvist. Denne hävdade att det laingska budskapet inte var alldeles nytt utan kunde påträffas hos psykiatern Torsten Herner liksom neofreudianer som Frieda Fromm-Reichmann, liksom att delar av det var bisarrt och inte kunde tas på allvar.

Politiskt tolkades Laing på olika sätt: som begränsad i avsaknad av klassanalys, eller som typisk nyvästanter. Ohlsson tar upp två teman i den svenska laingreceptionen: det sjuka samhället respektive den sjuka familjen. ”Det sjuka samhället” var mer en uttolkning av Laing än något han själv uppehöll sig vid. ”Den sjuka familjen” förekom regelbundet i debatten och med referenser till Laing, och ofta med en mörk bild av modern. Exempel Ohlsson tar upp är bland andra regissören Alf Sjöberg som inspirerats av Laing vid uppsättningen av Strindbergs *Fadren* på Dramaten 1968, och författaren Maria Gripe.

Ohlsson redogör även för Laings medarbetare David Coopers besök i Sverige. Cooper var författare till boken *Psykiatri och anti-psykiatri* som utkom på svenska 1970 och skulle året efter ge ut *Död åt familjen*. Cooper var inbjuden att tala på Socialhögskolans 50-årsjubileum 1971 men ansåg att föreläsningformen var en våldsakt och levererade istället en ”anti-föreläsning” om kollektivboende och

behovet av en revolution. Coopers framträdande väckte indignerad kritik.

Det fjärde kapitlet behandlar den svenske sociologen Kaj Håkanson och hans licentiatavhandling *Psykisk sjukdom. Illusioner och realiteter. En teoretisk studie* vilken utkom 1968 och i omarbetad form 1973. Håkansons avhandling väckte stor uppmärksamhet och blev en viktig referenspunkt i den svenska radikala psykiatrikritiken. Centralt finner Ohlsson vara att Håkanson anlade ett sociologiskt perspektiv på sjukdom (i synnerhet psykisk sjukdom), att han fann begrepp som abnormitet och sjukdom icke varande objektiva eller värdenutrala, att psykiatrin har en tendens att se konforma beteenden som normala beteenden och därmed kan vara systembevarande liksom brukas som medel för social kontroll, att psykiatrin kan kopplas till en diagnostisk kultur (det vill säga att psykiatrin-psykologins människosyn låser fast det sjuka vid jag och personlighet istället för att se jaget som kontinuerligt skapat, i samspel med omgivning och i interaktion med andra människor), att psykiatrin försummar sociala konflikters betydelse, att psykiatrin kommer att expandera och inkludera fler aspekter av livet och att alltför beteenden troligen kommer att klassificeras som sjukdomar.

Ohlsson beskriver Håkansons studie som nyanserad, djuplodande och teoretisk, som begreppsanalytisk och kunskapssteoretisk, och menar att mycket av budskapet reducerades och förenklades i debatten. Till exempel tolkades Håkansons idéer som att psykiatrin är ett medel för social kontroll (inte kan vara, eller kan rymma element av). Ohlsson menar vidare att Håkanson var marxistiskt intresserad men att marxistiska inslag knappast kan sägas förekomma i hans bok.

”Sociopater, finns de?” heter det femte kapitlet. En arbetsgrupp knuten till Landstingsförbundet och Regionvårdskommittén presenterade 1968 sitt ”Förslag angående vårdorganisation för sociopater”. I debatten, liksom i Ohlssons avhandling, kallades den sociopatutredningen. I denna lanserades begreppet sociopat vilket definierades som personer med sociala anpassningssvårigheter, personlighetsavvikelse, latent eller manifest samhällsfarliga och hade tendens till alkoholism, ”toxicomani” och ”eufomani”. Erfarenheten var att psykiatriska kliniker inte var lämpade för sociopaterna och därför föreslogs att specialsjukhus skulle skapas för dessa, med ”elementär

social skolning”, psykoterapi och delvis psyko-farmaka.

Reaktionerna på sociopatutredningen blev skarpa. Socialstyrelsen var till exempel starkt kritiskt till sociopatibegreppet som man ansåg vara alltför vitt – det skulle göra 5–10 % av Sveriges befolkning till sociopater. Istället skulle dessa personer betecknas som ”särskilt vårdkrävande” och de skulle skiljas från andra grupper inom psykiatrin.

Även andra var kritiska. R-förbunden såg en fara för rättssäkerheten. Många inlägg i den efterföljande debatten kritiserade just det som Håkanson fört fram, det vill säga att psykiatrin genom sociopatibegreppet vidgade sitt verksamhetsområde och att en tämligen stor del av befolkningen kunde räknas dit. För en del framstod sociopatutredningen som klart riktad mot demonstranter, arbetare och andra som protesterade mot orättvisor i samhället. Ohlsson visar även hur diskussionen fördes via och i samband med Lars Lennart Forsbergs film *Misshandlingen* från 1969 vilken året därpå tilldelades en Guldbagge för bästa film. Filmens Knut är en revoltör som i filmens slut omhändertagits, dömts till sluten psykiatrisk vård, medicinerats och lagts i spännbälte. I diskussionen om filmen hänvisades till sociopatutredningen. Ett resultat av debatten blev att sociopatibegreppet slopades och att frågan om vård för ”särskilt vårdkrävande” kom att fortsätta att utredas under 1970-talet. I kapitlet tar Ohlsson även upp de lundaanarkister som bekämpade den ”politiska psykiatrin”. 1969 bröt man sig in på den nya Rättspsykiatriska kliniken i Lund och målade slagord som ”Statens hjärntvättsanstalt” och ”Koncentrationsläger för samhällsobekväma”. Året efter tände man eld på kliniken. Gruppen dömdes till fängelse för sabotage och mordbrand.

Kapitel sex, ”Om konsten att dressera människor”, behandlar kritiken av den så kallade Mentalhälsokampanjen. *Konsten att dressera människor* (1969) var titeln på en uppmärksam och spridd debatt- och motbok mot kampanjen. Mentalhälsokampanjen, eller ”Mentalhälsa – en aktion för ökad förståelse och samhörighet i arbetslivet” som den hette, initierades av försäkringsbolaget Folksam, och stöddes av cirka 40 institutioner och organisationer däribland LO, SAF, ABF och Svenska psykiatriska föreningen. Syftet var att genom upplysnings- och studiecirkelverksamhet och debatter motverka vantrivsel, stress och mental ohälsa på arbetsplatsen. Två böcker ut-

gjorde underlag till kampanjen: psykiatern Curt Åmarks *Individ, personlighet och medmänsklig miljö* och psykiatern och företagsläkaren Erland Mindus *Arbete och mental hälsa*, båda utgivna 1968. Ohlsson redogör för innehållet i dessa böcker och finner budskap om ”anpassning” vara centralt, anpassning till rådande arbetsvillkor.

Studiecirkelmaterialet *Mentalhälsa i arbetslivet* planerades gå ut till hundratusentals arbetare och tjänstemän, men endast mellan 10 000 och 20 000 exemplar distribuerades. Motboken *Konsten att dressera människor* trycktes i flera upplagor och översattes till danska – ett förhållande som illustrerar att psykiatrin befann sig i en brytningstid. *Konsten att dressera människor* skrevs av ”en grupp socialister med anknytning till psykologi, psykiatri och samhällsvetenskap”, däribland Gunnar Ågren. Kritiken mot Mentalhälsokampanjen var enligt Ohlsson att den framställde politiska problem som personliga och individuella, byggde på en myt om intressegemenskap mellan arbetsgivare och löntagare, representerade en subtil maktutövning (den ”mjuka handen” istället för explicit repression), gick kapitalets ärenden, och att arbetspsykologer verkade för anpassning och att skapa lydiga och passiva arbetare. Begreppet mental hälsa sågs som uttryck för en psykologisering av företeelser i liv och samhälle och kampanjen som ett utslag av en diagnostisk kultur. Ohlsson har vid jämförelse av första och andra utgåvan funnit att en passage om psykiatri och mentalvård som indoktrineringsmetoder strukits i den andra.

I ett sista sammanfattande kapitel lyfter Ohlsson fram vad hon finner vara avhandlingens främsta resultat: att den radikala psykiatrikritiken ledde till en politisering av psykiatrin i debatten, att psykiatrins brister kopplades till större omgivande sammanhang som familj och samhälle, att kritiska debattörer ofta hade bakgrund inom samhällsvetenskaper som sociologi, att psykiatrikritiker som Laing, Szasz och Cooper uppmärksammades i Sverige men att deras idéer inte var avgörande för den debatt som uppkom i Sverige, att förekomsten av psykisk sjukdom i sig utmanades (illusion, myt), att den radikala psykiatrikritikens centrala punkt var psykiatrins repressiva funktion (att den var en form av social kontroll), att influenser från tidens vänsterpolitiska engagemang var tydliga men att explicita referenser till marxistiska begrepp och

teoribildning var förvånande få, att begreppet anti-psykiatri blir alltför reduktionistiskt för att vara fruktbart, och att psykiatridebatten och den radikala kritiken klingade av åren runt 1980.

Ohlssons avhandling präglas av stor noggrannhet och respekt för ämnet. Den är välskriven och välstrukturerad. På den formella sidan finns ytterst lite att anmärka på. Avhandlingen är också tydligt och bra avgränsad i tid, till åren mellan 1968 och 1973, vilket gör att undersökningen kan gå på djupet. Dock saknar jag en utförligare diskussion om varför debatten om psykiatrin startade liksom varför den klingade av. Valet att endast sätta den radikala psykiatrikritiken i fokus är förstaeligt då källmaterial och frågeställningar mer än väl räcker till. Samtidigt kunde en studie av även den reformistiska psykiatrikritiken breddat och fördjupat avhandlingen. Att skilja den radikala och den reformistiska kritiken åt är, som Ohlsson också skriver, inte alltid enkelt då de ofta går in i och är avhängiga av varandra.

Kapitlet om Kaj Håkansons idéer och den roll Håkanson fick i debatten tillhör avhandlingens starkare. Varsamt och nyanserat friläggs Håkansons tankar och Ohlsson visar även hur dessa ofta förenklades och reducerades i debatten. Håkanson blev något av en fixstjärna för tidens radikala kritiker. Hans studie var teoretiskt avancerad och gav viktiga insikter för andra att bygga vidare på. Håkanson blev paradoxalt nog en auktoritet i en auktoritetskritisk tid, en författare som fick ge tyngd och legitimitet åt vissa radikala idéer. I Ohlssons analys är Håkansons text en text som påverkar, som sätter ett stort avtryck i debatten. Av intresse är också att gå bakåt och dra fram de idéhistoriska trådarna och här menar jag att Ohlsson kunde vara utförligare. Enligt Håkanson var begrepp som sjukdom, abnormitet liksom även normalitet relativa begrepp. Han avvisade alltså inte förekomsten av psykiska sjukdomar men relativiserade dessa. Håkanson tog i sin avhandling upp exemplet homosexualitet och hur idéer om normalt och abnormt växlar i kulturer, och hänvisade bland annat till Henning Pallesens *De avvikande* och Lars Ullerstams *De erotiska minoriteterna*, båda böckerna från 1964. Både Pallesen och Ullerstam hade framfört skarp kritik mot psykiatrin. De betecknade psykiatrin som ett maktmedel, kopplade patologiseringen av homosexuella till majoritetens makt

över minoriteten och fann psykiatriens syn på homosexualitet ovetenskaplig. Håkanson förde mer utvecklade resonemang om normalitetsbegreppet än Ullerstam och Pallesen, men här fanns alltså en koppling till en främst liberal psykiatrikritik i Sverige från 1964 som kunde ha belysts. Dessutom fanns under det tidiga 1960-talet också en uttalad vårdkritik genom bland annat Lars Furhoffs bok *Maskerat dårhus* från 1965. Kan den liberala kritiken av mentalvården under tidigt 1960-tal eventuellt ha banat väg för den radikala psykiatrikritiken längre fram? Vilka var likheterna och skillnaderna?

En möjlig förklaring till det stora genomslag Håkanson fick i debatten är att han närmade sig psykiatri utifrån filosofin och sociologin, och därmed hade andra grundläggande perspektiv än psykiatrer med eventuella reformambitioner. Håkanson var sociolog, och hans avhandling lades fram vid sociologiska institutionen vid Uppsala universitet. Ohlsson berör det sociologiska perspektivet. Min mening är att avhandlingen tjänat på en utförligare utredning om den sociologiska traditionen – till exempel genom att ha valt denna som en tredje kontext – och att Ohlsson även kunnat se närmare på den intellektuella miljö som uppsalasociologin utgjorde. Joachim Israels betydelse för Håkanson och för psykiatridebatten utgör ett exempel. Israel var en tid verksam vid samma institution som Håkanson, skrev 1964 uppsatsen ”Sociologiska synpunkter på mental sjukdom” (vilken återopades av Håkanson) och redigerade samma år boken *Sociala avvikelser och social kontroll* i vilken han medverkade med uppsatserna ”Sociologiska synpunkter på mentala sjukdomar” (om mentala sjukdomar som normavvikelser) och ”Mentala sjukdomar”.

Ett annat exempel är Sten Johansson som hade visst samarbete med Israel och som 1967 disputerade på licentiatavhandlingen *Mental-sjukhuset som organisation*, en avhandling som inte kan räknas till den radikala kritiken men som kan ha banat väg för den. Johansson pekade bland annat på mentalvårdens auktoritära struktur. Med hjälp av begreppet kusto-dialism skrev Johansson fram en bild av en ideologi för mentalvården där systemets mål var att hålla kvar de inlagda. ”Kustodiellt” orienterad personal såg enligt Johansson patienter som radikalt annorlunda än andra människor, mental sjukdom som ärftlig och organisk och att meningsfulla relationer och sam-

tal med patienter är omöjliga. Israels och Johanssons texter visar på en sociologisk miljö med ett maktperspektiv på psykiatri och där relativisering av psykiatrisk sjukdom förekom.

Ett av avhandlingens resultat är influenserna från tidens vänster var tydliga men att explicita referenser till marxistisk teori var få. Begrepp som reifikation och alienation användes någon gång, men som Ohlsson visar utvecklades resonemangen sällan. Intressant är att Håkanson utmålades som vänsterideolog fast en närmare läsning av hans texter knappast ger stöd åt den beskrivningen. Ohlsson finner hos Håkanson ett visst intresse för marxism, men menar att han knappast kan betecknas som marxist. Det är en rimlig tolkning. Håkansons avhandling rymmer inte marxistisk teori. Därför blir man som läsare frågande då det i hans litteraturförteckning radas upp titlar som Mao Tse Tungs *Militär-politiska skrifter*, Gramsci *En kollektiv intellektuell*, Arnold Ljungdal *Marxismens världsbild*. Skillnaden är stor mellan Håkansons avhandling och boken *Konsten att dressera människor* som utkom ett år senare och som hade en uttalad socialistisk utgångspunkt (om än inte teoretisk) vilket kunde ha lyfts fram på ett tydligare sätt av Ohlsson.

Sammanfattningsvis anser jag att avhandlingen *Myt och manipulation* är intressant och väl genomarbetad. Den präglas av stor noggrannhet och varsamhet. Till förtjänsterna vill jag särskilt lyfta fram utredningen av Laingreception i Sverige och analysen av Kaj Håkansons avhandling. Ohlsson ställer vidare intressanta frågor om vad som kännetecknar en debatt och visar intressant på den diskrepans som kunde föreligga mellan originaltexter och uttolkningar. Positivt är också att debattens avtryck på kulturens område inkluderas. Det jag saknar är en förankring av avhandlingen i en sociologisk kontext. Jag menar även att Ohlsson tydligare kunde ha lyft fram och diskuterat den radikala psykiatrikritiken i förhållande till den liberala kritiken under tidigt 1960-tal.

Den svenska psykiatrikritiken åren runt 1970 har varit begränsat utforskad. Ohlssons avhandling är ett angeläget bidrag till forskningen om psykiatridebatt liksom om det radikala 1960- och 1970-talet som säkerligen kommer att inspirera och generera ytterligare studier.

Lena Lennerhed

Segrarnas historia

Andrus Ers: *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–1953*. Umeå: h:ström, 2008. 293 s. ISBN 978-91-7327-087-8, inb.

Om man ägnar sig åt att studera svensk 1900-talshistoria hör professorn i statsvetenskap och publicisten Herbert Tingsten till en av de dominerande gestalterna i svensk offentlighet, åtminstone under perioden från trettioalet och fram över 1960-talet. Han var en stridbar person, både som samhällsvetenskaplig forskare och som samhällsdebattör. Det är måhända i första hand som kritiker av de stora ideologiska systemen, av totalitära samhällsbyggen och som försvarare av liberalismen som vi minns Tingsten. Förvisso har hans arbeten uppmärksammats i forskningen men det finns mycket mer att utvinna ur hans gärning. I våras kom en ny avhandling i idéhistoria med fokus på Herbert Tingsten, en avhandling som sätter Tingstens texter i ett nytt sammanhang och som utvinna spännande resultat ur detta.

Andrus Ers disputerade på *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingstens 1939–1953* (2008) i februari 2009. Avhandlingen består av sex kapitel samt en inledning och en avslutning. I de tre första kapitlen behandlas perioden 1939 till 1945 och i de två följande kapitlen åren 1946–1953. Därefter följer en exkurs med några nedslag i 1950-talet, men då under åren efter den tidsperiod som stakats ut i avhandlingen.

Låt mig börja med att ge en kort sammanfattning av avhandlingen för att sedan gå vidare med några av de viktigare *temata* som Ers tar upp i sin avhandling. Det skall också sägas inledningsvis att avhandlingen syftar till att studera tron på historien, framsteget och utopierna under en tidsperiod då denna tro enligt en grundläggande tes i avhandling kommit att ifrågasättas alltmer. Han sammanfattar det som att det förelåg en kris för ”Västerlandet, för upplysningens idéer” (15). Ers försöker i första kapitlet, betitlat ”Västerlandet, krisen och 1789 års idéer”, ge en mer allmän bakgrund till avhandlingen och dessutom försöka precisera de bärande begreppen som Västerlandet, upplysningen och 1789 års idéer. Det är sålunda inte Tingsten som person som står i centrum för uppmärksamheten utan snarare denne som ett exempel genom vilken man kan

spegla den grundläggande tesen. Detta blir dock lite otydligt emellanåt i avhandlingen, men jag återkommer till det senare.

Man skulle kunna säga att Ers utgår från den beskrivning som Herbert Tingsten gör i sin bok *Demokratiens seger och kris* från 1933. Där säger Tingsten att demokratiska principer gjort stora landvinningar från omkring 1870 men att demokratin kom att ifrågasättas av diktaturer under 1920- och 30-talen. Tingsten frågade sig hur man skulle förklara eller förstå denna utveckling. Detta bildar bakgrunden till Ers upplägg.

Det är kampen om 1789 års idéer som Ers utgår från i en mer eller mindre svensk kontext som visar att det gavs olika svar på den fråga som Tingsten ställde. Det fördes en debatt i *Vår lösen*, en debatt som hade kristna förtecken. Historikerna Hildebrand och Landberg förde pennan och de såg en kris framför sig. Biskoparna Anders Nygren och John Cullberg tog också aktiv del i diskussionen och hävdade att den samtida västerländska civilisationen borde betraktas som en övergående epok. Gud har en långsiktig plan som inte kan synas av någon människa. Hos alla debatttagare sågs kristendomen som kärnan i den västerländska kulturen men samtidigt hävdade man, vilket kan synas motsägelsefullt, att upplysningsprojektet innehöll ett frö till en avkristningsprocess, vilket inte var önskvärt.

I ett annat sammanhang framträdde Fredrik Böök, då han höll ett tal vid den årliga Tegnérifesten i Lund i oktober 1940. Böök var vid denna tid känd försvarare av Tyskland. Han uppehöll sig inte alls vid Tyskland i sitt tal, men trots detta uppfattades det som en plädering för att underkasta sig det tyska herraväldet. I sitt tal framställde Böök de liberala idéerna som historiska och därmed övergående.

Reaktionerna blev kraftiga på Bööks tal. En av dem som reagerade var Herbert Tingsten, som framträdde vid Stockholms högskola – där han var professor – några veckor efter att Böök höll sitt tal. Tingsten hävdade att han kunde tala från den högsta punkt varifrån den historiska utvecklingen kan bedömas. Han såg demokratin som en konsekvens av upplysningen och av de amerikanska och franska revolutionerna. Det gick en historisk rörelse mot frihet, upplysning, förnuft och demokrati, en rörelse som kulminerade i Tingstens

eget samtida Sverige. Förnuftet och framstegstron hade ersatt religionen som det västerländska projektets grundläggande *etos*. Det var detta projekt som måste försvaras.

Jämte Tingsten hörde filosofen Ingemar Hedenius till de tyngsta debattdeltagarna. I sin bok *Om rätt och moral* gick han till angrepp på Böök på ett radikalare sätt än Tingsten, radikalare genom att han inte åberopade sig på något historiskt arv eller liknande.

Därmed har vi satt scenen så att säga, den scen som kampen skulle föras på. Men Ers begränsar sig inte bara till Sverige. Han har Tingsten som exempel och inte som studieobjekt i sig. I andra kapitlet tar han därför upp mer historiefilosofiska frågor och då blir Popper, Hayek, Horkheimer och Adorno intressanta namn att nämna. Ett av skälen till att nämna dessa författare är att de allesammans ungefär samtidigt som den ovan nämnda debatten pågick producerade arbeten om ett västerländskt upplysningsprojekt i kris.

Författaren diskuterar i detta sammanhang en tanketråd från den tyske historikern Koselleck, nämligen vilka begrepp det är som sätter ord på den moderna tidserfarenheten. Det som blir Ers utgångspunkt i detta kapitel är Hegels historiefilosofi. En viktig del berör frågan om en tro på en totaliserande och meningsfull historia. Det fanns spår av detta även i Sverige och för att belysa denna frågeställning utgår Ers från en diskussion bland en grupp historiker år 1943. Ahnlund och Erik Lönnroth hörde till de mer tongivande debattörerna.

Men även dessa herrar drabbades av Tingstens kritik. Han var kritisk till Ahnlunds försök att lyfta fram fosterlandet som meningsgivande ramverk. Några år tidigare hade Tingsten lagt fram sitt eget sätt att ge mening åt historien. Det gjorde han i en uppsats från 1940, där han slog fast som statsvetenskapens uppgifter att kritisera och analysera ohållbara och ideologiskt verksamma föreställningar i samtiden. Genom kritik kan statsvetenskapen bidra till att minska dessa idéers slagkraft.

Avhandlingsförfattaren diskuterar särskilt den roll som Hegels historiefilosofi tilldelas av Tingsten, som ser den som det andliga ursprunget till såväl nazism som kommunism. Ers läser Tingstens *Idékritik* som ett ”försök att förstå ett upplysningsprojekt i kris” (71). Tingsten för ett resonemang kring framstegstanken och kommer fram till att denna tankefigur öppnade upp för tankesystem som fascism, nazism och kommunism. Även Marx får

sig en släng av Tingstens kritiska slev. Det var ju också då, 1941, som Tingsten hade publicerat sin stora uppgörelse med den svenska socialdemokratins idéutveckling utifrån en skarp distinktion mellan det stora och det lilla perspektivet.

I det tredje kapitlet behandlas några försök att omdefiniera relationen mellan historien, framsteget och den enskilda människans frihet i skuggan av krigserfarenheterna. Kapitlet heter ”Krigsslutet. Framtidens värld”. Alf Ahlberg, med en kristen grundsyn, liksom Gunnar Aspelin, som stod på en mer socialliberal grund, finns med bland dem som diskuteras inledningsvis i detta kapitel. Aspelin förordade en vetenskap och teknik som stod i samhällets tjänst och en välfärdsmental som grundval för det kommande samhällsbygget.

Herbert Tingsten höll en serie populärvetenskapliga föreläsningar våren 1945, vilka senare publicerades i bokform som *Demokratiens problem*. Han skilde i denna bok på en liberal och en socialistisk tolkning av frihet och jämlikhet, där båda förvisso var sprungna ur 1789 års idéer. Föreläsningarna hölls bara några månader innan Tingsten deklarerade sitt ”avfall” från socialdemokratin i juni 1945. Därefter blev Tingsten allt mer öppet kritisk mot socialdemokratin, som kunde uppfattas som en konkurrent till honom själv, när det gällde att representera den möjliga framtiden. Ers gör också vissa paralleller mellan Tingsten och Karl Popper i dennes *The open society and its enemies*.

I de olika formuleringar som gjordes om hur det framtida samhället skulle gestalta sig var kristendomen en viktig utgångspunkt för många tänkare. I sitt fjärde kapitel, ”Gud i historien”, redovisar Ers Tingstens och Hedenius sammanstötningar med en rad kristna tänkare under åren efter kriget. Ers menar att det av dessa debattörer gjordes försök att artikulera en historisk mening utifrån ett kristet perspektiv, ett försök att formulera ett alternativ till den liberal-demokratiska berättelse som Tingsten pläderade för. Tingsten hade nu fått en annan tribun än professorstolen att tala från, nämligen som chefredaktör på Dagens Nyheter. Tingsten och hans nära vän Hedenius såg sig själva som kulturradikaler, som hade tagit på sig uppgiften att ägna sig åt en förnuftsmässig kritisk granskning av förhållanden och idéer för att på så vis leda utvecklingen i rätt riktning.

Författaren fokuserar på två frågor, dels

frågan om historien som Guds historia och dels frågan om den verkliga kristenhetens roll i historien. En självklar utgångspunkt utgör den debatt som kom att föras i anslutning till Hedenius bok *Tro och vetande*, som kom att leda till en av de mest omfattande kulturdebatterna i Sverige under efterkrigstiden. För att belysa bakgrunden till den så kallade tro- och vetandedebatten inleder Ers med att diskutera en tyskjudisk historiker i svensk exil, Erich Wittenberg. Denne får tjäna som exempel på en författare som vill återupprätta den ”europiska samhällsbyggnadens fasta grund”. Hedenius recenserade ett arbete av denne författare och konstaterade i motsats till Wittenberg att den samtida krisen i huvudsak var en kris för den tyska kultur- och bildningstraditionen. Och det var just denna som Wittenberg var ute efter att försvara.

I tro- och vetandedebatten drev Hedenius tesen att den kristna lärans berättigande ytterst var en fråga om sanning. Om det inte finns vetenskapliga bevis för den kristna läran, kan den heller inte tas i anspråk och användas. Tingsten stod inte främmande för dessa idéer. Även han var av uppfattningen att vägen mot ett samhälle bestående av fria och förnuftiga individer, vilka omfattar den demokratiska värdegrunden, går via frigörelsen från de traditionella auktoriteterna, inklusive kyrkan. I detta sammanhang blir det tydligt vad som styr Ers i hans läsning av Tingsten, nämligen att detta angrepp på en tradition i sin förlängning innebar etablerandet av en annan tradition, i detta fall upplysningen.

I debatten berördes inte bara svenska intellektuella. Tingsten hade även en uppgörelse med den brittiske historikern Arnold Toynbee. Denne utmanade antaganden om den liberala västerländska demokratin som mänsklighetens *telos*. I stället ville han ha en berättelse där religionen utgjorde måttet för mänsklighetens framsteg. Ers visar i sin analys av Tingsten, att denne påvisat att det hos Toynbee finns en historiefilosofi i botten, där historien skrivs som segrarnas historia.

I avhandlingen sammanfattas detta på följande sätt: ”Schematiskt sett kan man här ställa upp två idealtyper. Å ena sidan en tolkning där kristendomen antogs som Västerlandets andliga grundval, en grundval som tänktes ha gått förlorad med sekulariseringen, och därmed möjliggjort samtidens katastrofer. Och å andra sidan: en tolkning där kyrkan innefattades som en traditionell institution som stod

i vägen för ett mänskligt frigörelseprojekt.” (138)

I det femte kapitlet, ”Makt, frihet, historia: en ny upplysningstid”, visar Ers hur Tingsten från 1948 återigen, precis som hösten 1940, började tala om samtiden som en ny upplysningstid. Men detta skedde i en helt annan kontext än den som rådde runt 1940, då upplysningstraditionen var akut hotad och måste försvaras till varje pris. Runt åren 1947–48 uppfattades upplysningen som något som var statt på frammarsch, igen. Efter en studieresa till USA 1947 kom Tingsten att i allt högre grad lyfta fram USA som den nation som var bärare av upplysningsprojektet.

Detta blir tydligt i ett vårtal hållet 1948 i Uppsala. Ers tolkar detta tal som ett underkännande av Kants fråga: Vad är upplysning? Tingsten avvisade alla högre instanser som Gud, Framsteget, Historien och Nationen. Han menade att ledstjärnorna helt enkelt hade slocknat. I stället poängterade Tingsten nuet. Det var där kampen för friheten stod, inte i det framtida lyckoriket. Det var den enskilda människans som stod i centrum för Tingsten, han identifierade i sitt tal ett antal tecken på att Västerlandet nu för första gången var i färd med att organiseras på frivillighetens grund – vilket kan ses som Tingsten samhällsideal.

Den grundläggande fråga som Tingsten brottades med var om möjligheten av ett etiskt och politiskt ställningstagande fanns i en värld där alla ledstjärnor slocknat. I avhandlingen relateras denna fråga till den så välkända debatten om Tredje ståndpunkten. Karl Vennberg var den som var mest explicit i sin kritik av Tingsten. På den senares sida uppträdde Alf Ahlberg och Eyvind Johnsson. De båda svarade Västerlandet, precis som Tingsten. Johnsson höll sitt vårtal i Uppsala 1951, ett tal som framfördes i skuggan av det annalkande Koreakriget. Tingsten gav 1951 ut en samling av sina inlägg, *Tredje ståndpunkten – en orimlighet*, där hans numera väl kända ståndpunkter upprepades.

Hedenius, som alltid på Tingstens sida, hade i sitt tal vid sin installation som professor i praktisk filosofi vid Uppsala universitet våren 1948 pläderat för en filosofi där en värderingsfri vetenskap stod i demokratins tjänst mot diktaturernas ideologier och historisk mytbildning. Hedenius pekade här ut filosofi och historia som två vetenskapliga extremer, filosofin stod för det allmänna och abstrakta medan historia stod för det individuella och partiku-

lära. Vetenskaplighet och sunt förnuft utgjorde måttet för den intellektuella och moraliska utvecklingen.

I ett avslutande 6:e kapitel, ”Utopins geografi”, gör författaren några nedslag i Tingstens femtiotal, en tidsperiod som ligger utanför avhandlingens egentliga ”tidsmässiga ramverk”. Motivet från Ers sida förefaller vara att visa att Tingsten under detta decennium återkom till bilden av en utopi inom räckhåll. Tingstens hävdade, enligt Ers, att den värld vi lever i befinner sig på olika stadier längs en universell utvecklingslinje, en linje som hade som sitt yttersta mål en fredlig upplyst mänsklighet i frihet och välstånd. Han menar att Tingsten tilldelat sig själv den upplystes position, utifrån vilken man kunde begripliggöra historien och samtiden och identifiera det önskvärda målet. Tingsten började också under denna tidsperiod formulera en försoningstänke. Detta skedde närmare bestämt 1952, då Tingsten pekade ut Sverige som det land som var närmast målet. Men det var en försoning, säger avhandlingsförfattaren, som pekade mot en avpolitiserad snarare än något annat. Den lyckade eller idylliska demokratin fanns inom räckhåll. Vi kan se detta som ett förebud till den debatt som senare följde om ideologiernas död.

I detta sammanhang gör Ers en jämförelse mellan Fukuyamas historieskrivning och Tingstens. Han finner ett antal likheter eller kanske snarare paralleller. Men han pekar också på en påtaglig skillnad dem emellan, nämligen i förhållandet till Hegel. Fukuyama använde Hegel för att dechiffrera historien, säger Ers. Tingsten demoniserade snarare Hegel, där denne fick stå vid skampålen som det andliga ursprunget till nazism, fascism, kommunism, kristen historiefilosofi och undfallande svensk utrikespolitik.

Här, mot slutet av avhandlingen, blir det tydligt vad Ers har syftat till med sin studie. Han menar att han försökt frilägga ”antihistoricismens historieskrivning”, där han preciserar antihistoricism till ett vetenskaps-teoretiskt och metodologiskt avvisande av varje möjlighet att göra historiska prognoser. I detta ingår ett avvisande av varje form av teleologisk historia och en plädering för den västerländska demokratin.

Det är en välskrivna avhandling, det finns förvisso enstaka skönhetsfläckar, men inget som i alltför hög grad stör läsningen av texten. Det finns oklarheter. Man kan alltså fråga sig

vad som menas när författaren skriver ”När Hedenius underförstått angav bildningsnivån ...” framgår inte vad som är underförstått. Eller när författaren säger ”Men djupare sett handlade det, menar jag, ...” (134) eller ”Men vad det egentligen handlade om var ...” (138) framgår det heller inte vad som är ”djupare sett” eller vad som ”egentligen” skedde. Men detta hör till undantagen i texten. I övrigt finns det hög grad av träffsäkerhet när det gäller referat och sidhänvisningar.

Intressantare är det då att uppehålla sig vid att förstå syftet med avhandlingen, inte det egentliga syftet, utan det som anges av Andrus Ers på lite olika ställen. Han säger att avhandlingen handlar om en historiefilosofisk problematik, som han studerar genom ett antal svenska exempel, men också genom ett antal internationella utblickar. Något mer precist blir det då han säger att:

”Syftet är att frilägga Herbert Tingstens historia om upplysningen och den liberala demokratin 1939–1953, och de alternativa historier och konkurrerande tolkningar som uppstod i debatten runt honom under samma följd av år.” (9)

Det är ett i många stycken vittomfattande syfte. Ers preciserar det dock genom ett antal frågor, men anger inga skäl till varför just denna tidsperiod eller varför just Tingsten. När man väl läser avhandlingen framgår det med all tydlighet att det är en väl vald tidsperiod för att studera de frågor som Ers tar upp. Men jag skulle likväl ha önskat ett utförligare resonemang kring själva urvalsproblematiken. Herbert Tingsten är ju alldeles utmärkt för att diskutera frågor som rör historien och mänsklighetens framsteg. Valet av tidsperiod är också väl vald, eftersom just tidsperioden från 1930 med nazismens maktövertagande i Tyskland och ett annalkande Andra världskrig, gjorde att många intellektuella grubblade över vart utvecklingen var på väg. Många greps av dystra tankar, medan andra tog sig an arbetet med att visa hur man kunde känna någon förtröstan om en bättre framtid, trots rådande läge.

Ers motiverar valet av Tingsten, som en slags huvudperson för sin avhandling, med att man hos honom kan finna en del gemensamma intellektuella drag med andra samtida europeiska intellektuella. Här nämns välkända namn som Raymond Aron, Karl Popper, Bertrand Russell, Benedetto Croce, men även Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty,

Albert Camus och Simone de Beauvoir. Men detta mer övergripande syfte samsas i avhandlingen med ett mer specifikt sådant, nämligen att försöka ge en mer nyanserad bild av Tingstens ståndpunkter under de aktuella åren. Ers vill lyfta fram en historiefilosofisk problematik som inte bara framställer Tingsten som en ideologikritiker och anti-historicist i opposition mot all form av historiefilosofi. Och det är detta som är det mest spännande i avhandlingen och som faktiskt ger en något annan bild av Tingsten än vad vi mött i tidigare forskning.

Många av de debatter och frågeställningar som Andrus Ers ger sig i kast med, som debatten om tredje ståndpunkten och tro- och vetandebatten, har varit föremål för flera studier och avhandlingar. Han lägger här inte till så mycket i sak i sin avhandling. Men Ers har en annan infallsvinkel än de vi finner i de övriga studierna, även om det ibland inte blir helt tydligt vart han syftar. Jag går ibland vilse i min läsning och frågar mig om jag skall ha fokus på Tingstens positioner och utveckling som exempel på något mer allmänt eller om det inte är tillräckligt intressant att följa just Tingsten genom hans olika sammandrabbningar i hans egen samtid, utan att försöka se om Tingsten är ett exempel på samma sak som finns hos andra eller inte.

Så även om Ers inledningsvis säger att han har ett mer övergripande syfte med sin avhandling blir det ändå som han uttrycker det på sida 13, så att det är kulturkritikern Tingsten som står i fokus för hans studie och det är den ”Tingsten som brottades med de ’stora frågorna’ om historien, människan och den västerländska kulturen”.

Hur skall man då lösa in en sådan uppgift? Blir inte frågan om kontexten eller sammanhanget väldigt olika om man har det ena eller andra syftet?

Författaren har valt en väg som han menar kombinerar en kontextualiserande idéhistorisk läsning med historieteoretiska perspektiv hämtade framför allt från Koselleck. Ers vill studera hur tron på historien, framsteget och utopierna allt mer kom att ifrågasättas vid tiden runt andra världskriget och åren efter dess slut. Valet av tidsperiod är utmärkt eftersom det var många som talade om en kris för framstegstanken och en kris för tron på en meningsfull historia. Vi skulle kunna kalla det för historieanvändning, det vill säga ett aktivt meningsskapande av historien utifrån före-

ställningar om nuet, det förflutna men också framtiden. Centrala begrepp i avhandlingen blir då Västerlandet och Upplysningen, säger avhandlingsförfattaren. Men även om dessa begrepp ses som centrala är det inte alltid lätt att se vilken funktion de fyller i själva avhandlingen.

Genom att närmare se hur Ers behandlar några mer specifika tal och händelser kan vi försöka få ett grepp om hur han arbetar analytiskt i sin avhandling. Vi börjar med tiden kring krigsutbrottet, tiden mellan åren 1939 och 1941 var präglad av talet om ett nytt Europa, ett Europa dominerat av Tyskland och nazismen. Här koncentrerar sig Ers på krisen för 1789 års idéer och hur detta tog sig uttryck i debatter som Tingsten var involverad i under de första krigsåren.

Tingsten kritiserade, som sagt, Fredrik Böök efter dennes tal i Lund 1940. Det tal som Tingsten höll tio dagar senare, var enligt författaren, ”den mest utförliga formuleringen av den historiska berättelse som är avhandlingens nav”. Tingsten tar i detta tal upp att den tidiga upplysningsfilosofin var uppbyggd kring tre huvudtankar; människan är av naturen god; människan är av naturen förnuftig; det är endast fördomar som lett till de svårigheter som människan står inför nu. En ny värdegemenskap har vuxit fram i Västerlandet, där förnuft och framstegstro ersatt religionen. I Ers analys, eller åtminstone motivering för att uppehålla sig vid detta tal, säger han att här lägger Tingsten fast den historiska berättelse som utgjorde ett strukturerande ramverk för honom i hans politiska ställningstaganden efter krigsslutet. Han läser det även som Tingstens sökande efter historiska tecken på att friheten gjorde framsteg och Tingsten explicit pekade ut olika länder, som Sverige, Frankrike, USA och England, som bärare av vår samtida upplysning. Även en försoningstanke finns antydd.

Härifrån kommer vi rakt in i en annan punkt att kritiskt diskutera utifrån avhandlingen, nämligen den historiefilosofiska problematik som avhandlingen kretsar kring. Ers säger att Tingsten ägnade sig åt att ”läsa historien baklänges”, det vill säga han menade att det bara var när man stod på den högsta punkten i en utvecklingslinje som man kunde artikulera den historiska berättelse som lett fram till denna punkt. Inom parentes kan det här vara intressant att kort uppehålla sig vid den roll som Tingsten tilldelade Hegel. Det var ju inte en särskilt positiv roll, samtidigt som

det är lätt att se att även Tingsten gör som Minervas uggla. Tingsten skulle kunna sägas ge uttryck för en antihegeliansk hegelianism. Men samtidigt står det klart att Tingstens bild och tolkning av Hegel inte var särskilt djuplodande.

Ers påpekar i en jämförelse med Fukuyama att de hade olika förhållande till Hegel. Tingsten pekar ut Hegel som själva negationen till det liberala upplysningsprojektet, Hegel bestod med det andliga ursprunget till nazism, fascism och kommunism. Allt det som Tingsten så lidelsefullt kritiserade. I Fukuyamas fall användes Hegel till försvar för den liberala demokratin. Ers hävdar att Tingsten demoniserade Hegel, samtidigt som han tilldelade honom en avslöjande funktion – det vill säga, här finner vi en viss likhet med Fukuyama.

Men syftet med avhandlingen är inte att klargöra Hegels inflytande på Tingstens författarskap utan snarare putsa lite på den självbild som var Tingstens. Denne såg sig själv som radikal anti-hegelian, medan Ers visar att avståndet till Hegel var mindre och att det finns överlappande positioner mellan dem. Detta är ett av de intressantare resultaten i avhandlingen. Tingsten – vilket hävdats i tidigare forskning – var antihistoricist. Han ägnade sig åt idékritiska uppgörelser med Hegel, Marx, den kristna historiefilosofin och den klassiska framstegstanken, men samtidigt använde sig Tingsten av historien med etiska, politiska och existentiella syften. Trots att Tingsten lidelsefullt avvisade varje form av möjlighet att göra historiska prognoser, och stod för en lika lidelsefull kritik av totalitära samhällssystem, formulerade han själv en ideologisk historieskrivning i kombination med ett starkt försvar för den västliga demokratin.

Den moderna demokratin sågs av Tingsten som en konsekvens av upplysningens idéer och de amerikanska och franska revolutionerna. Liberalismen var hans samtids bärare av dessa idéer. Tingsten tyckte sig själv stå vid historiens

slut och kunde därför också dra de rätta slutsatserna – vilket han ju gjorde på ett mycket självsäkert sätt.

Nietzsche gjorde en tredelning av olika slags historieanvändning; en kritisk, en antikvarisk och en monumentalistisk historia. Ers placerar in Tingsten i detta schema. Tingsten var uppenbarligen ingen antikvarisk historieanvändare. Men han gick från en mer kritisk historieanvändning, som visade sig i den traditionskritik som Tingsten formulerade. Samlingen *Idékritik* från 1941 har en tydlig sådan karaktär. Men den historieskrivning som tog form under krigsåren kom att bli mer och mer monumental i takt med att Tingstens inflytande ökade. Parallellt med detta, säger författaren, blev de hegelska dragen tydligare. Resultatet – som är väl belagt i avhandlingen – visar att dekonstruktionen i *Idékritik* rörde vägen för ett nytt historiskt monument. Tingsten formulerade helt enkelt en ”ny normerande och uppfordrande tradition att ansluta sig till”.

Det har varit intressant att ha fått tillfälle att fördjupa sig i Andrus Ers avhandling *Segrarnas historia*. Han har genom sitt idoga arbete med många olika debatter gett en delvis ny syn på Herbert Tingsten, framför allt genom att visa hur han använde sig av historien för att legitimera sina ståndpunkter. Han stod för en tydlig antihistoristisk hållning samtidigt som han tungt lutade sig mot en egen historieskrivning, som utgick från att den position som Tingsten intog också var den mest upplysningssanna position som fanns tillgänglig. Ers har visat att det finns mycket att utvinna ur Tingstens rikhaltiga produktion, såväl hans mer vetenskapliga arbeten, vilka inte varit i fokus i denna avhandling, som hans debattinlägg. Det går att skönja en tydlig linje mellan dessa båda typer av texter från Tingstens hand och med Andrus Ers hjälp går det också att bättre förstå den historiesyn som Tingsten byggde sin position på även vad vi gjort tidigare.

Lennart Olausson

Är sex arbete?

Susanne Dodillet: *Är sex arbete? Svensk och tysk prostitutionspolitik sedan 1970-talet*. Stockholm: Vertigo, 2009. 602 s. ISBN 978-91-85000-59-3, häftad.

Not every 600-page dissertation in intellectual history provokes heated public controversy.

But as the public examiner for Susanne Dodillet's recently published work, *Är sex arbete?*, I knew that something was up when advance letters criticizing the study arrived in my mailbox – and later when the thesis defense filled a large *auditorium* at the University of Gothenburg. That was only the beginning; national

newspapers and magazines carried passionate articles against and for the book, websites boiled with debate, and a formal charge of academic inadequacy was made by two scholars and ultimately rejected by a faculty council.

The dynamics of the public controversy are beyond the scope of this review; readers wishing to retrace the debate can go to Dodillet's website, which provides links to even the most negative reviews. My goal here is merely to offer one social anthropologist's reading of the dissertation. But I have been in communication about the book with some of its strong critics (including legal-scholar Jenny Westerstrand and journalist Kajsa Ekis Ekman) as well as defenders (journalist Petra Östergren and anthropologist Don Kulick). The two sides have little love for one another; as an anthropologist I was curious to get to know the contesting parties.

Some readers may wish to know where I stand on the central policy question. Nine years ago in my dissertation – about Swedish conceptions of solidarity – I celebrated Sweden's policy on prostitution as contributing to the "ethos of a sheltering society". I still think so.

Dodillet's book examines a remarkable temporal and geographic juxtaposition: Germany legalized prostitution at almost the same time that Sweden became the first nation ever to criminalize the buying but not the selling of sex. The two countries' differing approaches have led to harsh words. A *Svenska Dagbladet* journalist, commenting on prostitution at the world soccer tournament in Germany, declared that the Germans have now re-written their concentration camps' infamous entry-gate words, "Arbeit macht frei," in a new idiom: "Fuck macht frei." Critics on the other side painted Swedish policy as the political correctness of a hegemonic state-hugging feminism.

The dissertation's first chapter focuses on Sweden in the 1970s. Already during the previous decade, one could get an impression of Sweden as very sexually liberal society, when physician Lars Ullerstam in his 1964 book *The erotic minorities* wrote that persons who enjoy viewing sex "should not have to sit and suffer through hours of, say, [Ingmar Bergman's] *The Silence* and other depressing things in order to get a glimpse of a scene of intercourse" (Ullerstam 1966:150). He had a plan for mobile prostitutes called "erotic Samaritans, "who

would provide masturbation and strip-teases to the "paralyzed, housebound patients, and old people," as well as to those "who are too inhibited" to visit brothels. Ullerstam hoped that "cheerful, generous, talented, and ethically advanced persons with the knowledge of the joys of giving would feel attracted to this humanitarian profession" (Ullerstam 1966: 152).

It is possible to read Sweden's trajectory as an evolution from extreme 1960s sexual liberalism to the triumphant feminist consciousness materialized in the Sex Purchase Act of 1999. Dodillet had imbibed the story of Sweden's early sexual liberalism but found in her research that overwhelming popular and elite opinion went the other way: when Sten Sjöholm of Folkpartiet, in line with Ullerstam's ideas, proposed state-run brothels as a way to improve working conditions for women in prostitution, his parliamentary colleagues wanted nothing to do with him.

The 1976 commission of inquiry on sex crimes had many sexual-liberal elements – and a frightening discussion of what it described as less serious forms of rape – all of which provoked public outcry and the creation of a new commission. But Dodillet argues that – contrary to what other scholars have claimed – the 1976 commission did not support a decriminalization of pimping or otherwise endorse prostitution.

Dodillet shows that sexual-liberal voices were far removed from the majority opinion that consistently opposed prostitution over the decades. Public and parliamentary disapproval of prostitution was in the 1970s often grounded in opposition to its commercializing, capitalistic nature – a concern which diminished significantly in the 1990s while feminist arguments became stronger. Dodillet comes to the conclusion that the Sex Purchase Act was not the late flower of a civilizing feminism: "avståndstagande från prostitution som också ligger bakom sexköpslagen har en lång tradition i Sverige. Med min tolkning ifrågasätter jag tesen om att kvinnorörelsen har haft en avgörande betydelse för samhällets prostitutionsmotstånd" (69–70).

In taking us through multiple parliamentary commissions of inquiry and other documents, Dodillet does the heavy lifting expected of historians. For example, she compares different versions of experts' transcripts, noting what was removed and by whom; she

analyzes the strategic deployment of singular versus plural pronouns in a book from 1984; she traces the lineage of the emerging academic field of social work; she tracks changes in the variables that comprise the United Nations Human Development Report; and she looks at how the expert composition of parliament-appointed commissions of inquiry changed over time from individual-oriented disciplines like medicine and psychiatry to group-oriented disciplines like sociology and social history – a change which affected the results of the inquiries.

The dissertation can be read as a story in equal parts about Sweden and Germany. Or it can be seen as above all a story about Sweden – written in Swedish for Swedes. The comparison with Germany serves to highlight the contingency of a Swedish policy seen by its proponents as uniquely enlightened and unimpeachably ethical. Well-intentioned and ethically serious people can come to diametrically opposed conclusions about the best approach to prostitution, Dodillet insists, and the differing Swedish and German policies each make moral sense within particular cultural logics and as products of particular histories.

The chapters about Germany are used to problematize what Swedes take for granted – to exoticize the familiar and familiarize the exotic. In this case, the exotic Germans, who call the prostitutes' customers "suits". As Dodillet notes: "Ett nedvärderande ord för sexköpare finns inte på tyska." The comparative approach allows Dodillet to, as she puts it, "synliggöra ett alternativ till de synsätt som upplevs som naturliga och självklara i respektive land" (45).

With her discussion of Germany, Dodillet performs a crucial anthropological task, as she helps us understand an Other who (for me and many Swedes) at first appeared to be morally careless if not barbaric. A comparison can be made with Faye Ginsburg's book, *Contested lives*, which explored the symbolic worlds of activists on both sides of the abortion debate in the USA. Ginsburg's readers sometimes made the uncomfortable discovery that their political counterplayers were less unthinking and uncaring than they had imagined. So, too, for Dodillet's readers.

Arriving at Dodillet's chapters on Germany, one encounters source materials of a different kind; one moves – gratefully – from politicians

and state-supported researchers to grassroots agitators and activists. Dodillet's tone is here much less that of the muckraking revisionist historian, although the particularistic attention to detail continues.

Dodillet shows how one major German women's movement struggled for wages for household labor – not so much as an end in itself but as a subtle method of exposing women's oppression more generally. Participants began to ask: why should men always get sex for free? A competing branch of the women's movement that focused on paid employment is also covered, and readers may be left wishing for an assessment of the relative strength of each.

The wages-for-housework movement allied itself with the self-organizing efforts of militant prostitutes in Germany and their sisters in France, the United States, Holland and Iceland; a French sex-sellers' strike was a source of particular inspiration. One home for these energetic feminist-oriented women was Café Hydra, which aimed to be a meeting place where women could "gemensamt värja sig mot allt möjligt" (267). Dodillet shows also how the allied movements engaged in effective opinion-building, with the result that the voices of women in prostitution were widely heard and heeded. Dodillet picks them up, quoting for example a woman named Monika who was asked if she felt unwell due to selling sex: "Tvärtom, jag tyckte jag var ganska smart... Kanske min orgasm är en finansiell orgasm" (254).

Also covered is the early history of the German Green Party, including how this party – built largely out of social movements – was open to meeting with sex-sellers' groups and eventually became a parliamentary voice for their concerns and their efforts to decriminalize their trade.

Dodillet's chapters on Germany include rich portraits of individuals, so that the reader follows with growing curiosity the life trajectory of the nightclub owner Felicitas Weigmann, or the savvy prostitutes'-rights activist Pieke Biermann, who in 1980 appeared in an incongruous German TV interview with a critical Olof Palme. One also learns of Emma Goldman – "Red Emma" – and her night of walking the streets to earn money to finance her friend's attempt to murder the steel magnate Henry Clay Frick.

Swedish women in prostitution lacked the

public voice of their German contemporaries, Dodillet contends: she sees an absence of sex-sellers' voices in Swedish parliamentary debates and the reports from official commissions of inquiry. Concomitant with what she describes as a making-invisible of women who sell sex was the tendency to treat them as incapable of representing themselves: Dodillet shows how politicians compared them with children or painted them as dupes whose opinions were of no interest. They were, as one Moderate politician put it, "en grupp människor som inte förstår sitt sanna bästa" (199).

Much of the controversy over Dodillet's dissertation concerned the question of the degree to which the voices of women in prostitution have entered the public arena in Sweden. A relevant text here is the study published in 1981, *Prostitution. Beskrivning, analys, förslag till åtgärder* – a 656-page book by nine researchers who had participated in a much-contested official commission of inquiry (Borg et al., 1981). Dodillet analyzes this important book over many pages, pointing out a number of instances where the authors seem to ignore their empirical material or bend it to fit their ideological presuppositions. But the empirical material is nonetheless present: hundreds of quoted passages – from a few lines to several small-font pages in length – that bear witness to the complicated and often tragic lives of women and men involved in prostitution. (See, for example, the sections of the report subtitled "Fysiskt våld," "Dödshot," and "Mord," (409–412.) While focusing on the reduction and deployment of the quotations, Dodillet downplays the sheer quantity and richness of quoted voices here.

The place of sex-sellers' voices became a fulcrum of debate at Dodillet's disputation and in the ensuing public controversy. Yet it was often the case that Dodillet and her critics were talking about different things. Dodillet writes that she wants to make possible better lives for women who currently sell sex or may do so in the future. And to know what policies would be empowering and liberating for these women, it is essential to ask them about their lives, including their notions of intimacy and distance in regard to their customers. Their voices need to be heard.

But for many of the proponents of the Sex Purchase Act, Dodillet contends, better lives for women who sell sex is not the main goal. Something else is: enacting their vision of a

good feminist society and good sexuality, and maintaining their hope that Sweden – internationally praised as "världens mest jämställda land" – is well on the way to that goal.

Some of Dodillet's critics indeed suggest that the opinions of women engaged in prostitution are not particularly relevant to the debate: heeding their voices, Jenny Westerstrand argues, would be like basing energy policy on the views of the workers at Barsebäck and other nuclear plants without looking at the larger societal implications. For Westerstrand, the point of the Sex Purchase Act is cultural: to end the symbolic and material harm that the very existence of prostitution causes to all women, and thereby to create a society of gender equality.

A news item provides a window on these differing positions: the recently debated question of whether to give out free condoms to likely johns in Malmö and Stockholm. For the sex workers involved, this would obviously be a plus and could save lives. But people could oppose this endeavor – and some did – if they considered a larger ideological project to be more important.

Finally, it is worth noting Dodillet's lucid prose – achieved while not writing in her first language. Scholars are often urged to write more accessibly, to have an ear for grace and wit; this would facilitate what Swedes call the "third task" of scholars, their engagement with the general public.

One example of Dodillet's often lively expression comes when she quotes two social workers on how they seek to influence their sex-selling clients:

"Vi försöker få dem att inse att ett 'Svenssonliv' kan vara något att sträva efter, att livet inte tar slut för man måste stiga upp klockan sex på morgonen och arbeta en hel dag för att kanske vara trött på kvällen och inte orka med något uteliv."

The social workers add that they try to call into question whether the women need expensive boots, furniture, et cetera.; they seek to "göra dem medvetna om att den materiella välfärden ofta tjänar som funktion att dölja en torftig och innehållslös tillvaro." To which Dodillet adds a wry footnote: "Med 'torftig och innehållslös' menade socialarbetarna inte 'Svenssonlivet' utan livet som prostituerad" (110–111).

Brian Palmer

Den gränslösa hälsan

Annika Berg: *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*. Uppsala Studies in History of Ideas no. 39. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2009. 541 s. ISBN 978-91-554-7474-4.

Annika Bergs avhandling handlar om Axel Höjer (1890–1974), läkare i Solna och Malmö, forskare och lärare vid Lunds universitet, generaldirektör för Medicinalstyrelsen 1935–1952, och Signe Dahl Höjer (1896–1988), politiker, utredare, fredsaktivist och författare, samt deras gemensamma internationella hälsoarbete mellan 1952 och 1970 inom WHO i Indien och Ghana. Boken behandlar parets gemensamma arbete, deras formulerande av en folkhälsoideologi och hur denna omsattes i ett praktiskt folkhälsoarbete. Deras gemensamma liv och arbete inleddes 1919 och avslutades i praktiken omkring 1970, vilket ger tidsramen för studien. Problemformuleringen kretsar kring vilka hälsoproblem makarna Höjer uppfattade som centrala, vilka mål de satte upp för sitt arbete, vilka metoder och tekniker de ansåg behövas för att uppnå dessa mål, men också hur de samordnade sitt arbete, hanterade arbets- och ansvarsfördelningen inom familjen och uppfattade sina olika expertroller.

I några inledande genomgångar av forskningen kring avhandlingens frågor diskuteras termerna hälsa, folk och folkhälsa begreppsligt och historiskt. Frågan om man kan tala om ett sammanhållet folkhälsoprojekt under 1900-talets första hälft diskuteras liksom de komplexa relationerna mellan de medicinska och de sociala aspekterna på folkhälsoprojektet. Den Foucault-inspirerade tanken om en liberal styrningsrationalitet, som kombinerar maktteknologi för att styra andra med självteknologi som syftar till att forma den egna kroppen och livet spelar en viktig roll i tolkningsarbetet. Befolknings- och familjepolitikens betydelse för välfärdsstaten ställs därmed i relation till fostran och undervisning kring hälsofrämjande levnadsvanor.

En central fråga gäller expertrollen och experternas ställning inom välfärdspolitiken samt uppfattningen om en specifik svensk eller nordisk välfärdsmodell. Annika Berg säger sig sträva efter en historisk, kontextualiserande skildring av välfärdspolitiken till skillnad från

dem som beskrivit denna antingen som en framgångssaga eller som en inskränkning av människors frihet. Även i diskussionen om det var experterna eller ideologerna som hade störst betydelse för den socialdemokratiska politiken från 1930-talet förordar Annika Berg en tredje ståndpunkt, ett både och. Att expertrollen är könad, eller i grunden maskulin, har uppmärksammats av flera forskare och detta ser Annika Berg som ett gott argument för att skriva en parbiografi där genusperspektivet får en självklar plats, inte minst då de representerar en medicinsk respektive en mer samhällsvetenskapligt orienterad expertroll.

När folkhälsan lämnar plats åt världshälsan uppmärksammas frågor om bistånd och nykolonialism, samt om kunskaps- och tekniköverföringen från västerlandet till andra delar av världen. Inledningen avslutas med en diskussion om valet att fokusera studiet på makarna Höjers egna skrifter, samt hur den historiska undersökningen skall förhålla sig till parets egna självbiografiska framställningar. När det gäller metod anknäver Annika Berg till den traditionella idéhistoriska uppfattningen om att läsa texter, tolka texter och skriva texter.

I avhandlingens första del Barnhälsan får vi veta hur Axel och Signe möttes i Paris strax efter första världskriget och hur de drogs in i tidens optimism, pacifism och reformism. De återförenades sedan i London där Signe studerade på London School of Economics, och Axel fördjupade sina kunskaper i pediatrik. Kontakterna med settlementrörelsen och Toynbee Hall, makarna Webb och Fabian Society fick stor betydelse. Med utgångspunkt från erfarenheterna av fransk och engelsk barnhälsovård formades tanken på inrättandet av moderna barnavårdscentraler även i Sverige. Hemkomna etablerade det nygifta paret sig i Hagalund, en fattig kåkstad i Solna, och de omvandlade den filantropiskt organiserade Mjölkdroppen till en barnavårdscentral där alla mammor erbjöds rådgivning och hälsokontroller av sina barn. De strävade efter att kommunalisera barnhälsovården, men ville också uppfostra mödrarna till skötsamhet och ansvarskännande. En biopolitik, enligt Annika Berg, som syftade till att påverka både människors vardagsliv och den sociala organisationen av hälsovården. Även om barnhälsovården ingick i parets gemensamma projekt var det tydligt att det var mannen, läkaren som

företrädde detta i publika sammanhang. Med de fyra tätt födda barnen blev könsarbetsfördelningen traditionell och i ett citerat brev visar Annika Berg att Axel Höjer ansåg att det var en del av naturens ordning att kvinnan i första hand tog hand om sina egna barn och först därefter lät sin samhällsmoderlighet leda till ett engagemang för andra.

När vi i del två möter paret Höjer befinner de sig på nytt i Stockholm och året är 1935; Axel som generaldirektör för Medicinalstyrelsen, Signe som rörelseaktiv politiker och senare utredare. Paret Höjer bosatte sig i Ålsten och fick många av de ledande socialdemokratiska intellektuella som grannar och socialt umgänge. Annika Berg talar om att man tog steget från avantgarde till elit. För Signe blev det socialdemokratiska kvinnoförbundet en viktig utgångspunkt, men hon drogs även in i det statliga kommittéväsendet och då framförallt 1940-talets Befolkningsutredning. Under Axel Höjers tid växte Medicinalstyrelsen, samtidigt som vissa specialiserade verksamheter fick en egen organisation, till exempel Statens institut för folkhälsan. Till skillnad från sin företrädare agerade Axel även på den publika scenen med föredrag och artiklar i tidskrifter och böcker. Beroende på sammanhang spelade han olika roller; han kunde framstå som medicinsk expert i relation till politiker och allmänhet eller som ämbetsman gentemot läkarkåren.

Avhandlingens tredje del, Världshälsan, handlar således om hur paret Höjer efter 1952 omsatte sina idéer om folkhälsa genom arbete i helt nya miljöer. Under kolonialtiden hade inslaget av västerländsk medicin i Indien varit begränsat och befolkningen vände sig vanligen till utövare av ayurveda. Efter kriget utvecklades ett program med många likheter med den engelska Beveridgeplanen med inriktning mot höjd levnadsstandard, preventiv medicin och ett statligt ansvarstagande som låg mycket nära Axels svenska hälsocentralidé. Axel Höjer tillträdde befattningen som rektor för Trivandrum Medical College 1952, uppenbarligen lättad över att få lämna Medicinalstyrelsen inte minst på grund av en hel del tidningsartiklar om vanvård på landets anstalter för sinnesslöa. Tanken var att han under två år skulle organisera läkarutbildningen och även skola in en inhemsk efterträdare. Svensk sjukvård skulle stå modell för arbetet och den västerländska medicinen spridas till Indien och andra fattiga länder. Till bilden hörde att både

Axel och Signe uppfattade Indien som motsatsen till det svenska samhället. Det friska, rena och moderna ställdes mot smuts, vidskepelse och barbari. De ansåg dock att det fanns gott hopp om att kunna åstadkomma en allsidig modernisering av landet. Läkarutbildningen fick därför hög prioritet, men även vikten av utbildning av sjuksköterskor och ”medico-sociala arbetare” framhölls. Att den västerländska medicinen skulle ersätta inhemska traditioner uppfattades av de flesta som självklart och det väckte därför stor uppståndelse när Axel ville inkludera den ayurvediska örtmedicinen i undervisningen. Annika Berg konstaterar att Axels agerande är förvånande då han i Sverige fört en hård kamp mot kvacksalveriet, men han verkade vara övertygad om att det fanns något att hämta i den indiska medicinen. Senare blev det även tydligt att han blev mer tveksam till om den svenska välfärdsmodellen kunde användas i Indien. Efter några år utnämndes Axel Höjer till professor, en befattning han eftersträvat men inte fått i Sverige, vid Assam Medical College, men vistelsen där varade bara ett år.

Axel Höjers tredje och sista uppdrag för WHO gick till Ghana i Västafrika, som hade begärt hjälp att utveckla ett hälso- och sjukvårdssystem. Axels tankar om lokala hälsocentraler kom till praktisk användning och han engagerades även i arbetet med att bygga upp en medicinsk högskola nära Accra. Den politiska utvecklingen i Ghana var dock komplicerad och många av de missförhållanden som präglat kolonialtiden, som korruption och invecklad byråkrati, levde vidare. Många västerländska experter verkade också, enligt Axel Höjer i en tydligt kolonial tradition.

I en kort slutdiskussion argumenterar Annika Berg för att stävandena efter hälsa kan problematiseras och att hälsa och folkhälsa är begrepp med politiska och moraliska implikationer. Hälsovård handlar om makt över människors kroppar, som kan vara både repressiv och produktiv. Samma åtgärder kan användas för att stärka människors välbefinnande och vara ett disciplinärt ingripande i deras liv. Paret samarbetade var också det redan från början könat, genom att Axel fick möjlighet till en professionell karriär medan Signes väg i samhället gick genom kvinnoleda sociala rörelser. Även när hon verkade som expert inom det sociala området var det i egenskap av kvinnlig expert på vissa frågor som hon fick sin roll bestämd. Signes arbete för mödrarna var sam-

tidigt välfärdsfeministiskt och förslagen hade en tydlig könskodning.

Centralt i Annika Bergs resonemang är hur Höjers arbete innebar att hälsobegreppet vidgades så att hälsoideologin kom att innefatta alla människor och en rad olika livsområden. Annika Berg talar även om en kvalitativ förändring av hälsobegreppet genom att ambitionsnivån i riktning mot full hälsa ständigt höjdes. Men Höjers väg från det lokala till det globala förändrade deras uppfattning och de tog intryck av sina erfarenheter från andra länder. Deras arbete i Indien och Afrika visar dock att västerländska experter måste röra sig i en kolonial eller nykolonial struktur, även om de själva kritiserar densamma. Inte minst gällde detta befolkningspolitiken, som hade satt sin prägel på hela deras verksamhet.

Avhandlingens sista sidor handlar om vår egen tid, och Annika Berg ställer sina forskningsresultat i relation till utvecklingen mot det senaste sekelskiftet med dess nyliberala och ekonomiska styrning av hälsovården och en nygamal expertroll när det gäller att ge människor tydliga anvisningar för hur de skall leva. Den avancerade liberala styrningsrationaliteten som utmärker vår tid har sina rötter i välfärdsepoken, även om utrymmet för individuella val och medvetet risktagande ökat. Att fastslå en medborgerlig rätt till hälsa har blivit politiskt omöjligt; hälsa anses inte längre vara en del av medborgarskapet och det politiska systemet kan bara erbjuda goda förutsättningar för hälsa. Den offentliga sjukvården kringskärs på grund av brist på pengar, samtidigt som den fria marknaden erbjuder stora expansionsmöjligheter för andra som erbjuder hälsokontroller och säljer hälsoprodukter. Och den tidigare statliga arvshygieniska verksamheten har ersatts av en privat efterfrågan på genetisk rådgivning och fosterdiagnostik. Men allt detta rör den rika delen av mänskligheten, världshälsa är idag liksom på 1950-talet ett högst avlägset mål, enligt Annika Bergs lite pessimistiska slutkommentar.

*

Att skriva en avhandling om ett intellektuellt arbetande par är en utmärkt idé och det samma gäller att välja Axel och Signe Höjer för en sådan studie. Deras gemensamma syn på samhället tog sig skilda uttryck på så sätt att Axel valde ämbetsmannens roll medan Signe primärt var aktiv i sociala och politiska

rörelser. Inte särskilt förvånande fick deras arbeten och engagemang olika stor betydelse för familjelivet och arbetsdelningen mellan makarna. Axel tycks i likhet med många politiskt radikala män ha haft en traditionell uppfattning om makarnas skilda ansvar där det gällde barn och hemarbete. En fråga som dock inte behandlas i avhandlingen och som kan ha haft betydelse för den könsuppdelade ansvarsfördelningen gäller makarnas inkomster som förmodligen skilde sig åt som en följd av de skilda sätten att arbeta. I diskussionen om familjelivet hade det även funnits anledning att beakta det förhållandet att arbetsuppgifterna i en fyrabarnsfamilj rimligen ser helt olika ut i livets olika faser.

I likhet med många andra avhandlingsförfattare har Annika Berg skrivit en tjock bok, kanske alltför tjock för att nå en bredare läsekrets, men det är trots detta enkelt att ge exempel på områden och material som inte beaktats. Vi får veta ganska lite om relationen till Axels syskon och då framförallt brodern Karl som var generaldirektör för Socialstyrelsen och därmed en av Axels närmaste kollegor. Umgänget i Brommaförorten Ålsten, där en stor del av de ledande inom det socialdemokratiska partiet bodde, behandlas också kortfattat liksom umgänget och samarbetet med medicinska kollegor i Lund i början av 1930-talet. Paret Höjer publicerade ett stort antal böcker och artiklar och lämnade även ett betydande arkivmaterial efter sig. Att behandla allt detta material låter sig inte göras, men avhandlingen hade vunnit på en mer aktiv diskussion om hur urvalet av material gått till och vilka områden som valts bort. Mest anmärkningsvärt är att deras engagemang för fred och fredsarbete inte behandlats mer ingående, eftersom detta före 1950-talet berörde Signe mer än Axel och hennes roll i det gemensamma arbetet därmed ges en mindre framträdande plats. Eftersom både Axel och Signe var offentliga personer finns också en hel del material som belyser andras uppfattning om dem, till exempel i form av födelsedagsnotiser och nekrologer, som hade kunnat ge kompletterande information.

Ett grundläggande problem när det gäller studier av enskilda personer är att avvägningen mellan enskilda och mer kontextuella förhållanden skapar en del svårigheter. Genom att Annika Berg valt att lägga stor vikt vid Axel och Signe Höjers egna skrifter förmedlas ett intryck av originalitet och pionjärverksamhet

som hade kunnat nyanseras med ett mer kontextualiserande arbetssätt. Arbetet med att organisera barnhälsovården i Hagalund i början av 1920-talet hade till exempel kunnat diskuteras mot bakgrunden i det mycket stora intresset för barnhälsovård bland pediatrikerna vid Karolinska institutet. På motsvarande sätt borde Signe Höjers socialpolitiska engagemang i slutet av 1940-talet skildrats mot bakgrund av den socialdemokratiska politiken efter kriget. Familjerådgivning, boendefrågor, stadsplanering, barnbidrag, skolmåltider och husmoderssemestrar var alla områden där hennes argumentation tydligt anknyt till samtida ideal och ideologiska strävanden.

Ända sedan 1960-talet har samhällsvetare och historiker resonerat om hur den typ av maktutövning som utmärkt välfärdssamhällena och välfärdspolitiken skall karaktäriseras. Man har talat om social kontroll, social styrning, social ingenjörskonst, paternalism och liberal styrningsrationalitet. Problemet handlar om huruvida man skall lägga särskild vikt vid de auktoritära inslagen i försöken att påverka människors sätt att leva, eller framförallt betona den välmenande avsikten att skapa bättre levnadsförhållanden. Annika Berg ansluter utan någon mer omfattande argumentation till den sedan 1990-talet vanliga och till viss del Foucaultinspirerade tradition som särskilt betonar att maktutövningen i välfärdssamhällena skiljer sig från tidigare samhällsformer genom att man lyckats förena det välmenande med det auktoritära. Det finns mycket som talar för denna tolkning, men det man saknar i avhandlingen är en mer tydlig argumentering och en diskussion om alternativa sätt att tolka den roll som expertmakten tillskrevs när det gällde människors vardagsliv.

Avhandlingens mest originella inslag är studien av makarnas Höjers medverkan i efterkrigstidens biståndspolitik. Även här är det en dubbel hållning som framträder. Å ena sidan finns intressanta exempel på hur man i all välmening velat hjälpa människor i den så kallade tredje världen när det gäller hälsofrågor, utbildning och ekonomisk utveckling. Å den andra sidan organiserades en del av denna biståndsverksamhet på ett sådant sätt att man upprepade en del av den koloniala tidens schablonmässiga föreställningar. Tanken på en teknik- och kunskapsöverföring från västerlandet till andra delar av världen innefattade dessutom en självklar föreställning om en hierarkisk ordning mellan olika världsdelar. Frågan om skillnader och likheter mellan biståndspolitik och nykolonialismen ställs, men kan naturligtvis inte få något entydigt svar.

Annika Bergs avhandling *Den gränslösa hälsan* är en välgjord och omfattande studie av Axel och Signe Höjers verksamhet i arbetet med att organisera förebyggande hälsovård och genomföra olika välfärdsreformer i Sverige mellan 1920-tal och 50-tal, samt hur de arbetade för en internationalisering av folkhälsoprogrammen genom uppdrag inom WHO under 1950-talet. Studien baseras på ett stort källmaterial som hanterats och dokumenterats väl. Valet att fokusera på makarna Höjers egna skrifter har lett till att man som läsare ställer sig många frågor om de sammanhang i vilka de levde och verkade. Det är, som alltid, möjligt att efterlysa en mer utvecklad argumentation kring de mer principiella tolkningarna och valen av teoretiska perspektiv. Min sammanfattande bedömning är dock att detta är en utmärkt avhandling kring ett viktigt skede i svensk hälso- och välfärdspolitik.

Roger Quarsell

Det aristoteliska historiebegreppet

Per Landgren: *Det aristoteliska historiebegreppet. Historieteori i renässansens Europa och Sverige*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 2008. 372 s. ISBN 978-91-7346-631-8, häftad.

Per Landgrens avhandling ägnas ett angeläget ämne. Under 1600-talet kallades oftast professorn i historia *professor historiarum*, allt

så i historierna. Skälet till denna pluralis har sällan blivit föremål för intresse och likaså saknas egentligen ett genomgripande studium över den äldre svenska historieuppfattningen. Avhandlingen avser att råda bot på detta.

Den består av två tämligen markant åtskilda delar. Landgren väljer själv att tala om två scener, en europeisk och en svensk. Men

skillnaden är större än bara geografisk. I den första får vi huvudsakligen teoretiska resonemang kring historiebegreppet; här handlar det inte så mycket om "historia" i modern mening utan lika mycket om logik och vetenskapsteori. Den svenska scenen rymmer för all del också en hel del av teorier men befolkas även av människor av kött och blod. Framställningen blir mer berättande och variationsrik, teorierna blandas med lärda gräl. Vi hamnar med andra ord i den akademiska vardagen. Relationen mellan de båda scenerna förblir länge oklar. Framställningen hade vunnit mycket i klarhet på en mer handfast redigering.

Landgren konstaterar inledningsvis att begreppet "historia" under 1600-talet ofta delades upp i en generell och en speciell del. Den speciella påminner rätt mycket om vår moderna historieuppfattning. Den är med andra ord kronologisk och kallas därför *det sekventiella historiebegreppet*. Den andra, alltså den generella, är koncentrerad till det enskilda, det partikulära och saknar egentligen helt orsaksförklaringar. I detta stycke blir historia en del av den aristoteliska vetenskapsteorin. Författaren konstaterar att aristotelisk historia är ren faktakunskap. Därför talar han genomgående om det "*aristoteliska historiebegreppet*".

Men syftet med avhandlingen sägs denna vittfamnande inramning till trots vara att undersöka den akademiska historiedisciplinens etablering, innehåll och funktion i den svenska universitetsmiljön under början av 1600-talet. Men omedelbart utvidgar Landgren sin undersökning med konstaterandet att denna uppgift inte låter sig göra utan att man också inträngande undersöker hela det aristoteliska historiebegreppet. Och till yttermera visso görs detta begrepp till det viktigaste enskilda objektet i hela hans studie för att nu använda hans egna ord. Det blir enligt honom snart sagt grundläggande för alla akademiska discipliner och deras strukturer, för alla föreställningar om historia men framför allt för kunskapssyn och vetenskapsuppfattning.

Landgren har nog fog för denna uppfattning. Men i denna undersökning jagar han med frenesi efter alla aspekter på ämnet för att finna hela det ibland enorma rotsystemet. Det blir på den första scenen därför ett ivrigt grävande både här och där.

Landgren använder med förkärlek periodbeteckningen "renässans" eller snarare "senrenässans" då han studerar det svenska 1600-

talet. Numera försöker man undvika detta begrepp som generell periodbeteckning eftersom det lätt kan missuppfattas. Otivelaktigt tjänar det emellertid i detta fall ett medvetet syfte hos författaren att lyfta fram och betona de influenser renässanshumanismen hade på den svenska historieskrivningen. Även om det aristoteliska historiebegreppet står i centrum i det mesta Landgren skriver om noterar han att det fanns ett viktigt alternativ, nämligen Ciceros historiebegrepp.

Landgren påpekar som centralt att Aristoteles anvisade två olika vägar till kunskap, en som leder till vetenskapligt säker kunskap och en som leder till en mindre säker. Den förra demonstreras med hjälp av slutledningar och avser alltid det generella, den andra däremot bygger på observationer av enskildheter. Det är här fråga om en induktiv kunskap.

Landgren anser att denna spänning i Aristoteles vetenskapssyn haft större betydelse för historieämnet än vad många forskare fullt ut har förstått. Detta gäller enligt honom i hög grad också dem som studerat den svenska utvecklingen. Det finns dock några på den internationella arenan som finner nåd i Landgrens ögon, sådana som Arno Seifert och i viss mån Rüdiger Landfester och Nicholas Wickenden.

Landgren strävar i avhandlingens första del att renodla de båda historiebegreppen, alltså det sekventiella och det aristoteliska. Det förra var enligt honom präglad av "en retrospektiv och restaurativ kunskapssyn". Till denna hör exempelvis vissa platoniska renässansfilosofers betoning av en evig filosofi, en *philosophia perennis*.

Avhandlingen ägnar mindre utrymme åt den sekventiella historieskrivningen. Det framgår ganska snart att Landgren snarare betraktar denna som ett alternativ vilken genom sin närhet till berättelsen fick en mindre teoretisk inriktning. Cicero har som redan framgått varit den viktigaste inspirationskällan till att se historien som berättelsen om handlingar eller bedrifter, *res gestae*, bortom minnet av samtiden. Men mest inflytelserik för synen på historia under 1600-talet blev Ciceros klassiska ord i *De oratore*, att historia skulle vara en livets lärarinna, en *magistra vitae*.

Det är tydligt att Landgren söker sig till de teoretiska utsagorna, inte i första hand den historiska praktiken. Även om han därför undviker de antika historieskrivarna blir det viktigt för honom att lyfta fram det absolut

viktigaste utslaget av en sekventiell historie-skrivning under 1500- och 1600-talen. Vi fick då en rad omfattande världshistorier eller krönikor, vilka omfattade allt som hänt i hela världen och som gav det grundläggande perspektivet till världens utveckling under Guds försyn. Johan Carions krönika utkom i otaliga utgåvor och blev så omvandlad och bearbetad av Melanchthon och även av andra att vi kan tala om flera olika verk. Melanchthons version översattes i början av 1600-talet till svenska och fick störst inflytande på den svenska scenen.

Avhandlingen är i konsekvens med syftet avsevärt mer utförlig om det aristoteliska historiebegreppet. Här gräver författaren djupt och går tillbaka till Aristoteles själv och det grekiska verbet *ιστορειν* som främst betyder att utforska, men som i antiken faktiskt fick betydelsen ”att berätta om vad man utforskat”. Detta synätt fanns enligt Landgren som ett kraftfullt alternativ till det sekventiella och stärktes av den livskraft som hela den aristoteliska traditionen uppvisade under 1500- och 1600-talen, exempelvis i vad man brukar kalla nyaristotelismen med anknytning till namn som Zabarella.

Författaren driver som avhandlingens grundläggande tes att det var denna historiesyn som var avgörande inom all utbildning, för vad han kallar ”den akademiska historieteoretiska kursen och vetenskapsuppfattningen” eftersom det var inom skolor och universitet som den aristoteliska filosofin alltjämt skedades ut också under 1600-talet. Detta fick enligt honom genomgripande betydelse för den fortsatta synen på historia och sådana frågor som om historia kunde vara ett ämne eller ej. Med tanke på den aristoteliska uppfattningen om vetenskaplig bevisföring kunde ju inte *historia* anses vara en vetenskap, en *scientia*.

Vidare säger sig Landberg därför vilja styrka eller bevisa sin tes genom en grundlig undersökning i flera olika separata studier, där han börjar hos Aristoteles själv. Därefter lyfter han fram den under 1500- och 1600-talen så starka encyklopediska samlartraditionen, alltså att försöka skapa en helhetsbild av allt vetande, ett slags *naturalhistoria*. Författaren betonar med rätta att detta väl överensstämde med den spridda uppfattningen av världen som en teater vilken kunde varieras på olika sätt: ibland var det vi människor som var aktörerna på scenen, ibland var vi istället åskådare eller ofta nog bådadera.

Landgren går därpå vidare till en undersökning av historiebegreppet hos några centrala gestalter och traditioner. Viktigast av dem var Melanchthon, som medverkade till att utveckla en syn på historia som i grunden vidareförde det aristoteliska historiebegreppet. Enligt Landgren innebar Melanchthons insats att historiematerialet än i pluralis (alltså *historiae*) kunde inlemmas i utbildningssystemet som en självständig historiedisziplin.

Fokus flyttas därpå till de franska humanisterna och särskilt den roll Jean Bodin spelade. Denne strävade efter ett helhetsgrepp på historia och tvingades därvid att nästan rasera den ur aristotelisk synvinkel fundamentala åtskillnaden mellan historia och vetenskap. Bodin mötte hård kritik och Landgren fördjupar sig i den intensiva diskussion som kom att föras om dåtidens grundläggande vetenskapsteoretiska frågor.

Frågorna var principiella och viktiga. Landgren betonar att även Bodin i princip ändå höll fast vid det aristoteliska historiebegreppet. Detsamma anser han sig kunna säga om en företrädare för en ny och mer modern syn på naturalhistoria som Francis Bacon.

Landgren är angelägen om att visa att Bacon väl passar in i mönstret, att han snarare var naturalhistoriker än filosof men sedan förvillar han sig in i onödigt långa utredningar om Bacon-forskningen i en i sammanhanget omotiverad ambition att visa hur vissa forskare missförstått Bacon och inte insett att dennes användning av det aristoteliska historiebegreppet egentligen var helt oundgängligt vid skapandet av en ny, experimentell naturalhistoria.

Ett intressant utslag för Landgrens benägenhet att argumentera och driva bestämda uppfattningar på olika punkter är hans hypotes att *loci*-metoden, alltså sättet att finna och strukturera material, inte nödvändigtvis var ett uttryck för retorikens inflytande på historieskrivningen. Med sedvanlig energi försöker han visa hur väl denna metod egentligen var förankrad i den aristoteliska synen på historia. Den hade därför enligt Landgren en särskild roll inom den aristoteliska kunskapsprocessen; man kan se uttryck av den både i naturfilosofin och i moralfilosofin. Som exempel på detta sistnämnda hänvisar han till Lipsius *Politica* som byggdes upp av citat från antiken på ett som en sentida läsare skulle kunna kalla ”historielöst” sätt. Ty Lipsius sätt att samla och sortera mängder av data från olika fält och olika sammanhang för att åskådliggöra

olika företeelser förankras egentligen inte i någon kontext.

På en bitvis snårig och exkurs-fylld väg menar sig Landgren ha demonstrerat att det egentligen akroniska, aristoteliska historiebegreppet frekvent användes i olika sammanhang och hade förlorat sin mer begränsade roll i den ursprungliga aristoteliska vetenskapsmetoden att utforska enskilda objekt (*particularia*) till att nu istället användas mer brett och i fler sammanhang. Enligt honom märks detta i det ständiga betonandet av historiens nytta inte bara för den praktiska filosofin utan egentligen för alla fakulteter. Historia blev i det perspektivet således en hjälpgumma åt alla discipliner.

Även om Landgren i stora stycken ansluter sig till Seiferts forskning om det aristoteliska historiebegreppet är han kritisk till dennes uppfattning att humanisterna skulle ha återvänt till ett ursprungligt historiebegrepp. Däremot skulle man enligt Landgren kunna säga att hela den aristoteliska filosofin och vetenskapsuppfattningen fick en renässans under 1500- och 1600-talen. Det blir därför viktigt för honom att argumentera för uppfattningen att det inte var fråga om att en syn på historien ersatte en annan. Både det sekventiella och det akroniska, aristoteliska historiebegreppet florerade sida vid sida.

Går vi så till den svenska scenen har Landgren valt att studera dem som hade den uttryckliga uppgiften att undervisa i historia. I praktiken koncentrerar han sig till några av de mest betydande. Främst har han sökt uttalanden av mer teoretisk art om historien och dess uppgifter. Därför behandlar han särskilt Jonas Magni, formellt den förste professorn i historia, Zacharias Humerus som var professor i historia vid seklets mitt och Johannes Schefferus som blev professor Skytteanus 1648. Därutöver figurerar om än i mer blygsam skala några till, såsom en av Schefferus föregångare och svärfar, Johannes Loccenius, som blev professor historiarum 1625 och några år senare dessutom fick hand om den skytteanske professors undervisningsplikter.

Vad Landgren kallar en retrospektiv kunskapsuppfattning dominerade undervisningen i enlighet med 1626 års konstitutioner. Historieundervisningen skulle svara mot statens behov och lyfta fram landets ärorika förflutna. Men Landgren spekulerar i om inte den skytteanske professors speciella inriktning på politisk kultur kunde ses som ett uttryck för

det aristoteliska synsättets inflytande, alltså en historia som skulle leverera fakta och exempel. Han konstaterar slutligen att detta under Schefferus förändrades med en tydlig övergång till sekventiell historieskrivning.

Landgren dristar sig – många gånger på ett övertygande sätt – att ifrågasätta Annerstedts historieskrivning. Han hävdar att det inte alls har varit den totala dominans för universalhistoria med tyngdpunkt på antiken som man hittills antagit. Det har nog enligt honom funnits fler inslag av det aristoteliska historiebegreppet och mer svensk historia än vad man tidigare har trott. Hans slutsatser grundar sig på ett ingående studium särskilt av Zacharias Humerus och dennes *Historica*.

Detta verk ges med all rätt stort utrymme i avhandlingen och framträder som det enskilt mest betydande arbetet. Humerus har varit negligerad av forskningen. Han skrev nämligen inte sekeventiell historia men hans arbete i historieteori var enligt avhandlingsförfattaren enastående för svenska förhållanden. Visserligen hade också Magni berört historieteorin men på ett mindre genomarbetet och systematisk sätt.

Landgren behandlar båda ingående men konstaterar att Magnis viktigaste verk faktiskt var en universalhistoria. Denne hade i sina tidigare föreläsningar visserligen presenterat en mer teoretisk och aristotelisk syn på problemet men i universalhistorien föll tyngdpunkten naturligt nog mer på det sekventiella begreppet. Landgren tycker sig se en viss teoretisk oreda eller oklarhet i Magnis framställning så att denne rentav verkade likt Bodin brista i strikt vakthållning av det aristoteliska vetenskapsbegreppet.

Hade Magni alltså haft en del oklarheter och vagheter i sina teoretiska utläggningar var enligt Landgren Humerus desto tydligare. På mer än 500 sidor utlade denne mestadels renodlat teoretiska frågor. Landgren kan visa att Humerus visserligen hade tagit intryck av Gerhard Vossius, men ändå självständigt och energiskt argumenterade för uppfattningen att historia faktiskt var en egen disciplin, trots att detta till synes gick helt på tvärs med professorsn i övrigt tydliga aristotelism.

Humerus definierade historia som *ars*. Ur aristotelisk synvinkel hade det naturligtvis varit omöjligt att betrakta den som *scientia*. Men Humerus slog intressant nog fast att det var fråga om en *habitus instrumentalis*, alltså så som också logiken definierades av aristote-

likerna. Landgren finner visserligen även hos andra svenska historiker som Eric Brunnus tydliga belägg för influenser från den aristoteliska traditionen och uppfattningen att historia handlar om *particularia*. Men ingen hade den självständighet och teoretiska systematik som Humerus, vars definition av historien gjorde det uppenbart att *ars historica* måste betraktas som en hjälpvetenskap liknande logiken till andra discipliner.

Man kan alltså inte ta miste på Landgrens förtjusning i den teoribenägne Humerus, som han kallar *doctor subtilis*. Denne uppträdde också som god skolastiker och delade in sitt arbete i underavdelningar med särskilda frågor eller problem till vart och ett; dessa besvarades genom att först tänkbara invändningar gjordes innan dessa sedan i god ordning vederlades. Den svenske professorn gick obesvärat till rätta med de stora auktoriteterna Keckermann och Zabarella och han gjorde det enligt Landgren med en stringent argumentation.

Då Landgren går över till det sista kapitlet om Schefferus ändrar framställningen karaktär kanske mest därför att Schefferus egentligen inte alls ägnade sig så mycket åt historieteori. Han använde istället historien praktiskt i utbildningen av adelsynglingar. Det traditionella skolastiska systemet var på avskrivning vilket fick inverkan på synen på historia. Nu blev ämnet tydligare den livets lärarinna som redan Cicero hade talat om. Historieämnets anknytning till undervisningen i politik under inspiration av sådana som Bernegger och Lipsius medverkade till att höja dess status. Historia blev alldeles för viktig för att i längden kunna pressas in i det skolastiska schemat.

Det är som synes en innehållsrik avhandling som försöker omfatta många aspekter av historia under 1600-talet. Den är inte lättläst. Dispositionen är inte glasklar. Redan i första meningen markeras att avhandlingen handlar om historiebegreppet men författaren förklarar att det ändå inte är en begreppshistorisk studie. Det är den rent metodiskt inte heller. Däremot blir det aristoteliska historiebegreppet en röd tråd i framställningen och styr valet av vad som tas upp av de svenska historieprofessorerna.

Ändå är urvalet av material från den svenska scenen inte uttryckligen gjort efter denna princip. Dessutom sågs uttryckligen för att ytterligare förvirra läsaren att syftet egentligen är att undersöka historieämnets etablering, innehåll och funktion i Uppsala men med den lilla markeringen att därmed ryms historie-

begreppet inom syftet. Man saknar redan här ett utvecklat resonemang och motivering.

Tivelsutan är det egentligen endast fråga om historia inom universitetskulturen. Detta medför att en hel del svensk historieskrivning inte alls uppmärksammas. En av de allra viktigaste, Johannes Messenius, utesluts bara därför att kungen i sitt utnämningssbrev inte uttryckligen inkluderar namnet historia i professuren. Inte heller uppmärksammas den långa rad av *rikshistoriegrafer* vi hade från 1618 och framåt med undantag av Loccenius, men då endast därför att han tidigare hade varit professor. Det innebär att Landgren lugnt förbigår exempelvis Bogislav Philip v. Chemnitz (sonson till den store Martin) med en synnerligen omfattande produktion på tusentals sidor om svensk historia, likaså förbigår han Johannes Freinshemius och Aegidius Girs som 1626 fick uppdraget att vara rikstens *historicus* och som författade en krönika över Erik XIV och hörde till kretsen kring Messenius men framför allt hade hand om undervisningen vid hovet. Vi har även den berömda Erik Jöransson Tegel, som skrev en omfångsrik historia om Gustav Vasa och dennes regeringsperiod.

Allt detta förbigår Landgren och det var naturligtvis rimligt om han endast ville studera historieteorin eller den akademiska undervisningen. Men han för aldrig ett tydligt resonemang om konsekvenserna av urvalsprinciperna. Otvivelaktigt blir det aristoteliska historiebegreppet mer dominerande om man håller sig till en arena där den skolastiska ordningen alltjämt härskade. Undviker man de betydande områden där historia spelat en väsentlig roll i den politiska kulturen påverkar det naturligtvis resultatet. Landgren har oförtröttligt sökt spåra det aristoteliska historiebegreppet och han kan i enskildheter demonstrera både lärdom och skarpsinne, men däremot har han varit obenägen att systematisera framställningen och redovisa och motivera de olika stegen i undersökningen.

Landgren har väl utnyttjat sin goda kunskaper i latin. Han har trängt igenom svårforcerat material och visar överlag god akribi i sina referat. Han är generös med citat i noterna, som även ibland rymmer långa, lärda om än inte alltid motiverade exkurser. Akribin är god och felet få. Däremot finns det andra besynnerligheter. Han har ett fullständigt godtyckligt och inkonsekvent register som i praktiken gör detta mindre brukbart.

Avhandlingen hade avgjort vunnit i klarhet om författaren hade varit mer benägen att definiera begreppen. Han borde exempelvis klargöra vad han menar med aristotelisk resp. aristotelism. Ibland är det fråga om den historiske Aristoteles egen filosofi men oftast är det fråga om skolastiska varianter, ibland kanske rentav i en mer agricolanskt-ramistisk form.

Det är inte förvånande att det aristoteliska historiebegreppet förekommer i undervisningen vid akademien men har detta haft den vida förgrening som Landgren argumenterar för är det onekligen en viktig fördjupning av vår kunskap. Det hade i dessa avseende verkligen varit önskvärt med större precision i begrepps-användningen. Han vill som redan framgått gärna föra hela *loci*-traditionen liksom den politiska humanismens användning av historien åtminstone delvis till denna aristoteliska tradition. Det är emellertid en tes som starkt kan ifrågasättas. I varje fall behöver den avsevärt nyanseras. Då Lipsius eller Machiavelli använde sig av historiska exempel för att argumentera för sina grundläggande uppfattningar om hur politik borde bedrivas, var det då fråga om ett sökande efter *particularia*, om en induktiv bevisföring eller var det fråga om

en argumentation där man använde historien och historiska *exempla* för att övertyga? Det senare förefaller sannolikare och i så fall har Landgren här fel. Metoden hör snarare till retoriken som man tidigare också antagit.

Landgren har nog i detta fall ryckts med av den dominerande skolastiska teorin vid universitetet och tenderar att reducera influenserna från samhälle och politik. Humanisternas betoning av nyttan nämns naturligtvis men spelar inte någon framträdande roll i framställningen. Ändå måste det sägas att Landgrens studie är väsentlig och infallsrik med många goda iakttagelser. Om än alltså inte systematiskt tar han upp den spänning som otvivelaktigt fanns mellan den traditionella skolastiska modellen där den aristoteliska vetenskapssynen var dominerande och de krav humanistkulturen ställde på historiestudiet. Universitetskulturen assimilerade men långsamt och tövande under 1500- och 1600-talen humanisternas i grunden antiskolastiska synsätt. Universitetskulturen vidmakthöll fram till sent 1600-tal ändå i huvudsak den skolastiska ordningen. Men sedan skedde allt snabbt. Det var nog därför som Humerus teoretiska utläggningar snabbt blev obsoleta när nya idéer några decennier senare svepte in i de akademiska lärosalarna.

Erland Sellberg

Recensioner

Allmän idé och lärdoms historia

Janne Bromseth, Lisa Folkmarson Käll & Katarina Mattsson (red.): *Body claims*. Uppsala: Centrum för genusforskning, 2009. 234 s. ISBN 978-91-975680-8-1, häftad.

När akademien fungerar som bäst är det ett ställe där människor med liknande kunskapsintressen finner varandra. Det uppstår samtal där frågor formuleras och omformuleras och nya aspekter uppmärksammas. Man skaffar sig ett gemensamt referenssystem, ett gemensamt språk och tänkandet fördjupas. *Body Claims* är produkten av sådana samtal. Åtta forskare samlas för att tänka om kroppen och genus utifrån olika discipliner och empiri. Återkommande referenser är Sara Ahmed, Judith Butler, Michel Foucault, Donna Haraway och Maurice Merleau-Ponty. De har två stora gemensamma frågeställningar: kroppens epistemologiska betydelse och kroppars förhållande till det normala.

Epistemologin står i fokus i Tora Holmbergs och Fredrik Palms text om den splittrade kroppen, ”kroppen som talar om gapet”. Hur kan forskare idag definiera kroppen som studieobjekt bortom traditionens dikotomiska tänkande och den klassiska tudelningen mellan natur- och humanvetenskaper? Holmberg och Palm uppfattar (den mänskliga) kroppen som konstitutivt splittrad och mångfaldig, dynamisk i sina ”materiella” och idémässiga funktioner och därför som en gräns för möjligheten att tydligt skilja eller förena natur från kultur och kön från genus. De kritiserar Anne Fausto-Sterlings försök att överbrygga olika disciplinernas synsätt genom att förena genetiska, psykologiska, sociala, kulturella och historiska perspektiv, vilket hon tror skulle utmyna i en bättre och sannare bild. Holmberg och Palm menar att förutsättningen för ett sådant projekt är att man ser kroppen som ett och samma studieobjekt och tilldelar de olika disciplinerna studiet av komplementära aspekter av den. Detta resulterar i en reduktionistisk avgränsning av vetenskap där de meningskapande och självreflexiva aspekterna av människans upplevelse av kroppen blir överflödiga. Istället inspireras Holmberg och Palm av Donna Haraways syn på att kroppen både

är materiell och semiotisk och att skillnaden mellan det sociala och det biologiska produceras av olika maktrelationer.

Resonemangen knyter an till Lisa Folkmarson Källs bidrag om ”den levande kroppen” där hon lyfter fram kroppens dubbelhet (å ena sidan ett ting bland andra och å andra sidan något som ser, hör och känner tingen) och samtidigt kroppens enhet (att dessa två sidor samexisterar och är oskiljaktiga från varandra). Samspelet mellan kroppens enhet och dubbelhet är en förutsättning för förmågan till självreflektion. Kroppen är en konstitutiv del av subjektet och det innebär att kroppens inverkan på tänkandet måste, även från ett filosofiskt perspektiv, tas i beaktande. Därmed avfärdas föreställningen att vetenskaplig kunskap förutsätter en distansering från kroppen. Kroppen ses istället som en nödvändig blindfläck för jaget som möjliggör erfandet av de andra objekten.

Denna syn har också implikationer för synen på individens identitet. Kroppen bär mening som ligger bortom individens intentioner men som förmedlas genom dess kropp. Kroppen bär på meningar som föregår den och trots att individen kanske inte identifierar sig med dem utgör de icke desto mindre en aspekt av dess identitet. Katarina Mattsson fördjupar sig i denna aspekt av det kroppsliga. Hon reflekterar över samspelet mellan kroppen som symbol och den andres blick i förhållande till den vita kvinnliga kroppen. Mattsson menar att de vitas privilegier har förvandlat den vita kroppen till en maktsymbol men att dess ras däremot har varit osynlig. Vita har kunnat gå omkring med känslan att deras kroppar är neutrala och objektiva. De vita kvinnornas roll har varit komplementär i förhållande till de vita männen: de har representerat moderskap, skönhet och nationell enhet och förknippats med välgörenhet och omsorg av behövande. Upprepningen av bilder av vita kvinnor i dessa positioner i den visuella kulturen skapar vad Mattsson kallar för kroppslig normativitet vars makteffekter endast kan motverkas om vita kroppar först synliggörs.

De övriga bidragen belyser från olika utgångspunkter frågor om normativitet. Malin

Ah-King undersöker biologiska teorier om naturens könsordning och utmålar alternativa synsätt för en queer biologi; Kristina Eriksson den symboliska motsättningen mellan gravida kroppar och professionella ideal inom läkarkåren; Janne Bromseth hur homosexualitet marginaliseras i samtidens ”homotoleranta” skolundervisning. Denise Malmberg pekar på funktionshindrade kvinnors obestämda genusstatus i förhållande till moderskap. Malmberg menar att de sociala och kulturella förväntningarna på moderskap kan bli utmanade och potentiellt omstruktureras i mötet med en kropp som inte kan leva upp till dem och pekar därmed på en potential som knappt blivit artikulera inom feministisk teori. Det mest oväntade inslaget på temat är Maja Larssons artikel om monster i medicin-historiskt perspektiv. Larsson undersöker diskursiva förändringar runt 1700 angående gränserna för den mänskliga kroppen och dess relation till föreställningsvärlden. Till exempel lyfter hon fram den tidigmoderna uppfattningen att moderns föreställningar och sinnestämningar under graviditeten kunde orsaka vanskapta. Ett monstros barn ansågs vittna om moderns begär under befruktningen eller graviditeten, istället för att reproducera faderns gestalt vilket ansågs vara mer naturligt. Ett annat exempel är Johan von Horns enigmatiska berättelse, i en handbok för barnmorskor från 1697, om en ettåring han sett som saknade navel och (därför?) varken var pojke eller flicka.

Volymen samlar en mångfald av perspektiv inom ett forskningsområde som internationellt varit livligt under de senaste decennierna. De enskilda bidragen håller generellt god kvalitet och passar utmärkt i undervisningssammanhang.

Edda Manga

Sten Dahlstedt: *Form och funktion. Idéer i Musikhögskolans lärarutbildning 1947–76*. Stockholm: Instant Book AB, 2007. 223 s. ISBN 978-92-7844-732-9, häftad.

Frågeställningar om förändring hör till de intressanta i en utbildningshistorisk studie. Varför har en utbildning en specifik form vid en given tid och på vilket sätt förändras den? Inom projektet ”Musiklärarutbildning i historiskt perspektiv” har Sten Dahlstedt publicerat en delstudie som fokuserar på just förändringsprocesser. Dessa rör mer specifikt

musiklärarutbildningen vid Musikhögskolan i Stockholm. Undersökningen relateras på så sätt till en befintlig och, som det visar sig, trögriktig institutions förändring. Översiktligt, detaljrikt och samtidigt fördjupande knyts musikens särart till den större samhällsomvandlingen årtiondena runt 1900-talets mitt.

Hur lotsas då läsaren genom detta vida område? Som metod använder Dahlstedt en strukturerande tematik knuten till de fyra begreppen: *institution, material, form* och *funktion*. En fördel med det tematiska tillvägagångssättet blir att utvecklingens komplexitet tydliggörs. De förhållandevis vida begreppen institution och funktion signalerar båda en relation till det omgivande samhället. Det är också de avsnitten som bredast belyser musikfrågan i det vidare sammanhang som exempelvis utbildningsväsendets framväxande organisering utgjorde. Däremot har begreppen material och form en mer intern och i viss mening inomkonstnärlig koppling där vi får följa estetiska resonemang av mer djuplodande karaktär. Här kommer också Dahlstedts kunskapsdjup väl till synes. Med begreppens hjälp låter han framställningen pendla mellan frågor som rör själva konstarten musik och problem förknippade med konsten att förmedla denna konst.

Samtidigt som den tudelade betydelsen av begreppet institution inledningsvis reds ut, presenteras de tre institutioner som Dahlstedt behandlar – *utbildning, vetenskap* och *konst*. Under läsningen blir det tydligt att denna treklång inte enbart är väl vald utan även nödvändig för förståelsen av musiklärarutbildningens förändring under 1900-talet. Vad gällde institutionerna utbildning, vetenskap och konst menar Dahlstedt att konstens position i viss mån försvagades, medan utbildning och vetenskap däremot förstärkte sina positioner under den studerade perioden.

Institutionen i sin manifesta form i det här fallet Musikhögskolan, beskrivs knappast förvånande som en konserverande institution. Däri tycks även en betydande del av problemet med förändring ha legat. Musikhögskolan tillhörde den av Gustav III instiftade Kungliga Musikaliska Akademien. Den var, menar Dahlstedt, fortfarande fast i en problematisk ”skräliknande korporation” knuten till ett av tidens cirkulerande utbildningsideal. Spänningen fanns mellan Musikhögskolans äldre konstnärs- och utbildningsideal, och ett mer framåtsyftande musikvetenskapligt ideal, rent

faktiskt representerat vid Uppsala universitet. I pedagogiskt hänseende syftade förändringar inom musiklärarutbildningen bland annat till att flytta fokus från den geniale lärarens outtalade förmåga till ett konkret ämnesinnehåll som med specifika metoder var möjligt att lära ut. Att detta skifte låg i linje med nya pedagogiska synsätt och knappast i samklang med synen på musikläraryrket som en reträttplats för "misslyckade" musiker framgår också. Enkelt uttryckt behövde utbildningen av lärare i musik svara mot den utveckling som inte minst framväxande ämnen som pedagogik och psykologi aktualiserat. Ur flera aspekter behandlar Dahlstedt just balansakten att förena hantverksorienterade kunskapsideal med vetenskapliga och metodiska kunskapskrav. Här hade en internationell utblick kunnat ge ytterligare förståelse för den problematiken.

En central källa och utgångspunkt är 1947 års musikutredning som på olika sätt gav impulser till det interna utvecklingsarbetet inom den befintliga musiklärarutbildningen. Utredningen och dess aktörer behandlas som "utsnitt" för mer omfattande förändringsprocesser, samtidigt som också interna frågor synliggörs. Inte alldeles oväntat bestod musikutredningen av manlig expertis. Som representant för den "praktiska musikpedagogiken", återfanns dock även en kvinna. En fråga som följer mig i läsningen är därför om utredningen och i förlängningen musiklärarutbildningen var ett manligt projekt. Vilken betydelse kunde i så fall den manliga dominansen få för det pågående utvecklingsarbetet? Nu beaktas tyvärr inte det genusperspektiv som inledningsvis nämns men därefter släpps.

Samtidigt som frågan om vilka som gavs röst att företräda musiken givetvis fick betydelse, låg incitamenten för musiklärarutbildningens förnyelse också i omgivande samhällsförändringar. Infallsrikt länkas utbildningen till samtida händelseutveckling liksom till den längre historiska kontexten. Svängarna tas ut i de estetiska resonemangen vilka, bör sägas, inte alltid är lättillgängliga. Med musikens särart som studiens självklara riktmärke är *Form och funktion* inspirerande läsning, inte minst när fria associationer kan göras till angränsande konstområden.

Britt-Marie Styrke

C. F. Hornstedt: *Brev från Batavia. En resa till Ostindien 1782–1786*. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis, 2008. 418 s. ISBN 978-951-583-160-6 (Finland) & 978-91-7353-260-0 (Sverige), inb. illustr.

När 25-årige Clas Fredrik Hornstedt i februari 1783 lämnade Göteborg ombord på ostindiefararen "Drottning Sophia Magdalena" inleddes sista etappen i ett viktigt skede av svensk lärdomshistoria. Hornstedt var den siste av linneanska resenärer. Visserligen gick Linné ur tiden 1778, året efter att Hornstedt blivit inskriven vid akademien. Någon personlig kontakt mellan de två hann aldrig uppstå. Men Hornstedt fick linnelärjungen Carl Peter Thunberg som lärare och kunde som dennes discipel fullfölja en linneansk resetradition. Thunberg hade ju under förra årtiondet själv genomfört en omfattande nio-årig peregrination, långt senare beskriven i *Resa uti Europa, Africa, Asia, förrättad åren 1770–1779* (1–4, 1788–93). Efter Hornstedts vistelse där borta iscensattes inga fler forskningsresor. "Kina och Fjärran östern försvann åter bortom horisonten", sammanfattade Sten Lindroth i *Vetenskapsakademiens historia*.

Hornstedt föddes i Linköping i februari 1758. Tolv år gammal inskrevs han i lärdomsskolans första klass i hemstaden och började vid gymnasiet 1774. Vetgirig och dristig genomförde han tillsammans med fyra studentkamrater en lappländsk resa 1780. Färden gick norrut över Umeå, Piteå och vidare in i Lappmarken. Syftet med färden var att samlar växter, insekter och fåglar. De två förebilder, i vilkas gamla tassar man trampade, var förstas Olof Rudbeck d.y. och Carl Linnæus. För Hornstedts del fortsatte resan ned genom Finland och vidare till S:t Petersburg. I den ryska huvudstaden ville han studera de rika samlingarna av naturalier och naturligtvis även göra sig hemmastad i olika bibliotek. I november 1781 försvarade han *pro exercitio* dissertationen *Nova Genera Plantarum* med prof. Thunberg som preses och upphovsman till avhandlingen. Kontakten med Thunberg blev för Hornstedt betydelsefull. Thunberg hade efterträtt Carl von Linné d.y. som medicinprofessor 1781. Först hans treåriga forskningsvistelse i Kapstaden och därefter den omtalade resan till Japan, där han som obehörig lyckats slinka med i en holländsk dele-

gation till huvudstaden, hade spått på hans berömmelse. I sin senare utgivna redogörelse för resan berättade Thunberg även om vistelser på Java och Ceylon. Verket uppenbarade sig snart översatt till tyska, holländska, engelska och franska i Europas boklädor.

Någon skildring av motsvarande omfång lyckades aldrig Hornstedt samla sig till. Vad som föreligger i *Brev från Batavia* är i huvudsak i efterhand nedtecknade hågkomster och sammanfattningar av en vistelse som till följd av klimat, sjukdomar och yttre hot blev tämligen kortvarig. Bara 3 av sammanlagt 37 brev är skrivna från Batavia till Thunberg i Uppsala. Flertalet brev skrevs i Nederländerna eller Frankrike åren 1785–86 efter Hornstedts återkomst till Europa. Hornstedts resebeskrivning i brevform finns bevarad i två varianter: den ena återfinns i *Carolina rediviva* (W 165) och den andra i Svenska litteratursällskapets i Finland arkiv (SLSA 31, Brev). Manuskriptet i Uppsala är ofullständigt: några av de brev som finns bevarade i Helsingfors är borta från samlingen i UUB. Dessutom har Hornstedt själv ändrat, lagt till och omdigererat i Uppsalamanuskriptet, allt i syfte att frambringa en så koherent och flytande text som möjligt.

Den utgåva med Hornstedts *Brev från Batavia* som nu föreligger har utgivits av Christina Granroth under medverkan av Patricia Berg och Maren Jonasson. Historikern Nils Erik Villstrand vid Åbo akademi inleder med en klagörande essä om Hornstedts liv och verksamhet. Christina Granroth behandlar själva färdan till Ostindien. Tillsammans med Kees Rookmaaker genomlyser Granroth därpå Hornstedts insatser som naturvetare i en uppsats under den talande rubriken ”Han var mera egentlig zoolog än botanicus”. Orden är egentligen Jöns Jacob Berzelius, som en gång var Hornstedts elev i Linköping.

Bertil Nordenstam skriver om Hornstedt som botanist och Wolfgang Michel, professor vid Kyushu University i Japan, behandlar ostindieresenärens teckningar och annotationer om japansk läkekonst, där akupunktur och moxabräddning skildras. Alla de inledande uppsatserna ger ett gediget intryck, därtill kompletterade antingen med bilder av samtida resenärer eller av Hornstedts penna.

Efter Hornstedts egna resebrev följer kommentarer om hur texten etablerats på basis av manuskriptet, därtill ordförklaringar, person- och sakregister liksom en förteckning av djur och växter som omnämnts i Hornstedts rese-

brev. Som textkritiskt hantverk tycks boken exemplarisk.

Någon alldeles stor reseskildrare var kanske Hornstedt inte. Han återberättar vad han sett från vardagligt folkliv, gatuscener och heminteriorer. Han skriver ned iakttagelser om klimat, månlyjus, sjukdomar, religion – vid sidan av de kvickögda noteringarna om fauna och flora. En tropisk feber suger musten ur honom, och han förstår att vistelsen inte kan bli särdeles lång. Sedan hans välgörare Radermacher – rådsherre och preses för Vetenskaps-societeten i Batavia – mördats av den kinesiska besättningen på båten han färdades i ute på Söderhavet, avtog lusten för Hornstedt att bli kvar i Ostindien. Omsättningen av europeer i området var avsevärd, minskningen genom ingrepp av kinesiska djonkbesättningar oräknad.

Hornstedt återvände till Europa med Jakobstadsfartyget ”Concordia”. Med i bagaget förde han ett levande menageri: en orangutang, fyra kameleont, papegojor, flera arter av markattor, olika turtureduvor, landsköldpad-dor, en javanesisk ekorre, två exemplar av sällsynta mushjortar. Alla dessa levande var-elser dog under resan. Hornstedt bevarade genom att stoppa upp eller lägga i sprit. Oran-gutangen sänktes i arraksbrännvin – dess skalle finns att se på Evolutionsmuseet i Upp-sala. En annan märkvärdighet som hembrag-tes var fostret av en javanesisk noshörning – ”ofödd och utskuren”.

Hornstedts naturalier spreds efter hemkom-sten till olika samlingar. Som vanligt hade åtskilligt farit illa av resan: smådjur av olika slag gick hårt åt uppstoppade kreatur under väntan i utskeppningshamn och ombord på skepp.

Trots sin duktighet gjorde Hornstedt efter återvändandet inte någon alldeles lysande kari-riär. Innan han hösten 1786 anlände till Upp-sala, hade han i september samma år promo-verats till medicine doktor i Greifswald. Året därpå invaldes han i Vetenskapsakademien och blev legitimerad läkare genom att upp-tagas i Collegium medicum. Eftersom Anders Sparrman ville ut på nya resor, fick Hornstedt rycka in som intendent för Vetenskapsakade-miens naturaliekabinett. Han fullbordade i två foliovolymen en katalog över Akademiens samlingar. Av Gustaf III utlovades han nu tjänsten som intendent för samlingarna på Drottningholm, men glömdes bort och fick i stället se sin gamle studiekamrat Olof Swartz besätta tjänsten. För egen del hade han att

återvända till Linköping, varefter han utnämns till lektor i medicin och naturalhistoria vid gymnasiet. Han vantrivdes dock och ville göra något annat. I november 1796 utnämndes han till medicus vid arméns flottbas Sveaborg. I slutet av 1780-talet hade han vistats på örlogsbasen, och som läkare då upplevt bägge slagen vid Svensksund. Med kommandanten Carl Olof Cronstedt upprättade han goda kontakter, men alla som läst sin Runeberg vet ju hur detta äventyr slutade. När Sveaborg uppgavs 1808 fördes Hornstedt till S:t Petersburg som krigsfånge. Han gick nu i rysk tjänst och tilldelades 1809 titeln ”hovråd”. Han avled samma år 51 år gammal.

Brev från Batavia bildar epilog i en viktig del av svensk naturalhistoria. Hornstedt själv var en outtröttlig arbetare för vetenskapens sak. Hans resebrev ger en bra sammanfattning av en hedervärd insats i kunskapandets tjänst.

Olof Hägerstrand

Katarina Leppänen & Mikela Lundahl (red.): *Kanon ifrågasatt. Kanoniseringsprocesser och makten över vetandet*. Uppsala: Gidlunds 2009. 272 s. ISBN 978-91-7844-761-9, häftad.

Hur många diskussioner har inte förts om hur innehållet i idéhistoriens grundkurser skulle kunna förändras för att få en större representativitet? Från Umeå till Lund har lärarkollegier frågat sig hur till exempel fler idéhistoriskt intressanta kvinnor ska kunna få en plats givet kursens totala sidantal. Svaret brukar bli att det inte går att plocka in kvinnor för då måste några gubbar ut – och vilka skulle det vara? Dessa diskussioner är tröstlösa och borde istället för att addera en och annan kvinnlig tänkare handla om hur vi ska *förhålla* oss till kanon i undervisningen.

Frågan hur ska vi förmedla kanon till studenterna och få dem att aktivt reflektera över och omtolka idéhistoriens innehåll är relevantere än addition av frånvarande tänkare, enligt idé- och lärdoms historikerna Katarina Leppänen och Mikela Lundahl. De har tillsammans med flera kolleger genomfört ett projekt som ifrågasatt kanon ur olika synvinklar och har nu redigerat erfarenheterna till en viktig bok: *Kanon ifrågasatt*. Att boken bottenar i ett projekt vid lärosätet i Göteborg förklarar delvis vilka som bidragit med texter fastän andra

kanonkritiker finns att tillgå. Antologin har sin givna plats bredvid antologierna *Vad är idéhistoria. Perspektiv på ämnet under sextio år* (1994), *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under 75 år* respektive *Idéhistoriens egenart. Teori och metodproblem* (1994).

Kanon ifrågasatt är inget mindre än ett smörgåsbord för kanonkritiska lärare (dock kan inte samtliga författare diskuteras på detta utrymme). I Mikela Lundahls bidrag ”Kanon och demokrati” ryms övergripande diskussioner om kanons existensberättigande och inte minst frågas med vilka normer och värderingar kanoniserings- respektive utslutningsprocesser äger rum och i vilken historisk kontext. Hon lyfter exempelvis fram möjligheten att analysera Hegels berömda text om herre och träl mot bakgrunden av de samtida slavupproren på Haiti.

Katarina Leppänen diskuterar hur den traditionella idéhistoriska undervisningen av kanon kan komma ikapp den mer samtida idéhistoriska forskningen där genusperspektiv och postkoloniala perspektiv betraktas som viktiga infallsvinklar. Diskussionen är viktig för de lärare som inte vill reproducera sociala hierarkier och borde vara obligatorisk läsning.

Bidragen i *Kanon ifrågasatt* lotsar samtidigt läsaren runt bland möjligheter att utmana litteraturlistornas tillkortakommande utan att textmassan sväller. Intressant här är Klas Grinnells text om synen på islamisk filosofi i västerländsk idéhistoria. I nyare filosofiska översiktsverk (till exempel Svante Nordins) reproduceras föreställningar av tänkare som Hegel eller Gadamer, att den islamiska filosofin endast är intressant som förmedlare av Aristoteles – inte i sin egen rätt eller som faktisk levande del av den västerländska traditionen.

Gro Hanne Aas bidrag handlar om den litterära debatt som rasade under perioden 1400 till slutet av 1700-talet. En debatt lika viktig som frågan om jordens eller universums form och som väl kan styra den idéhistoriska presentationen av kanoniserade tänkare i genusmatematisk riktning. ”La querelles des femmes – tvisten om kvinnorna eller kvinnornas tvist” är benämningen på debatten om förhållandet mellan kvinnor och män liksom om kvinnors status i samhället. Debatten fördes i flera tusen publikationer, på många olika språk och i olika befolkningsgrupper. Förutom att debatten låter namn, texter, frågeställningar och många olika sammanhang dyka upp i under-

visningen kan dess röda tråd också nystas när politisk idéhistoria reds ut. Eftersom redan kanoniserade tänkare – som Kant – förhöll sig till debatten ger den röda tråden även möjligheter att nytolka texter med klassikerstatus.

Stéphane van Damme som forskar i modern fransk historia skriver om hur kanon kan skapas genom att studera Descartes spridda texters väg till en samling. Här var många samtida aktörer med egna intressen involverade. Filosofihistorikern Sarah Hutton gör en djupdykning i spänningen mellan Cambridgekretsen nyplatonism och Lockes upplysning i sin undersökning av en av filosofihistoriens bisatser, lady Masham, mer känd som Ralph Cudworths dotter.

Boken är rik på namn, årtal, händelser, debatter och boktitlar men tyvärr saknas ett index. Det försvårar mitt behov att kolla och jämföra vilka texter och referenser som används mest frekvent av dessa kanonkritiker – och vilka som saknas! Här hade det därför också varit bra med en litteraturlista efter varje bidrag. Nu finns fullständiga litteraturreferenser med vid första förekomsten i fotnoten och jag bläddrar fram och tillbaka för att hitta bland titlarna. Någon överblick får jag inte.

Mest stör detta vid läsningen av Thomas Karlsohns text som börjar bra med den amerikanska debatten av kanon under 1980-talet och dess efterspel, men slirar betänkligt i en slutdiskussion med få referenser till den utlovade svenska debatten. Åsikter från amerikanska höger, vänster och liberala tyckare uppmärksammas, men är texterna lästa i original eller i översikter om debatten? En text av feministen Paula Rothenberg får representera feminist och relativist. Relativismen är inte problematisk i sig, menar författaren i en diskussion där han blandar ihop identitet med erfarenhet, det är "lättköpt relativism" som är farlig anser han, utan att ge några konkreta exempel (256). Istället använder Karlsohn en höger- respektive en liberal kanonförsvare som källor för att i förminskande ordalag generalisera "vissa typer" av etniska gruppers och kvinnors kanonkritik som behov att "rekonstruera det förflutna utifrån samtidens önskemål" (264).

Karlsohns text har tidigare publicerats i *Psykoanalytisk tidskrift* och för att förtjäna en plats i denna antologi borde författaren ha läst de andra bidragen och i en nyskriven artikel uppmanats förhålla sig till några rele-

vanta tankegångar som presenteras i denna bok. Den anmärkningen ska ses som ett utmärkt betyg på många av bidragen i *Kanon ifrågasatt. Kanoniseringsprocesser och makten över vetandet*.

Pia Laskar

Björn Löwendahl: *Sino-Western relations. Conceptions of China, cultural influences and the development of sinology. Disclosed in Western printed books 1477–1877. The catalogue of the Löwendahl-von der Burg Collection*. Hua Hin: The Elephant Press 2008. Vol. I xli+264 s. ISBN 978-974-9898-33-8, Vol. II 374 s. ISBN 978-974-9898-34-5, inb. box ill.

Jag har svårt tänka mig att någon numera skulle våga skriva något om västerländska förbindelser med Kina före år 1877 utan att först konsultera detta magnifika verk. Som framgår av titeln är dessa två vackra volymer en bibliografi, men dess användningsområde är vidare än beteckningen vanligtvis brukar ange. Författaren skriver i sin introduktion:

"The primary purpose of the catalogue is to list the books in the collection in order to indicate the presence of copies of often rare books. The catalogue may also serve as a guide to the secondary literature, and not least to the existence of literature not known to be relevant to our subject. It contains preliminary collations of the books and bibliographic notes, as well as notes about the contents, and may also be used to chart the spread of printing of books about China and also the diffusion and transmission of texts about China throughout Europe."

Författaren har valt att presentera böckerna i kronologisk ordning, vilket gör att man kan skapa sig en bild av hur kunskapen om Kina i västerlandet växer under århundradena. Tack vare de ibland ganska omfattande noterna om böckernas författare, deras tillkomsthistoria och innehåll blir de två volymerna ett vademecum för den som intresserar sig för hur västerlandet gradvis får en allt solidare kunskap om olika aspekter av Kina.

Mot slutet av 1500-talet kommer den första "bästsäljaren" om Kina skriven av Juan González de Mendoza. Den översattes till sju europeiska språk och fortsatte att översättas och utges fram till 1674 men då hade dess plats först intagits av Nicolas Trigaults *De christiana expeditione apud sinas* 1615 och sedan av

Martino Martinis *De bello tartarico* från 1654. Den västerländska litteraturen om Kina kom snart att domineras av europeiska missionärer, i första hand jesuiter som med växlande framgång etablerade sig i landet.

I Löwendahls notater kring böckerna möter vi ett stort antal intressanta uppgifter, inte minst av typen ”för första gången”: när nämns te, var hittar vi de första diskussionerna kring kinesisk vetenskap, när kommer det en seriös analys av det kinesiska språket, för att ta några exempel. Här möter vi också ett antal fascinerande gestalter av vilka några är svenskar.

Det mest bisarra livsödet får väl Fredrik Coyets anses vara. Han är representerad i Löwendahls bibliografi med en försvarsskrift från 1675 vars långa titel på holländska jag ska bespara läsaren. Coyet var köpman, tog tjänst hos det holländska Ostindiska kompaniet, blev föreståndare för kompaniets faktori vid Nagasaki och utnämndes 1656 till ståthållare för kompaniets fästning Zelandia på Formosa. Fästningen anfölls av den kinesiske äventyraren Koxinga, Coyet bönföll om hjälp från Batavia, men blev 1662 tvungen att kapitulera för kineserna. Holländarna ansåg att det var Coyets fel att Formosa för alltid förlorades till Kina och han förvisades till en liten ö där han förblev till dess Karl XI och prinsen av Oranien lyckades få honom frigiven 1674.

Ett något mindre äventyrligt levnadsöde dyker upp hos Löwendahl eftersom linköpingssonen Anders Ljungstedt 1832 utgav den första seriösa historiken och beskrivningen av den portugisiska kolonin Macao inte långt ifrån Hong Kong. Ljungstedt kom till Kanton efter en del år i Ryssland som informator och tolk, såsom anställd vid det Ostindiska kompaniet, men övergick till privat affärsverksamhet och flyttade till Macao. Han utnämndes sedermera till generalkonsul. Delar av sin betydande förmögenhet donerade han till sin hemstad för att man där skulle inrätta en icke avgiftsbelagd yrkesskola.

Själv begreppet ”bibliografi” har något snustorrt och kalenderbitarvänligt över sig. Den som bläddrar i Björn Löwendahls imponerande arbete kommer att upptäcka att så inte alltid är fallet.

Per Sörbom

Anders Ollfors: *August Strindberg och den grekisk-romerska antiken*. Sävedalen: Paul Åström förlag, 2007. 363 s. ISBN 978-91-7081-230-9, inb.

Strindberg var inte bara uppbrött och modernitet. Hans världsbild hämtade näring från rottrådar djupt nere i antikens mylla. Om detta har Anders Ollfors gjort en omfattande utredning, där Titanens diktverk och korrespondens tröskats på antika referenser. Som det mesta i fråga om Strindberg är bilden inte entydig. Auktoritetsuppror skär sig mot bildningshunger, modernitet mot klassicerande ideal.

1872 skrev den 23-årige författaren två uppsatser i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* under rubriken ”Latin eller svenska?”. Med satirisk skärpa berättade skribenten om sina erfarenheter av mångåriga läroverksstudier i latin och grekiska. Någon glädje av vad han tvungits inhämta hade han inte. Den andra artikeln i *GHT* mynnade ut i det förslaget att latinet som skolspråk borde bytas ut mot fornisländskan. Senare – i volymen *I Röda rummet* – återtogs förslaget att införa isländska som studiespråk. Återkommande i Strindbergs skildringar av sin bildningsgång är kritiken av det tvångsmässigt påförda latinet. Han raljerar i olika sammanhang över bisarra översättningar av romarskulpter till svenska och ondgör sig över satsbildningen hos bland annat Cicero. När han i mars 1884 avlagt sitt livs enda besök i Rom skrevs artikeln ”Rom på en dag” (publicerad i *Tryckt och otryckt* III, 1891). Forum Romanus kallas här ”en ganska vacker grop, litet skräpig bara!” Framme vid Colosseum demonstrerar han sin likgiltighet genom att först inte ens vilja stiga ur droskan. Så sker dock och väl inne i amfiteatern sammanfattar han sitt intryck: ”ganska storartat, men jag föredrar fotografierna”. Han anstränger sig än en gång att spela rollen av fräck buspojke.

Ändå hette ett av hans tidigaste dramer *I Rom* (1870). Det handlade visserligen om den danske skulptören Bertel Thorvaldsen (1770–1844), men just denne var ju i hög grad antikimiterande i sin konst. Enaktaren hade uppförts på Dramaten, något som skaffat den 21-årige diktaren ett visst rykte. Därutöver hade han – påverkad av Viktor Rydbergs antikdyrkan – skrivit ett drama med antiken som spelplats: *Hermione* (1871).

Av Ollfors genomgång av Strindbergs texter

framgår, att både latinska och grekiska uttryck förekommer ymnigt i vad som frambragtes ur diktarens penna. I samband med 60-årsdagen 1909 intervjuades han i *Bonniers Månadsbåften* i januari. Han fick då frågan vilka författare (klassiska och moderna) som gjort intryck på honom. Strindberg svarade: ”Av de klassiska författarna i skolan tyckte jag endast om Ovidius. Han var poeten, och jag njöt av välljudet till och med i det främmande språket: *Regia solis erat sublimibus alta columnis* [Solgudens konungaborg stod stolt på höga kolonner] glömmer jag aldrig. Horatius’ små kupletter togo sig bra ut på tryck, men det var bara prosa. Homerus var tråkig, och Virgilius litet dragligare.” Eftervärlden har anledning att förvånas över den njuga bedömningen av Horatius och Homeros.

Ollfors har kammat Strindbergs *œuvre* på antika ord och uttryck. Resultaten presenteras i skilda kapitel för brev och skönlitteratur. För diktaren är naturligtvis språket som uttrycksmedel av yttersta intresse. Men Strindberg gick längre: han ägnade avsevärd tid åt att söka bevis för övertygelsen han skaffat sig – nästan alltid utan djupare kunskaper och vetenskaplig grund. Också här yttrade sig den oppositionelle buspojken. Han var bland annat övertygad om att hebreiskan var besläktad med latinet, grekiskan, sanskrit och de germanska språken. Dristig och påhittig som alltid publicerade han sina rön och funderingar 1911 i *Världs-språkens rötter*.

Som klassiskt skolad filolog kan Ollfors gå till rätta med Strindbergs bisarra uppfattningar inom språkvetenskapen. Han gör detta med vänligt överseende och vinnlägger sig i första han om sakliga utredningar beträffande ordalydelser och etymologier. Ollfors översätter, kommenterar, korrigerar när diktaren huggit i sten. I ett särskilt kapitel utreder han den grekisk-romerska gudavärlden i Strindbergs diktning. I bokens näst sista kapitel noterar han förekomsten av olika slags antika personligheter i Strindbergs verk – författare, konstnärer, statsmän. Det avslutande kapitlet utgörs av en resonerande bibliografi inom bokens ämnesområde.

Ollfors lärorika och läsvärda bok kan studeras från pärm till pärm likaväl som den kan användas som uppslagsbok. Den bör inte saknas på någon litteraturvetares hylla – lika litet som på någon annan Strindbergläsares. Även om Titanen ville befria sig från mycket av den antika lärdom han under skolgången tvangs

inhämta, är det märkvärdigt att se hur djupt inom honom denna kunskap satt. Strindberg skulle inte försumma att utnyttja den genom att citera, referera, anspela, stoltsera – samtidigt som han i sin självtagna roll som upprorsman likmätigt inte försummade att med jämna mellanrum bita den marmorhand som antiken räckte ut. I *En blå bok* I skrev han likväl: ”jag är kristen människa betyder: jag är romersk medborgare”.

Olof Hägerstrand

Brian P. Owensby: *Empire of law and Indian justice in colonial Mexico*. Stanford: Stanford University Press, 2008. x + 379 s, ISBN 978-0-8047-5863-5, Inb.

Sextonhundralets Latinamerika beskrivs ibland som ett moget kolonialt samhälle. I centrala Mexiko och Peru levde en förhållandevis stor spansk befolkning. Koloniala institutioner som kyrka, universitet och domstolar var sedan länge etablerade. I andra delar av det område som vi idag kallar Latinamerika var den koloniala närvaron begränsad till enskilda kolonister eller missionärer. Trots den massdöd i epidemier som följde på erövringen var fortfarande den största delen av befolkningen i sextonhundralets Mexiko ”indianer”, ett kolonialt begrepp som inkapslade språkligt och kulturellt mångfacetterade grupper. En demografisk nadir nåddes i mitten av sextonhundralet och skatterna och arbetsbördan för dem som överlevt blev allt hårdare. I de centrala delarna av Mexiko var storskaliga våldsamma uppror mot den koloniala makten sällsynta. Istället inriktades motståndet på aspekter av kolonialsystemet genom en lågintensiv juridisk krigföring.

Den spanska koloniallagstiftningen byggde på en stor mängd dekret som de spanska regenterna stiftade under sekelnas lopp. Eftersom dessa dekret ofta riktades till enskilda personer eller grupper och rörde enskilda omständigheter blev resultatet ett mycket komplext rättsligt system, där såväl lokala undantag som särskilda juridiktioner inverkade. Mycket har skrivits om de juridiska debatterna om den spanska kronans rätt till de erövrade områdena. Den formella koloniallagstiftningen är också väl utforskad. Speciellt gäller detta *Recopilación de Leyes de las Indias* (1681), som var ett försök att sammanställa den spretande lagstiftningen. Betydligt

mindre känd är lagens tillämpning och i synnerhet den inhemska befolkningens aktiva bruk av det koloniala rättssystemet.

Juristen och historikern Brian P. Owensbys *Empire of Law and Indian Justice in Colonial Mexico* är därför ett viktigt bidrag. Enligt honom var inte den spanska koloniallagstiftningen en självständig och rationell utveckling av formella regler. Den formades i stället genom en ständig kamp om lagens mening i mötet mellan de mäktiga och de inte så mäktiga i konkreta rättsliga processer. Owensbys huvudkällor är rättsfall som behandlades av Juzgado General de los Indios, en specialdomstol med säte i Mexico City som hade till uppgift att lösa rättsliga tvister indianer emellan, men som framförallt behandlade anklagelser som indianer riktade mot icke-indianer. Det är huvudsakligen en rättslig genre som intresserar Owensby: *peticiones de amparo*. Dessa var formella anklagelser som skrevs av juridiska ombud i närvaro av representanter för indianska byrå, vilka rest till Mexico City för att söka kungligt skydd (*amparo*). I det mexikanska nationalarkivet har författaren lyckats lokalisera över 2000 sådana skrivelser daterade mellan 1590, då domstolen grundades, och 1700, då dess betydelse redan hade minskat betydligt. Cirka 400 av dessa skrivelser från ett något förlängt sextonhundratals blir föremål för närläsning och närmare analys.

De texter Owensby behandlar är på intet sätt oproblematiska vägar till det som brukar kallas de subalternas röster. Dokumenten skapades i samspråk mellan de indianska kändarna och deras spanska juridiska ombud. Med få undantag rör det sig dessutom om dokument på spanska, även om det också förekommer texter på nahuatl, det största av de mesoamerikanska språk som talades i centrala Mexiko. Petitionerna var alltså i regel översatta och alltid förmedlade texter som skrevs inom en juridisk genre med många fasta formuleringar och uttryck. Trots detta fanns det plats för individuella variationer. I sin studie av petitionerna kombinerar Owensby presentationer av enskilda fall med ett sökande efter vanligen återkommande retoriska figurer.

Den spanska civila och kyrkliga lagstiftningen inkluderade indianerna i gruppen *gente miserable*, ett begrepp som kan förstås som fattiga, svaga eller olyckliga människor. De tillförsäkrades särskilda privilegier och enligt lagen skulle de kunna räkna med speciellt stöd

från kungen. I petitionerna finns mycket ofta hänvisningar till denna status. Genom sina skrivelser hoppades de indianska representanterna få kungligt skydd mot de ”mäktiga händer” (*manos poderosas*) som från alla håll försökte utnyttja dem. Handmetaforen användes framförallt om spanjorer som ville lägga beslag på land som indianerna hade brukat ”sedan urminnes tider”. Att bevisa äganderätt till land var komplicerat, så obrutet brukande betonades istället. Till skillnad från de indianska grupperna ansågs dessa spanjorer inte tänka på det allmännas bästa (*bien común*) utan bara på sitt eget.

Landfrågorna dominerade skrivelserna mellan 1590 och 1630, men under återstoden av seklet blev andra teman mer frekventa. Petitionerna handlade då framför allt om den inhemska befolkningens rätt till frihet (*libertad*). Inom ett kolonialt, hierarkiskt system handlade det inte om rätten till någon oinskränkt frihet, utan om det som Owensby kallar en kolonial frihet, det vill säga att slippa alltför godtyckliga angrepp från enskilda spanjorer och andra grupper. Ett hot mot denna frihet var spanjorernas oinskränkta utnyttjande av indianer som arbetskraft. Många av petitionerna pekade på att spanjorerna betraktade indianerna som slavar och inte som fria undersåtar till kungen. Rättigheten att välja sina egna lokala styresmän och domare utan inblandning från spanjorer eller andra grupper var också ett ofta återkommande ämne.

Jag har några kritiska anmärkningar. En sådan rör författarens bruk av ort- och personnamn när han refererar de konkreta fallen. Liksom den dätida svenskan var den spanska sextonhundratalsortografin synnerligen vildvuxen. Eftersom författaren genomgående använder originaldokumentens stavning innebär det att samma ortnamn på till exempel nahuatl, zapotekiska eller otomí ofta återges på flera olika sätt. Det är därför inte alltid lätt att förstå vilken plats som avses. Detta gäller i någon mån också personnamnen. Dessa anmärkningar påverkar på intet sätt mitt positiva helhetsintryck av boken, som är ett viktigt bidrag till forskningen om kolonialtidens Latinamerika, men som också med fördel kan läsas av (idé)historiker och rättshistoriker utanför amerikanisternas skara.

Magnus Lundberg

Johan Östling: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis, 2008. 392 s. ISBN 978-91-7353-279-2, inb.

Historikern Johan Östlings avhandling *Nazismens sensmoral* handlar om hur erfarenheterna av nazismen förändrade det politisk-ideologiska landskapet i Sverige under åren direkt efter andra världskriget 1945–1950. Fokus ligger dock snarare på kultur- och idédebatten i vid mening än den snävare politiska sfären. Eller annorlunda uttryckt: de offentliga arenor som dominerades av Herbert Tingsten och Ingemar Hedenius, snarare än av Tage Erlander och Per Albin Hansson. Den tes som löper som en röd tråd genom hela avhandlingen är att en uppsättning ”1945 års idéer” präglade av upplysning, rationalism och kulturradikalism erövrade hegemoni i Sverige efter kriget och trängde ut en rad konkurrerande alternativ på grund av erfarenheterna av nazismen.

Undersökningen inleds med två kapitel med en mer teoretiskt reflexiv, historiografisk och begreppshistoriskt utredande karaktär. Därefter följer fyra kapitel som består av en rad empiriska idéhistoriska undersökningar, men där den övergripande analysen också gradvis fördjupas. I kapitel 3 ligger fokus på de mest omedelbara reaktionerna på nazismen vid fredsslutet. Östling skildrar här hur en rad personer i den svenska offentligheten i olika grad stigmatiserades genom mer eller mindre tydliga associationer med nazismen.

Östlings syfte här är att visa att denna stigmatisering sträckte sig långt utöver brännmärkningen av öppna sympatisörer som Per Engdahl, Annie Åkerhielm och Rutger Essén. I den vidare associationsfären fanns till exempel namn som Fredrik Böök, Zarah Leander och Sven Hedin, vilka aldrig helt och hållet stängdes ute från offentliga arenan och kunde fortsätta sin professionella gärning, men som fick retirera in i en (till synes) opolitisk sfär. Fredrik Böök behandlades till exempel även efter kriget oftast med respekt som litteraturkritiker, medan hans försök att förklara sitt politiska agerande under kriget fick honom att löpa gatlopp i den svenska pressen. Men Östling menar också att denna stigmatisering indirekt drabbade en lång rad svenska intellektuella som i flera fall varit uttalade antinazister, men som dömdes enbart i kraft av associationerna med en tysk kultursfär (idealism, konservatism, romantik och så vidare).

I kapitel 4 undersöks den nazistiska erfarenhetens genomslag inom skolan och rätten, två normativa områden som på ett mycket tydligt sätt ger uttryck för en modern stats bärande värden och där idéer omsätts i en konkret praxis. Här visar Östling på en förskjutning från uppfattningen om skolans roll som garant för en kristen livssyn, nationella värden och klassisk bildning i 1940 års skolkommision till en uppfattning om skolans roll som fostrare av förnuftiga och självständigt tänkande demokratiska individer i 1946 års skolkommision. I den svenska rättsdebatten som under en rad decennier präglats av en rättspositivism i Axel Hägerströms efterföljd märktes ett nyväckt intresse för naturrätt. Behovet av att insistera på en uppsättning naturgivna och okränkbara mänskliga fri- och rättigheter i skuggan av de nazistiska erfarenheterna tedde sig akut i det unga efterkrigstida Tyskland, och gick inte att omedelbart ignorera ens i den svenska debatten, även om intresset var tillfälligt, hastigt uppflammande och snart totnade ut.

I kapitel 5 undersöks kulturdebatten i snävare mening; Barbro Alving, Stig Dagermans och Victor Vindes skildringar av ett sönderlaget efterkrigstyskland; mottagandet av den tyska efterkrigslitteraturen i svensk press; reaktionerna på Hermann Hesses nobelpris 1946 och på Thomas Manns sista roman *Doktor Faustus* 1947, för att nämna några exempel.

Nazismens sensmoral är en bok med både förtjänster och svagheter. Till förtjänsterna hör det angelägna i själva ämnet, ett ämne som många har åsikter om men som genomgående behandlats alltför svepande och osystematiskt tidigare. Till förtjänsterna hör också den reflekterande historieteoretiska ansatsen i avslutning till framför allt Reinhart Koselleck. Avhandlingen är vidare hälsosamt befriad från det närsynta psykologiserande styrt av författarnas egna hågkomster, sympatier och antipatier som präglat mycket av tidigare litteratur om tidens stora män som Tingsten, Böök och Hedenius. Till skillnad från tidigare forskning som ofta utgått ifrån ett alltför förenklat och oreflekterat modernitetsbegrepp, där modernitet i stort sett är liktydig med liberal demokrati eller socialdemokrati, insisterar Östling på ett mycket vidare modernitetsbegrepp där även nazismen läses som just ett modernt fenomen snarare än en atavism, ett tillfälligt historiskt snedsteg i ett pågående upplysnings-

projekt. Jag håller helt med Östling på denna punkt. Östling visar också på ett elegant och slående sätt hur den tidiga efterkrigstiden 1945–50 så att säga raderats ut ur tidigare historieskrivning, klämd mellan ett krisernas 1930-tal och ett framstegsoptimismens 1950-tal (se till exempel Tore Frängsmyrs *Svensk idéhistoria* (2000) eller Leif Lewins *Planbushållningsdebatten* (1967)). Det är uppenbart att vi här har att göra med en tid som inte riktigt passar in i den stora berättelsen om Sverige. Till guldkornen hör även några av de specifika empiriska fallstudierna som jag ska återkomma till.

Men avhandlingen tyngs också av ett övergripande problem: Östling pressar sin tes alldeles för hårt. I detta ligger en alltför stark vilja att läsa in enhetlighet och konsensus i ett alldeles för stort, spretigt och motsägelsefullt material. Östling talar genomgående om *den* svenska erfarenheten, om *den* nazistiska erfarenheten och om en samling 1945 års idéer i bestämd form singularis, medan materialet snarare ger vid handen att det var ett universum av skilda och ofta konkurrerande erfarenheter och idéer det handlade om. Östling motiverar heller aldrig sina avgränsningar eller urvalsprinciper med mer än ett *Mut zur Lücke* ("mod att välja bort"), och att låta sig styras av de historiska problemen. Han förklarar dock aldrig vad som valts bort eller varför. Detta leder till en rad problem i de enskilda analyserna som flera gånger blir alltför kategoriska och schematiska.

Undersökningsobjektets oöverskådliga storlek – svenska erfarenheter av nazismen – tycks ha lett till att Östling fått luta sig för mycket mot tidigare forskning. Östlings Tingsten framstår i hög grad som Alf W Johanssons Tingsten; Bööck som Svante Nordins Bööck; Sten Selander som Martin Kyhlhammars Selander, och så vidare. Ofta får några få exempel leda fram till mycket generaliserande och ibland direkt felaktiga slutsatser. Östling hävdar till exempel att den modernitetskritiska kristna tolkningen av nazismen inte hade någon betydelse i Sverige, trots att skribenter som Alf Ahlberg, en rad biskopar, tidskrifter som *Vår Lösen*, *Svenska Dagbladet* och *Svenska Morgonbladet* ständigt hävdade just denna tolkning, till exempel i tro och vetande-debatten 1948–49.

De analytiska begreppen "1945 års idéer" och "1945 års män" som Östling hämtat från Svante Nordin och som är tänkt att ringa in

en åsiktsgemenskap i Sverige efter kriget är problematiska på samma sätt. 1945 års idéer sågs innefatta tron på modernism, rationalism, upplysning och demokrati. Vad som kommer bort här är konfliktperspektivet, den koselleckska insikten att innebörden i dessa begrepp är satt under ständig kamp. De laddas med olika innebörder beroende på talare, sammanhang och i vilket historiskt narrativ de skrivs in. Demokrati betydde till exempel olika saker för ärkefienderna Karl Vennberg och Herbert Tingsten, vilket inte minst blev tydligt i debatten om tredje ståndpunkten och det kalla kriget. Ändå kategoriseras de båda hos Östling som ledande representanter för 1945 års män, samtidigt som Alf Ahlberg – som väsentligen stod på Tingstens sida i debatten om kalla kriget – pekas ut som en av dem som stötts ut och stigmatiserats. Vem var det egentligen som hade hegemoni här? Vad som också kommer bort i avhandlingen är en annan genomgripande erfarenhet som var tätt sammanvävd med den nazistiska erfarenheten och i hög präglande den tidiga efterkrigstiden och förväntningarna på framtiden: erfarenheterna av stalinismen.

Jag håller inte heller med om Östlings slutsats att erfarenheterna av nazismen gjorde Sverige till ett "i eminent grad" framtidsinriktat land, och att det inte fanns något behov att återvända till förflutna ideal. Varför åkallades då ständigt "Upplysningen" och "1789 års idéer" som uppfordrande ideal i debatten? Vad det var frågan om här var snarare en omhistorisering – kanoniseringen av en alternativ tradition – än en avhistorisering där man på ett enkelt sätt lämnade det förflutna bakom sig.

Dessa invändningar till trots ska framhållas att avhandlingen rymmer en rad utmärkta partier och enskilda undersökningar. Utöver de inledande historiografiska och historieteoretiska avsnitten som behandlats ovan vill jag framför allt lyfta fram några särskilt lyckade fallstudier. Talande nog är Östling som bäst när han tar sig en nytt och mer utforskat material. Greppet att samläsa skollkommissionens arbete med juristernas nyväckta intresse för naturrätten är kreativt och originellt och synliggör på ett övertygande sätt det Östling vill åt: en förändring i erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten som får genomgripande konsekvenser för makten (att fostra och döma). Östlings skildring av den tyskjudiske historikern Erich Wittenbergs öde har samma

förtjänster, även om det här handlar om ett enskilt människoöde i periferin. Skildringen av Wittenberg är ett starkt belägg för att nazismens stigma kunde drabba även judiska antinazister bara i kraft av associationerna med en tysk kulturfär. Wittenbergs enda brott i sammanhanget var en vilja att fria tänkare som Hegel och Fichte från associationer med nazismen. Det räckte för att akademiker som Tingsten, Hedenius och Carl Arvid Hessler skulle slå hans akademiska karriär i spillror.

Skildringen av Thomas Mann i Sverige efter kriget har en liknande suggestiv kvalitet. Här handlade det dock om en i högsta grad uppburen tysk kulturbärare som besökte Sverige åren före sin död, den sista stora exponenten för en tysk kultur som hade framtiden bakom sig, där hyllningarna också mycket fick karaktären av en vemodig och trevande avskedsföreställning för något som för alltid tycktes ha gått förlorat.

Andrus Ers

Filosofi

James Cavallie: *Spengler i Sverige. Den svenska receptionen av Oswald Spenglers teser om världshistorien och Västerlandets undergång*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2009. 305 s. ISBN 978-91-7224-086-5, inb.

Somliga böcker träffar tiden mitt i *bull's eye*. Värderingar, argument och slutsatser i en text drabbar med så uppfordrande kraft att sinnen sätts i brand. Några entusiasmeras, andra provoceras. Första delen av Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* utkom 1918 och andra delen 1922. Det djupsinniga verket – särskilt dess förra del – gav upphov till elffängd debatt under mellankrigstiden. Både historiska facktidkrifter och ambitiösa dagstidningar gav sig i kast med författarens utmanande teser. Nationalsocialismen och kriget 1939–45 tog dock vinden ur seglen för vidlyftiga historiefilosofiska utredningar, och Spenglers namn förekommer idag mest som marginalreferens. Martin Tegens gedigna svenska översättning (1996, 1997) borgar dock för att ingen här hemma som har svårigheter med tyskan behöver avstå från ett hisnande tankespel, där djärva konstruktioner korsas med självsvåldig historiesyn.

Spengler motsatte sig uppfattningen om historien som linjär utveckling. Sekvensen av olika åldrar – forntid, medeltid, nyare tid et cetera – bröts upp i hans framställning. Kulturer borde tolkas som cykliska förlopp, vart och ett slutet inom sin egen sfär. Sanningsbegreppet var inte universellt utan gällde bara inom den kultur där det etablerats. Påståendet gällde även för de matematiska lagarna. En kultur var att jämföra med en biologisk organism. Den framträdde i stadier av födelse, ungdom, mognad, avtynande, död. Spengler räknade med åtta stora kulturer, varav sju

numera var avsmnade: den fornegyptiska, den babyloniska, den kinesiska, den indiska, den antika, den arabiska, den sydamerikanska. Den för tillfället härskande västerländska ”faustiska” kulturen var den enda nu levande. Skilda kulturer var likvärdiga. Spengler menade, att nya livskraftiga civilisationer stod på tur. De folk som under hans livstid ännu var underkastade imperialismens ok, kunde mycket väl snart framträda som självständiga kulturfärer – inte minst sedan de tillägnat sig västerländsk vetenskap och till följd av billigare arbetskraft förmådde hävda sig produktionstekniskt.

James Cavallie skildrar i sin bok hur Spenglers idéer har mottagits i Sverige vid olika tidpunkter. År 1924 besökte filosofen Sverige och höll föredrag i både Lund, Göteborg, Stockholm och Uppsala. Vid den tiden var tyska första främmande språk i skolan, och de flesta som skaffat sig högre utbildning kunde utan svårigheter tillgodogöra sig tysk text. Trots *Untergang* ännu inte översatt till svenska lärde ändå många kända författarens historiesyn genom referat eller delöversättningar.

Påfallande är att så få fackhistoriker yttrade sig om Spenglers *magnum opus*. Litteraturhistoriker som Olle Holmberg eller Fredrik Böök, filosofer som Hans Larsson eller John Landquist tog redan i ett tidigt skede ståndpunkt för eller emot. Holmberg som under sitt liv intresserade sig för parapsykologi attraherades uppenbarligen av den klärobskyr Spengler omgav sina slutsatser med. Även Larsson uttryckte i tjugutalets början beundran för perspektiv och sammanfattningar som *Untergang* rymde. Med tanke på Bööks livslånga och oresonliga kärlek till tysk odling bör man inte förvånas över de sympatier han uttryckte för

Spenglers teser. Landquist däremot betraktade Spengler som en bluff, en fingerfärdig häxmätare som med kvasifilosofisk jargong bedrog sin samtid. För skribenter med socialistisk övertygelse framstod Spenglers historiesyn som grundlös. Själva undergångsidéen stred mot den framstegstanke, som socialismen omhuldade. Vissa skribenter utmålade Spengler som pronazist, till exempel. radikalen Axel Strindberg och i senare tid Svante Nordin. Men faktum är, att Spengler redan från nationalsocialismens framträdande tog klart avstånd från rörelsen. Visserligen ogillade han demokrati, parlamentarism och liberala värden. Men nationalsocialismen tycktes honom minst lika förhatlig. Dessutom hade han några av sina etniska rottrådar inom judenheten. Denna härkomst påpekades med jämna mellanrum i skrifterna om honom, inte minst i samband med Sverigebesöket 1924. En kringsynt statsvetenskapare som Herbert Tingsten kunde i sitt arbete *Demokratiens seger och kris* (1933) slarvigt karakterisera Spengler såsom varande en beundrare av ”den primitiva kraften, handlingen, kriget”. En sådan bedömning missar väsentliga drag i Spenglers konservatism. En varnande stämna som Hjalmar Söderbergs kunde leverera en betydligt mer insiktsfull bedömning av Spenglers tänkande.

År 1934 – året efter den tyska utgåvan – översattes *Jahre der Entscheidung till svenska* under titeln *Avgörande år*. Svensk publik behövde nu inte nöja sig med referat av den tyske tänkarens idéer utan kunde taga del av ett av hans arbeten i dess helhet. Spengler skildrade rasfrågans utveckling i Tyskland som absurd, men de som bestämt sig för att se honom som en nationalsocialismens markberedare fortsatte oförtrutet sin kampanj. Mer lyhörda analytiker kunde kritisera hans idéer från andra utgångspunkter. Filosofen Alf Nyman betraktade både *Untergang* och *Jahre der Entscheidung* som tungt vägande spådomar – resultat av en snillrik tidsbetraktare.

Inte så få av tidens unga diktare mottog viktiga impulser från Spenglers håll. Tiden var dystert och de militära upprustningarna kastade olycksbådande skuggor. Hos författare som Bertil Malmberg, Harry Martinson, Karin Boye, Eyvind Johnson och Örnulf Tigerstedt tränger ekon från Spenglers undergångsvision igenom.

Spengler dog 56 år gammal 1936. Efter krigsslutet avtog intresset för hans historiefilosofi, men så snart han kom på tal framkal-

lade han känslor – beundran eller avståndstaganden.

Cavallies presentation av hur Spenglers idéer tolkats i Sverige är frukten av ett gediget arbete, där olika texter genomlysts och tolkningar fingranskats. Värdet av denna bok ligger inte bara i den förnämliga presentationen av Spengler och dennes mottagande utan även i den bild av det svenska opinionslandskapet under 1900-talet som träder fram.

Historien kommer sannolikt alltid att locka tänkande människor att fantisera kring händelser, epoker, individer – och med utgångspunkt från erövrade kunskaper urskilja gripbara mönster i gytret av de fragment som ligger strödda bakom samtiden. Vi är så funtade.

Olof Hägerstrand

Bosse Holmqvist: *Till relativismens försvar. Några kapitel ur relativismens historia*. Boas, Becker, Mannheim och Fleck. Stockholm & Stehag: Symposium, 2009. 302 s. ISBN: 978-91-7139-810-9. Mjukband.

Det är angeläget att nyansera diskussionen om relativism och Bosse Holmqvist gör i *Till relativismens försvar* en insats för att göra relativismen och dess företrädare större rättvisa. Boken är samtidigt, som titeln indikerar, ett engagerat försvar för relativismen.

Diskussionen försvaras ofta av frågan om definitionen av relativism. Den relativism som Holmqvist analyserar och försvarar bygger på att alla uppfattningar och måttstockar är betingade och beroende av sin kontext. Motståndaren i boken är framför allt ståndpunkten att det finns absoluta sanningar eller en oberoende, neutral eller absolut position och måttstock utifrån vilken man skulle kunna avgöra vad som är sant eller falskt, bra eller dåligt. Huvuddelen av studien utgörs av en analys av fyra relativistiska tänkare och av hur de hanterade de problem som relativismen ofta sägs leda till: godtycke och oförmåga att kritisera och göra ställningstaganden.

Den tyske antropologen Franz Boas betonade alla kulturfenomens historiska karaktär och alla kulturers lika berättigande, intresserade sig för förstäelsen av den enskilda kulturens egenart snarare än det universellt mänskliga och uppfattade olika kulturers begrepp och tanke kategorier som historiskt och kulturellt framvuxna i motsättning till Kants uni-

versellt giltiga förstånds-kategorier. Även kunskap och sanning förstods därmed som kulturbunden. Boas relativism gav uttryck för ett avståndstagande från rasism, föreställningen om den västerländska kulturens överlägsenhet och uppdelningen i civiliserade och ociviliserade. Samtidigt hävdade han antropologins möjlighet till objektiv kunskap om andra kulturer genom att utgå från deras perspektiv.

Den amerikanske historikern Carl Becker, känd för uttrycket "Everyman his own historian", vände sig mot idealet om att avbilda ett objektivt förflutet och framhöll att den historiska kunskapen var beroende av syften, frågor, begrepp och framtidsförväntningar som hörde till historikern och dennes tid och att meningsfull, levande historieskrivning borde fungera så. Becker är en av dem som kritiserats för att inte kunna skilja på bättre och sämre berättelser, men han använde en pragmatisk måttstock istället för ett traditionellt sanningsbegrepp: bra historieskrivning motsvarar de behov som ett samhälle och en viss tid har. Att alla värden sågs som tidsbundna hindrade inte Becker från att ta ställning för demokrati och alla människors lika värde och motivera det genom att hänvisa till deras konsekvenser.

Karl Mannheims perspektiv kan ses som en historisering av Kants kunskapssubjekt i kombination med Diltheys världsåskådningsanalys, Nietzsches livsfilosofiska kunskapsyn och marxismens sociologiska ideologikritik. Tänkandet och kunskapen förstods som ett "organ för livet", ett sätt att hantera tillvaron, och var inte bara beskrivande utan gav uttryck för en viljeinriktning. Avsnittet är särskilt intressant för att Mannheims "relationism" ger den icke-godtyckliga relativismen ett tydligare innehåll. Kunskapens giltighet sågs som situationsberoende, men i förhållande till denna kontext kunde uppfattningar bedömas som korrekta i relation till fakta, som adekvata i relation till en situations intressen, som mer omfattande i relation till olika partikulära ståndpunkter och som fruktbara när det gällde att främja en situations utvecklingsmöjligheter.

Ludwig Fleck, slutligen, såg kunskap som ett uttryck för en viss "tankestil" och ett "tankekollektiv". Han tillbakavisade positivismens föreställning om förutsättningslösa sinnesdata, eftersom observationer av "objekt" är beroende av frågor, definitioner och avgränsningar gentemot en helhet. Objekten blir möjliga att observera som bestämda objekt först inom

ramen för en tankestil, vilket gör att inte bara föreställningen utan också sanningen om objektet är betingad av tankestilen. Som alternativ till den obetingade sanningen föreslog Fleck att jämföra olika tankestilar och att "maximera erfarenheten" genom att belysa fenomenen så allsidigt som möjligt.

Mot bakgrund av de fyra tänkarnas relativism diskuterar Holmqvist hållbarheten i vanliga invändningar mot relativismen. Studien visar att relativism inte alls behöver innebära totalt godtycke eller hindra relativister från att ta ställning för vissa värden och att dessa relativister inte var nihilister eller rasister utan förespråkare av demokrati och tolerans.

Diskussionen gör dock inte alltid rättvisa åt kritiken. Försvarsargumenten bygger delvis på att relativismen rent *faktiskt* inte leder till totalt godtycke och att "relativisterna" *faktiskt* tog ställning i olika frågor, men kritiken har ofta handlat om att relativisten inte på ett *giltigt* sätt skulle kunna kritisera nazismen eller motivera en ståndpunkt framför en annan och samtidigt försvara en radikal relativism. Här kunde skillnaden mellan fakticitet och giltighet gjorts tydligare. Även om ingen explicit försvarar att "anything goes", kan det vara en olycklig implikation (inte en konsekvens) av vad "relativisten" säger i övrigt. Problemet uppkommer genom att det allmänna perspektiv relativisten använder för att underminera absolutistens "dogmatiska" och "intoleranta" anspråk samtidigt tenderar att underminera relativistens egna anspråk. Sådana argument bemöts bäst genom att konkretisera ett kontextuellt perspektiv på giltighet som undviker den fallgropen och möjliggör kritik av kontextuella giltighetsanspråk, till exempel i linje med Beckers och Mannheims måttstockar om situationens behov och partikulära ståndpunkters ensidighet. De perspektiven synliggör inte bara rimlighetens kontextbundenhet utan även på vilka grunder en uppfattning kan kritiseras som *orimlig* i relation till kontexten. Kontextuell giltighet har inte nödvändigtvis något med mjuk tolerans att göra.

Holmqvist har skrivit en läsvärd och intressant bok som visar på behovet av att göra relativistiska perspektiv större rättvisa och som också bidrar till detta genom att presentera fyra tänkbara relativistiska perspektiv. Relativismens kritiker görs inte alltid samma rättvisa. Den som vill kritisera "relativismen" har icke desto mindre all anledning att först läsa denna studie för att nyansera sin uppfattning,

oavsett om man låter sig övertygas hela vägen av Holmqvists försvar eller ej.

Martin Wiklund

Sven-Eric Liedman, Torbjörn Tännsjö & Dag Westerståhl (red.): *Den svårfångade relativismen. En uppslagsbok*. Stockholm: Thales, 2008. 247 s. ISBN 978-91-7235-069-4, häftad.

Uppdraget var tydligt: relativismen skulle fångas in och oskadliggöras, dess undergrävande och ifrågasättande av Sanningen elimineras – och ordningen återupprättas. Historiker, sociologer och antropologer skulle sättas på plats – av de filosofer som alltid varit för kloka för att lockas av denna förvillelse. Men än en gång har relativismen undflytt sina kritiker, än en gång har försöket att neutralisera den misslyckats.

Föreliggande bok tar sig en uppgiften att vederlägga relativismen i form av ett drygt femtiotal uppslagsord – begrepp, ismer och tänkare – samt en längre inledning. (Den senare saknar författarangivelse, men är gissningsvis redaktörernas verk.) Artiklarna har författats av 18 olika personer, varav somliga är ansvariga för någon enskild, medan andra ligger bakom ett större antal. Till det som behandlas hör olika former av relativism (kulturell, epistemisk, språklig, logisk m.fl.), enskilda begrepp (empirism, holism, paradigm, nihilism, skepticism, underbestämning etc.) samt enskilda personer med slagsida åt anglosaxiska filosofer (Davidson, Quine, Goodman, Rorty med flera) även om en del andra också beretts plats (Frazer, Fleck, Butler, Westermarck, et cetera).

Redan vad gäller urvalet kan en del frågor ställas. Det är naturligtvis omöjligt att täcka in alla relevanta begrepp eller personer, särskilt inte i en volym på 250 sidor. Icke desto mindre är det förvånande att exempelvis Otto Neurath och Ludwig Wittgenstein saknas, liksom prominenta relativister som David Bloor eller Barbara Herrnstein Smith. Jag saknar även en diskussion av John Duprés kritik i artikeln om naturliga sorter. (Även de litteraturtips som meddelas har en minst sagt markant och talande slagsida.) Frånvarande uppslagsord är begrepp som historicism, relationism, komunitarianism och subjektivism. Mest anmärkningsvärt är kanske ändå att ett begrepp som genomsyrar volymen och som ofta be-

handlas tämligen oreflekterat och som något mer eller mindre självklart inte förekommer som enskilt uppslagsord: sanning.

Inledningsvis antyds att relativismen är en ungdomssynd som emellertid även förekommer på många håll i den akademiska världen, dock inte bland filosofer, som överlag tycks inse dess orimliga konsekvenser. En given fråga att ställa sig i sammanhanget vore om man talar om samma sak i olika läger, om relativism är samma sak för unga studenter, filosofer och andra humanistiska discipliner. Den frågan ställs emellertid inte, liksom inte heller den i hög grad intressanta kunskaps-sociologiska frågan varför filosofer i gemen är så avvisande gentemot relativiserande tankegångar och kontextualiserande perspektiv.

Överhuvudtaget är det filosofiska karaktärsticker av relativism som är på tapeten, det vill säga definitioner av densamma som härstammar från dess kritiker – och gärna då den enklaste formen av anything-goes. Förutom att det råder en viss oklarhet över vad som egentligen menas med företeelsen, är det slående att ingen tydlig representant för en uttalat relativistisk hållning bjudits in att delta. I stället diskuteras för n-te gången samma avfärdande argument om påstådd godtycklighet, självmotsägelse, oförmåga att kritisera, etc. Det kan tyckas märkligt att en hållning som enligt sina förespråkare betonar uppfattningars kontextuella – historiska och sociala – beroenden av den filosofiska kritiken uppfattas som godtycklig och i avsaknad av alla kriterier. Den typen av filosofisk kritik – av Herrnstein Smith betitlad det "egalitära felslutet" – förnekar just det som är relativismens själva utgångspunkt, att en neutral plats för jämförelse eller kritik inte är möjlig, utan att alla uttalanden, även relativistens, sker utifrån en viss tid och plats. Följaktligen kan inte relativisten hävda att alla synsätt är lika bra, något som skulle implicera en neutral plats utifrån vilken en sådan jämförelse görs. Men en presentation av Herrnstein Smiths begrepp är lika frånvarande som exempel på det egalitära felslutet är närvarande i de alla flesta texterna i den här volymen. (Här är inte platsen att diskutera andra av kritikens punkter, som den påstådda självmotsägelsen. För det hänvisar jag till den avslutande diskussionen i min *Till relativismens försvar*.)

Något som överraskar är den vaghet som kännetecknar en del resonemang; man verkar inte alltid riktigt säker på sina uttalanden utan

svävar på målet. Å andra sidan är man ofta beredd att karakterisera en position som rätt eller korrekt – varvid frågan måste ställas: rätt i sig eller i en given situation, en given kontext? Och om det exempelvis inte finns några ”essenser” eller en ”korrekt klassifikation” (92), då råder godtycke. Finns då inget emellan en korrekt, essentiell uppfattning och det rena godtycket? Historiskt givna sätt att klassificera utifrån en given tids frågor till materialet, som visserligen innebär ett avståndstagande från essentiella bestämningar men som för den skull inte är helt igenom godtyckliga? Men blott historiska sanningar är uppenbarligen inga sanningar alls – för filosofen.

Ett flera gånger återkommande exempel berör kvinnlig omskärrelse eller könsstympning, som relativisten kritiserar för att i toleransens namn inte kunna ta avstånd ifrån. (Det är glädjande att se denna omsorg om kvinnors väl och ve, även om det inte yttrar sig på något annat sätt.) Men visst kan han eller hon det – ogillandet av dessamma (liksom för övrigt den eventuella toleransen inför den) är emellertid ett ställningstagande utifrån en viss given position, utifrån vissa kulturella eller historiska värderingar, och behöver inte en absolut position att utgå från. Frågan är vad en sådan skulle vara. Att alternativet skulle stå mellan totalt godtycke och en absolut grund för att döma eller kritisera – blind tolerans eller självsäkra förkastelsedomar – är otillräckligt. Den som behöver en absolut sanning för att döma reser därmed anspråk på ett odiskutabelt tolkningsföreträde, dvs. ett fundamentalistiskt argument.

Genomgående behandlas filosofer vördsamt och med respekt samtidigt som de ges stort utrymme. Diskussionen av kritiska tänkare som Judith Butler och Michel Foucault är dock genomgående betydligt snålare och lyfter dessutom fram (illegitima?) politiska ambitioner hos dessa – något som naturligtvis inte gäller de filosofers som behandlas? Och är Butler ensam om en ”otillgänglig stil”?

Men filosofens tro på sanningen är oanfrätt och påminner om den religiöses tro på det absoluta i andra former. Detta kommer explicit till uttryck i inledningens formuleringar om sanningens oberoende av tid och plats: oberoendet ligger helt enkelt i ”sanningsbegreppets natur” och är dessutom något som grundar sig på våra ”starka intuitioner”. Men är det verkligen tillräckligt? Närheten till religiösa föreställningar är slående: för exempelvis Descartes var guds existens en följd av gudsbegrep-

pet och att åberopa intuitionen är knappast vad man förväntar sig av filosofer. Eller utgör formuleringar som dessa ett rop på rättning i ledet? Det senare tycks onekligen ligga nära till hands: att hävda relativistiska tankegångar, att betrakta sanningar som kontextuella, strider helt enkelt mot ”väl etablerade tänkesätt” (27). Och vem vågar protestera mot sådana?

Bosse Holmqvist

Elena Namli: *Kamp med förnuftet. Rysk kritik av västerländsk rationalism*. Skellefteå: Artos, 2009. 359 s. ISBN 978-91-7580-385-2, inb.

Framställningar som i svensk språkdräkt utforskar den ryska idéhistorien är inte särskilt vanliga. Trots att närheten till vårt stora grannland i öster borde medföra en större uppmärksamhet behandlas den ryska kulturen och dess förflutna ofta lite styvmoderligt och snävt. Undantag finns förvisso, främst ifråga om den ryska litteraturen. Även den bredare ryska idéhistorien har berörts i ett antal arbeten, bland annat i Stockholmsprofessorn Per-Arne Bodins värdefulla presentationer av ryskt religiöst, filosofiskt och politiskt tänkande. Men generellt sett spelar det svenska intresset för det ryska idélivet en tämligen undanskymd roll.

En forskare som på senare år bidragit till att göra den ryska idéhistorien mer närvarande är Elena Namli, docent vid Teologiska högskolan i Stockholm. Hennes avhandling från år 2000 var en undersökning av filosofen Lev Karsavins tänkande. I ytterligare en bok har hon utlagt den ortodoxa teologin och diskuterat möjliga vägar för den religiösa ekumeniken.

Den senaste boken heter *Kamp med förnuftet* och är en studie över den ryska kritiken av västerländska förnuftsuppfattningar. Denna kritik utgjorde det kanske mest framträdande temat när den ryska filosofin gick in i en period av exceptionell kraftutveckling mot slutet av 1800-talet. Främst är Namlis arbete inriktat på diskussionen om förnuftets tillkortakommanden i Kants *Kritik der praktischen Vernunft* och inom det som kallas den rationalistiska etiken. Tyngdpunkten ligger på frågan om lidandet, särskilt det oskyldiga lidandet.

Som studieobjekt har Namli valt ut tre centrala författarskap. I mitten står Fjodor Dostojevskij och i synnerhet hans sista stora roman, *Bröderna Karamazov* (1879–80). Dostojevskij

flankeras av Lev Sjestov och Michail Bachtin, bägge betydelsefulla gestalter med de intellektuella rötterna i guldåldern före bolsjevikernas maktövertagande. Alla tre författarna är inom parentes sagt förhållandevis väl representerade i svensk översättning.

Målsättningen är dock inte endast att presentera den ryska förnuftskritiken och studieobjekten för en svensk publik. Namlis undersökning syftar också till att pröva bärigheten i protagonisternas tänkande. Hon vill skärskåda deras alternativ till rationalismen (ett begrepp som för övrigt inte definieras entydigt i framställningen). Det rör sig således om en filosofisk undersökning i egen rätt, även om boken genomgående innehåller givande analyser av mer utpräglad idéhistoriskt slag.

Det är inte möjligt att i en kortfattad analys göra rättvisa åt den rikedom av diskussioner som möter läsaren. För den som vill lära känna dessa ryska portalfigurer bortom handböckernas snåla sammanfattningar och uppslagsverkens summariska artiklar är *Kamp med förnuftet* utan tvekan av stort värde. Särskilt vill jag lyfta fram kapitlet om den tidige Bachtins tänkande. Namli frilägger i en välargumenterad framställning kontinuiteten i författarskapet. Det finns en linje som börjar i de tidiga försöken att – i dialog med Kants filosofi – skapa en etisk teori. Denna linje löper fram till de i Sverige mer välkända litteraturvetenskapliga arbetena. På så sätt synliggörs en Bachtin som är tydligt präglad av personalismen och den kristna trons grundläggande frågeställningar. Det gäller inte minst en bok som *Dostojevskijs poetik* (färdigställd i mitten av 1920-talet).

Den kanske svåraste uppgiften som Namli tagit sig an består i att läsa *Bröderna Karamazov* som filosofi. Vid första påseende kan denna föresats onekligen te sig vansklig. Hur utvinns man ett hanterbart argumentativt innehåll ur en så mångrostad litterär text utan att bruka ett alltför stort mått av hermeneutiskt våld? Hur utläser man entydiga idémässiga tendenser ur en nästan oöverskådlig polyfoni, ur en textvärld där författaren själv – åtminstone enligt Bachtins bekanta tes – abdikerat till förmån för sina hjältar? Å andra sidan är det få skönlitterära berättare som lockat filosofer – både i Ryssland och väst – på ett sätt som Dostojevskij gjort. Hans romaner har haft en enastående förmåga att attrahera tänkare av vitt skilda slag. Namli ansluter sig till en alltsedan 1800-talet etablerad rysk tra-

dition i vilken texterna läses som filosofi stöpt i konstverkets form. Hon visar också att en sådan läsning kan grundas i *Bröderna Karamazov*. De tre bröder som utgör berättelsens viktigaste stödjepunkter representerar tydligt olika etiska förhållningssätt visavi förnuftet. I motsats till en del andra filosofiskt inriktade läsare lyfter Namli särskilt fram den troende och handlande Aljosja-gestaltens centrala betydelse som exponent för Dostojevskijs filosofi. Hennes tolkning är ett fint exempel på hur skönlitteraturen kan utgöra en rik källa att ösa ur även för den som önskar vaska fram ett klart artikulert idémässigt innehåll.

Det tänkande som diskuteras i *Kamp mot förnuftet* har tydliga affiniteter med den idéströmning som lite oprecis brukar benämnas postmodernism. I bägge fallen rör det sig vanligen om en kritik av rationalismens o begränsade anspråk. Det är alltså inte fråga om ett absolut avståndstagande från rationaliteten som sådan, även om exempel på mer renodlad irrationalism finns (bland annat hos Lev Sjestov). Bokens avslutning innehåller en summerande värdering av den ryska kritiken och en jämförelse med framför allt Gianni Vattimo och John Caputo. Namli argumenterar balanserat för att hennes ryska underökningsobjekt har någonting att tillföra när etikens rationalisering utmynnar i oförmåga att möta lidandet med fullt personligt ansvar. Samtidigt hävdar hon att de ryska tänkare som behandlats kan utgöra såväl komplement som korrektiv till den så kallade postmodernismen.

Till sist: Dostojevskijs främste biograf, amerikanen Joseph Frank, berättar på ett ställe om hur den blott 15-åriga Dmitrij Merezjovskij fick följa med sin far hem till den store författaren. Merezjovskij – som med tiden blev en av det ryska 1900-talets mest inflytelserika litterära gestalter – läste vid detta tillfälle upp något av sina alster för den åldrade Dostojevskij. Denne dömde dock utan förmildrande omskrivningar ut de ungdomliga försöken. ”För att kunna skriva väl måste man lida, lida”, sade Dostojevskij. Att denna insikt även kan gälla forskarens skrivpraktik är nog ett välbekant faktum för en och annan läsare av denna recension. Elena Namli meddelar dock i sitt förord att det snarare varit glädje som genomsyrat hennes arbete. Trots det är boken välskriven och distinkt formulerad. Ett litet antal språkliga oklarheter och korrekturfel förtar inte det goda helhetsintrycket.

Thomas Karlsruhn

Kulturhistoria

Leif Dahlberg & Pelle Snickars (red.): *Berättande i olika medier*. Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008. 357 s. ISBN 978-91-88468-04-8, häftad.

Avdelningen för audiovisuella medier vid KB (tidigare Statens ljud- och bildarkiv) har de senaste åren publicerat en rad läsvärda böcker i serien Mediehistoriskt arkiv. En av dem är antologin *Berättande i olika medier*. Det rör sig om en variationsrik samling texter, författade av representanter för filmvetenskap, litteraturvetenskap, medie- och kommunikationsvetenskap samt idéhistoria. Bidragen pendlar mellan det tungt empiriska och det lika tungt teoretiska, liksom mellan historiska undersökningar och samtidsanalyser. Det gemensamma pekas dock ut i bokens titel: det är berättande och medier, och relationen dem emellan, som står i centrum för uppmärksamheten.

Boken är avsedd att vara ett bidrag till vad som kallas ”berättandets mediehistoria”. Redaktörerna, litteraturvetaren Leif Dahlberg och filmvetaren Pelle Snickars, tar i bokens inledning avstamp i vår tids nya digitala medielandskap där medierna allt mer konvergerar, och ställer frågan om även berättandet konvergerar i en sådan situation. Några enkla svar på detta spörsmål ges inte, varken i inledningen eller i antologin som helhet. Slutet på berättandets mediehistoria tycks dock inte vara i sikte. Problemet aktualiserar däremot vidare frågor om relationen mellan berättande och medier. Hur sker berättande i olika medier och hur har medier genom historien fungerat som berättare? Existerar något mediespecifikt berättande? Hur har introduktionen av nya medier och medietekniker påverkat berättelsens och berättandets form och innehåll? Ett välkänt exempel på vad som kunde hända med berättandet utgörs av de följetonger som började publiceras i dagstidningar vid mitten av 1800-talet. Här utvecklades en narrativ teknik som syftade till att öka spänningen mot slutet av varje avsnitt. Detta var, som redaktörerna påpekar, en kommersiell strategi för att skapa begär att fortsätta läsningen i nästa nummer, men kunde också användas för att växla mellan och väva samman flera intriger i en roman.

Den genomgående ambitionen i boken är att på detta sätt relatera berättande till de medieformer de framträder i. Dahlberg under-

söker exempelvis Max Ernsts collageböcker genom att relatera dem till konsthistoriska, mediehistoriska och medietekniska sammanhang, varvid det framkommer att böckerna kan läsas som ett slags surrealistiska romaner som i hög grad handlar om just medier. Filmvetarna Malin Wahlberg och Mats Rohdin diskuterar i var sitt bidrag medieringen av konst i den tidiga svenska televisionen, respektive de sätt som filmen som audiovisuellt medium remedierar den språkliga metaforen. Litteraturvetaren Magnus Ullén å sin sida studerar pornografi som berättelseform och argumenterar för att denna är betydligt mindre mediespecifik än vad som ofta tas för givet.

Frågorna om medier, berättande och relationerna däremellan kan tyckas utgöra ett forskningsområde med begränsat intresse för forskare som primärt sysslar med andra studieobjekt. Men detta vore att missta sig. Exempelvis består ju historikers källmaterial just av medier – böcker, dagstidningar, brev, fotografier, konstverk och mycket mer – och det produktiva i bokens frågor och perspektiv ligger till stor del i uppmaningen till reflektion kring konsekvenserna av detta. Det finns således här ett argument mot medieblindhet som kanske inte är originellt men likväl fortsatt relevant. Att tillåta sig se källmaterialet som medieform kan också i bästa fall väcka nya forskningsfrågor. Genom en analys av det medielandskap där försvarsfrågan kring förra sekelskiftet tog form, argumenterar till exempel idéhistorikern Magnus Rodell för relevansen i att skriva en politisk kulturhistoria med mediehistoriska förtecken.

Som helhet är *Berättande i olika medier* något splittradt. Detta behöver i och för sig inte vara ett problem, men det hade varit intressant att också läsa mer allmänna slutsatser utifrån artiklarnas sammantagna resultat. Alla artiklar an knyter inte heller helt nära till det som presenteras som antologins övergripande tema, och inte minst termen ”berättande” tenderar att användas aningen oprecist. Som så ofta med antologier av detta slag varierar kvaliteten på bidragen, men flera av dem håller en imponerande hög nivå. Slutligen finns det anledning att kommentera bildbruket. Många bilder saknar helt källhänvisning och andra har endast en ofullständig sådan, vilket gör det svårt, tidsödande eller omöjligt att själv hitta och kontrollera materialet. Så skulle in-

gen forskare handskas med textcitat, och det finns inte någon anledning att vara mindre noggrann när det gäller bilder. Försumlighet av detta slag är knappast ovanlig, men är icke desto mindre ett problem. Särskilt förvånande är det att det förekommer i ett sammanhang som detta.

Petter Tistedt

Liisa Lagerstam: *A Noble life. The cultural biography of Gabriel Kurck (1630–1712)*. Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia Sarja Humaniora 349. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia 2007. 394 s. ISBN 978-951-41-1018-4, häftad.

Liisa Lagerstam är en ung finländsk forskare som hör hemma på den vackra gården Laukko i sydvästra delen av Finland. Där huserade under stormaktstiden den högadliga släkten Kurck. Gabriel, föremålet för denna biografi, var yngste sonen till hovrättspresidenten friherre Jöns Kurck och en mindre omskriven man än sin äldre bror Knut. Men han hade ett dramatiskt liv med höjdpunkter som krigare och landshövding (Skaraborg) och ett långdraget slut fyllt av prövningar, utsatt som han blev av reduktionens skoningslöshet och giktens allt svårare plågor.

Att författarinnan funnit Gabriel värd en omfattande biografi hänger kanske i någon mån samman med hennes känsla för Laukkos traditionsrika charm men framför allt med att baronens öde utmärkt lämpar sig för den typ av kulturhistorisk forskning som blivit ett så viktigt inslag i de senaste decenniernas historieskrivning. Gabriels liv blir genom att ligga i normalitetens mittfåra för hans tid och klass ett utmärkt studieobjekt om man vill fördjupa (eller belägga) vår bild av epokens kulturella karaktär.

För det mest framträdande i denna framställning är att den påvisar hur väl Gabriel Kurcks utbildning och karriär, ideal och föreställningar, offentliga framträdande och privata positioner stämmer med vad vi känner till om 1600-talets adelsnormer, sådana de återspeglas i tidens uppfostran och litteratur. Så sker hans uppfostran först i hemmet, sedan, och det tidigt, vid Åbo akademi för att fullbordas i Uppsala, inte med någon avlagd examen efter rätt omfattande studier utan med en oration och en påkostad avskedsfest. Sedan följer den europeiska bildningsresan med sta-

tioner i Tyskland, spanska Nederländerna, England och Frankrike, fylld av kulturella, politiska, militära och akademiska inslag (han trugades på en magistergrad i Oxford). I bakgrunden verkar hans från början mycket starka sociala nätverk, styrt av Axel Oxenstierna, som turligt nog var lierad genom släktband. På samma sätt lyder han tidens signaler i sitt framträdande som djärv och pålitlig officer, plikttrogen ämbetsman och ansvarskännande husfader i en patriarkal ekonomi.

Liisa Lagerstam vill ändå framhålla att en människas liv, även i en så normstyrd tid som 1600-talet, innehåller komplikationer som åtminstone delvis har sin bakgrund i den individuella personlighetens självständighet i relation till normerna. Det kan ju synas som om en person som utformar sitt liv helt enligt givna regler skulle sakna fri vilja och initiativförmåga. Författarinnan skulle nog – utan att alldeles öppet säga det – bra gärna vilja komma åt hur Gabriel Kurck var ”innerst inne”. Den uppgiften är nog tyvärr omöjlig. Vilken nu levande människa kan hävda att hon/han vet vem hon ”egentligen” är? Till detta problem hör förstås också frågan om uppriktighet. Var Gabriel uppriktigt from, uppriktigt osjälvvisk ämbetsman och fosterlandsvän, uppriktigt självupppoffrande som krigare? Den bilden ger han i sina självbiografiska anteckningar och förmodligen i de psalmer han diktade, tyvärr förkomna.

Vi vet inte sådant, och kanske är dessa frågor meningslösa. Vi får nöja oss med att forma oss en bild av hans föreställningsvärld och av hur han passade in i en specifik tidsanda. Att han blev arg för minsta ifrågasättande var det normala för en tid då män med officiell ställning närmast tycks ha letat efter förolämpningar mot den egna personen med ljus och lykta; att Gabriels hus drabbades av eldsvåda, att han blev sängliggande av sin ledvärk – nej inte ens dessa personliga tillkortakommanden och motigheter avvek från de mönster som kunde karakterisera en adelsman under vår stormaktstid. Och att dessa mönster verkar så strikt giltiga hindrar inte att de innehöll fascinerande motsägelser. En sådan, som författarinnan tar upp, är den mellan den adliga stoltheten och självkänslan å ena sidan och det strikta lutherska kravet på syndamedvetande och ödmjukhet å den andra. Inom den givna ramen bildade de uttrycksfulla kontraster som på ett egendomligt sätt tycks ha varit accepterade av den tidens människor. Samtidigt

antyder de den kris i det europeiska medvetandet som innebar början på utvecklingen mot moderniteten.

Att få mönstren belysta på det sätt som skett i denna bok är värdefullt. Författarinnan har lagt ner ett stort arbete på att sätta samman denna mångsidiga bild av en högdaglig person i vårt 1600-tal. Litet sorgligt är det väl att boken måste översättas till engelska. Om originalet är på finska är naturligtvis de flesta nordiska läsare tacksamma för renderingen på ett för dem begripligt språk. Men språkräkten är trots sin grammatiska korrekthet tung och ovig, alldeles som fallet brukar vara med den akademiska engelska man möter också i svenska avhandlingar som översatts. Så mycket mer hedrar det då författarinnan att man trots språkräkten läser den digra framställningen med oavvänt intresse.

En liten miss måste tyvärr anföras: texten nederst på sida 211 slutar abrupt i en mening om Kurcks fornsamling och fortsätter på sida 212 mitt i en mening om hans bibliotek. Här har värdefull information på något mystiskt sätt gått förlorad. En till synes onödig skönhetsfläck på den vackert producerade avhandlingen.

Gunnar Eriksson

Helena Tolvhed: *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948 – 1972*. Umeå: h:ström – Text & kultur, 2008. 335 s. ISBN 978-91-7327-082-3, häftad.

Idrottens historia kan skrivas på olika sätt. En del forskare har i huvudsak intresserat sig för idrotten i sig. De har analyserat och förklarat idrottens utveckling och organisatoriska struktur samt dess relationer till politiska organ eller den idrottsliga verksamheten. Andra studerar idrotten för att bättre förstå samhället. Den språkliga vändningen inom humaniora och samhällsvetenskaperna har stärkt intresset för det senare angreppssättet. Idrotten framstår inte längre som ett avskilt samhällsfenomen. Dess symboler, språkliga uttryck, normer och ritualer är samhällsskapande på samma sätt som vilket annat populärkulturellt, eller kulturellt, fenomen som helst. Helena Tolvheds avhandling *Nationen på spel: kropp kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972* är ett gott exempel på denna forskningsinriktning.

Tolvheds ambitionsnivå går inte av för hackor. Hon tar sig an den vidsträckta intersektionalitetsteorin och vill undersöka hur olika sorters maktförhållanden verkade i populärpressens rapportering från de olympiska spelen 1948–1972. I centrum för analysen står kroppen och nationen. Tolvhed frågar hur dessa båda fenomen har tecknats och relaterats till varandra. Utifrån dem granskar hon sedan en rad olika dimensioner som har att göra med kön, ras, sexualitet, klass och ålder. I huvudsak lägger hon kraft på att empiriskt undersöka hur dessa variabler tog sig uttryck i pressrapporteringen från spelen, men studien har också ”ett teoriutvecklande syfte”, som anknuter till de diskussioner som på senare tid förts om intersektionalitetsbegreppet inom svensk och internationell forskning. Allt detta bildar ett avstamp för en spännande analys av OS-skildringar i *Bildjournalen*, *Idun*, *Se* och *Vecko-Revyn*.

I tre mycket långa undersökningskapitel får vi följa hur det i rapporteringen upprättades ett nationellt svenskt ”vi”, viket i sin tur underbyggde, och underbyggdes av, ett manlighetsideal som betonade att framgångsrika idrottsmän utövar en hård självkontroll och fokuserar på bestämda mål. Kvinnorna kopplades till den nationella idrottens ”vi” på ett annat sätt. Kvinnors träning, förebereelser och kamp för placeringar och medaljer skildrades inte utifrån matrisen om ett disciplinerat, hårt och målbestämt fysiskt arbete utan utmålades istället som lek och hobby eller som vimmel och flärd. De kvinnliga deltagarnas skönhet kommenterades ideligen och det skapades ett motsatsförhållande mellan kvinnlighet och tävlingsidrott. Kvinnornas insatser blev inte alls i lika hög grad som männens ett kvitto på nationell framgång. Liknade mönster fanns i den etniska diskursen. Ofta refererades till ras på ett sätt som gjorde de svarta idrottsmäns prestationer till en naturkraft och något som måste förklaras. De vita idrottsmännens prestationer ansågs istället vara en självklar följd av systematisk träning och teknisk kunskap. När tidningarna tog sig an öststaternas idrottsmän åskådliggjorde de istället hur kroppskontrollen hade tippat över i en avhumaniserad maskinmässighet, vilket illustrerar att också kalla krigets dikotomier påverkade idrottsjournalistiken. Den vita västerländska mannen framstod som mänsklighetens krona placerad mellan den mörka ocivilisationen och den hotande stormaktskommunismen.

Avhandlingens disposition är i huvudsak tematisk, men Tolvhed uppmärksammar också att vissa förändringar skedde under perioden. Vid sidan av den målinriktade och disciplinerade idrottsmannen dök det på 1960-talet upp en ny *playboymaskulinitet*. Vissa idrottsmän började skildras som festprissar, kvinnokarlar eller bara som allmänt uppkäftiga och respektlösa i sitt uppträdande. De var inga asketer utan njutningsmänniskor. Intressant nog konstaterar Tolvhed att kvinnorollen inte förändrades i samma takt utan i högre grad förhöll sig inom den vedertagna normen. Vid vissa tillfällen kan hon dock peka på att den domnanta diskursen bröts. Det skedde när nationalismen banade sig väg till kvinnorna för att inkludera även dem i den nationella äran. Vid sådana tillfällen kunde betydelsen av kön omförhandlas och andra kvinnokroppar än de vedertagna stereotyperna göra sig gällande. Kvinnor fick ha muskler och vara kraftiga, eftersom det ledde till svenska framgångar.

Det är ett omfattande arbete som ligger bakom denna avhandling. Resultaten övertygar och dessutom har Tolvhed läst in sig väl på forskningsläget. Mycket positivt finner jag att hon har tagit allvarligt på uppgiften att omsätta intersektionalitetsteorin i konkret analys. Avhandlingen innehåller flera goda metodiska grepp, som säkerligen kan användas också av andra forskare. Möjligen kan man fråga sig om den intersektionella läsningen verkligen appliceras fullt ut. Tydligast tycker jag att den är när Tolvhed visar att nationskategorin kunde leda till en partiell omförhandling av den kvinnliga idrottskategorin. Vid andra tillfällen upplever jag att kategorierna snarare analyseras var för sig och sedan fogas ihop på rad. Jag undrar också hur många kategorier det i praktiken är möjligt att analysera på en gång. *Nationen på spel* är en välskriven och välstrukturerad avhandling, som det är lätt att hänga med i, men onekligen blir det ganska många trådar att hålla reda på. En annan as-

pekt är det resonemang Tolvhed för i anslutning till forskare som Norman Fairclough och Ylva Brune om att texter är lästa och att därför läsarens förmåga att fritt tolka dem och bedriva motstånd är begränsat. Påståendet är intressant men inte omedelbart lätt att ta till sig. Inte heller är jag riktigt säker på att denna utgångspunkt rimmar med den analys Tolvhed själv genomför. När hon talar om att forskaren inte skall försöka lösa motsägelser i texten som ekvationer utan "tvärtom lyfta fram de ambivalenser och destabiliserande identifikationer som texten rymmer" låter det som något helt annat än att betraktaren skulle stå inför en fastlåst tolkningsram. Slutligen ställer jag mig frågade till om det alls blir någon innebörd kvar i begreppet "kolonialism" om det inte skall begränsas till att betyda "faktisk ockupation av geografiska territorier" utan i allmänhet syfta på nedgörande rasistiska kategoriseringar.

Helena Tolvhed har genomfört en mycket välkommen analys av hur idrottsjournalistiken kategoriserar, befäster och skapar, men i viss mån också utmanar, maktrelationer. Genom sitt stora och systematiska grepp ger *Nationen på spel* ett väsentligt bidrag till forskningsläget. Alla forskare måste någon gång välja när undersökningsperioden skall börja och när den skall upphöra. Att Tolvhed väljer 1972 som slutår är både logiskt och frusturerande. Detta tidsavsnitt har etablerat sig som en vedertagen historisk brytpunkt då konjunkturerna vände och folkhemmet mötte en ny problembild och det ter sig därför naturlig att sätta punkt där. Samtidigt blir jag nyfiken på vad som hände sen, på hur OS bevakningen reagerade på 70- och 80-talets jämställdhetsfrågor, hur länge det sexistiska och rasifierade språket levde kvar och i vilken mån det fortfarande gör det. Vad har den mediala utvecklingen och nya genreformer betytt för idrottsrapporteringens världsbild? Man får hoppas att fortsättning följer.

Jens Ljungren

Medicin

Ian Dowbiggin: *The sterilization movement and global fertility in the twentieth century*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 262 s. ISBN 978-0-19-518858-5, inb.

När det kommer till ett ämnes relevans återfinns ofta generaliserande argument, så dock

inte i Dowbiggin's bok, vars styrka till stor del ligger i dess motivering: att förklara hur en massföreteelse i samtiden fick sådan utbredning. Utgångspunkten tas i några amerikanska samtidsdata: fyrtio procent av alla som gift sig lever i en relation där ena partnern är steriliserad, sextiofem procent av alla kvinnor som

fött tre barn eller mer är steriliserade. Och globalt har ena parten i en fjärdedel av alla parförhållanden steriliserat sig. Det är idag världens vanligaste barnpreventiva åtgärd; långt vanligare än bruket av det i historieskrivningen mer uppmärksammade P-pillret. Den fråga som ställs – hur sterilisering fick sådan global utbredning – formuleras mot bakgrund av att denna utveckling på inget sätt var given, inte minst kämpade länge metoden mot ett dåligt rykte till följd av associeringen med rashygien och tvångstillämpning.

Dowbiggin, som genomgående lägger förklaringar på individnivå, ser utvecklingen som resultatet av ett målmedvetet arbete av en grupp amerikanska agitatorer och lobbyister, som inte enbart förändrade inhemska förhållanden utan lyckades få amerikansk utrikespolitik att sammanflätas med en tydlig agenda i familjeplaneringsfrågor. Utgångspunkten tas i den amerikanska eugeniska rörelsen under 1920- och 30-talen, som i sterilisering såg ett sätt att förhindra samhällelig degeneration. 1931 hade steriliseringslagar i eugeniska syften antagits i 28 delstater, vilka tillämpades på omkring 60 000 personer fram tills lagarnas avskaffade på 70-talet.

Dowbiggins initiala huvudperson är Marian Olden, en steriliseringsförespråkare som 1937 grundade Sterilization League of New Jersey i syfte att ge metoden spridning. I början av 40-talet ändrades namnet till Birthright, vilket direkt anspelade på föreställningen att alla barn har rätt att födas med ett friskt sinne i en frisk kropp. Målet var inte längre, som tidigare, att förbättra rasen utan att verka för barnens bästa. Birthright framhöll också det oansvariga i att låta barn födas till moralisk och ekonomisk misär. Trovärdigheten beskars dock av anklagelser om nazism och rashygien. Delvis i hopp om att bryta associationerna och öppna för samarbete med andra genomfördes 1950 ytterligare ett namnbyte till Human Betterment Association of America. Förhoppningen grusades dock mot tidsandans familjeideal. Dessutom svepte en religiös våg över USA, så tillades ”under God” till Pledge of Allegiance och gudstilltro skrevs på valutan. 1953 fördömde också Pius XII eugenisk sterilisering. Samtidigt utkristalliserade detta steriliseringsrörelsens motståndare, och att aktivt motverka katolska kyrkans samhälleliga inflytande flyttades upp på agendan.

Genombrottet kom dock under 60-talet i samband med det som president Johnson be-

nämnde ”kriget mot fattigdomen”, ett tema som HBAVS (namnet hade åter bytts, och skulle snart göra det igen) direkt kunde relatera till. Utifrån det malthusianska argumentet framhölls att det enda sättet att säkra allas behov var att minska mängden behövande. Det övergripande målet blev att minska familjestorlekarna genom att öka den frivilliga steriliseringen. Detta innebar också att problematiken mot slutet av 60-talet försköts från att ha handlat om barnens kvalitet till att fokusera på deras kvantitet. Därmed förflyttades också frågan från att röra nationella förhållanden till att gälla den globala populationen. Larmrapporter om överbefolkning, inte sällan i samband med den framväxande miljörörelsens diskussion om jordens utarmning, fick allt större utrymme, något som steriliseringsrörelsen aktivt underbläste. I USA kopplades överbefolkningsfrågan samman med föreställningar om sociala konflikter och spridandet av kommunism. Att minska befolkningen i fattiga länder sågs som en politisk säkerhetsfråga, vilket bidrog till amerikanskt statligt stöd till familjeplaneringsorganisationer. I exempelvis Indien inleddes 1975 omfattande steriliseringsprogram, där under 19 månader 7 miljoner människor mer eller mindre tvångssteriliserades.

Till följd av inhemsk kritik, inte minst från etniska minoriteter som ansåg sig utsatta, genomgick steriliseringsrörelsen ytterligare en transformering; från överbefolkning ändrades retoriken till att handla om kvinnans frihet och reproduktiva hälsa. Dowbiggins avslutar med att beskriva det ökade motstånd steriliseringsrörelsens mötte under 80- och 90-talet – hur Reagan minskade utslagen och den kristna pro-liferörelsens utbredning – men också uppkomsten av en omvänd hotbild: hur västvärldens dominans och de nationella ekonomierna hotas av låg nativitet.

Boken följer steriliseringsrörelsen och dess omvandlingar, men vid sidan görs många kontextuella utblickar. Tyvärr är ämnet och den tematik som löper genom studien intressantare än själva genomförandet. Istället för att skildra den generella utvecklingen, steriliseringsrörelse som en helhet, sker framställningen genom en mängd småbiografier över de involverade individerna. Detta får dock som konsekvens att de enskildas reella betydelse döljs, då alla i sin biografi beskrivs som drivande och av avgörande inflytande. Fokus ligger på den amerikanska utvecklingen och

titeln ”global” refererar, med några korta undantag, till exempel från Indien. Bokens behållning ligger mycket i vilka debatter den skulle kunna fungera i som referens. Den belyser såväl miljö- som kvinnorörelsen från en ovanlig vinkel, men visar också att steriliseringsprogram inte är avhängiga välfärdsstaten.

Andréaz Wasniowski

Christer Nordlund: *Hormoner för livet. Endokrinologin, läkemedelsindustrin och drömmen om ett botemedel mot sterilitet 1930–1970*. Lund: Arkiv förlag, 2008. 312 s. ISBN 978-91-7924-214-5, häftad.

Under fyrtio- och femtiotalen framstod endokrinologin som den disciplin som hade svaret på frågan om människans vara i sin hand. Med tongångar som liknade de vi i dag hör från genetiken proklamerades att snart skulle allehanda gåtor, exempelvis den som rör varför vissa individer inte lyckas fortplanta sig, vara lösta. Riktigt så blev inte fallet, eftersom gåtan som så ofta då det rör den mänskliga kroppen visade sig vara svårare och mer mångfacetterad än man trott. Christer Nordlund berättar i *Hormoner för livet* historien om det svenska läkemedelsföretaget Leos satsning på hormonnella läkemedel, med särskilt fokus på det i dag tämligen bortglömda preparatet Gonadex. Gonadex var tänkt som ett medel mot sterilitet, främst hos kvinnor, och lanserades i stor stil år 1948 i samarbete med professorn i gynekologi och obstetrik, tillika hormonforskaren Axel Westman. Lanseringen följdes dock snabbt av en rad bakslag: Gonadex visade sig inte bara fungera betydligt sämre än man trott i så måtto att merparten av de kvinnor som provade medlet inte lyckades bli gravida. Leo tvingades också med svansen mellan benen dra tillbaka preparatet eftersom angivelserna av medlets styrka inte stämde överens med den standard som Statens farmaceutiska laboratorium använde sig av. Dessa bakslag skulle i många typer av historieskrivning utgöra slutet på historien. Nordlund använder sig dock av en artefaktbiografisk ansats, och följer således Gonadex i dess skiftande och återkommande skepnader tills preparatet slutligen försvinner från marknaden år 1986.

Den biografiska ansatsen har många förtjänster ur ett vetenskapshistoriskt perspektiv. Dels lyckas Nordlund att med Gonadex som prisma belysa de i allra högsta grad praktiska

bestyr som låg till grund för den moderna läkemedelsindustrin i en viktig fas. Praxisen att operera in eller injicera delar av djur- eller människohypofyser på patienter med obalans i den egna hormonutsöndringen utgör ett sådant exempel. Insamlandet av stora mängder urin från djur och människor ett annat. Genom att undersöka inte bara Gonadex som idé utan också hur läkemedelsföretag som Leo försökte omvandla vetenskaplig kunskap inom det vid denna tid nya fältet endokrinologi till storskaligt framställda läkemedel, får den historia Nordlund berättar tydliga konturer. Långt borta från sterila diskursanalyser tillåts historien om Gonadex också handla om bönder som slet med urininsamling från dräktiga ston, och vårdpersonal som bjöds på tårta för att de levererat stora mängder ”postklimakterieurin”. Patienternas ställning inom denna industri berörs också av Nordlund, och han diskuterar hur patienter tämligen vidlyftigt involverades i experiment och prövningar av potentiella läkemedel, utan att de nödvändigtvis var tillfrågade eller ens medvetna om att de användes som försökskaniner. I denna diskussion berörs hur inte bara individer i samhällets marginaler drabbades hårt av statliga och medicinska interventioner, som exempelvis de välkända tvångsteriliseringarna och abortpolitiken. Det klientel som kom i fråga när det handlade om behandling mot sterilitet var snarast tämligen välstuerade par, vilket illustrerar och nyanserar den ensidiga bilden av staten som den enda boven i det folkhemska dramat. Som Nordlund visar har den ibland blåögda och ofta segerrusiga medicinska vetenskapen visat en skrämmande obetänksamhet gentemot sina patienter.

Historien om Gonadex belyser de starka banden mellan vetenskapen, läkemedelsindustrin och staten, särskilt under perioden mellan trettioalet och sextioalet. Axel Westman, professorn som också utnämndes till ”mannen bakom Gonadex”, manövrerade skickligt mellan dessa sfärer, och blir ett konkret exempel på hur omöjligt det är att avgöra var gränserna mellan stat, industri, och vetenskap löper under denna medicinens guldålder. En särskild aspekt som Nordlund återvänder till är den roll media, då framför allt pressen, spelar för lanseringen av Gonadex, men också för forskaren Westman och Leo som läkemedelsföretag. Nordlund visar hur Leo och Westman genom elaborerade strategier använder sig av pressen för att generera maximal avkastning

för sina respektive projekt. Inställningen från pressens sida var allt annat än kritisk, man gjorde sig utan betänkligheter till megafon för både Leo och Westman. För Leo blev uppmärksamheten problematisk eftersom Gonadex så snart visade sig överksamt. För Westman däremot förefaller den snarast ha hjälpt honom i hans fortsatta karriär som forskare. För patienterna däremot blev besvikelsen stor: mirakelmedicinen fungerade inte, de stora utfästelserna till trots. Det nya preparatet Leo sedermera lanserar, Homogonal, fungerade bättre, men var fortfarande långt ifrån den mirakelmedicin man påstått Gonadex var.

Patienterna är den grupp individer som får minst utrymme i Nordlunds framställning, ett förhållande som dock inte verkar bero på Nordlunds perspektiv eller framställning. Snarare tycks det handla om att ingen av de storheter som innehar huvudrollerna i historien om Gonadex, alltså läkemedelsindustrin, vetenskapen, eller ens staten, brydde sig särskilt mycket om patienterna. Patienterna är medlet, inte målet, särskilt innan thalidomidskandalen förändrar synen på läkemedel och deras effekter i grunden.

Sammanfattningsvis är *Hormoner för livet* en välskriven historia berättad med perspektiv som både vidgar och fördjupar kunskapen om den moderna läkemedelsindustrins villkor och tillkomst. Eftersom Nordlund så tydligt lyfter fram de konkreta, praktiska sidorna och dessutom presenterar svårhanterliga faktamängder utan att framställningen känns tung är boken dessutom både underhållande och viktig. Nordlunds ambitioner att nyansera och fördjupa bilden av medicinen i välfärdsstaten gör boken särskilt angelägen för forskare inom dessa områden. För övriga läsare räcker bokens underhållningsvärde som populärhistoria långt – här behövs inga specialintressen som motivering, *Hormoner för livet* är i högsta grad läsvärd i egen rätt.

Maria Björk

Cecilia Riving: *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft*. Hedemora & Möklinta: Gidlunds, 2008. 320 s. ISBN 978-91-7844-760-2, häftad.

Den psykiatrichistoriska forskning som utförts i Sverige under de senaste decennierna har i stor utsträckning uppehållit sig vid psykiatrins

vetenskapliga utveckling, och vid den verksamhet som bedrivits vid de stora statliga sinnessjukhusen. Det har dock blivit allt mer uppenbart att den bild som i denna historiskrivning givits av psykiatrins funktion och utveckling behöver kompletteras, inte minst med en placering av sinnessjukvården och dess institutioner i en vidare samhällelig kontext. Utomlands har detta gjorts till exempel genom studier av alternativa former av omhändertagande, men också genom undersökningar som fokuserat den interaktion som ägt rum mellan den anstaltsbundna psykiatrin och aktörer och institutioner i lokalsamhället. Genom det sistnämnda har forskare – utan att för den skull släppa ambitionen att göra en kritisk maktanalys – velat nyansera bilden av sinnessjukhusen som läkarstyrda ”totala” institutioner. Det är också denna interaktion som står i centrum i historikern Cecilia Rivings doktorsavhandling *Icke som en annan människa*, i vilken hon studerar tolkningar av sinnessjukdom i Sverige under andra hälften av 1800-talet.

Där tidigare undersökningar rörande detta ämne alltså i stor utsträckning koncentrerat sig på psykiatriska texter och institutioner, utgår Riving i sin problemställning istället ifrån hypotesen att såväl psykiatrisk kunskap som populära föreställningar om sinnessjukdom formades i mötet mellan psykiatri och lokalsamhälle. Vid sidan om vetenskapliga texter och statistik från perioden, studerar hon också material som skapats i psykiatrins kliniska verksamhet, vid sockenstämmor och rättegångar, samt i viss mån skönlitterära och självbiografiska skildringar. Det enskilt viktigaste källmaterialet utgörs av intagningshandlingar från tre svenska hospital, dokument som ger en inblick i hur såväl lekmän som läkare resonerade i samband med att personer togs in på institution.

Först redogör Riving för psykiatrins vetenskapliga strävanden och förhållningssätt till lokalsamhället, så som dessa tog sig uttryck i medicinska publikationer under perioden. Den attityd till lokalsamhället som uttrycktes i dessa beskriver hon som negativ och distansstagande, men ändå inte helt otvetydig. Samtidigt som sinnessjukläkare tog avstånd från lekmäns perspektiv, visade de en medvetenhet om att de var beroende av deras samarbete och information. Hon finner också en spänning i dåtidens psykiatriska sjukdomsbegrepp. I teoretiska texter betonades ofta organiska

förklaringar, som placerade psykiatrin nära den övriga medicinen. I publikationer av mer praktisk natur, såsom statistik och fallberättelser, såg det annorlunda ut. Enligt den officiella statistiken var till exempel såväl psykiska som ärftliga orsaker vanligare förekommande än organiska. Riving menar att diskrepansen till stor del kan förklaras av att de praktiska framställningarna på ett annat sätt än de teoretiska måste förhålla sig till faktiska erfarenheter från sinnessjukvården, och i förlängningen på information från lekmän i den sjukas närhet som var mindre benägna att betrakta sinnesrubbingar som organiskt bevingade.

Vad betraktade då aktörer i lokalsamhället som sinnessjukt? Riving visar att gränserna mellan friskt och sjukt var relativa, och ofta direkt kopplade till den problematiske personens sociala position. Plötsliga förändringar eller omsvängningar i lynne eller beteende framhölls gärna som sjukdomstecken, och ofta användes störande eller våldsamt beteende som argument för hospitalsintagning. Det var dock inte ens när det kom till våldsamt beteende helt enkelt att fastställa vad som var sjukt. Det involverade gränsdragningar mellan det tillåtna och det otillåtna, men också mellan det rationella och det irrationella, och inte minst den relation inom vilken våldet ägt rum spelade stor roll för hur dessa gränser drogs.

Riving karaktäriserar slutligen mötet mellan psykiatri och lokalsamhälle som en kontinuerlig förhandling mellan två ömsesidigt beroende parter. Sinnessjukvården fyllde, genom att ta omhand människor som betraktades som våldsamma eller socialt avvikande, en praktisk funktion för familjer, grannar och lokala myndigheter. Samtidigt var psykiatrin både som vetenskap och vårdorganisation beroende av att lokalsamhället försåg den med "arbetsmaterial" i form av patienter och berättelser

om deras avvikelser. Detta innebar inte att relationen var symmetrisk. Informationsgången var enkelriktad till läkarnas fördel, och lekmännen måste för att upprätthålla dialogen erkänna deras tolkningsföreträde. Även om parterna inte var jämställda synliggör dock Riving hur såväl den psykiatriska kunskapen om patienter som uppfattningen om normalitet och avvikelser i lokalsamhället påverkades av ett utbyte av tolkningar och perspektiv inom ramen för denna förhandling.

Patientakter från 1800-talets hospital är ett inte helt lätthanterligt källmaterial, men Riving använder dem på ett skickligt och medvetet sätt. De frågetecken som kvarstår beror på den besvärliga materialsituationen, snarare än på hennes metod. Ett problem rörande de för undersökningen så viktiga intagningshandlingarna är att det inte finns någon dokumentation bevarad av de ärenden som utmynnade i att personen nekades plats på hospitalet. Riving uppmärksammar detta, men problemet hade kunnat ägnas en mer utförlig diskussion. Vad kan ha föranlett läkare att avslå ansökningar om intagning? Och hur kan avhandlingens resultat ha påverkats av att endast handlingar tillkomna vid genomförda inskrivningar kunnat studeras?

Sammanfattningsvis har avhandlingen en rad förtjänster. Riving placerar det senare 1800-talets svenska psykiatri i en vidare samhällelig kontext, och visar på ett i den svenska forskningen närmast unikt sätt hur sinnessjukvårdens verksamhet varit beroende av en förhandling med aktörer i det omgivande samhället. På så sätt nyanserar hon också den gängse bilden av psykiatrin som disciplinerande maktapparat. Den även på andra vis utmärkta och uppslagsrika analysen av tidens svenska psykiatriska litteratur gör bara avhandlingen än starkare.

Lars Garpenhag

Naturvetenskap

Gavin Bridson: *The history of natural history. An annotated bibliography – second edition. A guide to sources of information. Histories, bibliographies, biographies, library resources, etc.* London: The Linnean Society of London, 2008. xxxii+1032 s. ISBN 978-0-9506207-8-7, inb.

Gavin Bridsons bibliografi över naturalhistoriens historia omfattar över 1 000 sidor med omkring 12 800 referenser. Här finner man referenser till böcker och artiklar om internationella kongresser i oceanografins historia, förteckningar över pteridologister, bryologister och taxidermister, verk över conchyliologiska sällskaps historia, om botaniska bibliotek i Afrika, australasiatiska samlingar av manus-

kript, om fukologins historia, nomenklatur gällande spermatophyta, regionala ichthyologiska bibliografier, bibliografier i helmintologi, för att sedan avslutas med biografier över bibliografer. Dessutom är den vackert illustrerad. Det är som att gå in i Borges labyrintiska bibliotek med ändlöst antal hexagonalgallerier, med förgreningar i det oändliga. Det är katalogernas katalog, en bibliografi över bibliografier, ett chiffer, ett fullständigt sammandrag av alla böcker – all världens kunskap samlad i en enda bok.

Naturalhistoria har en naturlig koppling till historien. Det är inte det att det är "historia" – vilket väl närmast ska förstås i dess grekiska grundbetydelse "undersökning" – utan naturalhistorien har ett förhållande till tiden och det historiska som få andra naturvetenskapliga discipliner har. Genom namngivarnas prioritet i nomenklaturen, genom det evolutionära perspektivet, herbariernas och de zoologiska samlingarnas konserverade typexemplar som ska förvaras för framtiden, finns tiden ständigt närvarande. I denna bok sammanfattas all tiders historiska verk om naturalhistoriens historia.

Bibliografin består av fyra delar. Första delen (sektion A) är en introducerande guide. Här ges information om hjälpmedel, nyhetsmeddelanden, periodika (javisst, *Lychnos* finns med), bibliografier, samt förteckningar över recensioner och avhandlingar, vetenskapshistoriska möten, historiker, och vetenskapshistoriska sällskap. Den andra delen utgörs av bakgrundsmaterial: biografier (B), historiska översikter av föreningar, sällskap och akademiker (C), samt bibliotekshistoria (L) däribland bibliotekskataloger, manuskriptkataloger och fotografiska samlingar. Det är den tredje delen som är kärnan i bibliografin. Den täcker naturalhistoriens historia (N) och dess underavdelningar: botanikens historia (Nb) och zoologins historia (Nz). Här förtecknas bland annat regionala historiska verk: särskilda ämnen, mikroskopi och mikrobiologi, akvatisk biologi, naturalhistoriska upptäcktsresor, naturaliekabinett och museer, utbildning och forskning, klassifikation och nomenklatur, illustrationer, natur och människa. För botanikens del finns även information om kryptogamer, botaniska trädgårdar och herbarier. För zoologins vidkommande tillhandahålls utrymme åt vertebrater, evertbrater, menagerier och akvarier. Den fjärde och avslutande delen (S) är ett supplement till litteraturen om his-

toriska och bibliografiska metoder. Avsnittet går igenom historiografi, arkivresurser, bibliografi och bibliografins historia. Inte nog med detta, även utförliga register över ämnen, orter och namn finns med.

Man förstår lätt att här handlar det om många års arbete med att leta fram litteratur, i kortkataloger, i databaser, efter artiklar nedgrävda i tidskrifter. Det är ett verkligt herkuliskt storverk! Och ändå tvingas det bli ett urval av all den enorma mängd som finns. Man kan inget annat än instämma i den ödmjuka formulering som Bridson hämtat från en kollega: att den tillgängliga informationen, trots dess ofullständighet, är viktigare för användaren än löften om ett perfekt sammanställt verk som förmodligen aldrig kommer bli slutfört. Bridsons bibliografi *The history of natural history* är ett oerhört användbart hjälpmedel och referensverk för vetenskapshistoriker, ett verk som kommer bli en i det närmaste obligatorisk första anhalt för forskare i naturalhistoriens, biologins, botanikens och zoologins historia. Det är en ingång till ett bibliotek med gångar ut i forskningen som förgrenar sig i det oändliga.

David Dunér

Eric Ehrenreich: *The nazi ancestral proof. Genealogy, racial science, and the final solution*. Bloomington: Indiana University Press, 2007. 235 s. ISBN 978-0-253-34945-3, Inb.

Den raslagstiftning som infördes i Nazityskland gjorde att frågan om den enskildes ursprung blev av avgörande betydelse, inte enbart för dem som tillhörde direkt utsatta grupper utan även för alla andra som skulle kunna bevisa att de inte gjorde det. Således infördes ett system i vilket intyg utfärdades i syfte att styrka personers rasmässiga godkändhet. Att kunna visa upp ett sådant intyg blev viktigt även i det civila samhället, till exempel, i samband med anställning. En stor majoritet av den tyska befolkningen ansökte och fick dessa bevis på sin härstamning.

Grundproblemet var, vilket Ehrenreich tydligt visar, att det i Nazityskland inte fanns någon tillämpningsbar biologisk definition av ras. Utifrån de definitioner som rasvetenskaperna använde – att en ras bestod av kroppsliga och mentala egenskaper som särskilde en grupp gentemot andra och som ärvdes från generation till generation – var det omöjligt att avgränsa en specifik grupp, så kan exem-

pelvis varje familj anses uppfylla kriteriet. Än mer komplicerat blev det av det faktum att den grupp man primärt ville ringa in, judarna, ofta var uppblandad med den tyska befolkningen och saknade fysiologiska kännetecken. Exempelvis menade rasforskaren Otmar von Verschuer att judarna mycket väl kunde se ariska ut men att de utgjorde en mental ras. Just detta, att de kunde passera som tyskar var också en del av det hot de ansågs utgöra.

Det sätt på vilket intygen kunde styrkas var således inte biologiskt utan blev en fråga för genealogin. Det som skulle visas var att ens förfäder var av godkänd ras, det vill säga inte var judar. Detta innebar givetvis inte någon lösning på frågan om rasdefinitionen, men genom att förflytta den bakåt i tiden doldes problemet. En föreställning var att Tyskland fram till början av 1800-talet, när en judisk sekularisering inträffade, var mer segregerat och att de som kunde påvisa renhet bakåt till denna tid var att betrakta som rena.

Ehrenreich framhåller genomgående den totala avsaknaden av kritik gentemot intygspraktiken. Några möjliga förklaringar ges. Genealogisk kunskap hade redan under Weimartiden fått stor spridning, många genealogiska sällskap hade bildats och ett flertal tidskrifter gavs ut, och att forska om sina förfäder ansågs värdefullt och viktigt. Denna tradition hade etablerat genealogi som ett legitimt och ansett kunskapsområde. En annan förklaring är att de socialt inflytelserika grupper som kunde ha varit kritiska knöts ekonomiskt till intygen. Exempelvis gavs präster, både katolska och protestantiska, som hade tillgång till de nödvändiga kyrkböckerna en möjlighet till extra inkomst. Genom medverka i framställandet av intygen och ge legitimitet åt dem blev kyrkan en del av den tyska raspolitiken. De konflikter som uppstod handlade aldrig om rasbegreppet, intygens rimlighet eller användning utan om kontrollen över de inkomstbringande källdokumenterna.

I Ehrenreichs bok beskrivs den tyska administrationen av intygen, deras förhistoria och hur de användes. Men vi får också följa den betydelse intygen kunde ha för enskilda personer. När väl genealogen hade grävt sig tillbaka några generationer kunde det visa sig att en person som alltid ansett sig tysk inte längre var det. I några exempel visas hur detta också kunde drabba partifunktionärer och deras familjer. Ett sådant uppdagande ledde i regel till deportation, men det förekom också försök

att kringgå detta. Ett sätt var att hävda att någon av ens förfäder var adopterad eller hade avlats med en rasren person utanför äktenskapet. Det gick också att försöka få till stånd en antropologisk undersökning, där kroppen mättes och jämfördes mot rasbiologins raskriterier, i syfte att avgöra den egentliga rastillhörigheten. Dessa undersökningar var dock relativt sällsynta och tillskrevs generellt mindre värde, vilket i sig är intressant då det berättar om den ställning genealogisk kunskap intog.

Ehrenreichs bok är välskriven och innehåller många intressanta exempel. Den fyller också en lucka i historieskrivningen om rasvetenskaperna, där fokus ofta förläggs till antropologin, biologin och de medicinska disciplinerna. Likväl ingick genealogin som en väsentlig del av rasbiologin, vilket även var fallet i Sverige. Bokens största behållning ligger dock i dess mer övergripande analys av rasvetenskapen och dess relation till samhället. I denna analys finns ett tydligt klassperspektiv. Konkret blir detta i beskrivningen av intressena bakom de genealogiska föreningarna i Weimartyskland, där även de föreningar och tidskrifter som riktade sig till lägre samhällskick förblev i händerna på de högre. Ehrenreich ser också hur rasismen fungerade som ett sätt att dämpa rådande sociala spänningar och klassmotsättningarna i syfte att skapa politisk stabilitet. Därmed ges ett argument för hur nazismen och men också rasism i stort bör förstås – inte som en självbärande idé utan som en föreställning som kan nyttjas för att dölja mer grundläggande konflikter.

Andréaz Wasniowski

Edward J. Hackett, Olga Amsterdamska, Michael Lynch & Judy Wajcman (red.): *The handbook of science and technology studies, third edition*. Cambridge, Mass. & London: The MIT Press, 2008. xiv + 1065 s. ISBN 978-0-262-08364-5, inb.

Det tvärvetenskapliga forskningsfältet vetenskaps- och teknikstudier (STS) fortsätter att växa, och det gör också dess officiella handbok, som nu, efter åtta års arbete, har utkommit i en tredje version. Det är en bok som modersamfundet Society for Social Studies of Science inte behöver skämmas för. Redan det väldiga omfånget imponerar. Medan den första handboken *Handbook of science, technology, and society* (1977) hade 15 kapitel och

den andra *Handbook of science and technology studies* (1995) hade 28, rymmer denna nya upplaga hela 38 kapitel. Imponerar gör också den 80 namn starka författarlistan. Bland bidragsgivarna märks rutinerade skribenter som Adele E. Clark, Harry Collins, Thomas Gieryn, Sheila Jasanoff, Bruno Latour, Susan Leigh Star, Trevor Pinch och Steven Shapin. Yngre generationer av STS-forskare finns också representerade, även ett antal forskarstudierande.

Huvudsyftet nu liksom tidigare är kort sagt att sammanfatta forskningsläge och aktuell litteratur. Innehållet är kondenserat och ställer ibland höga förkunskapskrav; att läsaren behärskar den föregående handboken förutsätts. Men de flesta kapitel har en introducerande och övergripande karaktär, och avslutas med en utförlig referenslista som ger en rask bibliografisk ingång till ämnet i fråga. Kapitlen är emellertid inte bara deskriptivt refererande utan också kritiskt problematiserande, självreflexiva och, i många fall, tesdrivande. En konsekvens av detta blir att boken fungerar som normsättare och riktningvisare; författarna bidrar indirekt både till att kanonisera viss litteratur och att peka ut vilka begrepp och trender som bör gälla inom sina respektive områden. Eftersom lejonparten av de medverkande är verksamma i USA och Storbritannien får boken därvidlag en ganska tung anglosaxisk slagsida, låt vara att den mest citerade av alla är en fransman.

De 38 kapitlen är indelade i fem mer eller mindre överlappande sektioner, som alla inleds med en presentation av någon av redaktörerna. Den första sektionen, "Ideas and perspectives", handlar om STS-forskningens intellektuella rötter och utveckling samt diskuterar några allmänna teoretiska och metodologiska ingångar och utmaningar, såsom konstruktivism, symmetri, samproduktion, relativism, aktivism, sociala världar, teknikdeterminism etc. och kopplingar till feministiska och postkoloniala studier. De övriga fyra sektionerna tar fasta på breda forskningsteman. I den andra sektionen, "Practices, people, and places", samlas kapitel som belyser och problematiserar forskningens intresseförskjutning från makro- till mikrokontexter och från idéer och tankestrukturer till kulturellt och geografiskt situerade praktiker och processer, framför allt sådana som kan observeras och studeras med diskursanalytiska och etnografiska metoder. "Politics and publics" är rubriken på den

tredje sektionen, vars kapitel tar upp forskning om policy, experter och vetenskaplig auktoritet, allmänhetens deltagande och sociala rörelser (angående till exempel miljö, fred och hälsa), forskningsetik och demokrati. Den fjärde sektionen, "Institutions and Economics", lyfter fram studier om den vetenskapliga och teknologiska forskningens institutionella och organisatoriska förhållanden, i synnerhet dess relationer till stat, lagstiftning och näringsliv (med bland annat militär forskning och läkemedelsforskning som exempel). "Emergent technosciences", slutligen, är en sektion som sägs belysa "de senaste forskningstrenderna" inom STS. Det dominerar av kapitel som behandlar aktuella biomedicinska teknologier inklusive de visioner och problem som omgärdar dem, men tar också upp forskning om miljöfrågor, medie- och informations-teknologi, finanssektorn och nanoteknologi.

STS-handböckernas tilltagande storlek illustreerar väl fältets successiva utvidgning mot allt fler studieområden, liksom dess ständigt växande arsenal av nya metodologiska angreppssätt, teoretiska utläggningar och analytiska begrepp. Att med kvalitativa metoder undersöka vetenskapens och teknikens tillkomst, utveckling och konsekvenser i deras historiska, kulturella och sociala kontexter kvarstår alltså som fältets övergripande och uttalade uppdrag. Hur detta skall genomföras är däremot en fråga som ständigt ges nya svar och som ger upphov till segslitna meningskiljaktigheter. Som en kollega till oss föreslog påminner STS på sätt och vis om 1970-talets bokstavsvänster: fältet består av många små grupperingar (SSK, EPOR, ANT, SCOT, PUST etc.) som konkurrerar med varandra, men som för en utomstående betraktare egentligen framstår som ganska lika. Tyngdpunktsförskjutningar äger också rum. Av den nya handboken att döma tycks till exempel den teknik- och vetenskapshistoriska forskningen inte längre inta någon framskjuten position inom STS-samfundet. Även om redaktörerna i sitt inledningskapitel starkt betonar vikten av att undersöka vetenskap och teknik ur ett historiskt perspektiv lyser de historiska analyserna allt som oftast med sin frånvaro i bokens kapitel. Visst görs en del tillbakablickar och historiska paralleller men i regel är det (ekonomiskt och politiskt viktiga eller kontroversiella) företeelser här och nu som uppmärksammas, något som av lätt insedda skäl har föranlett en del sura kommentarer.

Ett annat spörsmål som följt fältet över tid och som turnerats på olika sätt handlar om STS-forskningens normativa och politiska anspråk. Eller, för att använda Steve Fullers uttryck, om förhållandet mellan en teoretiskt och konceptuellt sofistikerad "High Church STS" och en mer aktivistisk och policyrelevant "Low church STS". Den bild av ämnets utveckling och identitet som redaktörerna framhåller antyder en dialektisk process. När STS började formeras under 1970-talet var fältet uttalat normativt och radikalt, vilket på ett tydligt sätt kommer till uttryck i den första handbokens kapitel om vetenskapskritik och tredjevärlden-problematik. Under 1990-talets "Science wars" gick STS från att ha varit en kritiserande instans till att bli ett fält som själv tvingades försvara sig mot kritik. Fältet genomgick samtidigt en akademisk professionaliserings- och institutionaliseringsprocess. Detta märks av den andra handboken där såväl STS-forskningens radikala rötter som dess uppenbara kopplingar till existerande discipliner tonades ner. Idag är läget på nytt annorlunda. Någon disciplinär enlighet existerar förvisso inte, fältet är antagligen mer pluralistiskt än någonsin. Däremot har STS en stabil hemvist vid flera av världens främsta universitet och dess insikter och resultat efterfrågas av politiska och andra aktörer. Enligt den tredje boken är det inte längre antingen politiskt engagemang och samhällsrelevans eller akademisk status och trovärdighet som nu står högst på STS-agendan. Det är både och.

Jenny Eklöf & Christer Nordlund

Lars Hansen (red.): *The Linnaeus apostles. Global science & adventure. Europe, Arctic & Asia. Volume two, book one.* Anton Rolands-son Martin, Johan Peter Falck. London & Whitby: The IK Foundation & Company, 2007. 360 s. ISBN 978-1-904145-16-5, inb.

Lars Hansen (red.): *The Linnaeus apostles. Global science & adventure. Europe, Arctic & Asia. Volume two, book two.* Johan Peter Falck. London & Whitby: The IK Foundation & Company, 2007. 392 s. ISBN 978-1-904145-17-2, inb.

Linnélärjungen Anton Rolandsson Martin reste till Spetsbergen och Norge. En annan lärjunge, Johan Peter Falck, färdades genom

Ryssland och Sibirien. Den ene fick kallbrand och slutade benlös, den andre blev än mer olycklig och tog sitt liv i Kazan. Den andra volymen av åtta i IK Foundations storslagna serie *The linnaeus apostles. Global science & adventure*, består av två band och omfattar linneanska resor genom Europa, Arktis och Asien av två av de sjutton som brukar kallas för "Linnés apostlar". För dessa utgåvor som är ytterst noggranna och välgjorda, har det inte sparats på kvaliteten varken till utformning eller till innehåll.

Med stöd från svenska vetenskapsakademien fick Martin möjlighet att följa med på en valfångarexpedition 1758 med ett skepp tillhörande Grönländska kompaniet i Göteborg. Som en av de allra första vetenskapliga utforskare kom han till Spetsbergen. Resan dit varade allt som allt i tre månader och tog honom som längst till 80 graders latitud. På morgonen den 17 april gick han ombord på skeppet de Visser, färdades genom hagelstormar, över ett skummande, brusande arktiskt hav, där fåglarna slog sig ned på skeppet och vilade. Isen som flöt förbi på vattnet hade en grönaktig färg, skiftande i blått. Vågorna formade och urholkade isen till figurer som påminde om torn, hus, djur och annat. Han beskriver en infångad val, studerar snöflingornas skiftande former, kylans verkan och den arktiska floran och faunan. Martins reseskildring, *Dagbok hållen vid en resa till Norrpolen eller Spetsbergen (1758)*, som här givits ut på engelska, är på flera sätt unik och en ovanligt tidig vetenskaplig skildring från Arktis. Den finns i en tidigare svårtillgänglig svensk utgåva i *Ymer* från 1881, men har aldrig tidigare översatts till engelska.

Martin gjorde ytterligare en resa åren 1759–1760 till Norge för naturalhistoriska och etnografiska studier av klimat, jordmån, jordbruk, planteringar, växter, träd, fiske, salpeterframställning och mycket annat. Denna skildring av norsk hushållning finns förvarat i manuskript vid Kungliga vetenskapsakademien i Stockholm, *Tal om de Norskas hushållning (1761)*. Denna andra källa i Martin-utgåvan har kanske än större nyhetsvärde. Den har överhuvud taget aldrig tidigare givits ut, men har här nu översatts till engelska. I framtiden vore det inte dumt om den även kunde ges ut i sin ursprungliga svenska version. I den ger han nämligen intressanta beskrivningar av hur normmännen uppodlar kustnära ängsmarker, bevattnar sina fält med mera, för att avslut-

ningsvis ta upp ett smått klassiskt ämne: norr-
männen och skidåkning. Norrmännen färdas
gärna på skidor och är väl övade i den konsten,
berättar han. I det senaste kriget mot svenskarna
rörde sig de omkring på sina skidor likt
husarer eller kosacker. Ett år efter sin resa i
Norge drabbades Martin av en sjukdom som
resulterade i att han tvingades amputera ett av
sina ben.

Den melankoliske Falck reste 1763 till Sankt
Petersburg där han fick ansvaret för en natu-
ralhistorisk samling, för att senare utnämnas
till professor i medicin och botanik vid den
medicinska trädgården. År 1768 inbjöds han
till att delta i en expedition föranstald av
Ryska vetenskapsakademien på uppdrag av
kejsarinnan Katarina den stora, för att ut-
forska kejsardömet's enorma, okända vidder.
På morgonen den 5 september 1768 begav han
sig iväg från Sankt Petersburg, färdades över
Novgorod, mot Moskva, vidare till Syzran,
Samara, Saratov, ner längs Volga till Astrachan
dit han anlände den 29 juni 1770. I Tomsk
1772 umgicks han med ostjaker och andra
folkslag, och gjorde exkursioner till olika tata-
riska byar. Han studerade bergsbruket kring
Jekaterinburg och Kungur, övervintrade i
Kazan, gjorde nya resor över sommaren, för
att den 13 december återvända igen till Kazan.
I mars 1774 ändade han sitt liv med ett pistol-
skott.

Den siste som samtalade med Falck innan
det ödesdigra skottet var kemisten och apote-
karen Johann Gottlieb Georgi. Han ordnade
med begravningen, samlade ihop och tog hand
om Falcks kvarlätenskap, anteckningar och
samlingar. Tio år senare lät han ge ut Falcks
iakttagelser på tyska i tre volymer, *Beyträge
zur topographischen Kenntniss des Russischen
Reichs* (1785–1786). Det är denna som nu har
givits ut i engelsk översättning. I dagboken
passerar skiftande landskap förbi med byar,
sjöar och floder, marker och berg av mineraler
och jordarter, befolkade av växter, djur och
människor av olika främmande slag. Luften
är fylld av ljud, språk och läten. Där finns
möten med människor i olika dräkter, med
främmande seder och bruk. Det är enorma
vidder, men samtidigt ständigt skiftande land-
skap. Där finns topografiska beskrivningar av
de regioner han passerade, floderna Oka,
Terek och Volga, de kalmuckiska stäpperna,
Uralbergen, Tobolsk, de dzungariska stäp-
perna, städerna Bukhara och Chiva. I olika
essäer och små utvikingar behandlas flora,

hydrologi och mineralogi, olika arter av vat-
ten, jord- och stenarter etc., liksom essäer om
faunan och Rysslands olika folkslag som tju-
vaser, mordviner, tatarer, turkmener, karakal-
paker och burjater, och ord från deras språk.

Genom att IK Foundation nu har gjort Mar-
tins och Falcks reseskildringar mer tillgängliga
kan man förvänta sig ny forskning i framtiden,
nya kommentarer till resandet som fenomen,
liksom fördjupade förklaringar av taxonomins
och naturalhistoriens historia. Upptäckten av
de arktiska isvidderna och de väldiga ryska
stäpperna innebar ett vidgat spatialt medvet-
tande om den planet som en gång hade vita
fläckar.

David Dunér

Tara Nummedal: *Alchemy and authority in
the Holy Roman Empire*. Chicago & London:
The University of Chicago Press, 2007. 276 s.
ISBN 978-0-226-60856-3, häftad.

Länge betraktades alkemin som en avvikande,
udda och marginell företeelse. Det är egentli-
gen först under de senaste 20 åren som alkemin
som historiskt fenomen börjat omvärderas.
Nummedals spännande och intressanta bok
är en del av detta ”omvärderande” forsknings-
fält och ett viktigt bidrag till det. Hon under-
söker en av de inom vetenskapshistorien mest
föraktade gestalterna: den alkemiske entrepre-
nören.

Perioden är huvudsakligen den andra halv-
an av 1500-talet, och studien utgår från en
grundlig läsning av forskning om alkemi,
tryckta källor, och arkiv bevarade vid ett antal
tyska furstehov, särskilt Dresden, Třeboň (Wit-
tingau), Stuttgart och München. Även om
furstehovens interaktioner med alkemister är
ett centralt tema i studien, har den en av sina
främsta styrkor i att så mycket uppmärksam-
het även ges till den, från hovens perspektiv,
alkemiska periferin som framträder ur arkiv-
materialet. Centralt för att kunna göra detta
är det flitiga användandet av rättegångsproto-
koll mot alkemister som uppfattats ha brutit
ingångna avtal. Materialet tillåter Nummedal
att dra en mängd nya och intressanta slutsatser.
Att använda rättegångsprotokoll är självklart
för de flesta historiker, men är tyvärr mindre
självklart inom idé- och vetenskapshistorien.
Här kan Nummedals bok helt klart tjäna till
förebild för framtida studier. Nummedal gör
i och för sig inte något nytt i det att hon stu-

derar alkemins social praktik: här finns redan ett antal banbrytande studier, (t. ex av Bruce Moran och Pamela Smith) som Nummedal också lutar sig ganska kraftigt på. Det nya är att hon till skillnad från tidigare studier inte utgår från välkända och väldokumenterade individer, utan istället funnit en innovativ och fruktbar ingång till studiet av de ”vanliga” alkemisterna, och hur de passade in i det tidigmoderna Europas sociala och kulturella väv.

En viktig tes, som Nummedal skickligt artikulerar vidare utifrån tidigare forskning, är att alkemin hade en central position i dåtida tyska furstehovs förbättringssträvanden, och ekonomiska reformprojekt. Alkemin vid denna tid ska och bör förstås i en ekonomisk kontext. Alkemin handlade inte endast om att transmutera mindre ädla metaller till guld. Alkemisterna kunde även erbjuda en avancerad, kemisk, mekanisk och ekonomisk expertis med bäring på bland annat medicinfräställning och innovationer inom smältverk, gruvsdrift och manufakturväsende. För tidigmoderna patroner av alkemi, var den i första hand en praktisk teknologi som erbjöd möjlighet till ekonomisk förbättring. Även alkemister hade mycket att vinna på att närma sig hoven. Hoven kunde finansiera dyra laboratoriepraktiker, och kontakterna med dem höjde alkemisternas social status. Nummedal visar också hur alkemins patroner sällan var så lättlurade som de ofta framställts. Vad och hur alkemisterna skulle utföra angavs oftast i detaljerade kontrakt, där även straff och återbetalningskrav specificerades, utifall att alkemisten skulle misslyckas. Patronen gick därför ofta tämligen skadelös ur sina förbindelser med alkemister, medan de senare ganska ofta hamnade i skuld, och undantagsvis till och med i galgen.

I det första kapitlet diskuterar Nummedal hur man bar sig åt för att bli en alkemist. I praktiken utbildade sig de flesta alkemister genom att på ett eklektiskt sätt samla på sig de kunskaper som de ansåg sig behöva, till exempel genom att betala hantverkare för att lära dem specifika processer eller genom att tala med alkemister på krogen. Andra kapitlet handlar om de olika roller som alkemisten kunde ha, och hur dessa skapades, utvecklades och ifrågasattes. Medan alkemins anhängare modellerade sig på tre positiva gestalter: den lärde, profeten och hantverkaren, identifierade alkemins kritiker istället dess utövare med tre

negativt laddade gestalter: dåren, den korrupte handelsmannen och förbrytaren. Kapitel utgör en slags bakgrundshistoria till föreställningen om alkemisten som en bedragare. Tredje kapitlet diskuterar alkemin som en entreprenörsverksamhet. Alkemin lät sig invävas som en central komponent i ekonomisk reformverksamhet, med bäring på i synnerhet bergsbruk, men även andra näringsgrenar. Det var i många fall just de furstar som var mest involverade i ekonomisk reformverksamhet, centralisering och statsbyggnad som visade störst intresse för alkemin. Många alkemister närmade sig furstar med praktiska innovationsförslag, för att när de sedermera fått furstens öra, glida över i mer spekulativa alkemiska projekt, eller det vi idag med ett lite mer positivt laddat ord skulle kalla för grundforskning. De roller som alkemisterna hade, vilka diskuteras i kapitel två, kompletteras här således med en mer praktisk roll, den av teknologisk entreprenör inom gruvindustrin. Kapitel fyra diskuterar de problem och fenomen som sammanhänge med att söka och ge patronage för guldmakeri i en mer avgränsad mening. Hur skulle alkemisten närma sig fursten för att bli tagen på allvar, och vilken roll skulle han eller hon ikläda sig? Kapitel diskuterar också ingående de skriftliga avtal som upprättades mellan alkemister och furstar, samt de olika tester som utfördes för att undersöka om specifika transmutationsprocesser var tillförlitliga. Kapitel fem diskuterar det furstliga alkemiska laboratoriet, hur dessa såg ut och var situerade. Det ger en god överblick över litteraturen om alkemiska laboratorier, samt diskuterar flera intressanta egna exempel. Det innehåller dock inte särdeles många egna slutsatser och passar inte riktigt in i boken då det är mer av en redovisning av genomgången material, än vad det för bokens huvudsakliga argumentation framåt.

Kapitel sex återgår till bokens huvudtema och diskuterar rättegångar mot alkemister som anklagats för bedrägeri. Årtiondena runt sekelskiftet 1600 censurerades ett antal offentliga avrättningar av alkemister i det Heliga Romerska Riket. Dessa avrättningar etablerade föreställningen om den alkemiske bedragaren allt starkare i det allmänna medvetandet, och ledde också till en alltmer ihärdig gränsdragningskampanj i den alkemiska litteraturen, där man eftersträvade att noga definiera gränsen mellan bedragare och äkta alkemister. Alkemister anklagades vanligen inom ramen för

ekonomiskt bedrägeri (snarare än t. ex. häxkonst eller heresi), något som understryker hur integrerad alkemin var i dåtidens kommersiella kultur. De offentliga rättegångarna mot alkemiska bedragare var förvisso den logiska yttersta konsekvensen av kommersialiseringen av alkemin. Dess utövare klarade alldeles tydligt inte av att leverera sina produkter som om de varit vilka hantverkare eller industriella entreprenörer som helst. Det gick aldrig att alkemiskt producera guld i en närmast industriell skala. Alkemin bör närmast betraktas som en slags experimentellt inriktad grundforskning. Sådan låter sig ogärna inordnas i ett (proto-) industriellt system för snabb framställning av produkter, vare sig den tänkta produkten är guld eller något annat. Detta var ändå dock det krav som ställdes på alkemisterna från furstarnas sida. Givet dessa förutsättningar är det ganska förvånande att alkemin ännu vid sekelskiftet 1600 fortsatte att åtnjuta ett ganska gott rykte och allmänt understöd. Intressant nog, konstaterar Nummedal, ledde dessa rättegångar inte till en allmän diskreditering av alkemin, utan endast till en allt noggrannare differentiering mellan ”äkta” och ”falska” alkemister.

Med utgångspunkt från den tidigmoderna föreställningen om den alkemiske bedragaren försöker Nummedal att skriva en alkemins sociala historia i det tidigmoderna centraleuropa. Boken är dock alltför snävt skriven för att uppnå hela det syftet eftersom den saknar politiska, kultur- och vetenskapshistoriska utblickar. Dock är det Nummedal lyckas med imponerande nog. Detta är en välskriven, spännande och förebildlig studie om ett viktigt ämne, som jag kommer att återvända till många gånger. Jag rekommenderar den varmt.

Hjalmar Fors

Stig Örjan Ohlsson & Siiri Tomingas-Joandi (red.): *Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärvi, 31 augusti – 4 september 2005*. Nordistica Tartuensia 17. Tartu: Tartu universitet, 2008. 241 s. ISBN 978-9985-4-0539-0, inb.

Sedan början av 1990-talet har det pågått ett samarbete mellan Tartu universitet och Sveriges ambassad i Estland i syfte att bland annat lyfta fram kulturpersonligheter som har banat

väg för ländernas gemenskap. Till denna skara räknas Urban Hiärne. Hiärne var en bemärkt polyhistor i stormaktstidens Sverige men är ändå ganska okänd för nutiden; han har ofta hamnat i skuggan av mer berömda figurer som Olof Rudbeck den äldre och Carl von Linné. Det var därför något av en ödet ironi att det i kölvattnet av Linnéåret 2007 utkom en bok som hedrade 350-årsminnet av att Hiärne blott 14 år gammal år 1655 skrevs in som student vid universitetet i Dorpat, dåvarande namnet för Tartu. Boken *Den otidsenlige Urban Hiärne* är resultatet av det Hiärne-symposium som hölls sensommaren 2005 på Saadjärvi slott utanför Tartu. Deltagarna bestod av dryga dussinet skandinaviska och baltiska kulturforskare med varierad expertis. Avsikten med symposiet var att försöka skapa en sammansatt bild av Hiärnes personlighet genom att, mot bakgrund av den tid i vilken Hiärne verkade, fånga upp kärnan i hans intellektuella och konstnärliga liv.

Lyckas då symposiets deltagare skapa någon begriplig bild av Urban Hiärne? Ja, det är en färgglad person som framträder, lika tidstypisk som otidsenlig. Åren 1669–1674 företog Hiärne en medicinsk studie- och bildningsresa genom Europa där han knöt många kontakter och på så vis skapade ett nätverk omkring sig. Från sina resor förde han in nya företeelser till Sverige. Av Bent Voldby får vi veta att Hiärne importerade mezzotint-tekniken som kom till användning i hans medicinska illustrationer. En annan import var kurortskulturen. Idéhistorikern Elisabeth Mansén framhåller att Hiärnes kopplingar till paracelsismen kan ha legat bakom hans intresse för surbrunnens alkemiska reningsprocess. Hiärne var även författare. Litteraturvetaren Bernt Olsson berättar att Hiärne skrev dikter som fyllde en central funktion i det herderollspel – en slags vitterhetskrets – som han tillhörde. Litteraturhistorikern Ivars Orehovs påpekar i sin artikel att Hiärne, förutom att han själv skrev en roman, sägs ha varit den förste svensk som förde in Shakespeares verk till Sverige. Därtill ska nämnas hans insatser inom den tidiga geovetenskapen liksom hans verksamhet som läkare, hans huvudsakliga yrke. Hiärne hade onekligen många strängar på sin lyra.

En av Hiärnes egna skrifter som flitigt diskuterades på symposiet är *Een Kort Anledning* (1694), som behandlas i geologihistorikern Björn Sundquists artikel. I grunden rör det sig om en frågesamling eller enkät som skickades

till landshövdingar, biskopar och präster runt om i Sverige i syfte att kartlägga rikets naturresurser. Idén var förvisso inte unik utan kom sannolikt från den engelske naturforskaren Robert Plot, men texten är intressant även av andra anledningar. Idéhistorikern David Dúnér anar att Hiärne genom enkäten ville söka bekräftelse för sin teori om ”vattuminskningen”. Han såg nämligen i naturen en ”beständig obeständighet”, alltså att det enda säkra man kan säga om naturen är att den är osäker och under konstant förändring. Genom sina naturstudier kunde Hiärne finna sinnesro i kaoset; den cartesianska virvelteorin passade utmärkt som världsförklaring. Men Hiärne var en tve tydlig figur, och i den harmoni som han sökte rymdes även naturens mystiska sammanhang. Idéhistorikern Kristiina Savin klargör hur en annan avsikt med frågesamlingen faktiskt var att undersöka vad för slags järtecken och dylikt som hade observerats runt om i landet.

Det svenska språkbruket intresserade Hiärne. Språkförhållandena i det baltiska området var ganska komplexa vid den här tiden, vilket arkivarien Katrin Askergren har belyst i sin historik över Ingermanland. Språkvetaren Stig Örjan Ohlsson går in på hur Hiärnes vurm för språkets ortografi resulterade i att han hamnade i en kontrovers med biskop Jesper Swedberg. Vad gäller Hiärnes eget språk får man en god känsla för det genom de många textavsnitt som boken återger.

Flera av bidragen tar avstamp i, och problematiserar, den tolkning av Hiärne som Sten Lindroth har fört fram. Detta innebär dock inte att symposiets deltagare alltid är överens med varandra. En tråta gäller i vad mån Hiärne var religiös och hur detta i så fall inverkade på hans naturforskning. Savin konstaterar å ena sidan hur han med tiden blev mer känslös och religiös, men å andra sidan förklarar hon, på idéhistoriskt manér, att detta inte behöver gå stick i stäv med Hiärnes förnuftsstro. Hans alkemiska uppfattning om naturen fungerade snarare som en drivkraft till hans vetenskapliga intresse. Savins duellant Ohlsson vill däremot tona ner Hiärnes ökade religiositet. Enligt honom stod Hiärnes vetenskapliga strävan alltså i centrum även på äldre dagar. En annan tvistefråga gäller Hiärnes roll i de cartesianska striderna vid Uppsala universitet åren 1663–1689. Hiärne var nämligen student till medicinaren Petrus Hoffwenius, som öppet stred för den nya fysiken, och han var dessutom respondent på den av Hoffwenius av-

handlingar som blev indragen. Hiärne ska ha skrivit ett korollarium till denna avhandling. Frågan gäller alltså i vilken mån Hiärne bidrog till – eller rent av orsakade – de cartesianska striderna. Rolf Lindborg är den kanske mest entusiastiske förespråkaren för tesen att Hiärne var en radikal uppvigglare. Till dem som ifrågasätter denna uppfattning hör den franske professorn i skandinavistik Jean-François Battail, som pekar på att Hiärne med tiden allt mer kom att anamma alkemiska intressen, varför han knappast kan betraktas som en tvättäkta cartesian. Mest fruktbart är kanske att, med Gunnar Erikssons begrepp, betrakta Hiärne som en representant för ”barockvetenskapen”.

Fredrick Backman och Christer Nordlund

Thord Silverbark: *Doktor Hasselquists resa. Linnélärjungen i Mellersta Östern 1749–1752*. Stockholm: Alhambra, 2008. 233 s. ISBN 978-91-86063-00-9, inb.

Litteraturen om Carl von Linné och hans resande lärjungar är oerhört omfattande. Samtidigt är det ovanligt med arbeten om enskilda resenärer som går utöver en kort artikel, eller som på allvar söker sig fram vid sidan av de väl upptrampade huvudspåren på området. Det är synd med tanke på vilken rik källa till kunskap om en lång rad frågor – vetenskap och resande, Sverige och ”främmande” länder, idéer och materiella förhållanden – som Linnélärjungarnas efterlämnade skrifter och annat material utgör. Varje arbete i denna riktning måste därför vara ett välkommet bidrag, särskilt när de som idéhistorikern Thord Silverbarks nya bok handlar om relativt dåligt utforskade personer som Fredric Hasselquist och när de så konsekvent utgår från resenärens perspektiv istället för att (som annars är så vanligt) i varierande grad fokusera på relationen till Linné.

Enligt författaren själv ”närmar sig” arbetet en biografi över Hasselquist, men är först och främst en monografi över dennes resa till Mellersta östern 1749–1752. Silverbark har skrivit en *berättelse* om denna resa, vilken sätts in i sitt historiska *sammanhang* på en rad olika punkter och förankras i den *resebeskrivning* Hasselquist lämnat efter sig. Det empiriska underlaget för studien omfattar snart sagt allt bevarat källmaterial som direkt härrör från Hasselquist och en hel del därtill; boken bygger alltså på betydande grundforskning. An-

knytningen till befintlig litteratur på området (vare sig man syftar på Linnéforskning, 1700-talets vetenskapliga resande eller Sveriges relationer med Mellanöstern) är betydligt mer sparsam och, vid sidan av olika översiktsverk, koncentrerad till det lilla som tidigare skrivits om just Hasselquist.

Detta faktum, liksom de inledande resonemangen som förklarar varför det varit nödvändigt med många citat och noter till dessa citat, antyder att boken i första hand är tänkt som en populärvetenskaplig framställning av den intressanta resa Hasselquist gjorde. Det intrycket förstärks av de korta kapitel i början av arbetet som beskriver 1700-talets Uppsala, det "linneanska reseprogrammet" med mera på ett lättillgängligt sätt. I den därpå följande, i huvudsak kronologiskt upplagda, redogörelsen för Hasselquists resa som utgör större delen av boken, tar Silverbark också tillfället i akt att då och då lämna grundberättelsen för att belysa olika ämnen som aktualiserats av den. Sålunda ger han korta orienteringar om allt från växtsystematik och levandehandel till svensk 1700-talspolitik och det osmanska rikets historiska utveckling. Dessa välskrivna och ofta inlevelsefulla "sidospår" ligger på en elementär nivå som tycks bekräfta författarens ambitioner att nå en bredare publik än bara experterna på området. Så vitt jag kan se lyckas han också leva upp till denna målsättning att ge en populärhistorisk, men empiriskt välgrundad, framställning av Hasselquists resa.

Mot bakgrund av en sådan läsning är det en smula oväntat att Silverbark i det avslutande kapitlet, "Vad kan man lära av en gammal resa?", utvecklar en diskussion på en annan, teoretiskt mer avancerad nivå om en rad frågor vilka på senare år figurerat inom forskningen men kanske är mindre bekanta för lekmän. Till exempel kritiseras här, enligt min mening med all rätt, mycket av den så kallade Linnétraditionen för dess tendens till romantiserande historieskrivning. Författaren påpekar också Linnés strävan att i efterhand lägga tillräkta inte bara bilden av sig själv utan även av de resor som hans lärjungar genomförde på olika håll i världen, för att dessa skulle passa in i hans förståelse av sig själv och sitt livsverk. Därtill understryker Silverbark den framgångsrikt utförda forskningsresans betydelse för resenärens karriärmöjligheter och, framför allt, hur vi kan se på dessa expeditioner i ljuset av senare års postkoloniala

teoribildning om orientalism, rasism med mera. Just det sistnämnda, vilket blott antytts som hastigast i inledningen, framstår här som ett huvudmotiv för arbetet.

Alla dessa frågor är intressanta och det bör framhållas att slutkapitlet är en av bokens stora förtjänster. Det är också, som Silverbark själv betonar, i svaren på dessa frågor vi finner de viktigaste skälen till varför Hasselquists resa ännu idag är av stort vetenskapligt intresse. Men just därför är det också synd att de inte mer systematiskt introducerats och formulerats redan i bokens inledning och något tydligare arbetats in som återkommande frågor i, eller styrande principer för, den löpande empiriska redovisningen. Med tanke på författarens demonstrerade pedagogiska förmåga hade det troligen kunnat göras utan att minska textens läsbarhet för dem som saknar specialkunskaper. Mer principiellt, åtminstone ur en forskares perspektiv, är det problematiskt att Silverbark i flera av dessa frågor går in i direkt dialog med, delvis i form av polemik mot, ett större forskningsläge som varken presenteras i början eller preciseras i slutet utan istället bara antyds genom de få verk som uttryckligen nämns i texten.

Med det sagt bidrar denna bok på flera viktiga sätt till kunskapen om Hasselquists resa och det sammanhang den utspelades i. Silverbark poängterar till exempel att Hasselquist var långtifrån den förste svensken att besöka Levanten, men han var först med att studera området utifrån den nya, moderna vetenskap som den linneanska botaniken representerade. En annan nyans som tydligt växer fram efterhand, och som knyter an till temat kulturmöten och inbördes relationer i mångkulturella samhällen, är skillnaderna mellan den kosmopolitiska toleransen i Smyrna och det mer avvaktande eller direkt fientliga förhållningssätt som mötte kristna européer i exempelvis Kairo. Båda dessa platser tillhörde det osmanska imperiet, men var ändå mycket olika. Hasselquist själv var ibland fördomsfull men ofta inte, och han drevs av ett vetenskapligt snarare än ett religiöst nit. Sammantaget menar Silverbark att doktor Hasselquists resa visar oss exempel på att ett mångkulturellt och tolerant samhälle trots allt är möjligt; det har "faktiskt funnits och kan fungera" (213). Det är sannerligen en viktig lärdom, inte minst i och för vår tid.

Kenneth Nyberg

Samhällsvetenskap

Henrik Björck: *Folkhemsbyggare*, Stockholm: Atlantis. 2008. 308 s. ISBN 73532723, inb.

Folkhem. Offentlig sektor. Social ingenjör. Vad vore vårt svenska 1900-tal utan ord och begrepp som dessa? Och vad vore historieskrivningen om detta svenska 1900-tal om vi inte kunde hänga upp framställningen på dessa termer, och använda oss av de tolkningar som de på olika sätt inbjuder till?

Denna typ av historiografiska funderingar är också utgångspunkten för Henrik Björcks *Folkhemsbyggare*. Björcks ambition är att problematisera en i mångt och mycket vedertagen historieskrivning, detta genom att ställa följande till synes enkla frågor: De termer som så är centrala i vår förståelse för svenskt 1900-tal – hur användes de av de historiska aktörerna? Vilka betydelser lades i dem, och hur förändrades dessa över tid? Kort sagt: På vilket sätt kan språkbruket ses som en central aspekt av det svenska samhällsbygget? Björck kommer därmed att röra sig i gränslandet mellan ord och begrepp som historiska respektive analytiska kategorier, en historiografisk ansats som också är framställningens drivande kraft.

Boken är uppdelad i fem fristående fallstudier – inramade av en sexsidig ”upptakt” och ett lika långt ”boks slut” – som alla på olika sätt relaterar till historien om, liksom historieskrivningen kring, det svenska folkhemmet. Tre av uppsatserna har tidigare publicerats och återfinns här i något bearbetat skick. Det språkbrukshistoriska perspektivet är genomgående, även om detta varierar mellan de olika studierna. ”Folkhem”, ”social ingenjör”, ”rationalisering” och ”planhushållning” är några av de termer som studeras, exempelvis i fråga om etymologiskt ursprung, som metaforer eller som verktyg i en fortgående politisk diskussion. Den språkbrukshistoriska ingången får Björck att rikta sökarmen åt andra håll än de gängse: exempelvis visar han hur ”den sociale ingenjören” kan betraktas som en amerikansk sekelskiftesprodukt vars inträde i svenskt politiskt liv skedde ”snett från höger”. Perspektivet gör även att fokus inte ligger på den mellankrigstid man kanske kunde ha väntat sig. Stor uppmärksamhet ägnas sekelskiftet 1900 (då också termen folkhem etableras) och det tidsmässiga ramverket vidgas flera gånger till att inkludera 2000-talets problem. I den

avslutande uppsatsen skriver författaren in sig själv i denna historia, då studien ramas in av de egna erfarenheterna av 1960-talets kommunala bad som under 1990-talet övergick i enskild drift. Detta är ett av många exempel på en sympatisk och effektiv berättarteknik; framställningen ges liv och läsaren får konkreta exempel på hur den historia som skildras är något som vi fortfarande, och till stor del genom vårt språkbruk, aktivt relaterar till.

Ett syfte med boken är att undersöka hur – eller huruvida – ett språkbrukshistoriskt perspektiv kan erbjuda alternativ till historieskrivningar som börjat gå på slentrianmässig tomgång. ”Alternativ” ska i första hand förstås som ett utpekande av möjligheter: även om undersökningarna innehåller en stundom lätt retsam polemik mot tidigare forskning, betonar författaren att denna forskning varit både en förutsättning och en inspiration för det egna arbetet. Samtidigt kan man fråga vilka alternativ som står till buds. Är det exempelvis särskilt förvånande att det som vanligen tas för socialdemokratiska projekt ”egentligen” kommer från höger, eller att många av teknologivirarna var syndikalister? Vilka är alternativen till denna grovhuggna vänsterhögskala? Björck lyfter förvisso fram andra positioner, inte minst i resonemangen om vilka aktörer som i historieskrivningen givits det största utrymmet. På ett principiellt plan hade frågan ändå förtjänat att diskuteras ytterligare.

Som läsaren nog redan listat ut har under teknad få invändningar mot Björcks övergripande problemställning och syften. Genomförandet är kreativt och resonemangen övertygar i de flesta fall. Däremot framstår boken av andra skäl som problematisk. Till det mest påtagliga hör att den är onödigt svårorienterad. Detta stärks inte minst av att tre av studierna – varav de två längsta är på hundra sidor vardera – inte struktureras med hjälp av avsnittsrubriker utan medelst siffror: 1, 2, 3 signalerar nya ansatser, men för läsaren är det omöjligt att snabbt skapa sig en uppfattning om vart dessa ansatser ska leda. Allt som oftast kommer jag på mig själv med att undra *varför* jag läser det jag läser, något som troligen hänger samman med studiernas ofta alltför materialnära karaktär. Till svåröverskådligheten hör även att boken inte har någon ordentlig litteraturförteckning: att all sådan

information återfinns i fotnoter må vara elegant och papperssparande men är ett otyg för den läsare som vill få en strukturerad överblick över det material som undersökningarna grundas på.

Detta leder även in på frågan vilka som är de tänkta läsarna. Vänder sig studien till forskarsamhället eller till en historiskt intresserad allmänhet? Här finns en paradox som också påverkar framställningen: å ena sidan förutsätts en läsare med förhållandevis stor inblick i den historieskrivning Björck vill problematisera. Å andra sidan gör myllret av detaljer att de historiografiska poängerna delvis försvinner och undersökningen tappar sin analytiska udd. För egen del hade jag önskat att de principiellt historiografiska diskussionerna hade fått större utrymme, och tydligare kopplats samman med det empiriska materialet. Detta hade inte enbart inneburit en skärpning av undersökningens syften, utan hade också ökat dess användbarhet.

Invändningarna till trots är det en välkommen forskningsinsats som Björck har genomfört. Undersökningarna är perspektivrika och manar läsaren att tänka själv. Författaren ställer viktiga frågor men utan att vara pompös: ambitionen att ”krångla till” gängse historiografi synes mig vara såväl en träffande karaktäristik som en intellektuellt stimulerande uppgift. Björcks prövande hållning drabbar för övrigt inte bara redan befintlig forskning utan har ett starkt drag av självreflexivitet: är detta ett rimligt sätt att skriva historia, och vad kan denna typ av historieskrivning bidra med? Kort sagt frågor som alla historiker, och inte enbart de med uttalat intresse för språkbrukshistoriska och begreppsliga problem, bör reflektera över annat än pliktskyldigast.

My Klockar Linder

Ylva Hasselberg: *Industrisamhällets förkunna-
re. Eli Heckscher, Arthur Montgomery, Bertil
Boëthius och svensk ekonomisk historia 1920–
1950. Hedemora & Möklinta: Gidlunds för-
lag, 2007. 392 s. ISBN 978-91-7844-749-7*, inb.

År 1948 ägde en revolution rum i den svenska universitetsvärlden. Det året inrättades, som ett resultat av 1946 års högskoleutredning, tre nya tjänster i ämnet ekonomisk historia i Uppsala, Lund och Göteborg. Ungefär samtidigt permanentades Eli Heckschers personliga professur i Stockholm. Därmed etablerades i

ett slag ekonomisk historia på allvar som en akademisk disciplin.

När ekonomisk-historikern Ylva Hasselberg skall skildra det egna ämnets historia tar hon sin utgångspunkt i ”revolutionsåret 1948”. Ursprungligen var studien också tänkt att belysa den generation ämnesföreträdare som tillträdde de fyra nya tjänsterna: Karl-Gustaf Hildebrand, Oscar Bjurling, Artur Attman och Ernst Söderlund. Men som så ofta är fallet, förklaras det i förordet, visade sig förhistorien vara så intressant att den fick blev huvudsaken. Istället har undersökningen avgränsats till mellankrigsperioden och den utveckling som föregick 1946 års utredning.

Nu gör inte det så mycket. Den färdiga boken är tillräckligt omfattande och innehållsrik i sig. Utgångspunkten är dock ganska okontroversiell. I berättelsens självklara centrum återfinner vi Eli Heckscher, som Hasselberg uttrycker det, ”av det skälet att han faktiskt var den röda tråden i skrivandet av ekonomisk historia, och framför allt i skapandet av förutsättningarna för ekonomisk historia” (35). En ordentlig biografi över Heckscher saknas också i nuläget varför det ligger ett stort värde redan i det personporträtt som tecknas. Visserligen ägnas även Arthur Montgomery och Bertil Boëthius varsina kapitel, men det är utan tvekan Heckscher som framställs som den drivande kraften och ämnets oomtvistlige grundsgestalt.

Men det är alltså inte en biografi som Hasselberg har skrivit. Istället är det frågorna om ämnets formering och samspelet mellan Heckschers vetenskapliga idéer och den samtida omgivningen som står i förgrunden. I praktiken verkställs detta syfte i form av två delundersökningar. I den första av dessa uppmärksammas ämnets institutionella formering i relation till andra närliggande ämnen. I den andra delundersökningen är fokus inställt på ämnets innehåll och den historieskrivning som producerades i namnet av ekonomisk historia. Teoretiskt utgår Hasselberg i första hand från en kombinerad form av fältteori och nätverks-teori, kompletterat av resonemang rörande vetenskapliga gränsdragningar och narrativa strukturer.

Enligt den huvudtes som på så sätt extrahe-
reras fram uppstod ämnet ekonomisk historia
som en hybrid mellan de båda ämnena natio-
nalekonomi och historia. Hasselberg poäng-
terar att båda ämnena eller fälten genomgick
viktiga förändringar under den studerade pe-

rioden, nationalekonomin som ett resultat av den framväxande och allt mer dominerande Stockholmskolan under 1920-talet och historieämnet till följd av den weibullska skolans motsvarande genomslag. Eli Heckscher, som själv hade studerat historia för Harald Hjärne i Uppsala men som senare disputerade i nationalekonomi för Gustav Cassel vid Stockholms högskola innan han tillträdde professuren i nationalekonomi med statistik vid Handels-högskolan 1909, identifierade sig själv länge som en neoklassisk ekonom tillhörande generationen efter David Davidson, Knut Wicksell, Gustaf Steffen och Gustav Cassel. I takt med Stockholmskolan starka positioner på det nationalekonomiska fältet skedde emellertid flera värderingsmässiga förskjutningar rörande ämnets doxa vilka medförde att nationalekonomin teoretiserades och politiserades. Heckscher opponerade sig mot denna utveckling och började mot 1920-talets slut känna sig allt mer marginaliserad som nationalekonom. I det läget, argumenterar Hasselberg övertygande, bestämde han sig för att aktivt och systematiskt börja bygga upp en ny disciplin, ekonomisk historia, vilken skulle erbjuda en bättre bild av den ekonomiska verkligheten än de teoretiska modeller som nationalekonomerna konstruerade, samtidigt som den – till skillnad från de weibullska kunskapsidealerna – skulle vara uttalat frågestyrd, syntetisk och samtidsrelevant.

Heckschers två främsta vapendragare i detta strategiska – och, som det skulle visa sig, framgångsrika – uppbyggnadsarbete var Arthur Montgomery och Bertil Boëthius. Båda var i grunden historiker och hade tillhört det konservativa nätverket kring Hjärne. Båda knöts också på ett tidigt stadium till det Ekonomisk-historiska institutet, vilket inrättades i samarbete mellan Handelshögskolan och Stockholms högskola 1929, samma år som Heckscher tilldelades sin personliga professur i ekonomisk historia. I den narrativa analysen

av Montgomerys och Boëthius ekonomisk-historiska författarskap poängterar emellertid Hasselberg att de skilde sig åt i viktiga avseenden. Medan Montgomerys liberala och modernistiska historieskrivning betonade den svenska industrins betydelse för de tekniska framstegen och den framväxande välfärden, framhöll Boëthius i sin konservativa och delvis natursvärmande historieskrivning tvärtom personlighetens betydelse och allmogens dygder. Gemensamt för båda var dock att de förespråkade samverkan mellan samhällsklasserna och skrev en form av syntetisk historia med populärt taltal som svarade mot ett uttalat behov av en historieskrivning som kunde förklara det samtida industrisamhällets uppkomst. I den meningen var både Montgomery och Boëthius, i likhet med Heckscher, ett slags industrisamhällets förkunnare.

Industrisamhällets förkunnare är en både läsvärd och uppslagsrik bok, präglad av såväl historisk bredd som empiriskt djup. Den frågestyrda och tematiserade uppläggningsen till sammans med författarens väl avpassade teoretiska utgångspunkter gör det lätt att följa den huvudsakligen övertygande argumentationen. På enstaka punkter anser jag dock att analysen hade vunnit på att nyanseras. Främst gäller detta beskrivningen av det nationalekonomiska fältet där jag i korthet menar att förklaringsmodellen med de två så kallade ”vetenskapliga familjerna” tenderar ge en allt för enkel, statisk och tudelad bild av aktörerna på fältet. Men i det stora hela är detta en bok som ger ett viktigt tillskott till den hittills begränsade historieforskningen om ekonomisk historia. Det kontextuella perspektivet gör att den bör kunna intressera inte bara ekonomihistoriker utan även nationalekonomer, historiker, idéhistoriker och vetenskapssociologer. Den som vill veta mer om 1948 års revolution och dess konsekvenser får emellertid ge sig till tåls och invänta den utlovade uppföljaren.

Per Wisselgren

Notiser och meddelanden

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris till yngre forskare för framstående lärdomshistoriskt arbete för år 2008 har tilldelats Per Lundin (KTH) för avhandlingen *Bilsambället. Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige*.

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdomshistoria har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2008/2009:

Annika Berg (Uppsala): *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*.

Susanne Dodillet (Göteborg): *Är sex arbete? Svensk och tysk prostitutionspolitik sedan 1970-talet*.

Isabelle Dussauge (KTH): *Technomedical visions. Magnetic resonance Imaging in 1980s Sweden*.

Andrus Ers (Stockholm): *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–1953*.

Andreas Hellerstedt (Stockholm): *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*.

Per Landgren (Göteborg): *Det aristoteliska historiebegreppet. Historieteori i renässansens Europa och Sverige*.

Julia Lindkvist (KTH): *Att bygga kunskapsstaden. En studie av högskolornas framväxt i Stockholm 1850–1960*.

Per Lundin (KTH): *Bilsambället. Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige*.

Ragnar Nilsson (Göteborg): *Vad är god vetenskap? Hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigulåtanden förändras i tre skilda discipliner*.

Anna Ohlsson (Stockholm): *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968–1973*.

Anna Storm (KTH): *Hope and rust. Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*.

Johan Sundeen (Borås & Lund): *Andelivets agitator. J A Eklund, kristendomen och kulturen*.

Per Widén (Göteborg): *Från kungligt galleri till nationellt museum. Aktörer, praktik och argument i svensk konstmuseal diskurs*.

Medarbetarna

Anna Carlstedt, Institutionen för franska, italienska och klassiska språk, Stockholms universitet

Lorenzo Casini, Filosofiska institutionen, Uppsala universitet

Jens Eriksson, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet

Håkan Håkansson, Institutionen för kulturvetenskaper, avd. för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet & Lunds Universitetsbibliotek.

Peter Josephson, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet

Johan Kärfelt, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion Göteborgs universitet

Jonas Liliequist, Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet

Ulla Manns, Institutionen för genus, kultur och historia, Södertörns högskola

Jacob Orrje, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet

Hanna Östholm, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdomshistoriska samfundet erhåller Lychnos mot medlemsavgift på 250 kr. För studerande som inte tidigare varit medlem gäller reducerad avgift om 125 kr för det första året. Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdomshistoriska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive Lychnos for 275 SEK (including postage and handling). Applications for membership should be sent to: The Swedish History of Science Society, Uppsala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.

